

У2
С82

ВАСИЛЬ ЄФРЕМОВ
**ЕСКАДРИЛІ
ЛЕТЯТЬ ЗА ОБРІЙ**

ВАСИЛЬ ЄФРЕМОВ

**ЕСКАДРИЛІ
ЛЕТЯТЬ ЗА ОБРИЙ**

ФРОНТОВА ПОВІСТЬ

Літературний запис

Анатолія ХОРУНЖОГО

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1985

У2
Є92

Книга дважды Героя Советского Союза написана на фактическом материале о фронтовых друзьях, летчиках десятого гвардейского Киевского Краснознаменного авиационного полка, который во время Великой Отечественной войны прошел боевой путь от Волги до Одера, отстаивая свободу и независимость нашей Социалистической Родины.

Є $\frac{4702590200-014}{M205(04)-85}$ БЗ 27.11.84

© Видавництво
«Радянський письменник», 1978 р.
© Художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1985 р.

Василь Сергійович Єфремов, автор книги «Ескадрильї летять за обрій», народився і виріс у Волгограді. Тут став комсомольцем, працював на заводі ім. Куйбишева електриком.

Як перший секретар Сталінградського обкому й міськкому партії, я нерідко зустрічався з цими веселими, чубатими, в робочих спецівках комсомольцями Тракторного, «Красного Октября», «Баррикад», заводів ім. Куйбишева та ім. Єрмана. Вони були безмежно віддані справі Комуністичної партії і трудового народу. Коли Батьківщина закликала на захист повітряних кордонів Радянського Союзу своїх синів, молодь сталінградських заводів негайно відгукнулася: «Ми готові!» Багато з них прийшло до авіаційної школи військових льотчиків зрілими, ідейно, духовно й фізично підготовленими до боротьби з будь-яким ворогом нашої соціалістичної держави. Серед цих молодих людей був і Василь Єфремов, син потомственого робітника Сергія Івановича Єфремова.

Василь Єфремов брав участь у визволенні й возз'єднанні західних земель України в єдину Радянську державу. В 1939—1940 роках брав участь у війні з білофінами.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, В. Єфремов у складі 33-го авіаційного бомбардувального полку включився у безкомпромісну боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками. В боях за Україну й за оборону Києва сталінградець Єфремов був нагороджений орденами Червоного Прапора й Червоної Зірки.

Він захищав і своє рідне місто на Волзі. В ті грізні дні у фронтових сталінградських газетах не раз згадувалось ім'я командира ескадрильї капітана Василя Єфремова, майстра бомбардувальних ударів, штурмових і розвідувальних польотів. Його екіпаж називали снайперським. За відмінні бойові дії його було нагороджено орденом Леніна. У травні 1943 року його мужність і майстерність були відзначені найвищою нагородою — званням Героя Радянського Союзу.

Тільки під час Сталінградської битви Єфремов здійснив більше ста успішних бойових вильотів, знищив 11 літаків, 15 автомашин з військами, вантажем, кілька зенітних прожекторів, зенітних гармат та іншої техніки ворога, а також дві переправи на Дону й Маничі.

Мені, як голові міського комітету оборони, не раз доводилось зустрічатися з командуючим 8-ю повітряною армією генералом Тимофієм Тимофійовичем Хрюкіним, і він казав, що наші льотчики Баранов, Каменщиков, Лавриненков, Єфремов особливо відзначаються в бойових вильотах.

Під час наступальних боїв на Україні командир ескадрильї Єфремов знову безперестану, вдень і вночі, поодиноким й групами літаків громить німецько-фашистських загарбників. У серпні 1943 року йому вдруге присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

За роки війни двічі Герой Радянського Союзу Василь Сергійович Єфремов зробив більш як 360 бойових вильотів, знищив самостійно й групами 32 ворожих літаки на аеродромах і 4 у повітряних боях, пошкодив і зруйнував 6 переправ на Дніпрі, Сеймі, Десні, Ворсклі, на Дону й на Маничі, а також підбив і знищив багато автомашин, танків, гармат, залізничних ешелонів та багато іншої військової техніки й живої сили ворога.

Після війни він знову повернувся в своє рідне місто, щоб залишитися тут назавжди влитим з бронзи. Тут, у центрі, на проспекті ім. Леніна, споруджено його бронзовий бюст. Сюди приходять тисячі людей з усіх континентів і країн, і волгоградці з гордістю кажуть: «Це наш сталінградський робітник, потомствений волжанин. Людина невмирущого подвигу».

Книга В. Єфремова «Ескадрильї летять за обрій» написана на дійсному матеріалі про самого автора, про його близьких, про бойових товаришів і друзів, яких він знав краще за інших, про їхні ратні справи у складній фронтовій обстановці. В коло огляду автора ввійшли переважно льотчики й особовий склад його ескадрильї, командиром якої він був більший період війни.

Книга показує, як у найскладніших умовах бою формувались характери героїв, як у беззавітній відданості Батьківщині люди віддають своє життя. Вона цікава для будь-якого кола читачів, і я певен, що їй судилося довге життя.

О. Чуянов,

колишній перший секретар Сталінградського обкому й міському партії (1938—1946 рр.), член Військової ради Сталінградського, Донського й Південного фронтів.

Лютий, 1977 р.

Пізня осінь 1975 року. Синьо-блакитне безмежне небо у променях ще теплого сонця повисло над Києвом. Сади й парки завмерли в тихому, прозорому повітрі, прислухаючись до шелесту листя, що повільно спадає з віт.

Простую алеєю, і кроки затихають у жовтогарячому листі, що встилає землю. Далеко за Дніпром мріють сині ліси, збігають до небоккраю лінії електропередач, видно станції, селища, широкі лани.

На вулицях міста панує пошвавлення. Оздоблення, кумачеві гасла, прапори, радісні й заклопотані обличчя людей, які снують по тротуарах, свідчать про те, що наближається велике свято. У мене на душі також радісно, світло, святково. Я щойно побував в гостях у школярів. Розповідав їм про бойові справи льотчиків, про те, що довелося пережити мені самому під час Великої Вітчизняної війни. Школярі слухали уважно, з цікавістю, затамувавши подих. Після виступу мене засипали запитаннями. Одне з них я чув найчастіше. Воно завжди хвилювало мене, бентежило й змушувало виправдовуватись: «А чому б вам не написати про це?»

Як правило, на це запитання я відповідав одне й те саме: — Я не письменник і нічого писати не збираюся.

Але сьогодні перед сотнею пар уважних, допитливих, доброзичливих дитячих очей я чомусь сказав:

— Дорогі хлоп'ята, хоч я і не письменник, та книжку про подвиги свого покоління спробую написати.

І ось тепер, ідучи додому у передсвятковому настрої, з квітами в руках, я роздумував: «Як бути?» Обсідали сумніви. Згадуючи вильоти, фронтові дні й ночі, однополчан, аеродроми, я вирішив, не відкладаючи у довгий ящик задуму, написати про суворі военні битви, про товаришів, з якими ділив усі випробування бомбардувальника в небі й на землі, і про себе.

Є в мене льотна книжка, де записано кожний політ, кількість маршрутів, бойових вильотів, цілі, кількість стрільб, бомбувань, парашутних стрибків, нагороди, подяки. Одне слово, офіційний точний щоденник мого льотного життя.

Перший запис: «Льотна книжка льотчика лейтенанта Василя Сергійовича Єфремова. 1939 рік».

Наступний запис: «Червень 1941 року. Бомбардування військ і техніки ворога — Сокаль, Кристинопіль, Броди, Берестечко, Верховичі, Млинів...»

Ще один запис через три роки: «Командир ескадрильї, майор. Від початку Великої Вітчизняної війни здійснив 364 успішних бойових вильоти».

Ще далі: «10-й гвардійський Червонопрапорний орден Суворова II ступеня Київський авіаційний полк...»

Дивлюся на ці записи і повертаюся думками в ті далекі тривожні часи...

Над тихою Россю

1

Рівний ряд білих наметів на прибережному плато біля річки Рось. Тиха, тепла українська ніч. Льотчики, молоді кремезні хлопці, сплять здоровим сном юності. На аеродромі, де стоять наші бойові машини, двомоторні бомбардувальники СБ, невтомно чатують вартові, прислухаючись до таємничих звуків ночі. А вона вже кінчається. У передсвітанкових сутінках проступають в полі обриси лісозахисних смуг на прибережних пагорбах Росі. Внизу, під кручею, дзвенять, струмують на перекатах каміння кришталеві води річки. Сплескується велика риба, іноді в очереті крякне сонна качка, проспівала в селі півень свою вранішню пісню, і знову все замре. Тільки Рось шумує, дзвенить на камінні. І раптом у цій зачарованій тиші червневої ночі хвилиною тривожних звуків пролунала сурма. У всіх кінцях табору прогрімилі сигнали бойової тривоги. Зачувся тупіт численних ніг, невиразні голоси людей, що кудись бігли, короткі слова команд. І над усім цим — надривний поклик сурми.

Від перших звуків тривоги я скотився з широких нар, де спало ще п'ятеро чоловік, і, гукнувши щосили: «Тривога!», заходився швидко вдягатися. В наметі запанували квапливі шорохи, зарипіли нари, бійці глухо кряхтіли й з легким посміхом чортихалися. Швидко вдягшись, я вибіг з намету. З усіх кінців табору до аеродрому поспішали льотчики, техніки, радисти.

— Миколо! — гукнув я, обертаючись до намету. — Збирайся мерщій!

— Зачекай трохи, — озвався Микола. — Зараз іду.

З Миколою Абдурахмановичем Хозіним ми дружили. Молодими льотчиками прийшли з ним у частину, разом опановували мистецтвом польотів, билися з білофіннами взимку 1939—1940 років. За виявлену доблесть на цій війні Миколу було нагороджено орденом Червоного Прапора, мене — медаллю «За відвагу». І ось тепер біжимо пліч-о-пліч до аеродрому, обмінюючись думками з приводу цієї тривоги. Останнім часом бойові тривоги стали для нас звичними — командування підтягувало дисципліну, робило людей серйознішими, готувало до майбутніх боїв. Але я гадав, що й цього разу години через дві пролунає відбій і ми використаємо свій вихідний день, як планували. Та прибігши на аеродром, ми одержали наказ розосередити літаки якомога далі один від одного, зарядити кулемети, підвісити бойові бомби, встановити чергування стрільців-радистів за турельними кулеметами і навіть викопати щілини для укриття на випадок нальоту ворожої авіації.

Перед сходом сонця мій екіпаж вже влаштувався на новому місці, далеко за межами льотного поля. Техніки оглядали літак, перевіряли заповнення бензином, маслом, водою. Заряджали зброю, вивантажували бомби з машин, що прибули. Я, штурман старший лейтенант Михайло Якович Ніколаєв і стрілець-радист Володимир Григорович Швець обіч літака копали вузьку зигзагоподібну щілину. Коли укриття було викопано на глибину людського зросту, я жбурнув лопату вгору, витер хусткою піт на обличчі й наказав хлопцям:

— Тепер, товариші, відпочинемо. Піду подивлюся, що робиться у сусідів. Якщо затримаюсь, поглибте ще сантиметрів на двадцять.

Вибравшись із щілини на вологу шовковисту траву, я оглянув одяг, затягнув дужче ремінь, поправив кобуру пістолета й озирнувся довкола.

Аеродром став невпізнаним. Літаки, розкидані на великій площі, стояли далеко за межею робочого поля, навколо них діловито снували люди, під'їздили автомашини, бензозаправники, там і тут валялися коробки з-під патронів, дерев'яна тара з-під бомб, стріляні гільзи й найгрізніша зброя бомбардувальників — сіро-блакитне громаддя бомб. Позаду літаків свіжими горбочками землі позначалися щойно вириті щілини. З кабін літаків долинали уривчасті кулеметні черги, різнобарвні цівки трасуючих куль, впинаючись у повітря, танули в безхмарному небі. «Щось не схоже на навчальну тривогу», — подумалось мені. Я вдивлявся в кожную

деталь живої картини, що розпростерлася переді мною, намагаючись ясніше уявити собі те, що відбувалося. Дивлюсь на наші легенькі, білі, мов чайки, літаки, готові негайно злетіти в повітря... Ми любили свій швидкісний бомбардувальник, двомоторний моноплан, озброєний чотирма кулеметами «шкас», який піднімав більше тисячі кілограмів бомб і трьох чоловік екіпажу. Він уже напрацювався на війні в районі Халхин-Голу, в боях з японськими мілітаристами, захищав революцію в Іспанії, завдаючи ударів фашистським військам, інтервентам, заколотникам Франко, бомбив і штурмував білофінських агресорів взимку 1939—1940 років. Зараз це був уже підстаркуватий ветеран з невеликою швидкістю у 350 кілометрів. Та попри всі недоліки, він все одно залишався чудо-первістком швидкісної радянської авіації.

Старший лейтенант Ніколаєв і старшина Швець, обоє рославі, широкоплечі, здивовано визирали із щілини, крутячи головами.

— Ну й діла,— протяг штурман.— Що все це означає? До нас біг Хозін. Захеканий, він ще здалеку прокричав: — Хлопці, війна!

Його вмить оточили льотчики, техніки, мотористи, наче це він був причиною того, що сталося. З усіх боків посипалися запитання.

...У призначений час командир полку полковник Пушкар'єв читав повідомлення радянського уряду про підступний напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Люди слухали повідомлення мовчки, зосереджено. Те, що давно очікували, найстрашніше й невинправне, сталося. Гітлерівці розв'язали війну.

«Ну що ж, хто сіє вітер, пожне бурю. Битимемося до останнього подиху. Пощади ворогові не буде!» Так треба було розуміти цю сувору, урочисту мовчанку.

Закінчивши читання, командир продовжував:

— Товариші льотчики, техніки, сержанти, командири, бійці! Настав час, коли ми з вами повинні довести нашої Батьківщині, нашому народові, партії і уряду свою безмежну любов і відданість у боях з фашистськими загарбниками. Зберемо всю свою волю, енергію і вміння, битимемо ворога нещадно, не шкодуючи ні сил, ні крові, ні життя для остаточної нашої перемоги. Ворог дужий, підступний і нахабний. Тож мобілізуймо себе на тривалу, важку боротьбу за волю, незалежність і світле майбутнє нашої Батьківщини!

Пушкар'єв якусь мить помовчав, вдивляючись у суворі

загорілі обличчя своїх позітряних бійців. Рішуче махнув рукою:

— Багато з вас уже били німецьких фашистів в Іспанії, японських самураїв на Халхин-Голі, на лінії Маннергейма в Фінляндії. Ми розгромимо армію Гітлера!

— Дозволь мені кілька слів,— підвівся комісар полку, батальйонний комісар Фадеєв.

Пушкарьов кивнув головою.

— Товариші, треба прямо дивитися правді у вічі. Наша Батьківщина зараз перебуває в небезпеці. Агресія гітлерівського фашизму — це вияв шаленої люті й зненависті мілітаристського імперіалізму до нашого соціалістичного ладу. Боротьба буде безкомпромісною й жорстокою. До цього всі ми повинні бути готові. І в цій боротьбі авангардну роль мають відіграти комуністи — льотчики, штурмани, стрільці-радисти, інженери й техніки. Ми покликані організувати бойову роботу в усіх ланках так, щоб під час кожного вильоту знищувати, трошити ворога скрізь, де б він не з'являвся. Кожну бомбу, кожную кулю — в серце ненависного ворога! Поклянемося, товариші, що не вийдемо з бою, поки не розгромимо кривавий фашизм!

Усі підвелися.

— Клянемося!

Зачулись оплески, вигуки: «Ура!», «Вперед, до перемоги!», «Смерть фашистським окупантам!»

Я зібрав свій екіпаж в затінку під крилом бомбардувальника, запитав, чи все у нас гаразд з літаком, зброєю, обладнанням. Кремезний, засмаглий, аж чорний, з клешнеподібними руками технік-лейтенант Шаповалов підвівся по стойці «струнко» і, дивлячись блакитними очима на мене, доповів про літак. Штурман Ніколаєв, спокійно, коротко рубаючи фрази, відзвітував, наче перед екзаменаційною комісією. Я знав, що на штурмана можна цілком покластися. На блідому обличчі стрільця-радиста Швеця забігали маленькі світлі очата, вони в нього завжди безпричинно перестрибували з речі на річ. Він весь був якийсь напружений, метушливий, переляканий. Я дивився на нього з непорозумінням і цікавістю. «Що з ним? Невже злякався?» — подумав і критично поглянув на рославу постать старшини.

— Отже, все гаразд,— підсумував я доповіді.— Тоді піду й відрапортую командирові ланки. А ви, товариші, приберіть патронні коробки, тару, папір, ганчір'я. Війна війною, а лад повинен бути завжди. Там, де лад, там і дисципліна, а де

дисципліна — там перемога. Ось так, брате. — Я взяв Шаповалова під руку. — Пам'ятаєш, як наш полковий поет Зюзя писав про обов'язки солдата?

— Не доводилось чути, — з шанобливою іронією на обличчі відповів Шаповалов. — Пушкіна, Лермонтова, Некрасова читав...

— Послухайте, хлопці, — звернувся я до замурзаних механіків, зброярів, мотористів, спідлоба поглядаючи на Шаповалова:

Обрав ти принадливу долю,
Безстрашний радянський солдат, —
Боротись за землю, за волю,
За щастя маленьких хлоп'ят.
Готовий нещастя й знегоди
Ділити з Вітчизною ти,
Готовий в военні походи,
Під кулі в атаку йти.

— Ну як, здорово? — запитав Шаповалова.

Прості, задушевні слова віршика нагадали про священний обов'язок солдата перед Батьківщиною. Шаповалов схвально кивнув головою, хоч і висловив сумнів — невже ці вірші написав, як він висловився, «хлопчисько Зюзя».

Полк готувався до бою — так стискається пружина, щоб потім з силою викинутися вперед. А фашисти вже десь перетнули радянський кордон, завдаючи ударів передовим заставам Червоної Армії. Десь уже точилися кровопролитні бої за укріплені пункти й райони, за хутори й селища. Земля здригалася від безперервного гулу артилерійської канонади, розривів снарядів і пекельного гуркоту авіаційних бомб. Серед згарища й диму, у відблисках пожеж, під градом снарядів і мін безстрашно билися радянські воїни. З відвагою, нестримною люттю і вірою в свою справедливу справу косили вони ворога кулеметним вогнем, розривали гранатами ланцюги фашистів, що наступали, кидались у контратаки, зупиняючи штурмові колони ворога, і, вичерпавши всі можливості й сили, з благородним усвідомленням виконаного обов'язку перед Батьківщиною, не відступивши ні на крок, вмирали героями.

Мешканці прикордонних сіл і міст квапливо залишали свої обжиті землі і господарства і відходили на схід. Здіймались клуби куряви на полях і дорогах. Мчали машини, навантажені пожитками, архівами, канцелярським майном, прямо цілиною, густими посівами зрілих хлібів сунули череди худоби, що їх гнали погоничі. Вся ця маса людей, машин,

запряжок, череди худоби лавиною сунула в одному напрямку — на схід.

А назустріч, ляскаючи гусеницями, ревучи моторами, з повернутими на захід жерлами гармат, рухалися танки, проносилися колони автомашин з військами і боеприпасами, артилерія, бронемашини. Узбіччям доріг швидким маршем ішли запорошені роти, батальйони, по небу летіли зграйки винищувачів, гули важко навантажені бомбардувальники. Всі ці підрозділи і частини Червоної Армії зразу вступали в запеклі бої, та плину подій змінити були вже не в змозі. Німецько-фашистські війська, маючи велику перевагу в живій силі й техніці, заволоділи ініціативою. Масовими ударами танкових і механізованих частин і з'єднань руйнували вони настирливий опір загонів радянських військ.

Ворог наступав. Та, незважаючи на великі зусилля, які він витрачав у боях, зламати волю радянських людей до опору йому не вдавалося. На тисячокілометровому фронті стояв невгамовний гуркіт артилерійської канонади, тріск кулеметів, розриви мін і снарядів, виття авіаційних бомб, вибухи ручних гранат і короткі вигуки: «Ура!» А над усім цим, байдуже виглядаючи крізь дим згарищ, багряною кулею висіло велетенське розжарене літнє сонце.

2

Авіаційний бомбардувальний полк Пушкарьова одержав наказ завдати бомбового удару по артилерійських позиціях противника на захід від міста Сокаль. І ось уже білі бомбардувальники вирулюють на старт, шикуючись для зльоту ланками.

Сиджу в кабіні бомбардувальника, поглядаю по боках, прислухаюся до рівного гуркоту моторів, стежу за літаком командира ланки. Там щось не ладилось, лівий мотор уперто не запускався. За якийсь час із кабін виліз кремезний старший лейтенант Єрьомін і, стоячи на крилі літака, розмахував руками, певно, лаявся з техніками. Затим я побачив, як повиходили зі своїх кабін штурман старший лейтенант Немцов і стрілець-радист Пікальов. Слідом за ними скотився на землю з літака Єрьомін. Він показав рукою на мій літак, і всі вони, не знімаючи парашутів, побігли до нас. Єрьомін ще здаля став подавати знаки залишити машину. Хоч як я прагнув узяти участь у першому бою, та мені довелося разом з екіпажем вийти з літака. Не встиг ще Єрьомін

і його екіпаж як слід розміститися в кабінах, на старт уже вирулювала п'ята, остання ескадрилья полку. Я стояв зі своїм екіпажем, розгублено й ніяково озираючись, не розумів, як могло статися, що нас залишили на землі в той час, коли всі наші товариші йдуть у бій. Літаки трійками, відкидаючи назад тугі, пружні вихори повітря і притискаючи до землі зелену траву, почали зліт. Останньою парою злетіли Єрьомін і Хозін. Дивлячись на літаки, що віддалялися, я лише тепер по-справжньому відчув усю гіркоту, образу. Посмиком розкрив замок парашута, скинув з плечей лямки й, поклавши його на траву, відвернувся, аби не бачити, як струнка колона полку лягає на курс.

Усі, хто залишився на землі, поглядами проводжали у перший бій своїх товаришів, тривожачись за них і сподіваючись, що вони завдадуть поразки ворогові й повернуться додому неушкоджені.

Технік-лейтенант Шаповалов так само, як механіки й мотористи, не зводив очей з блакитного неба, де зникали останні крапки літаків. Зачувши ляскіт замка й шерех парашута, кинутого на землю, він озирнувся й побачив мене в дуже пригніченому стані. Мабуть, я мав такий нещасний вигляд, що Шаповалову стало щиро шкода мене. Він розумів, що відбувалося зараз у моїй душі. Але чим він міг зарадити? Раптом Шаповалов пожвавішав, очі його загорілися здивуванням упереміж з почуттям незвичайного відкриття. «Як я раніше не згадав про це?» — дивлячись в одну точку, з прикрістю подумав він. Адже інженер полку попереджав, що про всяк випадок у резерві залишається літак АР-2.

— Товаришу жомандир, — торкнувся мого плеча, — ви на АР-2 літаєте? Он, дивіться, резервний АР-2! Бомби підвішені, кулемети заряджені, пальне залито.

Я здригнувся і уп'явся очима в граціозний, вкритий камуфляжем невеличкий літак, що стояв неподалік від нас. Трохи менший за СБ, він мав більш обтічну красиву форму, був дуже маневрений у повітрі й розвивав швидкість до 450 кілометрів на годину.

— Ніколаєв, Швець! — гукнув я. — Гайда до літака! — А сам кинувся до керівника польотами з такою швидкістю, що мені міг би позаздрити професіональний спринтер.

Дізнавшись, у чому справа, керівник польотами майор Архангельський спочатку не погоджувався випускати самотній екіпаж, що міг стати легкою здобиччю ворожих винищувачів, та, змірявши мене пронизливими очима, здався.

Мабуть, йому пригадалось, як він сам мало не навколішки вимолював літак там, у далекій Іспанії, щоб битися з німецькими фашистами.

— Лети! — поплескав він мене по плечу. — Якщо виникне небезпека, тікай у хмари чи притискайся до землі, до бриючого польоту. Марно не ризикуй!

Кілька хвилин, і я з екіпажем вириваюсь на старт, даю повний газ. АР-2, заревівши моторами, одним стрибком піднявся в повітря.

На висоті двох тисяч метрів перед нами відкрився безмежний просторий степ. Пропливали жовті масиви хлібів, зелені луки, звиваючись, блищали спокійні річки, в прозорій імлі синіли далекі ліси. Просто за курсом літака, там, унизу, наближалось велике місто. Все було як раніше, тихо й мирно. Тільки по-бойовому гули мотори, тішачи серця.

Я напружено вдивлявся вперед: чи не видно десь знайомих літаків? Ні, наздогнати полк навряд чи вдасться. Раптом різка кулеметна черга трусонула літак, у кабіні запахло порохом газом.

— Командире, нас атакують винищувачі! — нестямним голосом закричав Швець.

Я оглянувся назад і побачив ланку маленьких білих літаків, що намагалися зблизитися з нашим бомбардувальником. З характерних контурів фюзеляжів і крил одразу ж впізнав радянські «чайки».

— Це свої! — вигукнув я.

Швець щось промимрив і дав ще кілька черг.

— Припиніть стріляти, — обурився я на стрільця-радиста, — дайте сигнал, що ми свої! — Та про всяк випадок збільшив оберти моторів, і невдовзі «чайки» лишилися далеко позаду.

— Під нами Житомир, — доповів штурман. — Швець чомусь дуже панікує.

— Нічого, потім розберемося.

У цей час полк у колоні ескадрилей підходив до цілі. Перед очима льотчиків відкрилася вражаюча серце жажлива картина. З обох боків, праворуч і ліворуч, на великій відстані аж до самого небокраю, куди тільки сягав погляд, кипіла битва. Вздовж усього фронту безперервно здійсмалися високі чорні султани вибухів, різнобарвні траси кулеметного вогню панали простір в усіх напрямках, червонобагряні промені вогнететів, вигнувшись дугою, бризками падали на землю, спалюючи все довкола. Димом і гаром застигалась прикордонна земля. У повітрі зіткалися в смер-

тельному двобої групи літаків, і багато з них, охоплені полум'ям, падали, вибухаючи на землі. Над полем бою під банями парашутів безпомічно зависали льотчики. У безхмарному небі виникали й розпливалися чорні шапки зенітних розривів, заступаючи шлях радянським літакам. Картина лютої битви сповнювала серця льотчиків гнівом і гарячою зненавистю до завойовників.

Коли монолітна колона полку щільним строем лягла на бойовий курс, німецькі зенітники відкрили скажений загорджувальний вогонь. Артилеристи, певно, не стільки намагалися влучити в літаки, як налякати льотчиків. Колона пройшла крізь цю завісу непошкодженою і навалилася бомбами на позиції польової артилерії. Бомби вибухали, огортаючи все димом і полум'ям. Внизу спалахували пожежі. В повітря здіймалися уламки машин, бліндажів, чорні густі водограї землі й диму. Прямі влучання бомб перекидали гармати.

Ми опинились над ціллю через дві-три хвилини. Гітлерівці в'яло обстрілювали наш літак зенітним вогнем. Легко маневруючи, ми пронеслися над ними, скидаючи бомби. АР-2 був слухняний в моїх руках, наче іграшка. Перекладаючи його з крена у крен і знижуючись, я спостерігав за тим, що робиться внизу. Зенітники посилили вогонь по знахабнілому літаку, але снаряди не встигали його наздогнати.

— Командире, попереду наш полк,— вигукнув штурман.

Трохи нижче, кілометрів за три, я побачив п'ять груп літаків. У правій ланці останньої дев'ятки було наше місце — там бракувало одного літака.

— Буду пристроюватись,— передаю штурману. Та в цю мить звідкись ізнизу, маневруючи, на хвостову групу полку напали три ворожих винищувачі. Знижуючись на збільшеній швидкості, я почав зближатися зі своїми, оглядаючись по боках. Фашистські винищувачі, передбачаючи здобич, обирали зручну позицію для нападу. Один з них, переходячи з флангу на фланг, опинився у нас перед носом. Штурман кількома довгими чергами спарених кулеметів прошив кабінку ворожого літака. «Месершміт» спалахнув і, повернувшись на спину, каменем полетів на землю. Інші винищувачі, приголомшені появою ще одного бомбардувальника з тилу, накинулися на наш літак, та я нирнув під колону своїх. Зосереджений вогонь стрільців-радістів групи, що замикала колону, охолодив розлючених «месершмітів». Ще один ворожий літак задимів і, збільшуючи кут, перейшов у прямовисне пікірування.

Ми зайняли своє місце в строю. Командир ланки Єрьомін якийсь час з подивом дивився на незнайомий літак і, впізнавши мене, помахав рукою. З інших літаків кожен по-своєму вітав нас. Серед бойових друзів, у щільному строю ми по-справжньому відчували радість першого бойового вильоту й першої перемоги.

На аеродромі техніки ще в повітрі перерахували літаки, й тепер кожний уважно стежив, коли сяде його льотчик. Піднявши руки, він ніби промовляв: «Я тут! Підрулюй сюди, ось де наша стоянка».

Літаки зробили посадку, швидко зарулювали на свої місця. Тоді засновигали автомашини, бензозаправники. Підвозили бомби, патрони, масло, пальне. Заклопотано метушились техніки, механіки; фахівці уважно оглядали літаки. Штурмани й стрільці-радисти із зброями заряджали літаки, підвішували бомби. Між ділом техніки розпитували льотний склад, як пройшов політ, що там на фронті, чи були повітряні бої, як виявили себе за бойових обставин літак, зброя, обладнання.

3

Я відійшов убік, присів на порожній патронний ящик, закупив цигарку. На мій подив, руки тремтіли, стискалися в кулаки, наче міцно тримались за штурвал літака.

— Егей, Васько, ось ти де! — почувся м'який приймний голос.

Від літака йшов офіцер, одягнутий у форму техніка з трьома кубиками на петлицях. Все на ньому було вправно підігнано: і гімнастерка, перехоплена в поясі широким ремнем, і бриджі з охайною зборкою, заправлені в хромові блискучі чоботи, і синя пілотка, трохи зсунута вліво на кучерявій голові. Навіть пістолет у старій акуратній кобурі з мідним шомполом, що зручно висів на лівому боці, здавався невід'ємною частиною його вбрання.

— Ну, як політали? — посміхаючись і виблискуючи випуклими блакитними очима, запитав він.

— Сідай,— радіючи своєму другові, запросив я.

— Я бачив, як злетів полк, як вишикувався і ліг на курс. Все було зроблено швидко й гарно.— Сумський раптом гучно розсміявся.— Уяви, як усі ми були здивовані, коли за десять хвилин якийсь пірат скажено вирулив на літаку в центр аеродрому і прямо-таки стрибнув у повітря й зник.

Ми довго мёрочили собі голови, але так і не змогли дізнатися, хто це був. Дозволь потиснути твою руку!

Я подав товаришеві руку.

— Було, звісно, страшно. Не за себе, ні. Про себе в бою думаєш мало. В цьому я пересвідчився ще на фінському фронті. Наші люди на землі, у вогні й диму, під шквалом снарядів і бомб, під вогнем кулеметів б'ються з фашистською нечистю, озброєною до зубів, а наші короткочасні повітряні бої, бомбові удари під вогнем зеніток лише полегшують їхню боротьбу.

— Так, це правда! — вигукнув Сумський. — Ви, льотчики, знищуєте ворожу авіацію, завдаєте втрат ворогові, сієте паніку в його рядах. От коли б я був льотчиком, я б їм!

— Звичайно, друже! — обійняв я його за плечі. — Що в тебе нового?

— Був сьогодні у Білій Церкві, одержував запчастини. А потім заскочив додому побачитися з дружиною. Там була й твоя Надя. Поговорити як слід не вдалося. Вони дуже перелякалися й збираються виїздити до Воронежа, де мої батьки, або в Сталінград до твоїх старих. Як ти на це дивишся?

— Гадаю, поспішати нема куди, фронт іще далеко й не варто зчиняти паніку. Ще невідомо, як розгорнуться події... У цій метушні геть забудеш, що й жінку маєш.

— Е, так не можна, — погрозив пальцем Сумський. — Можливо, це були найкращі дні нашого життя, коли ти, я і Хозін збиралися у наших дівчат. Як було весело, які вечері готували дівчата! Все скінчилося... Я навіть не встиг і набалакатися з дружиною.

Ми замовкли, думаючи кожний про своє. Мені стало сумно й трохи смішно. Згадалася розмова з комісаром перед моїм одруженням.

...Весна 1941 року. Полк у таборах. Я сиджу в наметі батальйонного комісара Козявіна.

— Весілля — справа гарна, — каже комісар, — та, розумієш, зараз дуже тривожний час.

— Як би чого не сталося, — мовчки посміхаюсь я.

— Відпустити у робочий час не маю права. Хіба що з суботи на неділю?

Я згоден. Виходжу з намету, думаю: «Неділя, то хай неділя, один чи три дні — яка різниця?» А в неділю на обід прийшли Володя Сумський з дружиною Тонею і Микола Хозін з дівчиною, стрункою, симпатичною Катюшею. Випили за нас, молодих, закусили. Трохи повеселилися,

заспівали пісень. Оце й усе весілля. А о шостій вечора офіцери вже йшли на стоянку, щоб їхати в табори.

Відтоді я був у Наді не більше трьох разів. Не вистачало часу. Надя засмучувалась, що я й досі не знайомий з її батьками, і ми збиралися відвідати їх. Та все якось не траплялося нагоди, і я жартома заспокоював її тим, що колись і на нашій вулиці буде свято. Аж розпочалася війна, а свята так і не відбулося.

— Наших дружин я перевіз у нашу колишню парубочьку квартиру, що в гарнізоні. Там їм буде краще, та й люди навколо свої. Надя передала тобі згорточок, шкарпетки й хусточки. Зрештою, сам побачиш. Ну, я побіг, бувай! Роботи багато.

Увечері, перед заходом сонця, полк у повному складі завдав ще одного бомбового удару по артилерійських позиціях ворога. Тепер уже в іншому місці — на захід від містечка Кристинопіль.

Польоти випробувань

1

Минув перший день війни. Такий же був другий, третій. Вильоти, вильоти вдень і вночі, за будь-якої погоди. Люди швидко втяглися у важку обстановку війни, забувши про звички мирного часу. Особисте відступило на задній план, все ество людини було підкорено загальним інтересам боротьби з ворогом. Польоти, бомби, патрони, повітряні бої — і все це прив'язувалось до лінії битв на землі, до певних міст і сіл, лісів, річок, полів України. Задоволення й радість приносили палаючі ворожі автомашини, уламки ворожих літаків на аеродромах, розгромлені залізничні ешелони з військом і вантажем під укусом.

Наш полк також втрачав людей і літаки. Не раз траплялося, що екіпажі, про які думали, ніби вони загинули, через два-три дні поверталися до полку живі. Їх зустрічали радісно, намагалися приділити особливу увагу, примушували по кілька разів розповідати про свої пригоди. І товариші радо розповідали, як воювали, як їх підбили, як вони сіли на зрешеченому літаку в полі чи приземлилися з парашутами. Найдивовижнішим було те, що оповідачі, з гіркотою змальовуючи злигодні мирного населення, щиро, весело, задержувато сміялися з власних невдач. Слухачі, — ті, хто ще не

був у таких бувальцях,— з повагою дивилися на своїх товаришів, дивувалися з їхнього оптимізму. А через кілька днів ці слухачі в жаркому повітряному бою знищували ворога, самі падали на палаючому літаку. І, повернувшись додому, обпалені, схудлі, просякнуті порохом димом, розповідали чомусь не про своє лихо, а згадували найсмішніші випадки, необразливо жартуючи один з одного.

Коротко нагадавши, як було завдано бомбового удару, що зруйновано, знищено в таборі ворога, оповідач робив паузу, глибше затягувався махорковим димом, і в його очах починали стрибати хитрі бісики, а губи розпливалися в посмішці. У перші дні війни в наших ескадрильях і в сусідніх полках переповідали історію лейтенанта Бочина.

— І ось, братці мої, тут і починається найголовніша версія. Падаємо, значить, ми. Літак палає. Мій ас,— штурман, сміючись, поглядає на льотчика,— раптом як закричить: «Стрибайте, чортяки, зараз вибухнемо!» — «Куди ж стрибати? — кажу я.— Дідкові в пашу? Ще лінію фронту не перелетіли». — «Хто тобі сказав, що ми летимо? — запитує Бочин.— Ми просто падаємо». — «Нічого,— кажу я,— протримаємося ще хвилини дві. Он попереду галявина, на неї можна сісти». — «Я-то протримаюсь,— бурчить Бочин,— а от щодо літака сумніваюсь». Над нами кружляють два месери, цікавляться, коли ми вибухнемо. Але близько не підходять. У Єгорова, нашого стрільця-радиста, є ще патрони, і він час від часу стріляє по винищувачах. Перед нами галявина. «Тримайтесь,— кричить Бочин,— сідаю на черев». Швидко наближається земля. Тріск, гуркіт, дим, пилюка, вогонь. Наче не ми сіли, а вибухнув метеорит. У наступну мить кулею вистрибуємо із своїх кабін і відбігаємо від літака. Він уже весь охоплений вогнем. «Командире, німці!» — гукає Єгоров і кидається навітікача. Я дивлюся вгору й бачу, що два знахабнілі месери, невдоволені тим, що ми лишилися в живих, не підірвалися в повітрі, вирішили розстріляти нас на землі. Я біжу слідом за Єгоровим, але, на свій подив, одразу гублю його з поля зору. Він наче крізь землю провалився. За одну-дві секунди, перекинувшись через голову, лечу кудись униз і, зіткнувшись ніс до носа з радистом, зупиняюся на дні невеликої ями, зарослої по краях високою травою. Розтираючи на лобі гулю, визираю з ями, аби гукнути Бочина, але вже пізно. Там, на галявині, навкруг стіжка сіна розгорнулось справжнє бойовище. Бочин бігає навколо цього укріплення з пістолетом у руці й час від часу стріляє по винищувачах. А ті по черзі пікірують на

нього, палячи з гармат. Тепер це смішно, а тоді було не до сміху. Месери, розлютившись, узяли нашого аса в лещата. Один атакує стіжок справа, другий — зліва, і Бочину нема куди подітися.

Слухачі доброзичливо сміються, плескають Бочина долонями по спині.

— А що я міг вдіяти? — посміхаючись, каже Бочин, широкоплечий білявий чуваш. — Снаряди лягають біля самих ніг. Я вже став вибиватися з сил, бігаючи, підстрибуючи і підскакуючи. І сміх і гріх. Та фашисти не жартували. Для них я був не людиною, а диким звіром, як і всі радянські люди, яких їхній фюрер вирішив знищити. Разів п'ять чи шість вони спікірували на мене й нарешті відв'язалися. Чи то у них снаряди вийшли, а чи, може, зрозуміли, що вбити мене несила. Коли німці зникли, я почав озиратися, шукати своїх «героїв». Слово честі, в мене закололо серце від думки, що німці мимохідь розправилися з моїм екіпажем. Невдовзі їх знайшов. Вони сиділи в ямі, притиснувшись один до одного.

У такій нехитрій формі, повній трагічного гумору, звичайно розповідали льотчики про свої пригоди. І не було смутку, скарг на свою долю, на тягар війни. Тому, сидячи якось на узліссі, я з дивуванням слухав штурмана Кравчука. Старший лейтенант Кравчук, завжди веселий, рухливий, компанійський, з енергійним обличчям хлопчина, раптом після першого тріпання в бою якось одразу знітився, наче гарячий вітер лісової пожежі обпалив своїм диханням молодий дубок.

— Тобі цього не зрозуміти, — казав Павло Кравчук. — Ми виконували завдання ланкою. Відбомбилися вдало по артилерії в районі Ровно й поверталися додому. Тут на нас налетіли чотири «месершміти». Якийсь час стрільці-радисти успішно відбивали атаки й збили один ворожий винищувач. Потім загорівся і став падати літак правого веденого. Двоє, це бачив радист, вистрибнули з парашутами, а третій, очевидно льотчик, упав разом з літаком. Буквально за кілька хвилин вибухнув літак командира ланки. Всі загинули. І тоді винищувачі з різних боків безперервно стали атакувати наш літак. За хвилину він став наче решето, весь у дірках. Дивно, як ми ще трималися у повітрі. Невдовзі стрілець-радист Шатилов крикнув: «Збив ще одного гада». А потім він і його кулемет замовкли. Шатилова було вбито. Літак уже не летів, а падав, засипаний снарядами винищувачів. Нарешті десь на захід від Шепетівки Панченкові

вдалося посадити літак на нерівне поле. Під час посадки мене з силою відкинуло вперед, щось хруснуло в хребті, і ось віднялися ноги...

Павло зморщився, зламавши в гіркій гримасі свої гарні чорні брови.

— Я не міг вибратися з кабіни, а вони, гади, по черзі пікірували на нас, обстрілюючи з гармат. На щастя, літак не загорівся, і Панченкові вдалося витягнути мене з кабіни. Нас привезли додому, а Шатилова поховали там, біля хутірка, якого немає навіть на карті. — Кравчук помовчав, дивлячись сумними очима на далекий синій небокрай, і, зітхнувши, продовжував: — Що не кажи, а в них усього більше: і літаків, і танків, і автомашин. Зенітна артилерія стереже кожний об'єкт, що має якесь хоч найменше значення. А в нас немає навіть винищувачів для прикриття.

Мені ставало не по собі від його похмурої розповіді, та я намагався приховати роздратування посиленням пихканням цигарки. Нарешті не витримав і висловив давньому другові свою точку зору з цього приводу.

— Так, Павле, події розгортаються поки що не на нашу користь. Німці наступають. Та чи нам, комуністам-ленінцям, опускати руки й думати про особисте зараз, коли на карту поставлена доля всього людства? Яка користь з того, що ми будемо рахувати, скільки у ворога літаків, танків, гармат? Наша справа не рахувати, а знищувати їх усіма засобами, і навіть тоді, коли бракує засобів, ми повинні знищувати їх бодай ціною власного життя. Я тебе не агітую, не вихваляюсь і не бравую. Це непорушний закон нашого існування. Або ми, або вони. Пам'ятаєш наш перший виліт туди, де в полум'ї горіла прикордонна земля? Там билися й вмирали наші прикордонники. Вони не озиралися й не підраховували сили ворога, а билися, не залишаючи жодної краплини надії на свій порятунок. І ось тепер, куди б я не йшов, що б не робив, — завжди бачу їх перед собою, обпалених, поранених, з гвинтівками й гранатами в руках. І немов чую їхні прощальні мужні слова: «Велика і справедлива мати — Батьківщино! Ми, вірні твоїм заповітам, першими зустріли ворога на прикордонній землі і, не відступивши ні на крок, загинули на полі бою. Згадай наші смертельні муки в полум'ї і в диму, в гуркоті розривів. Згадай, як по наших тремтячих в агонії, закривавлених тілах пройшов кований чобіт фашистського солдата, як гусениці танків безжалісно толочили нашу плоть на спаленій пожежами землі. Згадай і відомсти за нас!» Пам'ять про цих героїв

усе життя повинна стукати в наших серцях. І коли ми йдемо в атаку, ніщо не повинно змусити нас збочити з бойового курсу. Ні зенітки, ні винищувачі, ні смерть.

Певно, я вів розмову у різкуватому тоні, і Кравчук мимохить злякався, як би я не подумав про нього чогось поганого.

— Та хіба ж я не розумію! — вигукнув він. — Ти ж знаєш, я не боягуз, не панікер, але мені боляче від того, що нас так багато виходить із ладу. — І Павло з гіркотою поглянув на свої нерухомі ноги.

— Ти просто вражений подіями, ну й, звісно... своїми невдачами. Зачекай. Це все мине. І ми з тобою ще повоюємо, — намагався підбадьорити я штурмана. — Кріпись, не падай духом, набирайся сил, а головне, не давай спокою своїм ногам, змушуй їх рухатися, працювати. Мені доводилось читати, як один чоловік, це було в Греції чи в Стародавньому Римі, точно не пам'ятаю, народився з нерухомою правицею. А згодом безперервними вправами довів її рухи до досконалості й став неабияким фехтувальником. Ми тебе не залишимо. Будеш весь час у полку і, я певен, видужаєш.

У цей час із хащі зачувся мелодійний, безтурботний посвист, а затим на вузькій зеленій стежині показався Панченко. Він ішов неквапливо, розмахуючи лозинкою і старанно насвистуючи веселу мелодію з якоїсь оперети.

— Ну, бувай, — кивнув я Павлові, — до тебе в гості йде Панченко.

Кравчук пожвавішав, очі вже не так похмуро дивилися на все довкола, а губи тремтіли в посмішці. Він зручніше всівся, спираючись спиною на стовбур берізки, і, позираючи то на Панченка, який підходив, то на мене, тихо показав:

— Слухай-но, Васько, все, що я тобі тут набалакав, — дурниці. Просто підвели нерви. Нікому не розповідай про це, гаразд?

— Гаразд, не хвилюйся, друже, — відповів я.

Минуло зовсім небагато часу від початку війни, а як багато в усьому змінилося! Особливо змінився характер людей. Він якось оголився, розкрився по-справжньому, зіткнувшись з суворою дійсністю. Але самі люди цього не помічали. Оте нове в їхніх поглядах, діях, поведінці було для них природним, відповідало нахилам, що склалися ще далеко до війни. Командир ланки Єрмаков, перший заводій у всіх справах, задержуватий і нахрапистий, останнім часом став непомітним: не вихоплювався уперед, по можливості намагався триматися збоку, в затінку. Стрілець-радист

мого екіпажу Швець, снайпер повітряної стрільби, виявився звичайнісіньким страхополохом. Але таких були одиниці. Більшість скромних звичайних людей зовсім змінилася. Вони стали ініціативними, винахідливими в бою, вміли підкоратися й підкоряти інших, безстрашно втягуючи товаришів у такі гарячі сутички, що їм і не снилися в мирний час. У них, у цих людях, повною мірою виявились риси радянської людини, її чесність, скромність, героїзм, благородне почуття товариства й самопожертвування. І, разом з цим, вироблялися навички справжнього бійця, який уміє атакувати ворога зненацька, завдати йому поразки і вийти з бою неушкодженим. Завдяки їм уже ясніше вимальовувалась тактика ведення бою невеликих груп бомбардувальників і одиночних літаків за умов переваги ворога в силі й техніці.

Хозін, Корочкін, Панченко, Бочин, Рассказов, Козявін, Хардін, Склярів... Всі вони комуністи й комсомольці. Кожен з них вносив в тактику бою щось своє, необхідне у справі боротьби з ворогом.

За цей час відбулися декотрі зміни в екіпажах третьої ескадрильї. Командир ланки старший лейтенант Єрьомін пішов у другу ескадрилью. Я прийняв його ланку. Тут були наймолодші, веселі льотчики Панченко й Бочин, які славилися своєю відважністю. Василь Панченко, високий, худорлявий, широкоплечий хлопець, мав спокійну вдачу з гнучкою й спритною хитруватістю українця. А Петро Бочин, такий же рославий, як і Панченко, білявий чуваш, був рвучкий, відвертий, зневажав будь-яку дипломатію. Не дивлячись на різні вдачі, льотчики були великими друзями, мали повагу серед підлеглих і до них добре ставилось командування. Такими ж гарними хлопцями були й штурмани лейтенант Дмитро Чудненко і старший лейтенант Зимогляд. З Панченком літав Чудненко, невисокий на зріст, енергійний і розумний хлопець. Він був добродушний, компанійський, любив пожартувати, посміятись, а при нагоді й випити чарку. Радистом у цьому екіпажі був молодий високий старший сержант Пікалев, сперечальник і буркотун. З Бочиним літав Зимогляд, веселий, безтурботний; він часто губив орієнтування у повітрі, але ніколи в цьому не признався. Головною його рисою була безстрашність. У будь-який політ він збирався охоче, мов на прогулянку.

Почесне завдання — оборона літака — покладалося в екіпажі Бочина на стрільця-радиста Смирнова, кремезного, приземкуватого, флегматичного й поважного хлопця. На відміну від довгастого Пікалева, приземкуватий Смирнов спере-

чатися не любив, виконував усі накази беззастережно точно, але неквапливо, з почуттям власної гідності. Сварливий Пікалев не міг байдуже дивитися на повільні, але завжди вправні рухи свого друга й гарячкував, показуючи, як треба швидко зарядити кулемет, розгорнути турель у потрібному напрямку або спіймати ціль у кільце прицілу. Смирнов з усім погоджувався, схвально кивав великою головою, плескав од задоволення по спині Пікалева, але робив по-своєму.

У мене в екіпажі замість стрільця-радиста Швеця став літати старший сержант Петро Трифонов, старожил полку, спокійний і досвідчений фахівець. А Швець після першого вильоту, коли він відверто перелякався, раптом зник з поля зору.

Командування полку на цей час розосередило ескадрильї на різні майданчики, щоб краще замаскувати й зберегти літаки та особовий склад від зненацьких ударів бомбардувальної авіації ворога. Третя ескадрилья Рассказова перебувала на рівний невеличкий, але зручний для роботи майданчик, до якого напівколом підступав ліс.

— Яка краса! — казали льотчики. — Які пахощі! Просто-ро, гарно і є куди при необхідності сховати літаки.

Вони мали рацію. Ні з землі, ні з повітря не було видно жодного літака. Вони стояли на узліссі, старанно вкриті віттям дерев. А робоче поле аеродрому було порожнім і безлюдним. Кілометрах у п'яти від аеродрому в серпанку літнього дня виднілося невеличке містечко. Льотчики й техніки часто позирали туди, на знайомі обриси затишного житла, з яким вони зріднилися за час своєї служби на Україні і де зараз ще перебували їхні сім'ї.

Після розмови з Кравчуком я вийшов на узлісся, де невеликими групами стояли льотчики, техніки, мотористи, авіамеханіки. Тут були Хозін, Орлов, Сумський, Бочин, Шаповалов. Покурюючи, хлопці обговорювали події останніх днів. Серед іншого їх хвилювало питання, як бути з сім'ями. Надії на те, що фашистів зупинять на старому кордоні, не виправдались. Німецькі війська швидко просувався на схід. Одразу вловивши тему розмови, я виклав свою думку.

— Треба дивитися правді у вічі. Німець суне лавиною. Їхні війська вже перетнули наш старий кордон. Ми це бачили. Треба негайно відправити сім'ї на схід. До рідних, знайомих чи просто так, не має значення. Пізніше зробити це буде неможливо.

Друзі задумливо пихтіли хто цигаркою, хто люлькою, а хто й довгою козячою ніжкою. Сизий димок струмував над ними, розтаючи в теплому повітрі.

— І треба цю операцію провести організовано, — запропонував Ніколаєв. — Вся надія на вас, друзі техніки. Нам ніколи вирватися в місто, самі розумієте. Я поговорю з командиром ескадрильї, щоб він дав дозвіл на виїзд у місто бодай невеликій групі. Треба обов'язково попередити про це всі екіпажі.

— Оце правильно, — кивнув головою Шаповалов. — А організацією команди дозволь зайнятися мені, товаришу командир, — подивився на мене.

— Так, прошу вас, займіться цією справою серйозно. Щоб жодна сім'я... — Однак не встиг закінчити своєї думки.

— Погляньте! — раптом пронизливо вигукнув один з мотористів, показуючи рукою у бік міста.

Усі, повернувши голови, стали напружено вдивлятися в серпанок, що струмував над обрієм. На ясному небі, на захід від міста, виразно позначились силуети важких літаків. Вони йшли розтягнутим клином у напрямку міста на висоті шестисот-семисот метрів.

— Ю-88! — впевнено проказав Бочин.

— Це вони відбомбилися на нашому головному аеродромі, — зморщився Хозін.

— Ну й нехай, — посміхнувся Орлов, штурман Хозіна. — Адже там немає геть нічого. Чисте поле. Дивись: тільки куряву зняли.

І раптом усі з полегшенням згадали, що на базовому аеродромі, розташованому на західній околиці міста, немає ні літаків, ні майна, ні складів. Усе своєчасно вивезено сюди, на польові аеродроми.

— Теж мені льотчики, — презирливо сплюнув лейтенант Бочин, примруженими очима спостерігаючи за безладним польотом «юнкерсів». — По них ніхто не стріляє, винищувачі не атакують, а вони розповзлися, мов таргани. Ех, був би я винищувачем, я б їм показав, що таке радянський льотчик, — бурчав Бочин.

Після останніх слів лейтенанта над лісом, над головами людей зненацька прокотився оглушливий гуркіт. Усі, хто знаходився тут, здригнулися, дехто навіть мимохіть пригнувся, втягнувши голову в плечі. В наступну мить над лісом пронісся літак з червоними зірками на крилах. Лейтенант Бочин вискочив з кущів і вп'явся поглядом

в Пе-2, що, низько розпластавшись у стрімкому польоті над землею, гнався за ворожими літаками.

— От молодчина! — захоплено вигукнув Бочин. — Диви, як він швидко наздоганяє. На такому літаку можна воювати: на ньому два великокаліберних кулемети Березіна. Та й літак маневрує, як винищувач.

Майже весь особовий склад ескадрильї висипав на поле, з серйозними обличчями спостерігаючи панораму блакитного неба з групою німецьких бомбардувальників і радянським легким літаком, що сміливо наздоганяв ворога. «Один проти вісімнадцяти... Чи є потреба в такому відчайдушному вчинку?» — думали багато з тих, що стояли на узліссі.

Між тим Пе-2 швидко зближався з групою фашистських літаків. Ось він наздогнав їх і різко знявся вгору, певно обстрілюючи ворога знизу.

— Зараз німцю капут! — проковтнувши клубок, що підступив до горла, квапливо проказав Бочин.

Очевидно, це відчув і фашистський льотчик. Він різко вивернув літак убік, намагаючись вийти з-під удару, та в цей час Пе-2 усім корпусом вривався в Ю-88. Вгору рвонулась вогняна розпечена хмара, оторочена кучерявою шапкою чорного диму. Все скінчилося. На землю посипалися окремі осколки машин. Решта ворожих літаків шарахнулася на всебіч, безладно тікаючи на захід.

— Що ж там сталося? — після хвилинного мовчання спантеличено запитав хтось.

— Що, що! — сердито проказав Бочин. — Невже незрозуміло? Його вбито. Та навіть мертвий він знищив ворога. Хто цей льотчик, не знаю. Але нам він дав наочний урок того, як треба битися з фашистами.

— Вічна пам'ять герою! — урочисто промовив Шаповалов і зняв пілотку. Слідом за ним уся ескадрилья зняла також, віддаючи останню шану подвигу свого товариша.

— Товаришу капітан, — підбіг до Рассказова штабний писар, — це льотчик Мішин з першої ескадрильї. Він був один, без штурмана й радиста.

— Отже, наперед вирішив битися на смерть, — підсумував Рассказов, насуплюючи білі брови й дивлячись туди, де щойно впали останні уламки «юнкерса». — Що ще передали зі штабу? — запитав він писаря.

— Наказали бути готовими до вильоту. Бомби залишити ті самі, тільки замінити підричники на якісь сповільнені. Не запам'ятав.

— Отож що не запам'ятав,— похитав головою Рассказов.— Треба записувати.— Потім гучно покликав: — Птичкін!

— Єсть Птичкін! — протиснувся до командира ескадрильї червонощокий старший технік-лейтенант.

— Уточни в штабі, яке сповільнення встановити на під-
ривниках, і негайно зроби це на всіх літаках відповідно
з вказівками.— Рассказов поглянув на годинник.— Коман-
дири ланок, льотний склад відправити на обід!

2

На зеленій галявинці в затінку струнких молодих берізок за примітивними, довгими, грубо збитими столами сиділи льотчики, штурмани, стрільці-радисти. Перед кожним з них на чистій скатертині стояли миски з українським борщем, поширюючи довкола смачні духмяні пахощі спецій і зелені. На великих металевих тацях лежали гірки дбайливо нарізаних скибок хліба. Скатертини столів пістрявіли зеленими пучками цибулі, часнику, петрушки й червоними кульками редиски. Зголоднілі льотчики з заavidним апетитом спритно знищували усе, що лежало й стояло навколо них на столі, вихваляючи мистецтво свого кухаря Івана Григоровича. Чувся безперестанний гомін голосів, дзвін виделок, ложок, склянок. Мов горох, сипалися соковиті жарти. Біля польової кухні Іван Григорович розкладав на тарілки котлети зі смаженою картоплею, поливаючи їх духмяною бурштиновою підливою. Було спокійно й затишно. Збоку могло здатися, ніби це велика група туристів розташувалася тут на короткий відпочинок. І раптом цю безтурботну трапезу порушило ревіння моторів.

Над лісом, мало не торкаючись гвинтами верхів'я дерев, бурею промчався літак. Пригнулися, зашуміли дерева, здригнулася залита сонцем галявина, жалісно дзенькнули на столах склянки, і хвиля теплого повітря вдарила в обличчя тих, що обідали. За столами на хвилину запанувала тиша, потім послідував вибух безтурботних жартів, зауважень, сміху. Тільки кухар Іван Григорович не сміявся. Коли навалився важкий гуркіт, він інстинктивно присів, мимохідь змахнув на пісок кілька порцій котлет. І тепер докірливо дивився на пожвавлені всміхнені обличчя льотчиків, проклинаючи в душі ці незграбні, як на його думку, коники, що їх вони іноді викидають.

За десять хвилин з лісової хащі на галявину вийшло троє в синіх комбінезонах, зі шкіряними планшетами, що висіли на довгих рем'ях через плече, і пістолетами на широких поясах у коричневих кобурах. Двоє ішли, знявши шоломи, і, мабуть, не дуже уважно слухали третього, котрий, розмахуючи руками й виклично дивлячись по боках, щось їм доводив. Незважаючи на спеку, він був у шоломі й літніх випуклих окулярах, зсунутих на чоло. Всі, хто сидів за столом, вичікуюче дивилися на цю трійку, що наближалась.

— Та це ж Ігор, — здогадався лейтенант Усачов, — я його за кілометр впізнаю по окулярах.

Усі гучно обмінялися привітаннями з екіпажем Ігоря Сидоркіна.

— Ну як справи, Гарику? — крикнув жартівник Усачов. — Ти там ще не прибав Гітлера?

Ігор, червоний, збуджений, безперестанно витирав рукавом спітніле обличчя й ліловий з прожилками ніс, мабуть, дуже поспішав. Він тільки встиг кинути на ходу: справи, можна сказати, нікчемні, фашист суне хмарою, забиті всі шляхи. Одне слово — навала гуннів. Сидоркін поглянув сірими очима на припишких льотчиків і разом з екіпажем зник у наметі командира.

Сидоркін літав з екіпажем на розвідку і, певно, зараз доповідав командирові полку щось важливе про переміщення ворога. Тому, хоч уже всі й пообідали, однак не розходились, чекали екіпаж Ігоря, від нічого робити покурюючи й тихенько розмовляючи. Нарешті Ігор, його штурман Єрмолаєв та стрілець-радист, скромний сержант Вишневський вийшли з намету й мовчки всілися за стіл. З усього було видно, що розвідники не скаржилися на брак апетиту. Густий, наваристий борщ зникав з їхніх мисок з надзвичайною швидкістю. Цибуля, часник, редиска хрумтіли й тріщали в них на зубах, мов залпи іграшкових пістолетів. Усе це робилося зовсім мовчки, зосереджено й енергійно. Аж ось Сидоркін підвівся, витер носовичком спітніле від запалу обличчя й почав розповідати.

Він повідомив, що в районі Броди — Берестечко — Дубно точаться запеклі бої наземних військ. Довкола усе палає, рвуться снаряди, міни; бомби. Видно гарматну й кулеметну стрілянину. Переднього краю, як такого, нема. Одну велику механізовану колону ворога, яка, очевидно, прорвалася на схід від Бродів, вони наздогнали. Колона складається з танків, бронемашин, самохідної артилерії, мотопіхоти, засобів заправки та іншої техніки. Літак Сидоркіна було

зустрінуто дужим вогнем кулеметів і гармат, він одержав до тридцяти пробоїн.

— Але ми їм теж як слід усипали,— гмукнув стрілець-радист Іван Вишневський, старанно підбираючи м'якушкою м'ясний соус з тарілки.— Я випустив усі патрони з обох кулеметів.

Хрипкуватим баском озвався Сидоркін, скручуючи козячу ніжку й старанно приклеюючи кінчик паперу:

— Через двадцять хвилин вилітаємо всі. Наказ командира.

Ми вилетіли підвечір двома дев'ятками. Групу вів капітан Рассказов зі штурманом капітаном Мауричевим і начальником зв'язку полка молодшим лейтенантом Лазуренком. Я ішов замикаючим у другій дев'ятці справа й тому почував себе вільнішим, бачив більше, ніж інші льотчики, стиснуті щільним строєм. Я бачив за хрестовинами кабін обличчя своїх товаришів льотчиків, які вже побували в гарячих сутичках з ворогом. У різних точках груп летіли капітан Хардін, старший лейтенант Баришников, Сидоркін, Шабашев, Матвеев, Баталов, Бочин, Складаров, Панченко та інші. Це було усе найкраще, що міг зібрати полк, і тому дев'ятки, вишикувавшись клином, рухались згуртовано, точно, бездоганно витримуючи інтервали й дистанції, як на параді. «Ех, якби нас було ось таких разів у десять більше!» — роздумував я, поглядаючи на зосереджені обличчя своїх бойових друзів.

Багатьох ми вже втратили в боях. Не стало мого найліпшого друга Миколи Хозіна і його штурмана Орлова. Під час розвідки вони передали по радіо важливі дані про пересування ворожих військ, але самі не повернулись. Витративши в повітряному бою всі боеприпаси, вони таранили фашистський літак і загинули.

Від цих невеселих роздумів мене одірвав штурман Ніколаєв.

— Дивись, куди ми зайшли. Майже під Ровно, а нам треба в район Броди — Кременець.

Я й сам уже зауважив, що ми якось дивно колесимо великим районом, наче відновлюємо орієнтировку. Але штурману відповів:

— Ведучому видніше, такі, як Рассказов і Мауричев, марно не тинятимуться.

І справді. Їхній задум ми зрозуміли трохи пізніше. Сонце схилялось до небокраю, коли ми розвернулися на схід і почали знижатися. Вдивляючись уперед, я побачив

великий лісовий масив і рівну дорогу — битий шлях, що розполосував ліс, немов стріла. Там, унизу, на шляху я помітив велику колону військ, що розтяглася на тридцять кілометрів і рухалася на схід. Ми знизились до висоти чотирьохсот метрів і наздогнали ворога. Перед нашими очима постала небачена досі картина. Шляхом, стиснутим лісом, щільним потоком по дві-три машини в ряд, вісь до вісі, рухалась сталева армада танків, самоходок, бронемашин, артилерії, засобів заправки, мотопіхоти та іншої техніки. Ідучи над самою колоною, ми почали скидати бомби короткими серіями. Я бачив, як вони відділялися від літаків першої дев'ятки і врізалися в колону ворогів. Промаків не було. Внизу вирували вихори вогню, займалися клуби диму, перекидалися й спалахували машини. Наші літаки, здригаючись і хитаючись від ударних вибухових хвиль, неслися над поверженим ворогом, мов ураган. Ворожа колона зупинилася, розшматована в багатьох місцях бомбовим шквалом. Велетенська маса солдатів, забувши про зброю, панічно дременула від шляху.

Скинувши бомби, екіпажі стали обстрілювати піхоту й техніку. В дію одразу вступило більше п'ятдесяти кулеметів, випускаючи тисячі куль на секунду. Розгублене фашистське командування, мабуть, прийняло наші літаки за свої бомбардувальники й наказало викинути сигнальне полотнище на відстані від шляху. Та й ці вісім-десять чоловік не встигли розстелити його — усіх їх було знищено вогнем кулеметів.

Пройшовшись бомбами й вогнем кулеметів від хвоста до голови колони, ми хвилини за три знову вискочили на неї, поливаючи техніку ворога свинцевим дощем. На узбіччях шляху, галявинах, між машинами лежали сотні вбитих окупантів — ці вже відвоювалися. Шлях був захарашений спотвореною військовою технікою. В багатьох місцях бушувало полум'я, довершуючи розгром. Німецько-фашистські війська, зненацька застукані, не зуміли виявити серйозного опору. Лише два наших літаки одержали незначні пошкодження.

Ми ще раз переконалися, що бити й трошити ворога можна. Тільки треба вміло й продумано діяти, більше виявляти ініціативи й сміливості в бою.

Стомлені льотчики бомбардувального полку Пушкарьова, нашвидку повечерявши, розійшлися по своїх наметах, над якими замріяно дрімав прохолодний ліс. Важкі дощові хмари щільно вкрили нічне небо, і на землі панувала густа, непрозора темрява. Тільки в наметі командира ескадрильї Рассказова горіла свічка, нерівними тьманими плямами освітлюючи невеликий простір.

Насупивши густі білі брови, Рассказов сидів за маленьким столиком і складав донесення про наслідки останнього бойового вильоту. На протилежному кінці столу ад'ютант ескадрильї Віктор Шестаков розбирав донесення екіпажів і передавав командирові ті, що точніше відтворювали дійсність. Закінчивши роботу, Рассказов узяв списаний аркуш і, піднісши його до свічки, звернувся до Шестакова:

— Слухай, Вікторе, я тобі прочитаю, а ти підкажеш, де й що додати чи виправити.

Лейтенант Шестаков, штурман за фахом, кругловидий, ластатий, з копицею рудого волосся, кремезний здоровань, охоче літав на будь-які завдання й насилу переносив штабну писанину. Та, незважаючи на це, старанно виконував обов'язки ад'ютанта, внаслідок обставин підкорившись гіркій своїй долі. І тепер, сидячи навпроти командира й дивлячись на нього жвавими карими очима, він приготувався уважно слухати. Рассказов прокашлявся.

— «Шапку» я читати не буду, лише головне... «Обидві групи літаків щільним строем у клину з ланок вийшли на ворожу колону з заходу. Бомби було скинуто короткими серіями з пологого планерування по всій довжині колони. Стрільці-радисти й штурмани вели інтенсивний кулеметний вогонь по техніці й живій силі ворога. Через п'ять хвилин обидві групи літаків знову атакували ціль, використавши всі можливості кулеметного вогню по техніці й війську. Ворог виявив незначний опір. Згідно з донесеннями екіпажів і особистими спостереженнями, ворог зазнав значних втрат».

Далі Рассказов детально повідомляв про втрати німецько-фашистського війська у живій силі й техніці і про те, що наші ескадрильї втрат не мають. Два літаки одержали незначні пошкодження.

— Оце і все.— І очікуюче поглянув на ад'ютанта.

— В основному все правильно,— схилив руду голову Шестаков.— Та щодо втрат: «Ворог зазнав значних втрат... Убито й поранено двісті чоловік...» Які ж це «значні» втрати?

Ви ж самі бачили, що їх було десь двадцять — двадцять п'ять тисяч. І всі вони з'юрилися, мов череда. На них скинули сто вісімдесят бомб, одночасно стріляло п'ятдесят чотири кулемети. А втрати — двісті чоловік, — звів плечима Шестаків. — Я певен, так само як і інші екіпажі, що фашистів убито й поранено удвоє чи втриє більше.

— Може, й так, — подумавши, відповів Рассказов. — Та, у всякому разі, краще применшити втрати ворога, аніж роздувати їх. І справа навіть не в тому, скільки вбито й поранено, а в тому, що вони перелякалися. І двадцять тисяч солдатів стали панічно тікати, покинувши зброю й не вчинивши майже ніякого опору. А якби нас було разів у десять більше!.. Взагалі, психологічний вплив на ворога відіграє не менш важливу роль, ніж реальні втрати. Візьми донесення, — Рассказов подав аркуш паперу ад'ютантові, — і передай у штаб полку. Та запроси сюди товаришів з трибуналу.

Перевертаючись з боку на бік у темному наметі, де пахло свіжим сіном, чебрецем і ромашкою, я ніяк не міг заснути. Перед очима, наче в калейдоскопі, проносились верхів'я дерев, автомашини в два-три ряди, що застигли на шляху, артилерійські гармати, танки, тягачі, червоне нерозгорнуте полотнище на галявині й безліч ворожих солдатів, що бігли й падали. «Хай йому грець, так я й не засну ніколи», — голосно проказав я, прислухаючись до здорового хropіння своїх товаришів. З усіх кінців намету долинали солодке посапування, сонне бурмотіння, тяжкі зітхання, а вгорі, за наметом, глухо, тривожно, як восени, про щось бурмотів ліс. «Командир і ад'ютант теж не сплять», — подумав я і став прислухатися до голосів, що чулися з сусіднього намету. На моє здивування, там розмовляли принаймні чоловік п'ятеро чи шестеро. І більш за все насторожував голос мого колишнього стрільця-радиста Швеця. «Як він потрапив до командира в таку пору? Чому це Швець, завжди такий мовчазний, без упину щось розповідає тремтячим голосом?» — думав я. Часом безладний слововилив Швеця уривав суворий голос незнайомої мені людини. Швець замовкав на якийсь час, а потім з іще більшим запалом продовжував сипати словами, наче хотів переконати когось, благав про помилування. «Що таке? У чому справа?» — думав я, пригадуючи події останніх днів. Відтоді, як Швеця відкликали з мого екіпажу, я тільки один раз зустрів його за дивних обставин. Мій колишній стрілець-радист, наголо виголений, у засмальцьованому комбінезоні котив

бомбу до літака, що стояв поблизу. Я зупинився й запитав, чому це в нього такий непривабний вигляд і чому він виконує роботу не за фахом. Швець різко виструнчився й злісно подивився на мене.

— Спитайте про це у вашого штурмана Ніколаєва. Це він доповів, ніби я кричав: «Кидай бомби»,— коли ми летіли над своєю територією.

— Ну і що ж тут такого? — спокійно відповів я йому.— Я сам чув це. Все, що він сказав, правильно. Що було, те загуло. Я запитую: чому ти зараз не на своєму місці?

Швець буркнув і, не звертаючи більше на мене жодної уваги, покотив бомбу далі. Якийсь час я не міг отямитись від здивування, дивлячись на незграбну постать свого колишнього стрільця-радиста. «Як же це так? — думав я.— Разом одержали бойове хрещення, політ пройшов в основному добре — і раптом оцей злісний погляд?» Після цього я побіжно чув про якийсь випадок, коли Швець навідріз відмовився виконати наказ командира ланки. «Он воно що, — почав здогадуватись я, прислухаючись до глухих голосів.— Швеця судить військовий трибунал». Мені стало прикро. «Як може здорова дужа людина бути такою ганчіркою? Яке треба мати сумління, щоб спокійно дивитись, як убивають в бою товаришів, а самому ховатися в куші? А в мирний час — справжній орел. Неперевершений снайпер»,— обурювався я в душі.

У наметі командира зачулися рухи, тупіт ніг людей, що виходили надвір. Замиготіли вогні ліхтарів «летюча миша». Я враз розбурхав сонного Бочина, Ніколаєва і ще когось:

— Хлопці, вдягайтесь! Зараз читатимуть вирок військового трибуналу у справі стрільця-радиста Швеця.

Вискочивши з намету, я побачив картину, що вразила мене. На невеличкій лісовій галявині, у густій темряві, тьмяно освітленій кількома ліхтарями, вирізнялося три нерухомі групи людей. Біля узлісся вишикувались мовчазні шеренги молодших спеціалістів і солдатів ескадрильї. Перед ними стояли капітан Рассказов, комісар Козявін, Віктор Шестаков і двоє незнайомих офіцерів у формі піхотинців. Далі, перед фронтом, у похмурому затінку дерев завмерла довга постать Швеця з блідим обличчям і двоє бійців у сталевих касках, що стояли обабіч нього з гвинтівками напереваги.

— Що це таке? — гаряче дихаючи мені в потилицю і кліпаючи сонними очима, запитав Бочин.

— Нічого, стій і слухай, потім збагнеш,— пошепки відказав я.

Біля нас зібралася юрма льотчиків і штурманів, мерзлякувато пересмикуючи плечима й тихо перемовляючись. Видно було, що їм якось не по собі. І було трохи моторошно від того, що стояла непроглядна пітьма, і вітер шумів у верхів'ях дерев тоскно й глухо, і громовиці зловісно блискотіли, час від часу розкидаючи неспокійні скалки тремтячого світла, і чулися то далекі, то близькі перекази могутнього грому.

Аж ось один з прибулих підняв ліхтар, а другий, тримаючи в руках аркушки паперу, почав читати:

«Вирок революційного трибуналу Союзу Радянських Соціалістичних Республік у справі зрадника Батьківщини Швеця Володимира Григоровича...» Швець звинувачувався у боягузстві, що межує із зрадою Батьківщини, у свідомому псуванні зброї й умисному невиконанні наказів командування. У вирокі відзначалося, що в 1936 році Швець, записавшись добровольцем битися на боці Іспанської революції, утік з Іспанії, не зробивши жодного бойового вильоту, і залишив льотчика й штурмана без радиста. Йшлося про те, як він боязливо тримався під час першого вильоту в екіпажі, як злочинно спалив два бойових кулемети і навідріз відмовився летіти на бойове завдання в ланці старшого лейтенанта Корочкіна... Ретельно зваживши всі злочини підсудного, військовий трибунал присудив Швеця до найвищого покарання — розстрілу, але з досить суттєвою обмовкою: «Підсудний може подати касацію про пом'якшення вироку». Останні рядки вироку Швець не чув, він звалився на землю, і його понесли на руках до тюремної машини.

Ранком наступного дня, не виспавшись, з головним болем, проклинаючи в душі підлотника й боягуза Швеця, я готувався до вильоту. Бентежила незрозуміла телеграма, в якій було сказано: «Виділити одну ланку, яка повинна приєднатися до двох інших о 10.00 над Сквирою на висоті тисяча метрів і слідувати за ведучим у район Бродів для подавлення артилерійських позицій».

Командир ескадрильї Рассказов, читаючи наказ, зводив плечима, насуплював брови й бурчав: «Що це за стратег з'явився там у них у полку! Приєднатися... Слідувати в район Бродів... Подавлення артилерійських позицій...» — передражнював Рассказов штабного писаря. — Багато навоюємо, якщо будемо подавляти позиції, а не артилерію. Ні ведучого, ні заступника, ні цілі, нічого немає, — обурювався командир ескадрильї. — Ну, нічого, — заспокоював він

мене й напевне себе також.— Вилітайте. Ведучий знає, куди вести. Тільки я не люблю такі безладні вильоти,— співчутливо подивився на мене Рассказов.

Злетівши у призначений час, я став озиратися і зразу ж побачив, як ведені Бочин і Панченко стрімко прилаштувалися до мого літака крило в крило, як сяють їхні свіжі обличчя за хрестовинами кабін, а штурмани повертають кулеметні установки. Готові до бою стрільці-радисти, у свою чергу, крутячи турелі, криють небо пробними чергами кулеметів. Все це підбадьорило мене. Знайома рідна картина з лісами, озерами, полями й річками тішила око і заспокоювала. «Чудово!» — мимохіть вигукнув я, відчуючи, як світлішає голова і м'язи наливаються пружною силою.

— Командире, під нами Сквир, а он там, попереду, бачиш дві ланки? Це наші, можна приєднуватись,— проказав штурман Ніколаєв.

Я легенько гойднув крильми літака й збільшив оберти моторів, набираючи швидкість. Бочин і Панченко, мов прив'язані, слідували за нами. «Гарні хлопці! — подумалось.— Одне чому це ті нас не дожидаються?» Дві перші ланки йшли, розтягнувшись на кілометр, і було видно, що між ними й нашим літаком дистанція не скорочується. Я витискав з моторів усе, що міг, та зблизитися не щастило. «Що за чортівнина? — вирвалося у мене.— Невже ми весь час будемо бовтатись такою ковбасою?»

Час збігав, а дистанція між літаками не зменшувалась. Під крилом проплив Житомир, на траверзі вже показався Новоград-Волинський, а літаки так і йшли окремими групами, розтягнувшись кілометра на півтора.

— Слухай, Ніколаїчу,— звернувся я до штурмана.— Я не можу їх наздогнати. Бачиш: і друга ланка не може приєднатися. Це не бойовий порядок, а самогубство.

— Нічого,— озвався штурман,— ти тільки не розгуби своїх ведених, а далі ми все зробимо самі.

— Що ми можемо зробити самі, коли не знаємо, де ціль? — обурився я.— Краще приготуйте з Трифоновим кулемети. Інакше нас швидко зімнуть винищувачі.

Я уважно оглянув повітряний простір, літаки, що йшли попереду, кинув погляд на місцевість. Мені здалося, ніби там, унизу, де розташувалися Броди, над зеленню полів блиснули на сонці крила літаків, що злітають. «Так і є, винищувачі»,— майнула думка. Незабаром першу ланку атакували ворожі «месершміти», а потім на неї звалилася зенітна артилерія. В диму і полум'ї один за одним стали падати збиті

бомбардувальники, а слідом за ними на землю звалився винищувач, вибухнувши у повітрі. «З першою ланкою покінчено», — з жахом подумав я, спостерігаючи, як падають охоплені вогнем літаки. В наступну мить я побачив, як чотири «месершміти»; винирнувши знизу і звиваючись, мов гадюки, атакували другу ланку. Бомбардувальники скинули бомби й стали розвертатися на свою територію, відстрілюючись з усіх кулеметів.

Я поглянув на своїх ведених, хитнув крилами літака й, різко знижуючись, розвиваючи швидкість, ринув уперед. Це був єдиний вихід запобігти зіткненню з ворожими винищувачами і одержати можливість бомбардувати ціль. Та як не дивились ми з штурманом на місцевість, як не крутили головами в різні боки, — ні артилерії, ні чогось схожого на артилерійські позиції не побачили. Зате на залізничній станції Броди Ніколаєв виявив кілька ешелонів і скупчення військ.

— Ану підрули до станції, — гукнув він мені. — Ударимо по військах!

З висоти чотирьохсот метрів Ніколаєв скинув десять стокілограмових бомб, чотири з яких врізалися в залізничні состави. Там, на залізничних коліях, виникли велетенські клуби вогню й диму, спалахнули вагони, закружляли смертельні вихори. Повертаючись на схід, я окидав поглядом палаючу станцію, людей, що бігли в різні боки, й траси вогню, які проносилися над літаками. Пересвідчившись, що ведені добре тримаються в строю, ще більше знизився і помчав над дахами міста. Штурмани й стрільці-радисти відкрили шквальний кулеметний вогонь по вулицях і площах, де скупчилося багато машин і солдатів окупантів.

Вийшовши з бою, я оглянувся довкола. Попереду, високо ліворуч, тікав від переслідування ворожих винищувачів в'юнкий літак Ар-2, а праворуч на невеликій висоті повільно летів ще один бомбардувальник. З лівого мотора в нього валив дим. Два німецьких винищувачі кружляли навколо нього, безперервно обстрілюючи з гармат. Однак підходити близько не наважувались. Стрілець-радист бомбардувальника, ощадливо і влучно стріляючи, успішно відбивав усі атаки «месершмітів». Я поглянув праворуч, ліворуч і зрозумів, що Бочин і Панченко все добре бачать і розуміють, тому став розвертатися, набираючи висоту, вліво, туди, де йшов бій. Фашистські льотчики опам'яталися тільки тоді, коли по них ззаду вдарило шість кулеметів нашої ланки. Один з винищувачів було збито, він спалахнув, безладно падаючи,

і врізався в землю. Другий, мабуть, одержав пошкодження, подався вниз і сів у полі, залишивши за собою густі клуби диму й куряви.

До цього часу ланка порівнялася з підбитим бомбардувальником, який димив моторами й погано тримався в повітрі, рискаючи по курсу. Екіпажі Бочина і Панченка, впізнавши своїх товаришів у кабінах пораненого літака, привітали їх, підбадьорюючи жестами й різними знаками. Показували великі пальці, простягали руки в бік свого аеродрому, що мало означати: «Усе гаразд, тримайтесь! До аеродрому вже як рукою подати».

На аеродромі, після посадки, до нашого літака під'їхала емка, з якої вийшли Рассказов і Козявін.

— Ну, як справи? — запитав Рассказов, пильно оглядаючи екіпажі й літаки.

— Повний розгром, товаришу командир...— І я став детально доповідати про невдалий політ. У цей час над аеродромом з'явився підбитий бомбардувальник; хитаючись, він ледве тримався у повітрі, схожий на вимучену поранену людину, яка з останніх сил плететься до рідної домівки. За кілька хвилин, здається, втративши вже останні сили, літак опустився на льотне поле, підминаючи шасі й здіймаючи клуби густої рудої куряви. «Це Шаповалов, льотчик з другої ескадрильї,— пояснив я Рассказову і Козявіну.— Ми насилу відбили його у цих стерв'ятників «месершмітів».

Під кінець моєї доповіді під'їхала машина з Шаповаловим і його штурманом Івановим. Шаповалов, кремезний хлопчина з худорлявим енергійним обличчям, розповів командирові те саме, що і я, але при цьому не щадив ведучого групи.

— Цей Єрмаков, хай йому грець,— не вибираючи слів, казав Шаповалов,— розтяг ланки, покинув своїх ведених і втік. Йому добре було на Ар-2. Цей літак мчить не гірше винищувача. Ну, а ми відстали. До нас прив'язалися два месери й геть доби́ли б, коли б вони не врятували,— кивнув головою Шаповалов у бік нашої групи.— І от сіли на вашому аеродромі,— посміхнувся Шаповалов.— Я і штурман непошкоджені, а стрілець-радист тяжко поранений.

Уважно вислухавши усіх, Рассказов наказав ад'ютантові Шестакову скласти детальне донесення в полк, де зазначити грубі тактичні помилки, припущені під час польоту, й некваліфіковані накази на виліт, що надійшли з полку.

— А щодо Єрмакова я сам поговорю з командиром полку,— поглядаючи на льотчиків з-під густих брів, казав Рассказов.— Йдіть відпочивати!

Льотчики невеликими групами розійшлися по літаках. Я й Ніколаєв сіли на тару з-під бомб неподалік від свого, а Трифонов, забравшись у кабінку, порався біля кулеметів.

— Здрастуйте, товариші, майстри бомбових ударів! — з посмішкою привітав нас старший технік-лейтенант Сумський, який підійшов. Як завжди, він був охайно вдягнений, підтягнутий, гудзики і бляхи ременів сяяли на сонці.

— Здрастуй, Володю! — відповіли ми, із задоволенням дивлячись на струнку постать Сумського й потискаючи йому руку.

— Ну як, усыпає Гітлеру? — зблискуючи ласкавими випуклими очима, жартома запитав Сумський, присідаючи на ящик з-під патронів.

— Які тут можуть бути сумніви! — в тон йому відповів Ніколаєв. — І ворогу було не з медом, і нам дісталось по потилиці. Та ми його уколошкаємо! Ми ж оптимісти: не займаємось спіритизмом, як він разом з Геббельсом, — б'ємо, хоч і в самих ніс у ющі.

— Так, поки що нам нелегко, — похитав головою старший технік-лейтенант.

Сумському, як і всім іншим, хто залишався на землі, було боляче зустрічати побиті, скалічені в бою літаки, зраних, опалених вогнем і пропахлих порохом димом товаришів. Часто у техніків мимохіть стискалися кулаки і непрошені клубки гіркоти підступали до горла, коли з дев'яти літаків поверталось п'ять-шість. І тому технічний склад усіма силами намагався охороняти спокій льотчиків на землі. Техніки прагнули зробити щось приємне для льотного складу, звальюючи на свої плечі найтяжчу роботу по підготовці літаків. Льотчики, у свою чергу, не гребуючи ніякою роботою, охоче допомагали технічному складу. І це взаємне піклування про спільну справу зміцнювало колектив. Сумський чудово розумів і цінував це, мимоволі дивуючись мужності й здоровому оптимізму своїх льотчиків. «Невже вони залізні?» — думав він, дивлячись, як спокійно, добродушно чи з усмішкою розповідають льотчики про свої невдачі.

— Чим ти нас порадуєш, Володю? — смикнув я за руку Сумського.

— По-перше, ось цим, — і Сумський подав мені й Ніколаєву по пачці цигарок «Казбек».

— О! — зраділо вигукнув я, обережно беручи пачку й жартома обнюхуючи її з усіх боків.

— Бери й цю! — простяг свою пачку штурман. — Знайшов з чого радіти! Коли б я був командиром ескадрильї, наказав би заборонити курити.

— Дякую! — засміявся я, ховаючи цигарки в кишеню. — Добре, що ти ще не командир ескадрильї!..

— Тоді візьми оце, — Сумський подав Ніколаєву дві великі цукерки, загорнені в гарний папірець.

— Оце вже інша річ, — гмикнув штурман і запитав: — Де ти дістав такі дорогі подарунки?

— Цукерки й цигарки — це дурниці, — сказав Сумський. — Сьогодні рано-вранці я і ще п'ятеро техніків з дозволу командира ескадрильї поїхали в місто. Спільними зусиллями одвезли на вокзал двадцять п'ять родин. Переважно жінок і дітлахів. Ваших дружин і свою Тоню я доставив на вокзал благополучно. Вони взяли з собою деякі речі. Найнеобхідніше. Мав розмову з комендантом. Виявляється, розклад пасажирських поїздів повністю порушено, ідуть лише товарні ешелони з майном і технікою. На одній з відкритих платформ ми розмістили всіх наших пасажирів. Що там було!.. Лемент, плач. Кожен просив щось переказати, поцілувати, обійняти. Все переплуталося в голові. І тепер, хоч убий, нічого не пам'ятаю, — кого обійняти, кого поцілувати, кому що переказати. Єдине, що знаю: і твоя і моя дружини вирішили їхати до моїх батьків. А там буде видно... Зрештою, поїзд відійшов ще при мені. Усі доберуться благополучно. А в місті діється щось жахливе, — з презирливою посмішкою продовжував Сумський. — Бий, трохи, тягни — все одно німцєві дістанеться.

— Що саме? — похмуро запитав Ніколаєв.

— Заходь у будь-яку крамницю, бери, тягни, що бажаєш. От і беруть, по-варварськи розтягаючи державне майно. Ми зайшли до крамниці. Вигнали звідти п'яну компанію. Лише в одному рундуці був продавець, от я й купив дещо.

— Ну й діла, — чмокаючи губами, протяг Ніколаєв. — Німці ще хтозна-де, а вони злякалися бомбування. Що ж, по війні розберемося.

— Я пішов, товариші, — підвівся Сумський. — Багато роботи з літаками. Увечері завітаю. До речі, розіп'ємо й по чарці, ми приховали пляшку гарного вина.

По обіді три екіпажі пішли у розвідку. Я полетів на північний захід, у бік Коростеня, Бочин — на схід, до Тернополя, Сидоркін подався до Вінниці. Облетівши заданий район, я вийшов до Коростеня. У безхмарному небі група радянських бомбардувальників вела бій з ворожими винищу-

вачами. На землі також точився бій. Долу рвалися снаряди, бомби, проносилися стрімкі кулеметні траси. Місцевість на фронті була застелена сірою пеленою з диму й пилюки. Кілька разів по нашому літаку били зенітні кулемети, залишивши на площинах до десяти пробіи.

Виконавши завдання, ми з північного заходу підходили до Житомира. Коли перетинали шосе Новоград-Волинський — Житомир, літак зазнав сильного обстрілу зенітних кулеметів і малокаліберної артилерії. Я навіть отетерів від несподіванки, побачивши велику колону війська, що рухалось до міста. Довелося кидати машину вниз і, притискаючись до землі, виходити з-під обстрілу.

— От і маєш, — вигукнув штурман, вражений несподіванкою. — Це ж німці, ми їх шукаємо під Ровно, а вони вже під Житомиром.

— Але ж ти бачив, що бій іде на південний захід від Коростеня, — проказав здивовано я. — Як вони могли потрапити сюди? Може, це наші?

— Це німецька колона, — впевнено сказав Ніколаєв. — Шкода, що я не встиг дати по ній жодної черги.

— Зараз ми це виправимо, — зауважив я. — Готуй кулемети, стріляй на всю силу. В нас буде обмаль часу.

Я енергійно розвернув літак у бік шосе й попередив стрільця-радиста:

— Зараз перетинатимемо шосе. Бий по колоні, не шкодуючи патронів.

— Зрозуміло, — озвався Трифонов.

Низько пластаючись над землею, літак, мов стріла, пересік колону, стріляючи з усіх кулеметів. Фашисти не встигли зробити й десятка прицільних пострілів, як ми зникли, маскуючись на тлі місцевості.

— Ну що, тепер бачив? — запитав штурман.

— Бачив? Червоні полотнища з чорною свастикою посередині й на баштах танків.

Під Бердичевом по нас вдарила зенітна артилерія, й шапки чорних вибухів лягли неподалік літака.

— Трясця його матері, і тут німці, — вигукнув Ніколаєв.

— Командире, дивись, — раптом пролунав у навушниках голос Трифонова, — праворуч падає літак. А там, за хвостом, ще один.

Я й сам бачив, як з-під крайки товстої купчастої хмари вивалився літак і, кружляючи по спіралі, врізався у землю.

— Це «юнкерси», — відповів я радистові, — тупорилі. Очевидно, на великій висоті йде повітряний бій.

Після посадки ми з Ніколаєвим в деталях доповіли командирові про наслідки розвідки. Його й комісара особливо вразило те, що ворог уже захопив Житомир і Бердичів.

— Донесення з усіма подробицями негайно відправити до штабу полка. А в дивізію повідомте шифрограмою по телефону, — різким голосом наказав Козявін.

Увечері, оглянувши свій бомбардувальник, я неквапливо простував стоянкою. Біля одного з літаків побачив Сумського й групу техніків, які ремонтували шасі.

— Егей, хлопці! Годі вам латати дірки, ходімо відпочивати! — гукнув до них.

— Встигнемо, справа підходить до кінця, — озвалися бадьорими голосами техніки.

— Васько, зачекай-но, — підвів замурзане обличчя Сумський. — Я зараз прийду.

Я зупинився, поплескуючи лозинкою по халяві чобота і з цікавістю вдивляючись у незвично блакитне небо, що темніло. Там, у вишині, переливаючись то темно-блакитним, то жовтим кольором, що переходив в оранжевий, котилися, немовби сяючи, могутні хвилі таємничого світла. То одна, то друга частина неба раптом починала спалахувати тремтячим блакитним світінням, потім, мерехтячи, тьмяніла, занурюючись у темряву, а хвиля котилася далі, навперемінно оголяючи всю глибину небосхилу. Техніки закінчили роботу й також з цікавістю дивилися вгору. Дивна, загадкова гра атмосферних газів кидала на землю різноманітні світлові відтінки. Зведені вгору обличчя людей часом ставали то мертвецько блідими, то бронзовими, мов у індійців, то смуглясто-коричневими, нагадуючи обличчя африканців. Навколо панувала глибока тиша, й цей безшумний, міцний світловий рух там, в атмосфері, викликав мимовільну невиразну тривогу.

— Так само наші далекі предки зі страхом дивилися на незрозумілі похмурі явища природи й запопадливо молилися своїм ідолам, благаючи в них захисту від невідомих бід, — заговорив у глухій тиші Сумський, витираючи рукавом обличчя. — Деся недалеко точиться запеклий артилерійський бій. Електричний ефект від тертя багатьох металевих часток у повітрі й різкого коливання повітря під час вибухів снарядів.

— Васько, як у тебе пройшов останній виліт? — беручи мене під руку, запитав старший технік.

— Усе нормально.

У задумі підійшли ми до самотнього намету, що стояв на краю поля.

— Ось тут і мешкаю. Прилади, ящики і я. Зайдемо,— запропонував мій друг.

— А що там у тебе за пригощення?

— Є дві пляшки вина, ковбаса, хліб.

— Тоді готуй стіл, а я покличу своїх льотчиків. З ними я завжди почуваю себе краще.

— Ну, то дій.

Повернувшись до табору, я попросив Трифонова принести вечерю до намету старшого лейтенанта Сумського. Десь за вісім-десять хвилин ми з Панченком, Бочиним і Усачовим вже йшли в гості темним аеродромом. Дорогою жартівник Усачов розповідав забавні анекдоти, і хлопці гучно й весело сміялись, забувши на якусь мить про воєнну грозу.

— Ось де живе наш Архімед,— пробасив Панченко, забачивши освітлені поли намету, й першим переступив поріг. За ним, штовхаючись у тісному проході, ввалилася й решта.

У наметі було чисто й затишно. Біля стін охайними рядами стояли великі й маленькі ящики, пофарбовані в білий колір. У темних кутках таємничо поблискували всілякі прилади. Праворуч від входу стояв довгий тапчан з дбайливо застеленою постіллю. Біля опорного стовпа на розчепіренних ніжках стояв стіл, вкритий чистим глянцеvim папером. Зверху висіла переносна акумуляторна лампа, досить гарно освітлюючи невеличкий простір. Сумський, виставляючи на стіл нехитре господарство й закуску, весело зустрічав гостей, запрошуючи сідати на порожні ящики, заздалегідь розставлені навколо столу.

— Ось як живуть пани буржуї,— змішуючи російські й українські слова, театральнo виголосив Панченко.— Ми штовхаємося в темряві, а в нього бач що! Світло, наче вдень, і всякі тобі десерти з делікатесами.

Ми всілися за столом. Сумський розлив у чарки духмяне вино й сказав:

— За що ж вип'ємо?

Запала мовчанка. Ми ще нічого знаменного не зробили. Щоправда, наш 33-й швидкісний бомбардувальний полк б'є ворога, як кажуть, з будь-якої позиції й місцеперебування. Льотний склад, не шкодуючи сил і життя, бореться й вже довів свою відданість Батьківщині. Та справи на фронтах стають дедалі гірші. І от ми дивимось один на одного, немов запитуючи, чи варто взагалі виголошувати тости. Щоб підбадьорити товаришів, я підводжусь і кажу:

— Друзі, нам є за що випити! Вип'ємо за нашу перемогу! А вона обов'язково буде! За наше світле майбуття!

Усі дружно почаркувалися. Обличчя посвітлішали. За перемогу! Де, коли настане ця перемога, ми тоді ще не знали, але вірили в неї усім своїм єством. Наприкінці вечері Сумський запитав Бочина:

— Петре, сьогодні ви ходили в розвідку, що там бачили?

— Одне й те саме. Нічого втішного. Бої на землі і в повітрі точаться уже в районі Козятина й Бердичева... Зовсім недалеко звідси.

— Так,— зітхнув Усачов.— Доведеться перебиратися за Дніпро, хлопці.

Так ми просиділи до пізньої ночі, розмовляючи про наші нелегкі справи.

Наступного ранку весь особовий склад зібрався на узліссі, й комісар Козявін розповів нам про героїчний подвиг екіпажу старшого лейтенанта Храпая. 24 червня дві ескадрильї полку під командуванням капітана Нікишева вилетіли в район Бродів, де точилися запеклі танкові бої. Група одержала завдання завдати удару по танках і мотопіхоті фашистських військ, які прорвали лінію фронту. Над землею зависли низькі хмари, сіяв дощ, видимість обмежувалась вологим серпанком і випареннями на обрії. Все це полегшувало підхід до цілі.

Капітан Нікишев — командир ескадрильї, досвідчений льотчик, скрито вивів групу на ціль з заходу. Перешикувавши ескадрилью в колону ланок, командир знизився до висоти чотирьохсот метрів і показав крилами: «Увага!» Перестроївшись, льотчики побачили попереду на шляху танки, самохідні гармати, криті машини та іншу техніку. Голова колони втяглася на міст через річку Шора, інші машини, підтягуючись, скупчилися щільною масою в районі моста. Ціль знайдено! Фашисти поки що мовчать, роздумуючи: «Свої чи чужі?» Кожна ланка бомбить самостійно, скидаючи бомби серіями на зосередження ворожих військ. Стрільці-радисти б'ють з кулеметів по мотопіхоті. Скинувши бомби, штурмани, використовуючи силу спарених кулеметів, цілять по машинах і піхоті.

Фашисти отямились, відкрили ураганний вогонь з «ерліконів» і швидкострільних гармат. Особливо інтенсивного обстрілу зазнала остання група літаків. Та вони сміливо йдуть, оточені розривами, і, здається, сама смерть відступає, боїться мужніх бійців. Та ось пряме влучання, спалахує літак старшого лейтенанта Храпая. Це бачать стрільці-радисти, льотчики й штурмани. Палаючий літак переходить у пікірування, вривається у міст, обливаючи його полум'ям

і хоронячи під собою разом з уламками десятки машин ненависного ворога. Стрілець-радист Івана Склярова Терешкін встиг перехопити останні слова екіпажу: «Прощайте! Вмираємо за Батьківщину!» Інші екіпажі також чули прощальні слова героїв.

— Я був учора в штабі полку,— казав комісар Козявін.— Цю сумну й героїчну сторінку нашої історії розповідав старший батальйонний комісар Фадєєв. Героїчний подвиг повітряних бійців старшого лейтенанта Храпая, штурмана-лейтенанта Філіппова і стрільця-радиста сержанта Тихомирова навіки залишиться в наших серцях і в серцях вдячних нащадків. Ніколи не забувайте про них! А ще, товариші,— продовжив Козявін,— за відмінні бойові дії по розгрому фашистських танкових колон у районі Яворова, Горухова, Щуровця, Берестечка і Бродів Військова рада Південно-Західного фронту оголосила нам подяку.

Київські маршрути

1

На початку липня ворог великими силами вийшов до Житомира, Бердичева й Козятина. Війська Південно-Західного фронту силами трьох механізованих корпусів завдали контрудару по ворогу зі сходу. Одночасно війська 5-ї армії фронту ударами з Коростенського укріпленого району у фланг військам, що наступали, скували значні сили їх на вирішальному напрямку. Зав'язалися запеклі бої, внаслідок яких сили сторін тимчасово урівноважились.

Але фронт стабілізувався ненадовго. Німецько-фашистське командування, виставивши міцний заслон на своєму лівому фланзі проти 5-ї армії, прорвало оборону військ Південно-Західного фронту на Житомирському і Бердичівському напрямках, і на 16 липня ворог вийшов у район Фастова.

Щоб дати можливість військам, які стримували натиск ворога з заходу, відійти до Київського укріпленого району, 5-та армія найближчим часом знову завдала удару по флангу угруповання ворога з районів Малина—Бородянки.

Цей період, з 10-го по 16 липня, коли обстановка на фронті різко змінювалась на користь то однієї, то другої сторони, авіація, що діяла у складі Південно-Західного фронту, завдавала безперервних бомбардувальних і штур-

мових ударів по пересувних частинах і з'єднаннях ворога. І хоча радянська бомбардувальна авіація діяла невеликими групами, вона все-таки суттєво стримувала натиск гітлерівців, забезпечуючи порівняно організований відхід наших військ. Малочисельність нашої авіації компенсувалася частотою вильотів, оскільки її аеродроми базувалися на той час лише в десятках кілометрів од лінії фронту.

Льотчики нашого полку так само напружено літали протягом усіх цих днів. Вони бомбували і вогнем кулеметів громили ворога, сприяючи то військам 5-ї армії, то боям механізованих корпусів під Житомиром і Бердичевом, то забезпечуючи відхід військ на схід.

Раннього ранку 11 липня разом з техніком я уважно оглядав літак, перевіряючи обшивку, шасі, мотори. Напередодні ми вели розвідку в районі Козятин — Житомир — Коростишів і зненацька були атаковані винищувачем I-16 над територією, зайнятою противником. Побачивши, як кулеметні траси проносяться над кабіною, я крикнув Трифонову:

— Чого ти споглядаєш? Бий його, фашистського гада!

— Та це ж наш винищувач I-16,— відповів Трифонов.— Я йому сигналю: «Ми — свої», а він нахабно підходить майже впритул і стріляє.

— То підпусти його ближче і бий напевно, це йому не жарти.

А про себе подумав: «Що він тут робить, на чужому терені, і навіщо обстрілює свої літаки?» Роздуми мої урвав різкий дріб кулемета стрільця-радиста, і слідом за цим я побачив, як у відповідь кулі винищувача прошили ліву плоскість мого літака. «Так, сумніву немає. Це короткохвостий I-16, тільки-от пізнавальних знаків ні на фюзеляжі, ні на крилах не видно. Що це означає? Певно, німець на радянському літаку».

Я рішуче наказав стрільцеві-радисту.

— Винищувача збити що б там не було!

За хвилину, знову зацокотали кулемети Трифопова, а над нашим літаком пронеслися кулі, випущені з винищувача.

— Єсть, командире! Влучив прямо у мотор. Задимів і пішов униз!

— Чудово! — полегшено зітхнув я і гукнув радистові: — Це був фашист, зрозумів?

— Зрозумів, тепер я і сам бачу,— повеселішав Трифонов.— Фріц урізався в землю, тільки курява знялася.

На підході до Житомира я був змушений вимкнути лівий

мотор, бо різко, стрибками стала зростати температура води й масла.

— Що з мотором? — запитав Ніколаєв.

— Певно, пошкоджені водяна й масляна системи, — відповідаю йому.

— Тоді тримайся. До аеродрому лишилося летіти хвилин п'ять-шість, — заспокоїв мене штурман.

Під час посадки знесло пробиту покритку, і в кінці пробігу літак розвернувся ліворуч градусів на дев'яносто.

Техніки працювали всю ніч, міняючи масляний бак, ла-таючи пробоїни, монтуючи колеса й перевіряючи водяну систему. І ось тепер я з задоволенням оглядав численні охайні латки на літаку, похвалюючи свого бойового друга: «Молодець же ти у мене, старий. Інший на твоєму місці, певно, гепнувся б десь у полі й віддав кінці. А ти — ні. Ми з тобою дотягли до аеродрому. І не тільки дотягли, а й встигли навіть підлікуватися. Тепер готові до бою з будь-якою армією». Так розмовляв я зі своїм стареньким літаком, поплескуючи й погладжуючи його поранені місця на крилах і фюзеляжі.

— Товаришу командир, ви розмовляєте з літаком, наче кавалерист зі своїм бойовим конем, — посміхаючись, зауважив технік Шаповалов.

— Аякже! У механізмах літака закладена найпередовіша людська думка. Є такі літаки, ну, прямо дивовижні розумники. Не встигнеш подумати «розворот», а він уже сам розвертається.

Техніки схвально розсміялися.

— А цей, — я лагідно провів долонею по фюзеляжу, що задзвенів, мов струна. — Цей просто ластівка. Легкий, маневрений, слухняний, на одному моторі йде, набираючи висоту. Ну хіба ж не розумник? Отже, люди зуміли надати йому ідеальної форми, відрегулювали його і підігнали механізми з особливим старанням і вмінням. Одне слово, заклали в літак усю свою благородну душу. І вона, ця душа, живе в ньому.

Техніки, чи не вперше зачувши такого роду філософію, не здивувалися, навпаки, відчули значимість і своєї праці. Адже й вони вкладали все своє вміння і всю свою душу в цю машину, аби льотчикові можна було легше й безпечніше літати.

Пізно ввечері Фадєєв скликав відкриті партійні збори полку.

— Товариші, — почав він схвильовано. — Над столицею

Радянської України — Києвом — нависла небезпека. Ворог прорвався крізь бойові порядки наших військ в районі Житомира, його механізовані частини рухаються по шосе до Коростишева. Червона Армія стримує цей натиск, та сили ворога тут перевищують наші. Ми змушені відходити в напрямку Фастова й Києва. Нашим наземним військам необхідна допомога з повітря. Необхідна негайно, як ніколи! Їм треба закріпитися на місцевості, інакше ворог може вийти до околиць Києва. Небезпека величезна. Завтра на світанку ми вилітаємо в бій. Комуністи-командири, роз'ясніть усім льотчикам, технікам складність і серйозність завдання. Незважаючи ні на що, ми повинні розгромити й зупинити передові загони фашистів.

З короткими виразними промовами виступили комуністи — командири ланок Матвеев, Корочкін, Баришников, командир ескадрильї Шабашев, технік ланки Шаповалов. Від імені комуністів і всього особового складу вони запевнили командування, що докладуть усіх зусиль, знання і вміння в бою, не пошкодують свого життя, аби надати дійової допомоги наземним військам. Ці слова пролунали, мов клятва вірності партії великого Леніна, своєму народу.

— Чи є запитання? — суворо спитав комісар.

— Немає.

— Фашисти зламають собі шию біля Києва! — зачулися бадьорі дружні голоси.

Розходились льотчики мовчки, квапливо. В нічній тиші ніби продовжували дзвеніти слова комісара: «На світанку ми вилітаємо в бій».

Коли зійшло сонце, шість ланок — усе, що було, точніше, все, що лишилося від полку, — злетіли одна за одною, і кожна попрямувала до своєї цілі в район Житомира й Коростишева, де німецько-фашистські війська, прорвавши нашу оборону, посунули на Київ. Полк кинув у цей бій всі свої літаки, найкращі кадри льотного складу. Ланки вели комуністи: командир полку Пушкар'єв, його заступник Головін, комісар полку Фадеев, командир ескадрильї Шабашев, командир третьої ескадрильї капітан Рассказов, його заступник капітан Хардін і комісар ескадрильї старший політрук Козявін. Від льотного складу вимагалось спільними зусиллями подавити противника, дезорганізувати рух і управління, завдати ворогові якнайбільше втрат, щоб послабити його удари на підступах до Києва.

Діючи з малих висот, досвідчені командири вміло виводили свої ланки на ціль і бомбовими ударами та вогнем

кулеметів завдавали ворогові відчутних втрат, дезорганізуючи його рух на шляхах, що вели до столиці Радянської України.

Я літав цього дня у складі ланки командира ескадрильї Рассказова. Під час першого вильоту ми в прямому розумінні розстрожили автоколону з солдатами, залишивши на шляху купи зруйнованої техніки й сотні трупів фашистських солдатів. Після посадки, ще сидючи в літаку і знімаючи парашут, я почув стрекіт гвинтів легкомоторних машин. Було виразно видно, як збоку над сусіднім майданчиком, наче зграйка наляканих птахів, кружляв десяток літаків У-2. Трохи покружлявши на малій висоті, вони безладною групою рушили на схід. А на їхньому аеродромі здіймалися клуби чорного диму й чулися вибухи патронів.

— Що вони, здуріли? — висунувся по пояс зі своєї кабіни Ніколаєв.

— А дідько їх знає, — засміявся я, дивлячись на сусідній майданчик і метушню, що її зняли в повітрі маленькі літаки.

— Все зрозуміло, командире, — озвався Трифонов, який стояв на землі біля своєї кабіни. — Драпонули.

Та й що їм, власне, лишалося робити? Адже німець дістався майже до самого Києва, і ми ніби опинилися у нього в тилу.

— Гей, Петре! — гукнув я йому, сповзаючи по крилу літака на землю. — Гайда подивимось, що в них там робиться. Поки заправлять літаки й підвісять бомби, встигнемо повернутися.

Ми рушили бігом по аеродрому.

«Що це таке? — з обуренням думав я, дивлячись на клуби диму, де тліли папір, книжки, зовсім новий перкаль, тріщали, вибухаючи, патрони. — Панікери!.. А он драбина, якийсь інструмент. Все це треба зібрати й перевезти на свій аеродром». І ми кинулись підбирати пачки малокаліберних патронів і патронів до пістолета ТТ.

— Спирт! — крикнув Трифонов, приношуючись до відкритої металевої бочки. — Чистий! Але небагато, — розхитуючи бочку, казав радист.

— Ну, це ми заберемо. А тепер біжимо назад, скоро виліт.

Вже сидючи у літаку, я розповів техніку Шаповалову про те, що ми знайшли у сусідів, порадив після вильоту взяти машину й змотатися туди. Не забудь, мовляв, бочку, вона там праворуч стоянки. Та нікому про це анічирк.

— Слухаю, все буде зроблено,— відповів Шаповалов.

— І дій хутчій... Нам туди й сюди тридцять-сорок хвилин. Не встигнеш озирнутися, а ми вже тут.

Коли ми повернулися, Шаповалов доповів мені:

— Все потрібне вивезено!.. Гарний інструмент покинули,— знизуючи плечима, він перерахував, що саме підбіраю.

— От що, Шаповалов, ми зараз летимо на завдання й сюди більше не повернемося... Після бомбардування по німецьких військах приземлимося за Дніпром.

— А я вже знаю. Інженер наказав приготуватись для перебазування,— відповів технік.

— Отже, все гаразд. Тільки я тобі раджу всю дорогу бути наготові. Роздай патрони молодшим фахівцям. Гвинтівки й карабіни зарядити й тримати на взводі. Тому що невеличкі загони фашистських мотоциклістів просочуються у всіх напрямках і сіють паніку. Переважно для остраху. Тож нічого надзвичайного, якщо й наскочать, бий їх, та й годі.

— Зрозумів, товаришу командир. Коли щось, ми їм спуску не дамо,— стискаючи величезною долонею гаечний ключ, посміхнувся технік.— А вам бажаємо вдачі і в цьому бою.

Штурман, радист і я потиснули руки своїм товаришам і заходились готуватися до вильоту.

— Слухай-но, Костянтин, — гукнув я вже з кабіни Шаповалову.— Ти Сумського не бачив?

— Він уже повантажив своє майно. З ним їде й штурман Кравчук. У нього начебто вже трохи стали рухатись ноги,— намагався перекинути гуркіт заведених моторів Шаповалов.

«Ой, як погано,— подумав я.— У метушні геть забули влаштувати пораненого на літак... Ну нічого, за Дніпром швидко поставимо його на ноги».

Коли ми злетіли, на спорожнілому аеродромі вже вишикувалась вервечка машин. Давались останні вказівки. І от вони рушили й невдовзі зникли в далечині, закутані курявою. І стало порожньо на зеленому полі. Замріяно, не рухаючись, стояв самотній ліс, ніби дослухаючись і дивуючись.

2

А наш полк зробив цього дня три бойових вильоти і витратив усі боезапаси й паливо, розгромивши кілька колон ворога, підірвавши міст через річку Тетерів, і, вкрай стомлений,

приземлився на схід від Києва. До заходу сонця льотний склад уже розмістився на новому аеродромі. Літаки розосереджено й замасковано, викопано глибокі зигзагоподібні ущелини, всьому надано ладу.

Льотчики, штурмани і стрільці-радисти розташувалися в порожній школі. Після жорстоких боїв полк тепер ледве налічував половину складу льотчиків мирного часу. Тому льотний склад було зведено у дві ескадрильї, однією з яких командував капітан Рассказов, а другою — капітан Шабашев.

Вибравши вільну годину, Рассказов і Козявін оглядали приміщення, де розмістився льотний склад.

— По-моєму, тут непогано, — казав комісар. — Приміщення світле, просторе. Треба тільки навести чистоту. Цим займійся ви, командири ланок. Поки немає ліжок, набийте соломкою матраци. Розміщуйтесь і відпочивайте.

— Так, відпочивайте за весь той час, що недоспали і що доведеться недоспати. От підвезуть пальне і бомби... — мовив Рассказов.

— Поспати — справа корисна, — засміявся Корочкін. — Але треба й повечеряти... Аби сон був міцніший.

— Лікарі кажуть, що після вечері перед сном людину всю ніч мучать страхіття, — посміхаючись, зауважив Козявін.

— Ха, страхіття! — густо гмукнув червоношокий Баришников. — Ми сьогодні надивились таких страхіть, що на все життя вистачить.

Присутні гірко розсміялися, схвально поглядаючи на кремезного, добродушного Баришнікова.

— Правду кажучи, ми сьогодні здорово попрацювали. І що найголовніше, — дивлячись на Рассказова, мовив комісар, — полк не має жодної втрати. Ворог стріляв, як і в будь-якому іншому бою. Значить, ми переважали його й цього разу.

— Завдавали ударів зненацька й сміливо, великою кількістю груп літаків з кількох аеродромів, — продовжив думку комісара Рассказов. — Групи вміло маневрували, поєднували малі висоти з бриючими польотами, одночасно діяли по кількох цілях. Противник просто розгубився і стріляв не на влучення, а так, для остраху. Іноді ми діємо вкрай погано. Узяти хоча б політ Єрмакова під Ровно, де він утратив половину ескадрильї. Або наліт ескадрильї Белова на танкову колону. Вони п'ятнадцять хвилин прасували повітря на очах у ворога, все ніяк не могли його знайти. Аж цілу колону, довжиною у

п'ятнадцять кілометрів! Ну, звичайно, противник за-
здалегідь приготувався і, як тільки бомбардувальники набли-
зилися до колони, першим же залпом збив два літаки, в тому
числі й командира ескадрильї Белова.

— Єфремов, так було? — зіщуливши очі, запитав Козявін.

— Так, усе правильно, — зітхнув я. — Як тільки літак ко-
мандира підірвався, усі розсипались і полетіли кожний окре-
мо. Я кидаюсь, хочу до кого-небудь прилаштуватися, та де
там! Так і прийшов додому один.

— Тим-то й кажемо весь час: товариші, навчайтеся, робіть
висновки з кожного польоту, не повторюйте помилок... А те-
пер перейдемо від теорії до прозаїчної практики, наго-
дуємо наших орлів, — весело проказав Козявін.

— Голова колгоспу «Жовтень» обіцяв підтримати нас,
поки прибуде батальйон, — повідомив Рассказов. — Ходімо
подивимось, що привезли в ідальню брати колгоспники.

У невеликому шкільному садку з вишень і слив, під
старим дерев'яним навісом, стояли столи, вже накриті й зава-
лені зеленню.

— О, тут усе готово! — зрадів Баришников. — Не вистачає
тільки чарки.

Ідальня сповнювалась льотним складом. Зачулися здиво-
вані голоси, і вже на зубах спритних відвідувачів захрумтіли
огірки, цибуля.

М'який літній вечір непомітно огортав усе довкола тишею
і спокоєм. Ніч вступала у свої права. Перша спокійна
для льотчиків ніч від початку бойових дій.

Ранком наступного дня ні пального, ні боєприпасів ще
не було, і льотчики розійшлися по селу, знайомлячись з
мешканцями й не перестаючи дивуватися щедрості україн-
ської землі.

Бочин, Панченко, Сидоркін і я, пройшовши вздовж цент-
ральної вулиці, де на подвір'ї кожного будиночка квітли
пишні троянди й червоні мальви, зрілі яблука, груші й сливи,
зупинилися біля великого ставка. Береги густо заросли ча-
гарником, осокою, до самої води спускали своє віття високі
верби.

— Оце диво! — обводячи захопленим поглядом ставок,
видихнув Панченко. І раптом заговорив віршами:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть...

Всі притихли, дивлячись на мальовничий краєвид.

За ставком, на протилежному боці, біля колгоспного по-

двір'я, огороженого жердинами, з'явилася група дівчат. Вони про щось перемовлялися, позираючи на льотчиків.

— Слухай-но, Петре, підійдемо? — підштовхнув у бік товариша Панченко.

— А чого ж! Познайомимось, — озвався Бочин. — Ходімо, хлопці.

— Ідіть удвох. Ми люди поважні, солідні, жонаті, — засміявся я.

Бочин і Панченко пішли понад ставком ледь помітною стежиною, зарослою подорожником і ромашкою.

«Чудове місце для риболовлі! — подумав я, вдивляючись у протилежний берег; де віття великої верби спускалось аж у воду. Бочин і Панченко з хвацько зсунутими набік пілотками підходили до дівчат. — Гарні ж, чортяки! Ну, і картина!» — задивився я на мальовничу групу дівчат і льотчиків, які церемонно розкланювались одне перед одним.

У просторому й світлому приміщенні гуртожитку обстановка нагадувала звичайний, мирний навчальний день. В одному кутку під керівництвом Трифонов працювали стрільці-радисти, Трифонов, насупивши брови, зосереджено, чітко й швидко вистукував на ключі тире й крапки, а решта радистів, чоловік двадцять, записувала на аркушиках паперу літери, що виникали з цих тире й крапок. Штурмани окремою групою сиділи на ліжках, вивчаючи по картах район бойових дій, радячись між собою і час від часу звертаючись до штурмана полку капітана Мауричева, який керував навчанням. Льотчики, розвісивши на стіні фотознімки, вивчали по них іноземні літаки. І тільки один Сидоркін спав на своєму ліжку, встроївши ніс у подушку, похрюпуючи. Я, влаштувавшись біля вікна, сидів і сукав довгу білу нитку. На підвіконні лежали в папірці гачки, різноколірні поплавці, грузила та інше рибальське приладдя.

Бочин і Панченко зняли пілотки, обсмикнули гімнастерки і, щоб не заважати, навшпиньках увійшли до приміщення. Зупинившись біля мене, друзі присіли навпочіпки поруч і навперебій зашепотіли про свої пригоди. Набалакавшись і виливши свої почуття, Бочин і Панченко приєдналися до групи льотчиків.

По обіді, близько шостої години вечора, я вже пробирався між чагарників до облюбованого місця на березі ставка. У самий розпал ловлі, коли було вже спіймано з десятка карасів, на містку дзенькнуло й зачувся плескіт води. Я повернув голову. Там стояла струнка дівчина з відром, повним води.

— Тихіше! — приклав я палець до губів. Смикнув вудку, посковзнувся і ледь не впав у воду. Дівчина засміялася й не йшла.

— Ходи сюди! — Мені дуже хотілося, щоб хто-небудь розділив зі мною успіх.

Дівчина трохи постояла в нерішучості, а потім тихо поставила відро і, легко ступаючи босими ногами, прошелестіла в кушах. Зненацька вигулькнувши, вона так само мовчки присіла на п'ятки, роздивляючись свіжу рибу, що стріпувала й блищала. Я відвів очі від поплавця, зиркнув на сусідку й ахнув від здивування. Переді мною сиділа незвичайна красуня з великими блакитними очима.

Проня виявилася спритною рибалкою. Протягом якихось п'яти хвилин вона витягла трьох карасів.

— Як же я понесу все це? — схопився я за голову.

За десять хвилин ми з Пронею вже складали рибу до кошика, застеленого травою...

Раннім ранком наступного дня в село в'їхала велика колона автомашин, захакавши вулицю біля школи. Гучні голоси людей, гудки сирен, гуркіт моторів розбудили льотчиків. Вони вискакували на вулицю напівроздягнені, босі й голі по пояс, без головних уборів і кидалися до машин. А звідти, з машин, стрибали запорошені, стомлені довгою тривожною дорогою товариші: техніки, механіки, мотористи, льотний запасний склад, працівники штабів. На тихій досі вулиці з'явся радісний, неймовірний гомін — привітання, жарти, сміх, обійми.

Командування полку, командири ескадрилей з'юрилися біля головних машин, де прибулі, командир батальйону технічного обслуговування та інженер полку Поповиченко, розповідали про марш наземного ешелону. Я, відшукавши машину Сумського, махав пілоткою, вітаючи друзів. Володя Сумський, як завжди підтягнений, свіжий (здається, до нього не приставала навіть пилюка), допомагав штурману Кравчуку вибратися з машини.

— Здорово, орли! Як доїхали, що бачили? — обнімалися ми, поплескуючи один одного по плечах.

— О, та ти вже ходиш! — здивовано вигукнув я, побачивши, що Кравчук тримається на ногах, спираючись на палицю й посміхаючись всіма зморшками свого енергійного обличчя.

— Як бачиш, стою самостійно, — підморгнув лукавим оком Кравчук. — А під Кагарликом, коли нас обстріляли, навіть

кинувся навтіки, їй-богу! Біжу, а сам думаю: «Це я чи не я?», і коли здогадався, що це такі мої ноги, вони враз відмовили, і я плюхнувся в рівчак.— Кравчук закинув голову й по-дитячому дзвінко, на всю вулицю, розсміявся, згадавши, як, кульгаючи, хапаючись за борти машин, намагався сховатися від куль.

Льотчики, штурмани, радисти, техніки, механіки — всі перемішалися на вулиці. Машини спорожніли. Тільки на одній, до верху навантаженій усякими речами, сиділи дві замотані в хустки жіночі постаті.

— Гей, дівчата, ви чиї? — запитав Бочин.

— Воюватимемо разом з вами,— сміливо відповіла дівчина, відкриваючи обличчя.

— Чого ж ви сидите? Сходьте сюди, до нас, якщо наважилися на таку серйозну справу,— запропонував Панченко.

— Нам потрібна їдальня. Ми офіціантки,— дзвінко проказала друга, маленька, знімаючи хустку і струшуючи з неї пилюку.

— То це тут! — Цупкі руки хлопців підхопили їх і поставили на землю. Одна з дівчат виявилась рославою, гарненькою, за всіма ознаками дужою, звиклою до фізичної праці, а друга, маленька, ще підліток, з привабливим білим личеньком і маленьким носиком, блакитними очатами. Рославу дівчину, яку одразу оточили хлопці, звали Тоня, а маленьку — Галя.

Після обіду, вже справжнього, приготовленого старим кухарем Іваном Григоровичем, у полку одержали наказ: «Невеличкими групами бомбардувальників сприяти військам 5-ї армії, яка завдає контрудару з районів Малина — Бородянки».

А наступний день звалився на всіх несподіваним ударом: п'ять найкращих екіпажів полку не повернулися з завдання.

В напівтемряві школи, сидячи невеличкими групами на ліжках і табуретах, льотчики вели між собою тиху невеселу бесіду. Сумський, який щойно приїхав з аеродрому, влаштувався на ліжку Кравчука, в якого знову розболівся попереk, і, потираючи стомлені руки, розповідав:

— Не повернулися з завдання командир ланки Корочкін, льотчик Іванов з першої ескадрильї, Складаров Іван, льотчик Панченко, Василь Єфремов...

Кравчук лежав мовчки, відвернувшись до стіни.

В той час, коли мої однополчани тяжко переживали втрати, ми з загonom чоловік у тридцять, при трьох підводах, рухалися лісовою дорогою на північний схід, у напрямку залізничної станції Ірпінь. Я йшов і згадував усі перипетії бойового дня...

Наша ланка з висоти п'ятисот метрів атакувала скупчення машин і військ ворога на південь від Малина.

Колона автомашин, приблизно у вісімдесят одиниць, навантажена солдатами, висувалася до поля бою на допомогу німецько-фашистським військам, що наступали на Київ. Ми застукали ворога зненацька, машини не встигли розосередитись, а піхота ще залишалася в кузовах, коли на них звалилися бомби. Внизу здійнялися клуби вогню. Льотчики бачили розбиту, покинуту колону палаючих машин і солдатів, які бігли по полю. Літаки відкрили шквальний вогонь з кулеметів по ворогу, що тікав, і машинах, які ще вціліли.

«Промчати б зараз на брючному польоті та ще рубонуту з кулеметів по фашистах»,— подумав я і одразу ж побачив там, унизу, на тлі зеленого поля, кілька винищувачів з тонкими фюзеляжами, що неслися зустрічним курсом.

— Пильнуй: позаду месери,— крикнув я стрільцеві.— Передай іншим екіпажам.

Невдовзі загриміли кулемети всіх трьох бомбардувальників. Протягом п'яти хвилин ми успішно відбивали атаки ворога. Після довгої кулеметної черги, від якої літак аж завібрував, я почув радісний вигук: «Месер горить!» А незабаром гарматна черга з «месершміта» прошила крило нашого літака. Стрілець похмурим голосом повідомив, що скінчилися патрони... Лівий мотор заглух, і літак став швидко відставати від своїх. Фашисти обнаглили й стріляли з коротких відстаней. Зайнялося ліве крило. Я кинув літак униз, ковзав, намагаючись збити полум'я. Та все було марно, пожежа розгорталася і в середині фюзеляжу. Полум'я вже обпалювало мені спину.

— Стрибай! — гукнув я штурману Николаєву, і він шугнув униз, виконуючи мою команду. Слідом за ним вистрибнув і стрілець-радист Сирота.

Я востаннє оглянув літак. На мить побачив зовсім поруч, за склом кабін винищувачів, двох гітлерівських льотчиків: вони з байдужою цікавістю чекали мого кінця. «Ні, гади, я вмирати ще не збираюсь!»

Погрозивши кулаком фашистам, я вигукнув:

— Ще зустрінемося!

Викинувшись з літака, через п'ять секунд смикнув кільце парашута. Він розкрився на висоті ста метрів, сильно струснувши мене. Озирнувся довкола — в повітрі нікого не видно. Ні своїх, ні ворожих літаків. А внизу, куди спускався, лежало невеличке село, оточене лісом. Я відстебнув кобуру пістолета й лямки парашута, аби мати можливість швидко діяти на землі.

Опустився я на горід поблизу невеликого будинку. До мене підбіг хлопчик років дванадцяти.

— Чи є німці? — запитав у нього.

— Ні, не було. Є червоноармійці, — відповів хлопчик, допомагаючи мені скласти парашут.

Потім, переступаючи через грядки, ми разом вийшли на сільський майданчик. Там стояло три візки, запряжені кіньми, і група червоноармійців різних родів військ — чоловік двадцять п'ять — тридцять. Ми привіталися. Червоноармійці мовчки кивнули головами, з цікавістю роздивляючись мою постать у новенькому комбінезоні з широким шкіряним поясом, у хромових чоботях і легкому літньому шоломі.

— Це ти спустився на парашуті!? — запитав молодий лейтенант-піхотинець, звертаючись до мене й оглядаючи з ніг до голови.

— Так. А моїх товаришів, штурмана й радиста, ви не бачили?

— Ні, не бачили, — відповів лейтенант і запропонував: — Що ж, ходімо разом. Мені вдалося зібрати двадцять вісім чоловік. Є п'ятнадцять гвинтівок, трохи патронів, три підводи з пораненими. Оце все наше господарство.

У свій вигорілий, просолений потом гімнастерці, в кирзових зачовганих чоботях, маленький, з хвацько зсунутою на вухо пілоткою, лейтенант справляв враження бувалого в бувальцях, надійного воїна. Про це ж свідчив і арсенал його зброї: дві гранати й пістолет на поясі та легкий карабін, перекинутий за спину цівкою донизу. Все на ньому було підігнане, зручне, не заважало рухатись легко й вільно. Мені сподобався войовничий і разом з тим спокійний вигляд команди загону.

— Іду з вами, товариші. Шкода тільки, що розгубив свій екіпаж.

— Нічого, — підбадьорив лейтенант. — Якщо живі, то неодмінно знайдуться. А затримуватись тут не можна. Тільки-от, відверто кажучи, не знаю, в який бік краще податися.

Я розгорнув карту й запитав хлопчика, що стояв поруч, як звється їхнє село. Хлопчик назвав. По карті я вказав лейтенанту місце, де ми знаходимося.

— По-моєму,— звернувся до лейтенанта й червоноармійців,— нам треба йти на північний схід, ось по цьому шляху, на станцію Ірпінь. Праворуч лежить Брест-Литовське шосе. Туди нам виходити ні в якому разі не можна. Там попереду німці. А цим шляхом,— я провів олівцем по карті,— йти безпечніше й не так далеко до своїх, кілометрів сорок — сорок п'ять.

— За добу дійдемо!

— За ніч! — долинули задоволені голоси.

У вечірніх сутінках загін вийшов з села. Попереду на худих кониках їхало двоє розвідників, за ними двоє піших бійців з гвинтівками, а в двохстах метрах позаду рухалися підводи з пораненими, знесиленими бійцями. Всі інші йшли пішки з гвинтівками в руках.

За околицею села нас наздогнав селянин і запитав, чи не можемо ми взяти з собою пораненого льотчика — при цьому він махнув рукою в бік свого коня, запряженого в бричку, що стояла на узбіччі шляху. Я підбіг до воза й побачив Ніколаєва, який лежав на весь свій довгий зріст горілиць і дивився на зоряне небо.

— Ніколаїчу, привіт! — зраділо крикнув я. — Що з тобою?

— Та нічого особливого,— закрихтів він, намагаючись підвестися. — Розумієш, парашут розкрився не повністю і перехльоснуло стропою. Вдарився на великій швидкості. Спасибі, ще дерева пом'якшили... А зараз усе болить...

Підбігли червоноармійці й, довідавшись, що старший лейтенант — штурман мого екіпажу, обережно зняли його з воза й перенесли на свою підводу.

— Ох, і важкий ти, старший лейтенанте! — жартували бійці, укладаючи Ніколаєва на сіно.

— Де там важкий,— відмахнувся штурман. — Це ви заглядали... Адже гармати ворочає.

Після цієї зупинки загін пішов швидше, організовано й безшумно. Опівночі я викликався змінити передового дозорця. Обігнувши піших, незабаром порівнявся з кіннотниками. Один з червоноармійців поступився мені своїм конем, а сам залишився біля шляху, очікуючи обоз.

Близько другої години ночі, коли вже забілів схід, я і мій товариш побачили далеко попереду, ліворуч, сяючу багрянку крапку. Продовжуючи обережно просуватися вперед, ми скоро переконалися, що в лісі біля шляху горить не-

велике вогнище. Зупинивши коня і передавши повід своєму товаришеві, наказав йому стежити за вогнищем, а сам побіг до обозу попередити дозорців, щоб вони не рухались, спостерігали за шляхом і не гомоніли.

Я зупинив підводи, покликав лейтенанта й кількома словами пояснив обстановку. Навколо з'юрмилися бійці, мовчки і уважно слухаючи нашу розмову. Порадившись між собою і з Ніколаєвим, який переконливо доводив, що тут великих німецьких загонів бути не може, крім диверсійних груп, ми вирішили послати вперед розвідку і, якщо це фашисти, атакувати. Залишивши для охорони поранених п'ятеро чоловік, загін тихо рушив уперед, маскуючись у темряві лісу. Коли всі виразно побачили багрянту заграву вогнища, лейтенант зупинив людей, підкликав двох бійців, певно, яких добре знав. Вони вислухали командира й безшумно зникли в нічній темряві. Не минуло й десяти хвилин, як один з розвідників раптом вихопився з кущів і, присівши навколішки, доповів:

— Товаришу командир, німці! Зовсім недалеко звідси, метрах у двохстах... На галявині, біля узлісся, стоїть танк. Багаття майже згасло, мабуть, сплять, чоловік сім-вісім. Один сидить і куняє. Біля багаття — три мотоцикли з колясками й кулеметами.

— Усе? — запитав лейтенант.

— Усе.

— Як вони сплять?

— Міцно! Чути, аж хропуть, — мовив боєць.

— Я не про це. Я запитую — групою чи по одному? На галявині чи за танком?

— Усі лежать біля самого багаття. Декотрі озброєні автоматами.

— От тепер зрозуміло. Зачекаємо Миронова.

Невдовзі прийшов другий розвідник, Миронов, і доповів, що в його районі є два солдати в касках і з автоматами. Сидять на узбіччі шляху й, очевидно, сплять, бо ні розмов, ні жодного поруху з боку німців він не помітив.

— Далі вздовж шляху нікого немає, — впевнено закінчив Миронов.

— Ну, командире, дій, — шепнув я.

— Не хвилюйся, — відповів лейтенант. — Ми враз розіб'ємо їх, якщо не підійде звідкись підкріплення. А ти от що, тобі нема чого лізти в цю сутичку. Твоє діло літати, та й зброї у тебе немає потрібної. Іди до обозу і, як почуєш постріли, жени підводи галопом уперед по шляху.

Потім лейтенант коротко пояснив завдання бійцям:

— Треба безшумно якнайближче підійти до ворога, щоб бити напевно,— казав він.— Майте на увазі, у них автомати, тому ми повинні знищити їх усіх першими ж пострілами. Вогонь відкривати, як тільки вибухне граната. Я її кину, коли буду впевнений, що всі зайняли свої місця. Після першого залпу всім уперед! Частий вогонь з ходу. Зрозуміли?

— Зрозуміли,— глухо відповіли бійці.

— А твоє завдання, Миронов, ось із цими двома орлами,— лейтенант показав на двох бійців,— знищити отих двох на шляху. І щоб без шуму. Ще раз попереджаю, товариші, усіх: вогонь без моєї команди не відкривати. Зарядити зброю! — підвівся лейтенант.

Зачулося обережне клацання затворами, і загін, розсипавшись щільним ланцюжком, зник у кущах.

Я стояв, напружено вслухаючись у темряву ночі, і не міг вловити ні шереху, ні тріскоту гілок, ні найменшого звуку. Панувала глуха тиша, немов на багато кілометрів не було живої душі. Постоявши незрушно кілька хвилин, я пішов до підвід. Потім повернувся на попереднє місце і, мучаючись очікуванням, не знав, що робити, картав себе за те, що не пішов разом з усіма. Нарешті там, в далечині, блиснув спалах гранати, що вибухнула. Гучна луна прокотилася лісом. Слідом за цим сплеснув суцільний залп гвинтівочних пострілів, зататакав автомат, пролунало ще кілька пострілів, і все замовкло. На темний ліс, на пустельний шлях лягла тривозжна тиша. Я швидко пішов дорогою, але не до обозу, а туди, де прогрімилі постріли. Назустріч вигулькнула постать, що бігла.

— Стій! Хто там? — крикнув я.

— Свої,— відповів захеканий боєць.— Усе скінчилося. Наші цілі, тільки одного легко поранено. Лейтенант наказав гнати обоз уперед.

— Гаразд. Посидь тут, відпочинь. Я піджену їх.

Підводи риссю проминули невеличку галявину, освітлену яскравим полум'ям, де щойно закінчилася коротка, рішуча сутичка.

— Ми спалили танк і мотоцикли,— казав мені збуджено лейтенант.— Гітлерівців десять чоловік, усіх знищено. Захопили документи і п'ять автоматів.

Решту ночі й половину наступного дня загін ішов без зупинки, прибув на станцію Ірпінь опівдні. Залишивши бійців у затінку цегляної споруди, ми рушили шукати коменданта.

На станції панувало поживавлення. Сновигали туди й сюди люди з діловим виглядом, переважно військові різних рангів і звань. Повсюди кипіла робота. На залізничних коліях бійці розвантажували ешелони, скочували з платформ автомашини, кулемети, гармати, тягали на плечах мішки, ящики, тюки. Інші вносили до вагонів поранених, вантажили на платформи все, що вже було непотрібне фронту. А близькість його відчувалась у всьому: станція знаходилась зовсім близько від поля бою.

Комендант був зайнятий, як кажуть, по горло. Він видавав десятки розпоряджень, відповідав на сотні різних запитань, бігав сам, виправляючи й налагоджуючи роботу. Так само уважно, як і все, що робив, він вислухав нас, з цікавістю розглядаючи примруженими карими очима запопаних вояків.

— Так, так, друзі,— почав комендант.— Вам довелося добити тих, що наскочили учора ввечері на станцію. У них було три танки й кілька мотоциклів. Після короткого бою ми підбили один танк і знищили кількох мотоциклістів. Решта відступила в ліс. Та все-таки вони пошкодили снарядами один паровоз... А тепер ближче до справи. Поранених негайно повантажити он у той ешелон,— майор показав на санітарний поїзд.— Німецькі автомати й документи здати. Команду нагодувати, я напишу розпорядження,— і чекати вказівок. А вас і вашого штурмана, старший лейтенанте,— він нахилив голову в мій бік,— не затримуюмо. Можете їхати до Києва будь-яким поїздом. Усе. До побачення. Бажаю успіхів.

Ми з Ніколаєвим розпрощалися з бійцями й залишили для санітарного поїзда розшматований парашут Ніколаєва, пошкоджений об дерева під час спуску.

— Ну, от і все,— потискаючи нам руки, з сумом проказав лейтенант-піхотинець.— Минула одна ніч, а здається, наче прожили разом дуже довго.

— Нічого, колись іще зустрінемось,— підбадьорливо відказав я.— Люди у нас такі — скрізь можна зустріти друга

Близько сьомої вечора ми з Ніколаєвим, який опирався

на довгу сучкувату палицю, вже ступали спорожнілими залами київського вокзалу. Величезне приміщення, колись сповнене численними звуками, натовпом людей, що сновигають на всі боки, тепер було геть порожнім, освітленим тьмяним синім світлом. Рокітливою луною відбивалися наші самотні кроки.

— Відпочиньмо і щось переохопимо, — запропонував стомлений Ніколаєв. — Нога болить і живіт підводить, та й спати хочеться, хоч убий.

Ми сіли на найближчу лаву і, як єдині пасажирів, не соромлячись, з апетитом стали частуватись прямо з бляшанки тушкованим м'ясом, орудуючи скоринками чорного хліба. Наївшись, стомлені довгим безсонним шляхом, ми тут же розляглися на голих лавах і вмиль поснули. Вночі загриміли зенітки. Десь поруч рвалися бомби. Похитуючись і поскрипуючи, совалися лави, тремтіли від вибухів стіни будівлі. Ми прокидалися і тут же засинали, наче у себе вдома на м'якій постелі.

Вранці, зі сходом сонця, проїхавши трохи трамваем, ми рушили пішки до Дніпра. Ніколаєв ледве пересувався, спираючись на палицю. Доводилось часто зупинятися, присідати десь на лавочці й відпочивати. Ми з цікавістю оглядалися навколо, спостерігали за пістрявою юрбою людей на вулиці. Серед населення, що тривожно рухалося вулицями і скверами, було багато військових. Усі вони, і військові й цивільні, кудись поспішали зі стурбованим виглядом, наче в очікуванні небезпеки. Було видно, що в місті залишилися в основному трудівники заводів і фабрик, на плечі яких лягла важка турбота по забезпеченню усім необхідним війська, що билось під Києвом.

— Дивлюсь я на цих занепокоєних долею фронтів людей — і дихається мені легше, — казав Ніколаєв, відпочиваючи під час чергової зупинки. — Немає нахабних жиганів, слинків з мушкетерськими вусиками й сигарами у роті, гультьїв-неробів.

— Ти стрижеш, Ніколаїчу, усіх під один гребінець — і з вусиками, і гарно вдягнених, і з цигарками в зубах. Мабуть, кожному хочеться гарно вдягтися, погуляти вулицями з сигарою в зубах, — зауважив я.

Раптом Ніколаєв, поглянувши на небо, вигукнув:

— Повітряний бій!

Над Дніпром кружляло п'ять літаків. Було чути гуркіт моторів, що працювали з повним навантаженням, часте татання кулеметів і уривчасті постріли автоматичних гармат.

Винищувачі стрімко проносилися в блакитному небі, то різко здіймаючись угору, то кружляючи в крутих віражах, намагаючись зайти у хвіст ворожого літака. Аж ось карусель розірвалася, і два літаки один за одним понеслися до землі, охоплені полум'ям.

— Наші! Наші збили німців! — зачулися впевнені голоси людей, що спостерігали за боєм, хоч з такої великої відстані важко було розрізнити, де наші, а де німці.

— Ну, тепер ходімо,— подав я руку Ніколаєву.— Стає жарко.

Ми довго йшли, штурман, ледве кульгаючи, спираючись на палицю, і я, підлагоджуючись під крок товарища. На мосту через Дніпро знову зупинилися, вдихаючи запашне свіже повітря дніпровських хвиль і підставляючи розпалені обличчя під струмені прохолодного вітру. Намилувавшись широким привіллям зелених островів, околицями лівобережжя, що потопали в міражному серпанку, ми вирішили податися далі. Та біля нас раптом зупинилася вантажна машина.

— Егей! Гайда сюди!

— Ба! Та це ж наші! — зраділо вигукнув Ніколаєв.

Влаштувавшись у кузові машини на м'якій підстилці запашного сіна, ми закидали одне одного запитаннями. Машина рушила, збільшуючи швидкість, залишаючи за собою клуби куряви. Обабіч пропливали широкі поля, придорожні дерева з могутніми кронами, зелені килими луків, села з зеленню садків, зі ставками, пожвавленим гомоном хлопчаків, що плескалися у воді.

Зручно похитуючись на сіні й віддаючись приємному відчуттю швидкої їзди, ми поступово заспокоїлись і продовжували розмову в діловому тоні, аналізуючи останні події.

— Доти, доки ми літаємо без прикриття винищувачів, стрільцям-радистам треба взагалі заборонити витратити боеприпаси по наземних цілях! — категорично зауважив Корочкін.— І, звичайно, необхідна зібраність, дисциплінованість, увага екіпажів під час усього маршруту. Посадовив літак, зарулив на стоянку, ступив на землю, от тоді ти не в бою... Як кажуть, кінчив діло — відпочивай сміливо... Послухай, а де ваш радист? З ким ви літали?

— З нами літав Сирота. А де він тепер,— продовжив Ніколаєв,— навряд чи він і сам знає. Справа в тому, що ми залишили літак над лісом, стрілець теж приземлився благополучно, я в цьому впевнений. Однак усі стрільці-радисти погано орієнтуються. Вірніше, зовсім не розуміються на цьому. Уявляю собі, як йому тепер нелегко доводиться.

— Ну, це ви, товаришу командир, даремно так вважаєте,— басом заговорив стрілець-радист Корочкіна, літній широкоплечий сержант Єгоров.— Багато радистів орієнтуються не гірше льотчиків. Навіть уночі по зірках.

— Коли повертаються з гулів,— підморгнув Корочкін.

— Ні, Єгоров, я не хотів особисто вас образити і брати під сумнів ваші знання,— зауважив Ніколаєв.— Просто хотів сказати про товаришів, які не вміють орієнтуватися.

Єгоров якийсь час вдивлявся у садки й дахи, що виринули попереду, і з винахідливістю бувалого солдата вигукнув:

— Наше село! Впізнаю на відстані.

— Оце орієнтировка! Виправдався,— повернув голову Ніколаєв.

5

В той час, коли ми вже під'їздили до свого аеродрому, стрілець-радист Сирота спав на узліссі поблизу станції Ірпінь. Спав безпросипним сном, вільно розкинувши довгі дужі руки. Комір гімнастерки був розстебнутий до самого пояса, оголяючи мускулясті груди, голова радиста з копицею скуповдженого рудого волосся лежала на польовій сумці, і прохолодний лісовий вітерець вільно грався його кучерями. Поруч, під правицею, лежав німецький автомат, на поясі у відкритій кобурі поблискувала рукоятка пістолета, а біля худючого живота стирчав довгий тесак у піхвах, ліва рука Сироти цупкими пальцями тримала шкіряний льотний шолом.

Зелені берізки тихо шелестіли листям, навіваючи спокій і прохолоду. Далі, за зграйкою берізок, струнками рядами, мов солдати в строю, вишикувалися сосни, видихаючи густий, терпкий, смолянистий аромат. Відблиски сонця, пробиваючись крізь листя, пустотливо блукали по обличчю і всій колоритній постаті радиста, надаючи виразності й затишної краси цьому усамітненому місцю.

...Витративши в бою всі патрони, задихаючись від диму палаючого літака, Сирота залишив кабінку за наказом льотчика. Він не розгубився,— спокійно, дужим ривком перевалився через борт кабіни і став падати, розпластавшись у повітрі. Потім смикнув кільце парашута і, коли той розкрився, оглянув небо й землю.

Він був один. Ні літаків, ні парашутистів не видно. За кілька хвилин Сирота, замруживши очі, звалився на верхів'я дерев. Зачувся тріск гілля і розпанаханого полотна парашута.

Минула ще мить, радист розплющив очі і зрозумів, що висить на восьмиметровій висоті. Розідрана тканина парашута і стропи міцно заплуталися в горішньому вітті дерев. Сирота звільнився від парашута, а сам по стовбуру сосни спустився на землю. І тут, на землі, з невдаваним переляком побачив, що кобура відкрита, а пістолета немає. Він не став його шукати. «Піду на схід», — вирішив Сирота. Залишаючи сонце позад себе, обережно рушив уперед, вибираючи шлях крізь густий ліс і зарості чагарників. Пройшовши сотню кроків, він побачив на невеличкій піщаній галявині якусь річ, що тьмяно виблискувала у променях сонця. «Невже?» — зринула невиразна здогадка. Кинувся до цієї речі, що привернула увагу. І справді, зблискуючи воронованою крицею, там лежав пістолет ТТ. Радист квапливо підняв його. Перед очима виразно позначився номер пістолета. «Та це ж мій!» — з радістю подумав Сирота, погладжуючи теплий метал і відчуваючи себе набагато впевненіше. Та обережність не залишала його. Він ступав повільно, часто роззираючись по боках і сторожко дослухаючись, намагався, щоб сонце світило йому в спину, гадаючи, що в такому разі він рухатиметься на схід. У цьому полягала його перша груба помилка. Високе липнєве сонце, сідаючи, схилялося ближче до півночі, й Сирота нестримно наближався до району, зайнятого ворогом. Коли настала ніч, він увійшов у зону розташування німецької танкової дивізії, що переховувалась у лісі.

Забачивши багаття, Сирота сміливо попрямував туди, впевнений, що це свої. Та, не дійшовши кроків двадцять до найближчого вогнища, раптом зупинився. Його здивував незвичний одяг солдатів і табірна обстановка, не схожа на нашу, радянську.

Притаївшись за деревом, він став прислухатися і недовзі вловив уривки мови, що долинала з усіх боків. Тоді зрозумів, що перед ним спражні фріци. «Еге, та їх тут багацько!» — слухаючи невиразний гомін голосів, подумав радист і заходився завбачливо відступати, стискаючи рукоятку пістолета й не зводячи очей з групи солдатів, що метушилися біля багаття. Він нечутно одійшов метрів на сорок-п'ятдесят, хотів був уже повернутися й надати ходи, щоб швидше втекти від небезпеки, аж тут позаду пролунав різкий покрик: «Вер іст да?»

Сирота, мов на пружині, обернувся і побачив перед собою довготелесу невиразну постать. «Оце так ускочив! — зринула думка. — Ач, який здоровило». Та роздумувати було ніколи. Аби як склавши німецьку фразу, випалив: «Іх бін френд».

І щосили зацідив фашистові по голові. Довгаста постать німецького солдата нечутно перекинулася на спину. Тримавши напоготові пістолет, радист схилився над розплас-таним тілом. «Та це ж кури!» — здогадався він, торкаючись пір'я закоченілої птиці. «Сволота, мародер нещасний, а не солдат», — бурчав радист, намагаючись зняти автомат з грудей фашиста. І тут сталося несподіване. Німець, очунявшись, схопив Сироту за гімнастерку і з силою рвонув на себе. Той, падаючи, тицьнувся носом об землю. Розуміючи, що його життя залежить від кількох секунд, Сирота різко відштовхнувся від землі і знову щосили опустив пістолет на голову фашиста...

Повісив на груди німецький автомат, прикріпив до пояса довгий тесак у піхвах, забрав документи й польову сумку і пішов далі, вже не відчуваючи страху. Розправившись з противником і бачачи зовсім поруч інших гітлерівців, він переконався у своїй перевазі й силі і тому тепер ішов упевнено, не боячись нічого. Та незважаючи на це, шлях до своїх був для нього важким і заплутаним. Орієнтовка і тут підвела. Тримавшись лісової місцевості й намагаючись уникати великих населених пунктів, він блукав дві доби, харчуючись захопленими трофеями. В чималій сумці фашиста знайшовся хліб, сало, яйця, сіль, пляшка міцної горілки, награвовані у населення.

Опівдні третього дня, зарослий рудою бородою, змучений блуканням і безсонними ночами, Сирота вийшов на лісову галявину в районі залізничної станції Ірпінь. Оглянувши місцевість, станцію, ешелони, людей, що діловито поспішали у знайомих пілотках і гімнастерках, він зрозумів, що, нарешті, вийшов до своїх.

Втомлено позіхнувши, радист кинув на землю спорожнілу сумку, а сам випростався на траві і вмиг заснув. Ліс, сонце, прохолодний вітерець, шелест березового листа довго колисали богатирський сон радиста, поки на нього натрапили двоє бійців народного ополчення.

Вони не поспішаючи йшли, патрулюючи на своїй ділянці, курили самокрутки і так само неквапливо вели розмову про погоду, про те, що цього року вродить багатий урожай, про злодіяння німецько-фашистських військ. Ополченцям було років по п'ятдесят. На лісовій галявині, де юрилися стрункі березки з чистими білими стовбурами, вони раптом заклакли наче вкопані. Наразились на сплячого рудого чоловіка і одразу ж обеззброїли його, прийнявши за диверсанта, і повели до коменданта станції.

— Товаришу комендант,— почав урочисто один з них.— Ми захопили в полон цього німецького суб'єкта з автоматом, пістолетом і кинджалом за поясом.

— Ще він дуже добре розмовляє по-російськи,— перехопив ініціативу другий.— Наче справжнісінький росіянин.

— Гаразд, гаразд, хлопці. Ставайте біля дверей і нікого сюди не впускайте. Зараз розберемося.

Ополченці, виструнчившись біля дверей, з цікавістю поглядали то на полоненого, то на коменданта.

Протягом десяти хвилин Сирота розповідав комендантові історію повітряного бою, про свої блукання, про зустріч у лісі з німцями і чим це скінчилося.

— Чи не проходили тут через станцію льотчики: старший лейтенант Єфремов і старший лейтенант Ніколаєв? — поцікавився він.

— А як твоє прізвище? — в свою чергу запитав комендант, уважно роздивляючись скуйовджену постать радиста.

— Сирота,— відповів той і подав комендантові комсомольський квиток,— інших документів при ньому не було.

— Добре, сержанте Сирота. Були тут твої командири,— посміхнувся комендант.— Скажи їм спасибі. Вони чудово змалювали твою зовнішність, і я одразу збагнув, з ким маю справу. Ти також молодець, що приколошкав того есесівця, Германа Шірке. Документи і автомат я передам куди слід. А що це в тебе за фляга? — скося подивився комендант на пластмасову посудину з металевою кришкою, підвішену до пояса радиста.

— Теж трофей,— ніяково посміхнувся Сирота.— Там коньяк. Чи не хочете посмакувати?

— Ні, не хочу. Хай йому грець. І тобі не раджу. Краще випишу тобі двісті грамів горілки й видам талон на обід. А цю гидоту вилий, помий флягу кип'ятком і тоді вже користуйся на здоров'я.

Комендант виписав талони й передав їх Сироті.

— От і все. Прощай, сержанте. Передай вітання Єфремову і Ніколаєву. Люблю льотчиків. Бойовий народ. Орли! Ніколи не скаржаться. А дістається їм, не дай боже.

Повернувшись у частину, Олексій Якович Сирота ще багато разів літав у своєму екіпажі та з іншими льотчиками аж до кінця війни.

Повернувшись до частини, ми з Корочкіним розповіли командирам ланок і ескадрилей про свої невдачі й пригоди. Вони мовчки курили, думаючи кожний про своє. Першим заговорив комісар:

— По-моєму, найправильнішим за даних обставин буде перейти на нічне бомбардування. В такому разі ми принаймні збережемо кадри й літаки і будемо вимотувати протягом усієї ночі ворога. Ну, а при необхідності діятимемо і вдень, чого б це нам не коштувало.

— Але ж наземним військам потрібна наша допомога не лише вночі,— насупивши білі брови, почав Рассказов.— Удень вони потребують авіаційної підтримки куди більше, ніж уночі. Тому літати вдень доведеться неодмінно. А от яку тактику обрати під час польотів удень, про це варто подумати. Висловлюйтесь, молодь,— подивився Рассказов на Корочкіна, Барішнікова, Єрмакова.

— Я гадаю,— підвівся Корочкін,— що, не маючи прикриття винищувачів, нам слід діяти не далі, як по цілях у тактичній зоні противника. В такому разі ми контактуватимемо зі своєю зенітною артилерією і на випадок повітряного бою зможемо відійти на свою територію. А вночі можна діяти на будь-яку відстань, навіть на повний радіус нашого літака,— закінчив Корочкін.

— Добре, це ми врахуємо, доповідаючи командуванню. Сідайте. Хто ще хоче висловитись, щось запропонувати, додати? — запитав Рассказов.

Потім заговорив сам:

— Я нагадаю декотрі рекомендації і вказівки з бойового статуту авіації. Ці істини відомі командирам, але їх часто забувають. Скажімо, про раптовість ударів по цілі, про всі можливості маневру наших літаків не тільки в районі цілі, а й на маршруті, про раціональність використання стрілецької зброї, методи бомбування, взагалі про все те, що залежить від льотного складу. Ось, наприклад, я одержав завдання і виконав його. Як летів, які робив маневри, про що розмовляв з екіпажем під час польоту, зараз командування не цікавить. Його цікавить час і наслідки бомбування чи розвідки, тобто кінцева мета польоту. А як ми використали хмарність, малі висоти, ранковий час чи вечірні сутінки,— про це ніхто не питає. Я звернуся до прикладу нашого останнього вильоту. День погожий, види-

мість на п'ятдесят кілометрів Ланка йде на висоті п'ятисот метрів. По нас стріляють усі, кому не ліньки. Не дійшовши до цілі, літаки мали пробоїни, а німецькі пости спостереження вже повідомили своїм винищувачам про переліт. Ну, і ті, звісно, ждуть, напевне знаючи, що ми повертатимемося старим маршрутом на тій самій висоті. Вони добре вивчили нашу тактику, надто вже вона проста.

— Ну, і щоб ви зробили, коли все видно мов на долоні? — запитав Баришников.

— Якщо подумати, можна багато чого зробити. Наприклад, відбомбившись, перейти на бриючий політ, намагаючись, щоб там не було, уникнути зустрічі з винищувачами, — відповів на це я. — Можна було, виконавши завдання, повертатися додому північним маршрутом.

— У нас багато шаблону, і в цьому винні ми, командири! — підхопився з місця енергійний, підтягнений красень — капітан Хардін. — Самі так діємо й підлеглих не вчимо логічним, цілеспрямованим діям, щоб уміти влучити в ціль, а самим залишитися непошкодженими.

— Зачекай! Звідки ти взяв, що ми не навчаємо? — уп'явся сірими очима в Хардіна Козявін. — Хіба наші льотчики погано виконують завдання? Сміливості й відваги у них хоч відбавляй. Та цього замало. Треба удосконалювати майстерність систематично, правильно готуватися до вильоту. Чому Баришникову чи, скажімо, Корочкіну не набрати висоту в шість-сім тисяч метрів над своєю територією, а потім зі зниженням від лінії фронту на великій швидкості зненацька, по-орлиному, накинутись на ворога і так само зненацька втекти на бриючому польоті, як казав Єфремов? Звісно, і в такому разі треба обирати маршрут, щоб якнайменше часу перебувати над територією, захопленою ворогом.

Коротко підсумувавши бесіду, Рассказов обвів поглядом присутніх і проказав:

— А тепер давайте розв'язувати конкретну задачу. Одержано наказ: завдати бомбардувального удару по аеродрому поблизу Житомира. Там ворог зосередив велику кількість важкої бомбардувальної авіації. Пропоную діяти групами в складі ескадрильї. Для досягнення раптовості виліт зробимо на світанку. До лінії фронту йдемо, набираючи висоту, за цей час ми встигнемо досягти шести-семи тисяч метрів. Від лінії фронту з пологим зниженням, збільшуючи швидкість, прямуємо на ціль. Після бомбування — розворот пра-

воруч, на Малин, зі зниженням до своїх військ, а потім на свій аеродром. Запитання є?

Запитань не було. Командир, слухаючи нашу бесіду, певно, старанно продумав порядок виконання нового завдання.

7

Мені передали листа. Я одержував вісті з дому, але адресу на конверті було написано не батьковою рукою. Надя!.. Якось мимохідь я відійшов убік, не слухаючи переліку учасників вильоту; всі думки зосередились на першому листі від дружини. Хвилювався, хотів якнайшвидше дізнатися, як вона дісталася до Сталінграда, як її зустріли мої батьки.

Лист був короткий, але сказано в рядках багато. «Доїхала гарно, батьки прийняли ласкаво. Дома все благополучно. Батько й мати здорові, шлють привіт, цілують, бажають усього найкращого...» Надії дуже сподобалося наше місто, гарне, сонячне. Вона просила мене берегти себе, не ризикувати без потреби. Ох, ти, люба, не уявляєш собі, як буває на війні. Хто зна, де можна, а де не можна ризикувати?

Я нескоро повернувся до товаришів. Потягло усамітнитися, згадати зовсім недавнє минуле, таке близьке й дороге...

Глибокої осені тридцять дев'ятого року мене відрядили до Києва змінити Колю Хозіна, який брав участь в експериментах застосування парашутного десанту з бойових літаків.

У Фастові була пересадка, і я вийшов з вагона. Під дрібним холодним дощем рушив до каси. В залі вишикувалася досить довга черга за квитками. В самому хвості стояла тоненька, тендітна, бліда дівчина, зосереджено дивлячись на каламутне вікно, по якому скочувались краплини дощу. «Йй, мабуть, холодно»,— побіжно поглянувши на блаженське пальтечко, подумав я, і мені раптом захотілося зробити для неї щось приємне. Підійшовши до черги, я нерішуче зупинився.

— Товаришу лейтенант, підходьте до каси, беріть квитка. Будь ласка,— зачулися голоси.

Я не змушував себе довго упрошувати. Одержав два квитки й подякував тим, що стояли у черзі, а потім підійшов до дівчини:

— Вам до Києва, чи не так? Я узяв і для вас.

— Дякую. Я з задоволенням...— посміхнулася незнайомка.

На пероні вітер пригоршнями жбурляв в обличчя холодним дощем. Ми зайшли до залу чекання. Тут було тепло, гомінливо, жваво й тісно. Мій погляд зупинився на бічних дверях з маленькою вивіскою «Буфет». Я запросив супутницю випити по склянці вина.

За побіжною незначною розмовою я трохи звільнився від ніяковості й досить бадьоро відповідав на запитання дівчини, навіть сам розповів дещо зі свого життя. Радів цій несподіваній дорожній зустрічі й трохи пишався собою. Адже вперше в житті сидів віч-на-віч із жінкою за столом, де в склянках іскрилося справжнє вино.

До Києва їхали разом, час минув за розмовою. На прощання моя супутниця дала мені номер свого робочого телефону — міської лікарні, де вона працювала медичною сестрою.

Через місяць, якось увечері йдучи по мокрому темному тротуару серед людського натовпу, побачив знайоме обличчя. Так, це була Надя Панчук з подругою Тонєю. Я запропонував дівчатам піти до кінотеатру й подивитись який-небудь фільм. На наше задоволення, в кінотеатрі демонструвалася комедія «Волга-Волга». Після сеансу я провів Надю аж до самого дому.

— Ось тут я мешкаю у далекого родича, — сказала вона й додала: — А батьки живуть у селі, недалеко від Володарки. Якщо матимете час, Василю, заходьте.

Відтоді три-чотири рази на місяць я провідував Надю, завжди приносив їй якийсь маленький подарунок.

Як правило, за стіл ми сідали втрьох. Та незабаром родич, похмурий, з важким поглядом чоловік, ішов до другої кімнати. А ми залишалися, розмовляючи про те-се. І нерідко засиджувалися до пізньої ночі. Я охоче розповідав усякі історії, Надя уважно слухала. Таємничий родич багато пив, говорив тільки приповідками й загадками. На його похмурому, завжди неголеному обличчі часто ковзала двозначна злісна посмішка. Він справляв неприємне враження якимось прихованим в його важкому погляді двоєдушням, що поєднувало в собі підлабузництво і отруйну злобу. В його присутності я завжди відчував якесь невиразне напруження. І коли дядько ішов до себе, я полегшено зітхав, наче й справді звільнявся від небезпеки.

Одного разу я запитав Надю, чому господар дому такий недружелюбний і відлюдкуватий. Вона розповіла, що під час колективізації його розкуркулили, він п'ять років працював на півночі в таборі для ув'язнених і тепер злий на всіх.

— Я теж не люблю його,— відверто казала Надя.— Іноді він робить дивні натяжки, мовляв, часи зміняться, і попереджає мене, щоб я не водилася з більшовиками і... з тобою теж.

А незабаром ми побралися, і я назавжди забрав Надю з цього непривітного дому.

Невдовзі наш полк перебазувався у табори. В повітрі пахло воєнною грозою. Формувалися нові авіаційні полки, опановували матеріальну частину нових літаків. Ми настирливо навчалися польотам за складних метеорологічних умов і вночі. Дедалі рідше випадало погостити в містечку. Гроші, які одержував, я ділив на три приблизно рівні частки: одну відсилав батькам у Сталінград, другу — дружині і третю, дещо меншу, залишав собі на дрібні витрати.

Коли почалася війна, я написав батькам листа, що, можливо, до них приїде дружина, то хай зустрінуть її добре, дадуть притулок і не кривдять.

І ось він, перший бажаний лист...

8

О третій годині ранку черговий підняв льотний склад, що брав участь у бойовому вильоті на ворожий аеродром. До цього часу я вже поголився і, роздягшись до пояса, кружляв на турніку. Льотчики, штурмани, радисти, що збігали з ганку до рукомийника, мимохіть зупинялися, спостерігаючи за моїми вправами.

— Браво! Ура! Біс! — жартівливо кричали глядачі.

— Яке ж тут, до біса, браво! — обурився я.— За таке виконання вправ мені б у моїй рідній сталінградській школі поставили трійку, та й то, мабуть, з натяжкою. А ви, хлопці, не шкодуйте води, вона, як казали в давнину, джерело бадьорості й життя.

На аеродромі перед вильотом ми одержали короткі вказівки командира ескадрильї й розійшлися по літаках. Коли над небокраєм з'явився червоний диск велетенського сонця, ескадрилья на великій висоті вже перетинала лінію фронту.

Ранок був погожий, видимість — на десятки кілометрів. Німецькі зенітники, певно, теж гарно бачили літаки, що пролітали, бо не забарилися зробити кілька залпів з великокаліберної артилерії, розташованої у районі Фастова. Та чорні шапки розривів лягли ліворуч і позаду, не завдавши нам жодної шкоди. А ескадрилья з пологим зниженням

ішла до Житомира, і швидкість її польоту поступово збільшувалась, наближаючись до п'ятисот кілометрів на годину. «На такій швидкості можна уникнути навіть переслідування винищувачів»,— подумав я, споглядаючи довкола. Переді мною відкривався просторий краєвид полів, лісів, міст і сіл, озер і річечок. Усе це було таке знайоме й дороге! Але тепер тут хазяйнував ворог. Он далеко ліворуч — наш старий аеродром в закруті річки Рось. Там також панують фашисти, і як би не хотілося, але там не сядеш. І скрізь, куди не подивись, на всьому цьому просторі господарюють і безчинствують іноземні окупанти.

— Ну ж, зачекайте! Це злочинство вам так не минеться. Покара радянського народу спостигне вас.

Оглянувшись назад, я побачив самотньо бредучий літак. «От ще мені морока»,— роздратовано подумав я, дивлячись на свого відсталого веденого Єрмакова.— Це він з переляку вискочив зі строю, коли ми потрапили під вогонь артилерії над Фастовом, і тепер не може приєднатись. А втім, до цілі ще далеко, встигне наздогнати».

За кілька хвилин у ранковому серпанку прямо по курсу літаків з'явилося місто. Воно швидко наближалось, виростаючи на очах. Ведучий почав відхилятися на кілька градусів на південь, щоб обійти місто, і всі літаки чітко повторили маневр ведучого, йдучи щільним строєм. Єрмаков уже встиг наздогнати ескадрилью і тепер стійко тримався праворуч від мого літака.

Тут так рано не чекали «гостей». Зенітна артилерія ворога мовчала, і Рассказов на висоті двох тисяч метрів без перешкод вивів нашу дев'ятку вздовж стоянок ворожих літаків. Минула одна, дві хвилини напруженого для льотчиків чекання. І от водночас на всіх машинах відкрилися стулки бомболюків і кожний літак одну за одною викинув десять стокілограмових бомб. На аеродромі закружляли стрімкі, буйні вихори. До неба піднялися стовпи чорного диму. Один за одним на стоянках спалахували літаки, оповиті димом, крізь який пробивалися широкі язики багряного полум'я. На межі аеродрому здійснювся вгору велетенський вогняний смерч, трошачи й змітаючи все довкіл. Так вибухає склад з боеприпасами. Тільки тепер німці відкрили ураганний вогонь з усіх видів зброї. Вони так нервували й поспішали, що снаряди вибухали на великій площі, не зачіпаючи літаків. Рассказов провів дев'ятку бойовим курсом, фотографуючи наслідки бомбування, а потім, розвертаючись і знижуючись, рушив на північ.

«Вдало відбомбилися,— думали льотчики.— Тепер уникнути б зустрічі з винищувачами». І саме в цю мить у навушниках мого шолома зачувся голос радиста Трифонова:

— Командире, бачу позаду чотирьох винищувачів. Схожі на месерів.

— Покажи іншим екіпажам, де ці літаки,— швидко відповів я.— Перевір кулемет. Скоро будемо на своїй території.

За мить я побачив, як ударило полум'я з кулемета стрільця-радиста на літаку Корочкіна, і тут же відчув здригання свого літака — це відкрив вогонь Трифонов. Як не крутив я навсебіч головою, але так і не побачив жодного ворожого літака, що весь час трималися позаду, атакуючи то праву, то ліву ланки наших бомбардувальників. З інтенсивності стрілянини радистів здогадувався, що ворог атакує досить активно. Було чути, як Трифонов лаявся:

— Хай вам грець, акули імперіалістичні, чума фашистська! Ну, постривайте, підходьте ближче, я вам дам прикурити, сволото! — І раптом голосно закричав: — Ура! Збили одного.

Я уважно стежив за ведучим, який спрямував дев'ятку дедалі нижче до землі. «Молодець Рассказов»,— подумав я.— На малій висоті німці позбавляться волі маневрування, а разом з цим і надії на успіх». Та я не врахував ще одного, на що розраховував Рассказов: коли ми перетнули лінію фронту, наша зенітна артилерія масованим вогнем розігнала винищувачів, один «месершміт» загорівся. У повітрі вибухнув його бензобак, і на землю впали уламки літака.

— Як справи, штурмане? Що ми там накоїли у ворожому стані? — запитав я, коли група вже йшла над своєю територією.

— На перший погляд, спалили з десятків літаків... Щільно вони там стояли... Підірвали склад з боєприпасами.

На аеродромі після приземлення літаків забігали машини, підвозячи бомби, патрони, пальне. Техніки метушилися біля літаків, оглядаючи їх і приводячи до бойової готовності. Льотчики, розбившись на невеличкі групи, відпочивали, покурюючи: хто лежав, хто стояв,— і вели жваві розмови. Відчувалась бадьора піднесеність. Всі вони були задоволені наслідками польоту.

— Чому це ти плентався у хвості від Фастова до цілі? — запитав я Єрмакова, наближаючись до однієї групи.

— Та, розумієш, сильно хитнуло... Літак збочив праворуч. Поки я оговтався, ви вже, чортяки, були аж он де. Насилу потім наздогнав. Знаю, що ти хочеш сказати,— насмішувато

зазирнув він мені в очі: — Літак, що відстав,— легка здобич винищувачів...

— Атож!

Під час сніданку маленька Галя з особливим усердям обслуговувала льотчиків, які повернулися з бойового завдання. Весела красуня Тоня затримувалась біля столу, де сиділи Бочин і Панченко. Вона багатозначно презиралася з юним геркулесом Бочиним, а Панченко, з усього видно, пускав шпильки, іронічно посміхаючись. Мені було приємно сидіти просто так, нічого не роблячи, ні про що не думаючи, дивитися, як бойові друзі з апетитом розправляються зі сніданком, гомінкою ватагою підводяться, закурюють на ходу, споглядати, як Галя, схожа на метелика, пурхає туди й сюди і, невтомно працюючи, не забуває білозубо посміхатися...

9

...З 11 липня, коли передові загони німецької піхоти і танків досягли річки Ірпінь, почалися бої на найближчих підступах до столиці України — Києва. Швидке просування бронетанкових військ ворога тут було перепинено. Безперервні контрудари 5-ї армії Південно-Західного фронту з півночі у фланг військам німців, що наступали, активна оборона Київського укріпленого району і контрудари радянських військ на північ від Києва переплутали всі карти командуванню німецької групи армій, що діяла в напрямку Києва. Радянська авіація активно підтримувала дії наземних військ, зробивши з 10-го по 31 липня більше шести тисяч вильотів і завдавши ворогові значних втрат.

Німецьке головне командування було явно незадоволене діями групи армій «Південь». Ще б пак, замість того, щоб захопити Київ у середині липня, чотирнадцять дивізій — дві танкові, дві моторизовані й десять піхотних — товчуться на одному місці на виду у всього міста. При цьому зазнають великих втрат від вогню артилерії, танків, авіації і контратакуючої піхоти. Та це ще не все. Дві німецькі й дві румунські армії, призначені для забезпечення з півдня угруповання, що діє під Києвом, не мають достатнього успіху, не можуть оточити ослаблені в боях радянські війська, навіть відступають під їхнім натиском. Такі небажані обставини приводили до шаленства Гітлера й заганяли в безвихідь його генералів.

Щоб різко змінити становище на півдні на свою користь і забезпечити фланги військ, які наступали на Москву, ставка гітлерівського командування згодом кинє з півночі дві армії у фланг військам Південно-Західного фронту і двома арміями ударить з Кременчуцького плацдарму на північ з метою розгрому флангів і тилу Південно-Західного фронту.

На 25 серпня німецько-фашистським військам вдалося вийти до Дніпра на всій смузі Південно-Західного та Південного фронтів, захопити плацдарм на лівому березі ріки в районі Кременчука. Розпочався новий етап боротьби — оборона військ Південно-Західного фронту на східному березі Дніпра від Лоева до Переволочної, напружена оборона Києва і прикриття напрямків: Чернігів, Конотоп, Харків.

Авіаційний бомбардувальний полк Пушкарьова, незважаючи на значні втрати і втому льотного складу, активно підтримував дії наземних військ на Київському напрямку. Вже півтора місяця б'ються льотчики полку, літаючи вдень і вночі за будь-якої погоди. Громлять ворога, зазнають втрат самі, збиті немилосердним вогнем, падають з ніг від втоми. Поверталися з поля бою поранені, обгорілі, пропахлі порохом димом, однак сміливі, непереможні. І знову сідали в літаки. З худющих бронзових облич, обпалених вітрами й сонцем, полум'ям пожеж і вогнем битв, дивилися суворі очі, сповнені зненависті до ворога і презирства до смерті. За цей час багато екіпажів полку здійснило по сорок-п'ятдесят бойових вильотів, виконуючи найрізноманітніші завдання.

Якось, заглянувши до своєї льотної книжки, я здивувався: у графі «кількість бойових вильотів» стояла цифра 73, а в графі «час» — 175 годин 32 хвилини. До війни таку кількість годин льотчики могли налітати аж за цілий рік. Минуло зовсім небагато часу, а скільки подій сталося в житті кожної людини! І пригадалися мені кинджальні траси кулеметного вогню, розриви зенітних снарядів, охоплені полум'ям літаки під Кристинополем, Бродами, Дубном, Берестечком, Ровно, Млиновом, Любарем, Тернополем, Фастовом... Важко одразу пригадати, де ти був, де бомбив і штурмував, де, на яких шляхах бачив розгромлену ворожу техніку й полеглих на полі бою фашистських окупантів. Важко пригадати, де, над якими полями вітер смерті овіював наші голови гарячим подихом розривів і крижаним холодом передсмертних миттєвостей, що полишили глибокий слід на все життя.

Не так давно, коли ми з Віктором Шостаковим поблизу Білої Церкви бомбили аеродром, на якому були зосереджені ворожі літаки, нам довелося вступити в бій з їх винищувачем. Ніч була темна, накрапував дощ, засліплювали ворожі прожектори. Фашистський льотчик виявився наполегливим і вправним у бою. Він серйозно пошкодив наш літак. Уже димився правий мотор, і мені важко було керувати машиною. Німецькі зенітники, певно, відчували перемогу, міцно тримаючи наш бомбардувальник у променях чотирьох прожекторів. Та от різким кидком убік мені пощастило вирватись з променів. Прожектори заметушилися по небу, освітлюючи важкі дощові хмари. Один з них вихопив з пільми невеликий літак, і одразу ж усі чотири схопили його в лещата. Шестаков, ошелешений від несподіванки, побачив прямо перед собою мов на долоні фашистський винищувач і не розгубився. Довга черга спарених кулеметів враз прошила ворога від мотора до хвостового оперення. Винищувач спалахнув і каменем полетів до землі. А мені того разу таки пощастило довести зраний літак до аеродрому.

Трохи згодом, так само вночі, над ворожим аеродромом ми з екіпажем потрапили під такий ураганний вогонь зенітної артилерії і кулеметів, що ледве зуміли вийти з-під вогню. Обидва мотори були пошкоджені. Один заклинив одразу ж, ще над ціллю, а другий насилу перетяг літак за Дніпро й заглух. Довелося садовити машину в густій темряві при світлі фар.

Трапляється й так, що довкола нічогісінько не видно й не знаєш, де знаходишся, машина падає й, здається, вже нічого не можна зробити, серце страшенно калатає в грудях, не бажаючи розлучатися з життям, а думка з блискавичною швидкістю малює катастрофи, одну страшнішу за другу, і людина за мить сивіє...

Так, багато неймовірних подій сталося за цей короткий період. А скільки їх ще буде попереду?!

Я довго хлюпався біля рукомийника, покрякуючи, підставляв під струмінь води голову, спину, груди. Віддихавшись і обтрушуючи голову, наче мокрий пудель, насухо витер рушником обличчя, шию, руки і став причісуватися, зазираючи в маленьке дзеркальце.

«Що це? — раптом злякався я. — Сивина! Авжеж, сивина. Звідки їй узятися? Невже я такий старий?»

Вирішив трохи пройти селом. Ступив кроків двадцять по подвір'ю й побачив під тінистими вишнями поблизу ідальні сплячих дівчат. Тоня й Галя, міцно обійнявшись,

спали на сукняній ковдрі. На них спадала густа тінь від листя, і їм, нічим не вкритим, напевно, було холодно. Поставши хвилинку, подивився на цих стомлених дівчат, що забулись у глибокому сні, мерзлякувато притиснувшись одна до одної, і рушив до гуртожитку. Там зняв з гвіздка своє широке шкіряне пальто і, намагаючись не розбудити льотчиків, навшпиньки вийшов з приміщення. Підійшовши до дівчат, обережно вкрив їх, підіткнув пальто під спину, щоб не дуло. Галя уві сні випростала руку, намацала полу й натягла собі на голову.

10

Біля знайомого ставка я зупинився. Присів на пеньок, закурив. Наді мною було мирне, тепле, прозоре небо. А там, за ставком, між довгими рядами корівників, блукала сита худоба. Від ферми до ставка поважно ступала вервечка білих гусей. Від усього цього віяло мирною тишею і безтурботним спокоєм. Зникало напруження, викликане боями, світлішали думки, свіжими струмками вливалася любов до життя. Так, ми настільки любимо життя, що ладні вмерти за нього.

Раптом пролунав знайомий голос. Я швидко підвівся і, озирнувшись, побачив усміхнене обличчя Бочина.

— Відпочиваєте?

— Вирішив трохи відпочити, а що?

— Чи не бажаєте пройтися зі мною в гості до відомої вам дівчини Проні?

Бочин був одягнений у все нове, випрасуване.

— Гаразд, ходімо. Тільки ненадовго,— погодився я.

Ми зайшли на подвір'я, що потопало в зелені, і зупинилися, здивовано розглядаючи пишні червоні троянди, велику яблуню, що схилила віття під вагою плодів прямо над ганком, просторий садок ліворуч від хати й рівні грядки городу з протилежного боку. За будинком стриміли тополі.

З-за високої зеленої духмяної коноплі вийшла худорлява рослява жінка з повним кошиком яскраво-червоних помідорів.

— Здрастуйте,— трохи зніяковівши, показали ми. А Бочин, не стримавшись, додав: — Як у вас гарно!

— Авжеж, гарно... Коли б не ця клята війна. Чоловіка поранено, лежить у госпіталі. Син Васько на фронті,— похмуро мовила жінка.

— Як себе почуває Савелій Петрович? — запитав Бочин.

— Хіба ви знаєте його? — очікуюче подивилась жінка на нас.

— Та мені Проня казала, — зашарівшись, випалив Бочин.

Під густим покривом старих яблунь було прохолодно, пахло тонким ароматом зрілих плодів. Господарка пригостила нас грушами і яблуками, розповіла, як її чоловік терпляче й настирливо вирощував і доглядав кожне деревце.

— Ваш чоловік — незвичайна людина, — неквапливо смакуючи духмяні плоди, казав Бочин.

— О, ви, мабуть, не бачили нашого колгоспного саду. Там працював мій чоловік. Все зроблено його руками, — зітхнула господарка, потім, махнувши рукою, з гіркотою додала: — Навіщо було трудитися й старатися?! Прийде німець, усе зжере, споганить, спалить.

Ми мовчали. Нам нічим було розрадити цю жінку. Марія Іванівна подивилась на нас пильним поглядом.

— Нічого, синки. Ми, старші, багато бачили й пам'ятаємо. На своїй землі ми були й будемо господарями.

— Ну, до побачення, — подав господині руку Бочин. — Спасибі вам.

— Зачекайте, куди ж ви? Зараз покличу Проню.

Невдовзі ми побачили в далекому кінці городу Проню. У білій кофточці й білій хустині, напнутій на самі очі, вона рельєфно вирізнялася серед буйної зелені.

А за годину Бочин і я зі своїми екіпажами вже були в повітрі.

Нашому полку наказали бомбардувальними ударами й вогнем кулеметів стримувати натиск ворога, забезпечуючи відхід наших частин. Перелетівши через Дніпро, в районі Ясногородки, я побачив, що бої точилися в прибережних районах. Уже палали Горностайпіль, Мануїльськ і села вздовж річки Тетерів. Дивлячись униз, де кипів бій і лінія фронту оперізувалась спалахами сигнальних ракет, трасами кулеметів, загравами вибухів і пострілів, я збагнув, що німці підійшли до Дніпра у тому місці, де наша оборона здавалася найміцнішою. Літак уже вийшов у район, де зосереджувалась ворожа артилерія. Штурман доповів:

— Бачу гарматні спалахи.

За хвилину бомби було скинуто на артилерійські позиції, мабуть, по гарматах важкого калібру, бо вони стояли досить далеко від лінії фронту. Внизу виблискували траси кулеметного вогню, з жерл гармат виривалося полум'я. Протягом двадцяти хвилин ми обстрілювали ворожі вогневі

точки, іноді опускаючись до п'ятдесяти-тридцяти метрів.

Цієї ночі льотчики полку зробили по два-три вильоти і, втомившись, поснули під ранок на аеродромі під крилами своїх літаків. Уранці, 22 серпня, ми дізналися, що німецькі війська захопили дерев'яний міст через Дніпро в районі Окуніново, перекинули на лівий бік Дніпра велике угруповання військ і рушили в напрямку Остра. Наш полк того дня і всю наступну ніч бомбував і розстрілював вороже угруповання в районі згорілого мосту і в межиріччі Десни й Дніпра. Позбавлені переправи й не одержуючи підкріплення, німецькі війська окопалися на лівому березі Дніпра.

Коли льотний склад відпочивав після напружених нічних бойових дій, майор Рассказов, тепер уже заступник командира полку, викликав до себе командирів і штурманів ланок:

— Щойно одержано повідомлення із штабу дивізії. Німецько-фашистські війська звели понтонну переправу в районі зруйнованого мосту під Окуніновим і перекидають по ній підкріплення на лівий берег Дніпра. Ви розумієте, що це означає? — Рассказов подивився на командирів. — Нам наказано, — продовжував він, — усіма наявними силами завдати бомбардувального удару по переправі і зруйнувати її. Оце і весь наказ, товариші. У нас тепер всього-на-всього п'ять справних літаків. Я зібрав вас сюди, щоб покласти це відповідальне завдання на вас, командирів і штурманів ланок, найдосвідченіших і найсміливіших повітряних бійців. Удар треба завдати зненацька, з висоти п'ятисот-чотирьохсот метрів, прицільний, безпомилковий. Кожний екіпаж діє самостійно. Полетять Корочкин, Баришников, Єрмаков, Єфремов. Ведучим групи призначаю капітана Шабашева.

О десятій годині розпочав зліт командир групи. Я повинен був іти другим, та помітив, що у ведучого не все гаразд з лівим мотором, — на зльоті з патрубків валили клуби чорного диму. Зробивши короткий розбіг, Шабашев не злетів, а став розвертатися ліворуч по великому колу, поступово зменшуючи швидкість, і, нарешті, зупинився далеко від злітної смуги. Зрозумівши, що ведучий тепер підніметься в повітря нескоро, я підняв руку. Троє льотчиків у ту ж мить відповіли так само: «До завдання готові». Вже з повітря я спостерігав, як один за одним решта літаків одірвалася від землі й стала прилаштовуватись до мене. Тільки один літак стояв нерухомо на аеродромі.

«Шкода, під час виконання такого завдання і один літак багато важить», — подумав я.

Коли льотчики прилаштувалися, група набула форми, що нагадує ромб. Літаки лягли на курс. Невдовзі з заходу, трохи ліворуч і метрів на триста вище, з'явилась група літаків Ю-88, які прямували в бік Остра. Далі до Дніпра нічого особливого не було помітно. Група набрала задану висоту, перетнула Дніпро і, пройшовши на захід хвилини три, перешикувалася в лівий пеленг. Тепер уся моя увага зосередилась на пошуках цілі.

Спочатку побачив злиття річок Тетерева й Дніпра, потім на південь — рештки згорілого мосту і тут же поруч тонку стрічку понтонної переправи, замасковану палями згорілого мосту.

Ціль швидко наближалась, я почав знижатися. Ось уже висота п'ятсот метрів. Літак іде бойовим курсом. Ворог мовчить. Чи ще не бачить, а чи намагається розгадати, свої це чи чужі наближаються ланцюжком з заходу.

Штурман відкрив стулки бомболюків. Вітер увірвався в кабину і застеляє очі. Завмираю в напруженні, тримаючи літак бойовим курсом. Він, мов на нитці, не ворухнувшись, насувається на ціль. Бомбардувальник здригається, звільнившись від бомб, і одразу ж навколо нас виникають чорні шапки розривів від зенітних снарядів. З землі тягнуться важкі червоні траси малокаліберних снарядів, «галушки», як називають їх льотчики. Звичним оком я вже засік точки зенітних гармат і, різко спрямувавши літак на зниження, крикнув екіпажу:

— Бийте по гарматній обслузі!

Ми закружляли над головами німецьких артилеристів, засипаючи їх кулеметним вогнем. Я кидав літак у віражі, швидко змінював напрямок польоту різкими розворотами, пікірував на гармати. А з кабін штурмана й радиста палахкотіло безперервне полум'я вогню кулеметів. Продовжуючи кружляти свій легкий, стрімкий АР-2, наче винищувач, я водночас не зводив очей з землі. Німецькі артилеристи залежно від того, де знаходився радянський літак, то в паніці розбігалися, ховаючись по щілинах, то вискакували з укриття і бігли до гармат, квапливо стріляючи услід бомбардувальнику. Таким чином — несподіваними маневрами і вогнем кулеметів — ми подавили й відволікли частину зенітних засобів ворога на себе й дали можливість іншим літкам відбомбитися по переправі.

На мить розвернувшись прямо на переправу, ми із штурманом побачили зяюче провалля в понтонах, потім великі стовпи води біля самої переправи, спалах вогню і підняті

в повітря уламки дошок, клоччя заліза, рештки зруйнованих машин та інший мотлох.

— Ура! Ще одне влучення! — крикнув штурман.

Я перейшов на брижучий політ і понісся на південний схід у супроводі шквального вогню розлючених фашистських артилеристів. За хвилину виявилося, що літак пошкоджено, мотори надто перегрілися і, перелетівши за Десну, ми змушені були сісти в полі в районі Семиполок.

Оглянувши літак, я підморгнув штурману й радісту:

— Нічого страшного, друзі. Мотори цілі, пробоїни в фюзеляжі й площинах не беруться до уваги, залагодимо на аеродромі. Але кілька дрібних осколків розстрожили щільники радіатора, і майже вся вода витекла. Коли б сюди гарних механіків з інструментами, то за три-чотири години можна було б вилітати... От що, Петре, рушай щодуху в полк.

— Пішки? — здивувався Трифонов. Штурман і я розсміялися: до аеродрому було не менше ста кілометрів.

— Поїдеш поїздом. Дивись, он за три кілометри станція, це Заворичі, — штурман показав у бік залізниці. — Звідти — до Ніжина, від Ніжина — на Малу Дивицю...

— Все зрозуміло. До побачення, — Трифонов потиснув нам руки й хутко рушив до станції.

— Чекаємо вас завтра вранці, — крикнув йому.

— Дивись, не переплутай і не махони до Москви, — напучував Усачов.

Ми дивились услід радістові до тих пір, поки його постать, дедалі зменшуючись, нарешті зникла в серпанку жаркого дня.

— Ну, Миколо, залізай у кабіну радиста й поглянь, чи є там бортпайок. Якщо є, тягни сюди, після роботи підобідаємо. А якщо немає, доведеться йти в село.

Штурман поліз у кабіну, а я забрався на мотор і, озброївшись виверткою та плоскогубцями, які завжди були в кишені комбінезона, заходився знімати лобовий капот.

— Командире, бортпайок є, — крикнув Усачов, висовуючись з кабіни.

— Чудово! Відкрий його й вибери щось до обіду, решту поклади на місце. Залазь до мене.

До третьої дня трудилися ми, поки зняли передні капоти з обох моторів. Тепер щільники радіаторів були добре видні, і я міг визначити, наскільки вони пошкоджені.

— Ну як? — запитав Усачов, коли я з'їхав по крилу на землю.

— Нічого страшного. Дещо припаяють, а кілька секцій

просто заглушать — і цілком можна летіти на аеродром.

Вмостившись у затінку літака, ми взялися за обід. Мимохіть жуючи жорсткі галети і заїдаючи їх шоколадом, ми з цікавістю поглядали навкруги. Перед нашими очима на просторій рівнині вирувало прифронтове життя. Дорогою Київ — Остер, через Семиполки, безперервно рухався потік автомашин, над полем у тому напрямку висіла густа пелена рудої пилюки. В небі пропливали групи важких «юнкерсів», що прямували на Конотоп, Бахмач, Ніжин. І звідти, з боку залізниці, чулися глухі вибухи бомб, постріли зенітної артилерії, в повітрі вибухали снаряди, залишаючи в блакиті неба білі смужки диму. Іноді на дорозі виникали клуби чорного диму, і земля раз по раз здригалася від розривів важких бомб. Залізницею Київ — Конотоп так само безперервно туди й сюди сновигали ешелони, чулися тривожні гудки паровозів, постріли зенітної артилерії, вибухи бомб. Ось над нашими головами, завиваючи моторами, пронеслася група німецьких бомбардувальників у супроводі тонких, мов гончаків, «месершмітів».

— Пішли на Ніжин, — проводжаючи поглядом ворожі літаки, проказав Усачов. — Як би вони не виявили там на платформі нашого Петра.

Я в цей час уважно спостерігав за шестіркою «юнкерсів», що, потрапивши під щільний зенітний вогонь в районі Козельця, розсипалися хто куди, безладно скидаючи бомби.

— Один готовий, — смикнув я за рукав Усачова.

Охоплений полум'ям, полишаючи за собою густу чорну смугу, просто на нас ішов «юнкерс». Кілька секунд він тримався в горизонтальному польоті, а потім різко перекинувся хвостом догори і, завиваючи моторами, став падати на землю. Кілометрах у трьох від нас, біля села Калита, фашист з жахливим гуркотом вибухнув. Величезний стовп багряного полум'я й чорного диму звівся в небо.

— Амінь! — сказав Усачов, продовжуючи жувати несмачні галети.

Довкола гримить бій. Вітерець навіває прохолоду. Пахне чебрецем, сіном. А десь умирають люди.

— Бери фляги й роздобудь води, — наказав я Усачову.

— Та де ж, хіба що в Калиті.

— Іди. Поки ти повернешся, я почищу й підготую для паяння радіатори.

Увечері ми забралися на крило літака й, оглядаючи рівнину, залиту на сході до самого обрію променями призахідного сонця, запивали галети свіжою криничною водою. Невдовзі

над нами розляглась безмежна темна далечінь всесвіту, замиготіли зірки. На туманному небокраї там і тут зловіще багряніли пожежі, метушилися по небу пруткі голу-буваті стріли прожекторів, у різних місцях зависали гірлянди освітлювальних бомб, заливаючи місцевість блідим, мертвотним світлом. Час від часу звідкись раптом вихоплювались різнокольорові струми трасуючих куль, розсипаючись і тану-чи в безхмарному небі. Десь у невиразній вишині гули мотори літаків. Дослухаючись, ми вловлювали то звуки «юнкерсів», то стрекотання легеньких У-2, то м'який рівний гуркіт моторів фронтових бомбардувальників СБ.

Ще раз оглянувши небокрай, штурман просунувся через люк у кабінку й зачинив дверця. Я всівся на парашут у своїй кабіні, затулив усі шторки й, відкинувши голову на броньований, обшитий м'якою шкірою наголовник, підготувався до сну.

— Командире,— зачувся зі штурманської кабіни глухий голос Усачова.— Я все хотів запитати, та забував. Що то за машина під'їздила сюди, коли я ходив по воду?

— А... Це хлопці з поста протиповітряної оборони. Питали, чи не потрібна нам допомога. Я подякував і сказав, що впораємося самі...

— Ех, матінко моя, побувати б удома та поглянути на своїх дітлахів!..

— А по скільки їм тепер?

— Більшенькому, Анатолію, вже п'ять, а меншенькій, Наталці, пішов третій. А як у тебе домашні справи, командире?

— Та нічого. Мати, батько живі, здорові. Недавно одержав листа від дружини. Восени у мене буде син чи дочка.

— О! Це дуже добре,— озвався Усачов.— Як одержиш звістку, не забудь сказати. Неодмінно вип'ємо за здоров'я новонародженого.

Вранці на світанку зачувся гуркіт машини. Зсунувши ковпак кабіни, я вискочив на площину літака й побачив у кузові автостартера старшину Трифонова, техника-лейтенанта Стрельцова і старшого техника-лейтенанта Шаповалова, який виходив з кабіни.

— Хлопці, привіт!

— Доброго ранку! — замахали пілотками прибулі.

— Штурмане, вилазь,— застукав я по штурманській кабіні.— Дивись, які бажані гості до нас приїхали.

Після привітань хвилин через п'ятнадцять усі енергійно взялися до роботи під керівництвом Шаповалова. Хто чистив

щільники радіаторів, хто готував інструменти й матеріали для паяння, хто мив капоти.

Петро розповів нам, чим закінчився наш виліт. Виявляється, Шабашев теж літав. Він вийшов на ціль останнім і бачив наслідки нашого бомбування. Каже, що всі бомбували точно: три прямі влучення в переправу. З нашого боку втрат не було. Але вчора під час вильоту в розвідку загинули Корочкін і його штурман. Вони летіли на літаку Пе-2. Оглянули заданий район і вже поверталися додому, аж раптом під Кагарликом їх атакували два месери. До самого Дніпра стрілець Пікалев відбивав атаки винищувачів. Та в нього скінчилися патрони. Він доповів про це командирові. Корочкін наказав: «Рухай кулеметом, удавай, наче стріляєш». І от Пікалев водить кулеметом, доповідає командирові, коли месери починають атаку. Корочкін у цей час починає маневрувати, крутими поворотами свого літака збиває з прицілу ворожого стрільця. Коли перетнули Дніпро, Пікалев доповів, що один месер виходить з атаки, а другий набрав висоту й готується до нападу. І тоді Корочкін енергійним бойовим розворотом рушив назустріч винищувачу, певно, хотів зустріти ворога вогнем своїх передніх кулеметів. Пе-2 і месер опинилися близько один проти одного на зустрічних курсах. Машини зіткнулися. Під час удару Пікалева викинуло в повітря. Приземлився він на березі Дніпра, там його підібрали червоноармійці.

— Уцілів справді дивом, — не йняв віри Усачов.

— Так, а ще наш Кравчук почав літати! — радісно повідомив Шаловалов. — Носить якийсь синій кашкет без козирка, і його жартома прозвали «мічманом». Ходить нормально, але з палицею.

Вони привезли ще одну новину: нашого улюбленого командира полку Пушкарьова перевели на вищу посаду, а на його місце призначили Рассказова.

Опівдні, піднімаючи хмарища пилюки струменями повітря, наш літак промчався по полю й одірвався від землі. Автомобіль з техніками, покружлявши на стоянці, також подався на схід. Прилетівши на аеродром, я розповів інженерові полку Поповиченку, які були пошкодження на літаку і що зуміли зробити техніки в польових умовах. Уважно вислухавши, Поповиченко, літній, засмаглий чоловік, з іскорками природного гумору в жвавих сірих очах, поплескав мене по плечу й проказав:

— Гаразд. Отже, є ще порох у наших порохівницях. Сідайте в машину, поїдемо на обід.

Під'їхавши до двору школи, ми вийшли з машини, штурман і радист попрямували до їдальні, а я пішов до командира ескадрильї капітана Хардіна. Хардін, забачивши мене на порозі намету, рвучко підхопився зі стільця і, випереджаючи офіційну доповідь, простяг руку, проказав приємним баритоном:

— Я все знаю. Мені ще вчора розповів Шабашев. Молодці! Завдання виконали добре. Та чи не здається тобі, друже люб'язний,— продовжував комеск, вичікуюче дивлячись на мене,— що ти іноді лізеш на рожен, марно ризикуючи. Скільки разів тебе вже збивали?

— Точно не пам'ятаю. Мабуть, разів три-чотири.

— От бачиш, воюємо лише два місяці, а тебе збивали чотири рази. Скільки ж це буде за рік? — напівжартома, напівсерйозно запитав Хардін.

— Нема добра без лиха,— махнув я рукою.— Хай німці думають, що поховали чотири наших екіпажі, а насправді жодного. Адже ми живі!

— Ну, гаразд, я сам не люблю обережних та обачливих,— посерйознішав Хардін.— Та все-таки...— І він погрозив пальцем.

Після обіду я не пішов до гуртожитку,— улігся в прохолодному затінку дерев і заснув міцним сном. Розплющивши очі, побачив просто перед носом десяток великих слив, вкритих ніжним сизим нальотом. Між ними лежала й груша, видихаючи неземний аромат. Не роздумуючи, звідки взялися ці дари, негайно відправив собі в рот одну сливу. Смакуючи, потягся за другою і почув у себе за спиною дівочий сміх. Під деревом стояли, обійнявшись, Тоня й Галя. Очі їхні блищали лукавими веселощами, а чисті рум'яні обличчя всміхалися добрими усмішками.

На сходинах гуртожитку я побачив, що льотні екіпажі готуються до від'їзду на аеродром. Тут були Ніколаєв, Кравчук, Бочин, Панченко, Баришников, Сидоркін і ще п'ять чи шість екіпажів. Вони вітали мене, обмінювались зауваженнями, широко потискали руки.

— Ну що ж, відпочивайте сьогодні, друзі, а ми працюємо за вас,— посміхався здоровань Ніколаєв, мій колишній штурман, а нині — помічник комісара Козявіна.

— Може, поїдеш з нами? — запропонував Кравчук.— Давно ми з тобою не літали.

Коли льотчики стали сідати в машини, я швидко натяг

комбінезон, скопив планшет, шолом і рукавички й вискочив на вулицю.

— Командире! Куди ж ти? — висунувся у вікно напівголий Трифонов. — І нам вдягатися?

— Ні, не треба.

Перед настанням сутінок ми разом з черговим по вильотах розробили нічний старт, що складався лише з посадочного «Т» і кількох ліхтарів «летюча миша». Після цього рушили до посадочних прожекторів.

— Що ти тут робиш? — здивувався Хардін, побачивши мене.

— Та от допомагаю на старті. Дома щось не сидиться.

— Якщо так, це чудово. Я вилітаю, а ти допомагатимеш командирові полку тут, на аеродромі.

До дванадцятої ночі всі літаки повернулися з першого бойового завдання.

— Що там, товаришу командир? — кивнув я головою у бік фронту.

— Бої навколо Києва. Все горить. Полетиш? — запитав він.

— Так, зі своїм екіпажем.

Взявши курс на північний захід, ми вийшли в район Чорнобиля, потім розвернулися на південь і пішли через Горностаїпіль, Ірпінь і далі навколо Київського оборонного району, засікаючи артилерійські позиції зі спалахів гармат і вогневі кулеметні точки з потоків трасуючих куль.

— Ти помітив, як щільно б'є німець? — запитав Усачов, коли літак пройшов по всьому маршруту.

— Так, наші відповідають слабше, — погодився я. — Хоч як не прикро, але треба визнати, що спроможність фашистів у три-чотири рази більша, ніж у наших.

— Командире, а тепер розвертайся на північ, — показав штурман. — Підійдемо із зворотного напрямку. Тримай висоту чотириста метрів і вирулюй літак за мою команду, а я знищуватиму бомбами вогневі точки: на кожную точку — по одній.

— Малувато, — зауважив я.

— Що вдієш, — озвався штурман. — Зате хоч на якийсь час змусимо їх замовкнути.

Коли було скинуто всі шість «соток», я знизився до п'ятдесяти метрів, а штурман і Трифонов короткими економними чергами з кулеметів стали цілити по передньому краю ворога, по вогневих точках, по світлу автомашин, що

рухалися шляхами. Іноді ворожі зенітники відкривали рапто-вий вогонь по літаку. Та штурман і радист були наготові і в ту ж мить відповідали вогнем своїх кулеметів. Стрімкі траси змушували ворога припиняти стрілянину.

— Ага! Боїтеся, гади! — кричав Трифонов.

Так протягом години ми подавляли ворожі війська на передньому краї. Інші екіпажі діяли так само. Навкруги темного нічного неба зривалися різноколірні густі траси куль, трошачи кулемети, піхоту. Льотчики докладали всіх зусиль, аби полегшити становище своїх наземних військ.

11

На 1 вересня 2-га танкова група німецьких військ вийшла до Десни й захопила передовими загонами плацдарм на її лівому березі в районі Шостки. 2-га польова німецька армія за той час дійшла своїми авангардними частинами з півночі до околиць Чернігова. На початок вересня активізувала свої дії і 6-та німецька армія. Її війська у складі трьох дивізій перейшли в наступ з Окунівського плацдарму й форсували Десну. Виникла реальна загроза комунікаціям радянських військ від Остра до Конотопа.

На стику двох фронтів, Південно-Західного і Південного, німецько-фашистські війська так само перейшли в наступ. На дев'яте вересня, форсувавши Дніпро, вони зайняли великий плацдарм на лівому березі Дніпра в районі Кременчука, де зосередили велику кількість бронетанкових військ для подальшого наступу.

Командування Південно-Західного фронту до цього часу повністю вичерпало свої резерви. І війська фронту билися з ворогом, сили якого переважали. Ворог наступав зі сходу, з північного сходу і південного заходу. Таким чином, радянським військам, які виснажили свої сили в безперервних боях, доводилось відбивати удари ворога з усіх боків. Над Київським угрупованням Червоної Армії зависла небезпека повного оточення.

Радянське Верховне командування вирішило надати допомогу військам Південно-Західного фронту. Для цього на швидку була створена резервна група військ, яка повинна була ударом у фланг і тил німецьким військам, що з півночі наступали на Україну, розгромити їх, полегшивши становище Південно-Західного фронту. Та невдовзі з'ясувалося, що поспіхом організований контрнатуп резервної групи військ не

дав позитивних наслідків. Радянським військам, які зазнавали нестатку в бойовій техніці, не вдалося подолати могутні заслони ворога, що склалися з бронетанкових і механізованих угруповань.

Обстановка для військ Київського району продовжувала залишатися загрозливою. Армії Південно-Західного фронту вже не мали суцільної стійкої оборони. Їм дедалі більше і більше доводилося битися в напівоточенні чи в повному оточенні. Та бійці, командири, політпрацівники, незважаючи на, здавалося б, безвихідне становище, й надалі вперто захищали кожний метр радянської землі. Приймаючи на себе удари броньованих полчищ, вони стримували ворога, самі переходили в контратаки й билися до останньої краплини крові, розуміючи, що тільки так можна зрештою стримати, а потім знищити ворога.

Полк Рассказова перебував у центрі всіх цих подій в прямому розумінні слова. Попри великі втрати в людях і літаках, полк удень і вночі невтомно бомбував і штурмував скупчення ворожих військ, руйнував переправи, бомбував аеродроми, залізничні вузли, штаби, склади, знищував танки й піхоту на полі бою. Льотчиків полку бачили і відчували на собі їхні удари війська 17-ї німецької армії на Кременчуцькому плацдармі, солдати 6-ї армії під Києвом, передові частини й штаби 2-ї німецької армії під Черніговом і на Десні, танкісти 2-ї танкової групи німецьких військ під Шосткою і Брусилівом.

Приземлитись в оточенні

1

Ранком 2 вересня, десять об одинадцятій, дев'ятка літаків, ведена командиром ескадрильї майором Хардіним, зробила посадку на аеродромі в районі Мала Дівиця. Після того, як літаки вирулили на стоянки і вгук гуркіт моторів, з усіх боків аеродрому потяглися групи льотного складу до командного пункту. Стомлені, схудлі обличчя льотчиків були зосереджені й серйозні. Підходячи до командного пункту, екіпажі зливалися в дедалі більші групи, звідки линув гучний гомін, вигуки, льотчики потискали один одному руки, а замурзані від порохового диму й бронзові від загару їхні обличчя світилися заповзятістю. Вони загартувалися у важких боях,

звикли до суворого життя, приймаючи його як неминучу і за даних обставин необхідну справу. Їм тепер було байдуже, куди летіти, аби лише бити ворога нещадно, на смерть.

На командному пункті екіпажі зустрів майор Хардін, який щойно провів їх стежкою смерті без вагань і остраху.

— Ну, як самопочуття, орли? — обвів усіх уважними очима.

— Все гаразд! Хай їх дідько забере, нещасних поганців! — раптом вигукнув Панченко.

Хардін вишикував ескадрилью й до появи командира полку Рассказова дозволив стояти «вільно». Дивився задоволеним поглядом на молоді, енергійні обличчя. Ще б не милуватися такими людьми! Он на правому фланзі стоїть неповороткий Іван Склярів. На землі він здається вайлуватим, а в бою відважний і сміливий, справжній сокіл, незамінний розвідник. Поруч, усміхаючись великим повним обличчям, у незалежній позі стоїть Баришников, він, здається, обережний, та, коли треба, стрімголов кидається в бій. А там, ближче до лівого флангу, завмерли рославі, відважні воїни Бочин і Панченко. Бочин кидається в бій одразу, як тільки забачить ворога, і часто, приголомшивши його раптовим нападом, виходить переможцем. А Панченко спочатку все підрахує і перевірить на землі, а вже потім діє так, щоб завдати ворогові найбільшої втрати, а самому залишитися неушкодженим. З самого краю лівого флангу — Сидоркін. На перший погляд, це шалена, безпричинно запальна людина, готова посперечатися й погиркатися за дрібниці. Та в звичайному фронтовому житті це простий сердечний товариш. Тільки треба вміти підійти до нього, і він віддасть усе, що має, і за гарне, добре слово, не роздумуючи, кине́ться у вогонь і воду. За льотчиками стояли штурмани: Ніколаєв, Усачов, Ілляшенко, Кравчук, Зимогляд та інші сміливі, добродушні, чудові бомбардири й стрільці. Позаду замикали стрій досвідчені повітряні стрільці-радисти: Лазуренко, Трифонов, Пікалев, Єгоров, Сирота, Семіякін, Федосєєв, Капітонов та інші.

«От усе, що лишилося від полку, — подумав Хардін. — А було... А були — Нікішев, Белов, Демченко, Храпай, Нікітін, Гусаков, Хозін, Корочкін, Шаповалов, Орлов, Верьовкін і багато інших льотчиків, штурманів, стрільців-радистів...» Роздумуючи, Хардін краєм ока побачив, як з намету вийшов командир полку. Наказав: «Струнко!» — й доповів Рассказову:

— Завдання виконано. Ескадрилья втрат не зазнала.

— Товариші, — звернувся Рассказов до льотно́го скла-

ду.— Командування дивізії за відмінну працю сьогодні, за зруйнування переправ на Десні в районі Шостки, оголошує вам подяку.

— Служимо Радянському Союзу! — дружно відповів стрій.

— Думаю, що ви вже давно звернули увагу,— вів далі Рассказов,— на те, що нам доводиться літати не тільки на захід, а й на південь і південний схід, причому на великі відстані. Сьогодні ви літали на північний схід, і, щоб досягти цілі, вам довелося подолати сто п'ятдесят кілометрів. Тепер виразно вимальовується намір противника. Просування бронетанкових сил ворога на південь у бік Конотоп — Ромни буде напевно тривати. А з півдня ворог перекинув на північ великі сили бронетанкових військ, також у напрямку Ромни — Конотоп. Який з цього висновок? Висновок такий: ворог намагатиметься ударами з півночі й півдня оточити Київське угруповання наших військ. Я знаю, що ви, недоїдаючи і недосипаючи, втомилися від безперервних боїв. Та нам все одно легше, ніж наземним військам. Тому треба чекати, що обстановка вимагатиме від нас ще більшого напруження сил. Наше базування дозволяє нам завдавати ударів по ворогу в будь-якому напрямку. І, само собою зрозуміло, командування залучатиме нас для дій там, де буде найважче. Можливо, нам доведеться виконувати свою справу за умов повного оточення. Треба бути готовим до всього.

Льотчики уважно слухали командира полку. На їхніх обличчях був вираз рішучості і впевненості у власні сили, кожен з них був готовий до будь-яких випробувань.

— За таких складних обставин,— продовжував Рассказов,— тільки впевненість у перемозі, виключний спокій і розумність дій можуть принести успіх. Вище командування закликає нас бути готовими до вильотів за будь-яких метеорологічних умов удень і вночі... А тепер можна трохи відпочити, спати тут, на аеродромі.

— Дозвольте мені кілька слів, командире,— звернувся до Рассказова комісар Козявін.

— Кажі,— кивнув головою Рассказов.

— Товариші, командир намалював нам обстановку, в якій ми опинилися внаслідок часткових невдач, що спостигли наші війська,— почав гучним голосом комісар.— Мені здається, що кожному зрозуміло, наскільки вона складна й небезпечна. Тому не будемо більше говорити про це, а будемо діяти. На війні всяка, навіть найменша справа може мати найсерйозніший вплив на хід загальних подій. Нас мало, до

біса мало лишилося, аби марно ризикувати бодай однією людиною чи літаком. Ворог оточив нас і з заходу, і з півдня, і з півночі. Його авіація обнагліла, «юнкерси» літають над нашою територією, наче в себе на полігоні. Фашисти добре знають наш полк, він завдав їм великих втрат у людському складі й техніці і нині чинить багато неприємностей. А у нас для захисту аеродрому немає жодного зенітного кулемета. Тому, командири ланок, стежте за порядком, закрийте літаки травой, гіллям, чим завгодно, закопайте їх у землю, щоб не було видно. Приберіть ящики та інший мотлох. Тепер друге: ми з командиром вирішили збудувати фальшивий аеродром кілометрів за сім звідси. Там буде електричне посадочне «Т» і кілька навігаційних вогнів, що імітуватимуть літаки. Не плутайте його з справжнім аеродромом ні в якому разі,— комісар застережливо підняв руку,— не сідайте на нього, там самі ями і груддя, які рознесуть літак на шматки. Якщо є фальшивий аеродром, то світломаскування повинно бути виключно суворим...

Одержавши вказівки, льотний склад за допомогою техніків енергійно взявся за справу. Увечері аеродром не можна було впізнати. Опівдні я вилетів на місце вимушеної посадки одного з літаків, а коли повернувся, не міг знайти свого аеродрому. Здавалось, усе на місці: знайоме село, залізнична станція з водонапірною баштою і невеличкий лісок збоку, не було тільки ні аеродрому, ні літаків. «Що таке... Заблукав, чи що?» — подумав, вдивляючись у зелене поле, де мав бути аеродром. Та літаків не видно, на полі густо стоять копиці скошеного сіна. Довго ще стрекотав я на У-2, кружляючи навколо станції, поки між копицями виклали біле «Т»,— знак посадки.

Цієї ж ночі ворог не на жарт вирішив розправитися з нашим полком. Фюрер і пан Геббельс давно вже кричать надриваючись, що у росіян не лишилося жодного літака, а тут, під самим носом, авіація громить німецькі аеродроми, залізничні вузли, руйнує переправи. І от з настанням темряви в районі аеродрому з'явилися «юнкерси». Вони, завиваючи, надокучливо шмигляли у всіх напрямках, намагаючись намацати базу. Тоді почав діяти фальшивий аеродром. Там час від часу вмикалось електричне «Т» і мигали навігаційні вогні «літаків». Незабаром ці сигнали привернули увагу фашистських льотчиків, і вони стали методично бомбувати «аеродром», кидаючи бомби серіями, залпом і поодиночі за всіма правилами військового мистецтва. Через якийсь час там спалахнули пожежі — горіло ганчір'я і віття, зазда-

легідь облиті маслом і бензином. Помітивши перші «успіхи», німці й надалі жбурляли бомби на горбисте, виоране ямами поле. А в цей час з діючого аеродрому безперешкодно злітали наші бомбардувальники і відправлялися громити ворожі війська. Повернувшись з завдання, вони сідали, орієнтуючись на ледь помітні посадочні вогні й підсвічуючи собі під час посадки фарами.

Наступного дня, стиснуті звідусіль ворогом, на наш аеродром перебазувались винищувачі. Їхнє командування зі штабом розмістилося в довгому дерев'яному сараї, а льотчики — просто під крилами своїх літаків. Тепер і ми рідко їздили в село, проводили весь час у боях чи на аеродромі. Зловіще напівколо фашистських полчищ продовжувало стискатися, охоплюючи дедалі щільніше угруповання радянських військ під Києвом.

2

На світанку сьомого вересня ескадрилья Хардіна і дві ланки Шабашева вилетіли бомбардувати ворога через річку Сейм у районі Батурина. Це було не так уже й далеко від аеродрому — всього сімдесят кілометрів. Я ішов праворуч у ланці Хардіна, час від часу поглядаючи на похмурі обличчя комеска, який вперто дивився вперед, наче бачив перед собою переправу з силою-силенною ворожих солдатів.

За Бахмачем, уздовж ріки Десни і на всьому протязі Сейму, палали міста й села, клубилися густою курявою прифронтові шляхи, здіймалися до неба спалахи чорних розривів і в усіх напрямках неслися гарячі трасуючі кулі, сіючи спустошення і смерть.

Цього разу зненацька атакувати переправу не вдалося. Ще на далеких підступах до Батурина, де переправлялися ворожі війська, зенітники відкрили ураганний вогонь з усіх видів зброї. Я не раз потрапляв під сильний вогонь зенітних гармат, але зараз здригнувся, побачивши, як літаки йдуть під вогнем, наче крізь густий розжарений град. Хардін, не змінюючи курсу, почав знижуватися, збільшуючи швидкість, і всі літаки, ніби зв'язані невидимою ниткою, попрямували за командиром.

Поки ведучий штурман Ілляшенко виводив групу на ціль, решта штурманів і стрільців-радистів вели безперервний вогонь з кулеметів по скупченню військ, автомашинах, зенітних кулеметах і гарматах. Ескадрилья одночасно палила

з сорока п'яти кулеметів. І оскільки летіли на невеликій висоті, ефективність вогню була бездоганною. Ворог на якийсь час був паралізований. Безліч піхотинців стрибали з машин і розсипалися навсебіч, потрапляючи під злив куль. Зенітники кидали кулемети й гармати, намагаючись врятуватися від смертельного вогню літаків. Їх постріли послабшали, стали квапливими і невлучними. Ескадрилья йшла у щільному строю бойовим курсом. Я бачив, як відкрилися бомбові люки сусідніх літаків і густа маса важких бомб стрімко понеслася вниз. Люки зачинилися, й знову потяглися стомлюючі секунди прямолінійного польоту під вогнем ворога — аерофотоапарати повинні зафіксувати наслідки бомбування. Літаки мчали вперед, здригаючись і похитуючись від міцних ударів вибухових хвиль власних бомб.

— Чудово! — раптом голосно крикнув Усачов. — Прямі влучення! Кілька розривів поряд з переправою.

Тим часом ескадрилья круто розверталась на північний захід. Стежачи за ведучим, я озирнувся назад, у бік розвороту, й побачив дві ланки Шабашева. Там теж літаки тримались у щільному строю. За лінією фронту Хардін поглянув на мене і, кивнувши головою, щось запитав. Замість відповіді я підняв палець лівої руки. Комеск задоволено кивнув головою, засміявся і знову поворухнув губами. Напевно, проказав: «Ну ж і здорово!»

Через дві години полк у складі двох ескадрилей знову завдав удару по переправі й скупченню ворожих військ на берегах Сейму. Цього разу першу дев'ятку вів комуніст майор Рассказов. Ліворуч нього йшли комісар Козявін, а праворуч — я. Другу дев'ятку очолював майор Хардін.

Ескадрильї вийшли на ціль зненацька, на бриючому польоті; бомби уповільненої дії кидали з малої висоти. Силу-силенню ворожих солдатів, що скупчилися на березі й лагодили пошкоджену переправу, раптом, ніби мітлою, змело ударною хвилею фугасних бомб і вогнем кулеметів. Ворог не зумів виявити опору нашим бомбардувальникам, і всі літаки повернулися на свій аеродром.

Опівночі 9 вересня, здійснивши по два-три вильоти на переправи Десни й Сейму, льотний склад виїхав на машинах у село, щоб трохи перепочити й зібрати особисті речі. Завтра льотчики завдадуть останнього удару по комунікаціях ворога і, не повертаючись на свій аеродром, приземляться далеко за лінією фронту, в районі Зінькова.

Наземний ешелон під керівництвом інженера полку Поповиченка вже готувався до від'їзду. Разом з льотчиками

у село на грузовику їхали офіціантки Тоня й Галя, щоб також зібрати свої пожитки. Тоня трималася спокійно, впевнено, теревенила з льотчиками й невимушено сміялась. А Галя, мов дитина, вчепившись за мою руку, гірко плакала.

— Та годі ж бо ревити! — сердито казав я їй. — Чому ти гадаєш, що вас покинуть тут? Хто це тобі казав? — схилювся я до Галі.

— Та всі кажуть, що ви завтра летите звідси назовсім, а ми залишимося з винищувачами і ніхто не забере нас з собою. Прийдуть німці й переб'ють.

І Галя знову заплакала, здригаючись від хвилювання й холоду. Я зняв шкіряне пальто й накинув їй на плечі. Зігрівшись, Галя затихла, гарячково стискаючи маленькою ручкою мою долоню і зрідка схлипуючи. Я з гіркотою дивився на заграву пожеж, що кільцем обступили небокрай. За себе й своїх товаришів не хвилювався — вони воїни і зобов'язані мовчки, з гідністю терпіти всі незгоди, прикрості й навіть смерть. Але за віщо повинні страждати мільйони таких, як Галя, Тоня та інших радянських людей? Сумно було на душі, гірка зненависть до мерзенних завойовників краяла серце. Певно, невесело було й моїм товаришам. Вони замовкли і так само задумливо, з сумом вдивлялися в далечінь, що осягалася біля небокраю полум'ям пожеж.

— Завтра ви з Тонею, певно, працюватимете, як завжди, в їдальні на аеродромі? — пошепки запитав я Галю. Вона кивнула головою. — Ну, й добре. Я злітаю на завдання і повернуся сюди, заберу на літак свого техника і вас з Тонею. Тільки нікуди не відлучайтесь з їдальні. Гаразд?

— Гаразд, — полегшено зітхнула Галя.

— Заспокойся, а завтра чекайте на мене.

Вранці перед сходом сонця, захопивши свої нехитрі пожитки, льотчики прибули на аеродром. Наземний ешелон разом зі штабом уже залишили село і десь колесили курними шляхами, відходячи на схід. На аеродромі лишилися тільки техніки, льотчики і авіаційне майно: чохла, касети, ящики з приладами, бортові сумки з інструментом та інші дрібниці.

Літаки стояли відкриті. Білі, чисті, стрімкі, вони нагадували чайок, готових зірватися з місця і звитися в блакитне небо. Скоро вони розлетяться по фронтових дорогах, де суне ворог, бомбитимуть і стрілятимуть, а техніки залишаться з майном і терпляче ждатимуть: може, льотчик повернеться. Тоді не доведеться трястися в автомашинах сотні кілометрів.

Коли я з екіпажем підійшов до свого літака, який стояв біля стінки довгого сарая, у штабі винищувальної групи

вже всі зібралися, серйозні, з утомленими, заклопотаними обличчями, переважно молодь. Їхній командир, кремезний, великого зросту, червонолиций генерал кричав у телефонну трубку комусь, щось доводячи й обурюючись.

— Товаришу командир, літак готовий до вильоту,— доповів мій технік лейтенант Стрельцов.

— Запускай мотори. Ми — зараз.

— Єсть, запускати мотори,— озвався Стрельцов, але з місця не рушив.

— Запускай,— повторив я і тихо додав: — Чекай нас тут. Упакуй все, як належить, щоб не витратити зайвого часу.

— Слухаю! — радісно блимнув очима технік і побіг до літака.

— Куди підемо, командире? — запитав Ніколаєв, розгортаючи карту.

— Як зазначено в завданні,— відповів я, роздивляючись на карті район дії.— Шукатимемо й бомбуватимемо ось у цій смузі — між Десною і залізницею Ніжин — Конотоп.

Весь мій екіпаж схилився над картою, запам'ятовуючи район, де доведеться зіткнутися з німцями.

— Пройдемо ось цими шляхами,— водячи олівцем по карті на північ від залізниці, запропонував Ніколаєв.— А далі буде видно.

Я погодився:

— Вам, Трифонов і Сирота, треба витратити боеприпаси економно. По окремих машинах не стріляти. Якщо зустрінемо значні колони машин, піхоти, обозів, тоді вже не шкодуйте патронів.

У нас за спинами м'яко загуркотіли мотори літака.

— Ну, здається, все. По місцях! — наказав я.

— Повертатися будемо? — вдягаючи парашут, поцікавився Ніколаєв.

— Гадаю, що так. Треба забрати техніка й майно.

На наше здивування, в заданому районі рух противника був зовсім незначним. Шляхами проносились окремі машини, мотоцикли, підводи, туди й сюди йшли невеличкі групи людей.

— Куди ж поділися війська? — нерозуміюче запитав я у штурмана.

— По-моєму, основні сили німців просунулися далі на південь,— висловив здогадку штурман.— Пройдемо на південь від Конотопа.

Ми перетнули залізницю Бахмач — Конотоп. Неповдалік Ромен на одному з путівців наздогнали велику колону

мотопіхоти. Пролітаючи вздовж колони, ми серіями скинули десять стокілограмових бомб, п'ять з яких розірвалися між машинами, що рухалися. Піхота, мов горох, посипалася з машин, розбігаючись по полю. Ворожі зенітники досить організовано зустріли нас і за короткий час тридцятьма пробоїнами зрешетили площини літака. Я кинув машину вниз і, крикнувши Трифонову: «Відбивайтесь!», на бриючому польоті помчав у напрямку свого аеродрому. «Як далеко на південь просунулись німці,— думалось мені.— Чи вдасться наземному ешелону проскочити крізь їхні бойові порядки? Повинні проскочити! Хоч і важко буде, але ще можливо. Адже фашистські війська теж зазнали великих втрат і не так скоро зможуть створити суцільний фронт».

Я став різко набирати висоту, доручаючи на ціль. За хвилину просто перед нами завис, розпластавшись, мов жаба, аеростат з чорними хрестами. Внизу під ним хиталася примітивна відкрита гондола, в якій знаходилось двоє чоловіків. Застукані зненацька, вони нерухомо стояли, повернувши бліді обличчя в бік бомбардувальника, що швидко наближався. Ніколаєв довгими чергами спарених кулеметів спочатку вдарив по гондолі, а потім по аеростату. Розпанахана кулями обшивка балона спалахнула й разом з гондолою палаючим лахміттям полетіла вниз.

— Це коригувальник артилерійського вогню,— крикнув мені Ніколаєв.— Он дивись: унизу точиться бій. Тут наші ще тримаються.

Долу в розривах курилась земля. Скрізь, наскільки сягав погляд, спалахи вогню від снарядів і мін, зблискували струмочки кулеметного вогню.

Так, наші чинять героїчний опір, але сили тануть і допомоги чекати нема звідки. Мене охопило бажання приземлитися отут, на полі, і битися разом з товаришами до останнього подиху. А літак, долаючи кілометри, вривався у щільні шари повітря, пожадливо поглинаючи простір. Далеко позаду лишилося поле бою, промайнули широкі поля, річки, ліси й переліски. Я навіть незчувся, як попереду показався аеродром. На краю аеродрому щось горіло, чорні клуби диму, які гнав вітер, затягували льотне поле. Випустивши шасі, з ходу зробив посадку. На стоянці вимкнув мотори і, скинувши в кабіні парашут, мов з гірки, скотився по крилу літака на землю, де мене вже чекав технік Стрельцов. Я звернувся до Ніколаєва:

— Завантажуй якнайшвидше літак, а я збігаю в ідальню і зараз же повернуся.

В їдальні панувало безладне пожвавлення. Льотчики-винищувачі стрімко вривались у приміщення, брали тарілки, виделки, ножі, підбігали до кухаря, одержували порцію каші з котлетами, на ходу з'їдали все це і, запивши холодним чаєм, так само швидко зникали.

Я оглянув їдальню, сподіваючись побачити Тоню чи Галю, та їх ніде не було. Тоді я підійшов до самотнього льотчика, що сидів за столом і неквапливо їв свій сніданок, не звертаючи уваги на довколишню метушню.

— Скажи, друже, — торкнувся за плече лейтенанта. — Куди всі подівалися, офіціантки, начпроди, чергові?

Лейтенант посміхнувся:

— Та тут нікого не було з самого ранку. Всі пішли. І правильно зробили. А ти бомбардувальник, еге ж? — запитав лейтенант.

— Так. А що?

— Якщо в тебе є літак, жени туди не гаючись, — винищувач махнув рукою на схід.

— А чому ж ви не летите?

— Наші зараз летять, а я лишаюсь, — сумно проказав лейтенант. — У мене немає машини. Сьогодні вранці в повітряному бою, коли я збив «юнкерса», мій літак підпалили прямо над аеродромом.

Мені стало жаль лейтенанта. Втративши літак, льотчик втрачає все.

— Знаєш що, — запропонував я йому. — Тобі тут все одно нема чого робити, а у мене в літаку є зайве місце.

— Як же я покину своїх товаришів? — обурився лейтенант, підводячись з-за столу. — Вони ж такі, як і я, «безлошадні». Тут їх багато, зовсім юних, що ж я, значить, полечу, а вони залишаться? Ні, брате, погано ти знаєш винищувачів.

Я пильно подивився на збуджене червоне обличчя пілота і згадав, як мені самому нестерпно хотілося розділити долю товаришів, які билися там, під Ромнами. Я простяг руку лейтенантові.

— Присядь на хвилю, — дружньо запросив мене винищувач. — Вип'ємо на дорогу за наш невідомий шлях. Може, це остання чарка в нашому житті...

Я взяв склянку з горілкою, рішуче цокнувся й відпив кілька ковтків.

— А тепер прощай. Бажаю успіху, — і знову потиснув руку товариша.

— Ну, бомбардире, бий цю сволоту, поки ми петляти-

мемо кривими путівцями, лісами й болотами. Бажаю успіху вам за лінією фронту,— відповів лейтенант.

Я біг до літака, занепокоєний тим, що не прийшли дівчата. Певно, злякались, піддалися загальному тривожному настрою й подались на схід ще вночі. Треба негайно летіти й собі.

Біля літака стояв стурбований Стрельцов. Він хапливо доповів, що генерал, командир групи винищувачів, наказав негайно залишити аеродром.

Аеродром був весь у вогні й диму — горіли несправні літаки, що полишилися, палали бочки з бензином і маслом, тріщала й корчилась у вогні будова їдальні. В небі за межами аеродрому повзали німецькі літаки-розвідники з чорними хрестами на крилах і фюзеляжах. Раптом на злітному полі зачулось гучне ревіння моторів, і зграйки винищувачів один за одним стрімко підхопилися в повітря. Фашистські розвідники кинулись навтіки. Один з них загавився, потрапив під смертельний вогонь винищувачів і, охоплений полум'ям, звалився на землю. За хвилину ні винищувачів, ні ворожих літаків уже не було. Винищувачі більше не повернуться сюди. Вони дадуть останній бій фашистам і приземляться десь на сході, за лінією фронту. «Тут з усім покінчено,— думав я, дивлячись на полум'я пожеж.— Прощай, гостинна київська земле. Ми скоро повернемося до тебе». Гіркий клубок мимоволі підступив до горла.

На 16 вересня передові загони танкових дивізій 2-ї німецької танкової групи, що наступала з півночі, і 1-ї танкової групи, що наступала з півдня, з'єдналися, перекривши останні комунікації радянських військ в районі Лохвиця — Ромни. Розчленовані на частини, ізольовані одне від одного, втративши зв'язок зі штабами, радянські війська, завдаючи ворогові великих втрат, наполегливо пробивалися на схід. Сотні загонів кількістю від десятків до кількох тисяч чоловік під командуванням комуністів, ініціативних командирів і генералів рвали кільце німецького оточення й виходили до своїх військ. Десь там ще колесив наземний ешелон полку Рассказова. Жодна людина з ешелону поки що не прийшла на новий аеродром в районі Зінькова. Десь там ще йшов загін у п'ятсот чоловік на чолі з авіаційним генералом. В оточеній групі, форсуючи річки й штурмуючи села, зайняті ворогом, пробивався на схід і командуючий Південно-Західним фронтом зі своїм штабом. І багато інших великих і малих загонів прямувало на схід, розбиваючи вогнем і багнетами ворожі застави, розриваючи повсюдно ланки гітлерівських

військ. Багато бійців, командирів і генералів, наснажені свя- тим обов'язком комуніста, залізною дисципліною, вийдуть з оточення і продовжуватимуть боротьбу до повної поразки ворога. Інші поляжуть у сутичках нерівних сил. Загине в бою і вірний син Комуністичної партії і радянського на- роду, командуючий Південно-Західним фронтом генерал Кир- понос зі своїми бойовими товаришами — членом Військової ради фронту Бурмистенком, начальником штабу фронту генерал-майором Тупиковим та іншими в гаю Шумейково біля хутора Дрюківщина Сенчанського району.

Та якими б не були успіхи німецьких військ і важкими наші втрати, сили фашистських інтервентів було підірвано настільки серйозно, що вони й самі вже почали сумніватися: чи успіх це?

3

Полк Рассказова ні на день не залишав у спокої ворога. Перебазувавшись на новий аеродром, ми день і ніч завдавали бомбардувальних ударів по військах німецько-фашистської армії, вели розвідку, руйнували переправи, бомбардували залізничні об'єкти. Наш наземний ешелон ще не прибув, не вистачало техніків, мотористів, та бойові вильоти не припи- нялися. Льотчики, штурмани, радисти самі підвішували бом- би, готували зброю, заправляли бензином і маслом літаки — повністю лагодили матеріальну частину бойового вильоту.

18 вересня перед заходом сонця Рассказов викликав до себе в штаб екіпажі командира ескадрильї Хардіна, Баріш- никова і мене.

— На нас покладається дуже відповідальне й складне завдання, — сказав він. — Ми повинні вивести з оточення документи й скільки вдасться людей. Головне полягає в тому, щоб їх знайти. За картою це не дуже складно зробити. Але вночі у районі, де все палає і ще йдуть бої, важко, аж надто важко відшукати місце, розпізнати сигнали й зробити посадку майже наосліп. Якщо літак сяде у визначе- ному місці й під час приземлення одержить пошкодження, — це означає, що ще троє людей і літак залишаться в тилу у ворога. Я не залякую вас, товариші командири, а хочу лише загострити вашу увагу на складності завдання й відповідаль- ності, яка лягає на нас.

Він запросив нас до столу, і ми скупчилися над розгорнутою картою.

— Це малонаселений район, де місцевість дуже пересічена й немає характерних орієнтирів.— Він обвів олівцем на карті місце, схоже на трикутник.— Як зазначено в шифрограмі, тут чекатимуть наші літаки від двадцять другої години сьогоднішнього дня до другої години дев'ятнадцятого вересня. Сигнали на землі — вогнища трикутником, вершиною на північ. Під час підходу до району посадки екіпажі мають увімкнути бортові вогні й випустити дві зелені ракети. Відповідь — дві білі ракети. От і все. Попереджаю ще раз: якщо помітите, що сигнали не відповідають заданим, посадку не робити й повертатися додому. Я наказав підготувати три літаки. У бомбовідсіки покладено дошки з розрахунком, щоб на них могли розміститися сім-вісім чоловік. Інтервал зльоту п'ять-шість хвилин. Першим злітає майор Хардін, другим — старший лейтенант Барішников, третім — Єфремов.

У призначений час наші літаки пішли в темряву ночі.

Рассказов і начальник штабу провели в очікуванні на аеродромі три напружені години. Нарешті два літаки повернулись одночасно. На командний пункт прийшли екіпажі Хардіна і мій. Рассказов враз підвівся, запитально дивлячись на нас. У відповідь Хардін звів плечима й проказав:

— Ми прибули точно в заданий район, але не побачили відповідного знака на землі й не одержали відповіді на свої сигнали. Там багато вогнів і пожеж, та жоден не схожий на той, що нам потрібен. Ракети сиплються з усіх боків, але не ті і не в такому порядку, як зазначалося в завданні. Півтори години кружляли ми в заданому районі, а відшукати умовних сигналів так і не змогли.

Я доповів майже те саме, що й Хардін. Додав тільки, що на берегах річки Удай, на північ і південь від Пірятина, точаться бої. А коли ми спробували знизитись, по літаку з землі відкрили кулеметний вогонь.

Рассказов похитав головою:

— Зачекаймо Барішнікова. Щось він затримується.— І командир поглянув на годинника.

О двадцять другій годині Барішников прибув у заданий район і почав так само пильно шукати умовні сигнали. В густій темряві то там, то тут було видно пожежі, якісь невиразні вогні, в повітря вистрілювались білі, червоні й зелені ракети. Але на сигнали з літака ніхто не відповідав.

— У чому ж справа? Куди вони могли подітися? — запитував штурман Ілляшенко.— Може, пройшли далі на схід? Або ще не дісталися в цей район?

— Он точиться бій якраз біля річки. Вони повинні бути тут,— наполягав Барішников, повертаючи літак то вліво, то вправо.

— Чому ж не викладений сигнал і не відповідають нам ракетами? — дивувався Ілляшенко.

— Мало чого,— протяг Барішников.— Можливо, у них кінчилися ракети. Поглянь: звідусіль спалахують ракети різних кольорів.— Льотчик нагледів маленький трикутничок з невиразних, ледь помітних вогнищ.— А чи не це, штурмане, той знак? — І він розвернув літак.

— Щось схоже,— невпевнено відповів Ілляшенко.— Тримай так, я подам умовний сигнал.

За кілька секунд місцевість осяялась двома блідими спалахами зеленого кольору

— Дивись, Лазуренко, відповідатимуть, чи ні? — гукнув Барішников радисту.

Та відповіді з землі не було й цього разу. Стомлений від безперервного кружляння на місці, льотчик не знав, як бути. Він пам'ятав наказ командира: якщо сигнали й знаки не відповідатимуть заданим — повертайтеся додому. Але як повертатися, не з'ясувавши, є тут наші чи немає? Та ще й цей знак на землі... Може, це вони його виклали?

І Барішников вирішив спробувати сісти. Це рішення прийшло якось одразу, і він уже більше ні про що не думав.

— Будемо сідати,— попередив штурмана й радиста.— Уважно стежте за місцевістю. Спочатку я пройду з запаленими фарами на висоті п'ятнадцяти-двадцяти метрів. Якщо майданчик придатний, сідаємо.

Поле було рівним.

— Сідаймо,— сказав льотчик.— Лазуренко, якщо нікого поблизу немає, біжи до вогнища. Пістолет тримай наготові.

— Есть! — відповів стрілець-радист.

Усе довкола ховалося в п'ятмі, тільки спалахи пожеж та багрянний вогонь ліворуч осявали ніч тривожною загравою. Для льотчика й штурмана настали довгі хвилини напруженого чекання. Барішников не зводив очей з вогнища, сподіваючись на сигнал радиста. Але той, розчинившись у п'ятмі, немов канув у безодню. Минуло п'ять, вісім хвилин. Ні звуку, ні пострілів не чути, лише м'яко гуркочуть мотори. І раптом в напрямку узлісся пролунали кулеметні черги. Трасуючі кулі віялом пронеслися над літаком, обдаючи його хвилями зеленого, червоного й білого світла. Ілляшенко тут же вдарив по спалахах зі своїх спарених кулеметів і крикнув льотчику:

— Вимкни навігаційні вогні!

Баришников згасив світло й, відруливши вбік, знову розгорнув літак носом до узлісся. З байрака виринули чорні постаті людей і одразу ж зникли. «Сховалися,— здогадався Баришников.— Це — німці».

— Командире! — почувся в навушниках схвильований голос радиста.— Я тут. Ледве знайшов вас. Наших немає. Те вогнище далеко, там догорає сарай.

Баришников різко розвернув літак і пішов на зліт. Слідом за ним понеслися ворожі кулі.

Вислухавши розповідь Баришникова, ми з Хардіним полегшено зітхнули. Наші припущення про те, що в зазначеному районі радянських військ немає, підтвердилось. А Рассказов задумався. Потім з гіркою проказав:

— Ну що ж, товариші, сумно доповідати, що операція не вдалась, але ми зробили все, що від нас залежало.

4

Ранком наступного дня особовий склад полку облетіла радісна звістка — прибула основна частина наземного ешелону.

— Особливих пригод у нас в дорозі не було,— доповідав інженер Поповиченко командирові полку.— Доводилось обминати застави, населені пункти, зайняті німцями, і навіть зводити переправи через річечки. Було три-чотири короткі сутички з фашистськими розвідниками. Та все обійшлося благополучно. Решта людей до вечора має прибути. За лінією фронту лишився на зіпсованій машині старший технік-лейтенант Сумський з шофером.

— Як це сталося? — запитав комісар Козявін.

— Сумський не схотів кидати свою машину. Впертий! — зітхнув інженер.— Там щось з подачею пального. Ми його умовляли, а він — нізащо. Каже, прибуде на місце раніше за нас.

— Так, не дуже розумно ви вчинили,— докірливо поглянув Рассказов на інженера.

— Зовсім погано! — вигукнув комісар.— Сумському треба було наказати пересісти на іншу машину, а зіпсовану спалити. От і вся розмова.

— Та нікуди він не дінеться, прийде,— впевнено проказав Поповиченко.— Таких хлопців голими руками не візьмеш.

Дізнавшись, що Сумський залишився в тилу у ворога, я не знаходив собі місця. Будував найрізноманітніші плани, як

врятувати товариша, та згодом змушений був визнати, що всі ці плани абсурдні й справі не зарадять. Так не стало ще одного мого фронтового друга.

Наприкінці вересня полк одержав завдання: здійснити розвідку на велику глибину в смузі наступу німецько-фашистських військ. Найдальший маршрут дістався Бочину — пройти через Гадяч, Прилуки, Бориспіль аж до Дніпра на відстань чотирьохсот кілометрів. Я мав розвідати рух у тилу ворога в районі Миргорода, Ромодана, Прилук.. Решта екіпажів повинна була вести розвідку ще далі на південь.

Через дві години я повернувся з завдання. У зазначеному районі ми побачили інтенсивний рух автомашин з військами й вантажами, невеличкі загони піхоти, групи танків і бронемашин. Бомби скинули по скупченню ворожих військ на околиці Ромодана. Боекомплект патронів витратили повністю. Знищили п'ять автомашин з вантажем.

Невдовзі на аеродром стали прибувати й інші літаки-розвідники. Не було тільки Бочина — аж надто довгий був у нього маршрут...

А Бочин, вирішивши провідати знайомі місця, кружляв наземним польотом над величезним районом, засікаючи на шляхах колони, скупчення ешелонів на залізничних станціях, літаки на аеродромах; при зручній нагоді екіпаж пускав у дію всю потужність кулеметного вогню. Оглянувши станцію в районі Прилук, Бочин запропонував штурману Кравчуку:

— Давай, мічмане, завернемо на наш аеродром. Подивимось і налякаємо фріців, якщо вони там є.

— Жени вздовж залізниці, а ми зі стрільцем-радистом будемо наготові,— озвався Кравчук.

Літак Бочина, пластаючись над землею, увірвався на знайомий аеродром. Побачивши на зеленому полі близько десяти літаків і людей, що копошилися навколо них, пілот енергійно розвернувся і пішов уздовж стоянок. Кравчук, не гаючи часу, відкрив вогонь з кулеметів, розстрілюючи впритул літаки й фашистів. Кілька секунд перегода заговорив кулемет радиста Семіякіна. Залишивши на аеродромі два величезних вогнища, літак так само зненацька зник за високими вербами.

Відважний екіпаж ще раз з задоволенням поглянув на знайоме село з блакитними ставками, що тонуло в зелені дерев, і розвернувся в бік Борисполя. Відтак обстріляв літаки, що там стояли, і пішов на південний захід до Дніпра, незабаром вигулькнувши над великим селом з високими пірамідальними тополями.

На околиці перед очима льотчика постала картина, що надовго залишилася в його пам'яті. В якусь мить він побачив широку вулицю, зарослу травом, ріденькі білі хатини під солом'яними стріхами й густі садочки на кожному подвір'ї. А ліворуч попереду — велетенську тополя, що розпростала своє могутнє віття на десятки метрів. Біля хвіртки стояв німець, націливши автомат у груди дівчинки. Трохи подалі, в затінку під парканом, сидів другий автоматник і щось жадібно жер. Дерев, сонце, тополя, тиха вуличка, автоматники й дівчинка на мить застигли перед поглядом Бочина. Та ось німець різко обернувся на ревіння моторів і, втягнувши голову в плечі, велетенськими стрибками кинувся поперек вулиці.

— Бий! — не своїм голосом заволав Бочин, і ту ж мить тишу сколихнув гуркіт моторів і тріск кулеметного вогню. Літак пронісся над вулицею так низько, що, здавалося, зрубає гвинтами верхів'я дерев.

Екіпаж Бочина привіз багату й різноманітну інформацію про ворога, про рух автотранспорту, артилерії, танків по шосейних і ґрунтових шляхах, про стан залізниць і базування ворожої авіації на багатьох аеродромах. Бочин в усіх деталях розповів про епізод на околиці далекого придніпровського села Воронькова. Панченко, Ніколаєв, Сидоркін, Кравчук та інші льотчики, техніки й радисти мовчки вислухали цю жахливу історію і задоволено загомоніли, почувши, що екіпаж розправився з гітлерівськими мерзотниками.

Важка осінь

1

Непомітно у безперервних боях і сутичках настала осінь, з дощами, туманами, важкими хмарами і холодними вітрами. Наш полк змушений був перелетіти ще далі на схід — у район Воронежа. На цей час лінія фронту на Південно-Західному напрямку стабілізувалася і на початок листопада проходила через Лівни, Тім, на схід від Куп'янська, Красного Лиману й далі на південь. На фронтах запало порівняне затишшя. Літали мало — заважала негода. Ранками зависали густі тумани, вдень і вночі йшли похмурі дощі, навіваючи сум, заливали окопи, бліндажі, шляхи і аеродроми потоками води. Часто, намагаючись злетіти на бойове завдання, літак

загрузав у розвезеному ґрунті по маточину коліс, і його доводилось потім витягати на стоянку трактором. Тим-то протягом жовтня й листопада кожний льотчик зробив не більше двадцяти вильотів. Особовий склад полку одержав можливість відпочити, дати собі лад, удосталь помитися в лазні й виспатися на чистих постелях.

У гуртожитку льотчиків з'явився старенький патефон, він цілими днями співав «Катюшу», «Валенки» та інші пісні. Льотчики охоче слухали їх. Люди так втомилися від гуркоту стрілянини, порохового диму, запаху горілого металу, від страшних нічних фейерверків трасуючих куль і снарядів, що тепер наче пробудилися від важкого сну, з цікавістю вслухалися в голоси співаків, згадуючи далекі щасливі дні, своїх подруг і дітей. Щоправда, спокійна обстановка не на всіх діяла однаково. Іван Склярів «захворів» на сонну хворобу. Він спав у будь-якому стані — лежачи, сидячи, стоячи. Цьому великому, важкої ваги льотчику було тісно на землі. Він тужив за повітрям, за вільним польотом, за просторами обрії, що відкриваються з великої висоти. І хоч як це дивно, від неробства Склярів став помітно худнути. На жарти й дотепи товаришів добродушно посміхався й відповідав: «Спи, Іване, спи, попереду ще багато безсонних ночей, днів і місяців». А от Сидоркін, навпаки, засумував і хрипкуватим голосом підспівував патефону. Кравчук і Ніколаєв цілими днями просиджували за шахами. Часто гарячкували, сперечалися, і незакінчена партія іноді на подив усього гуртожитку безжалісно перемішувалась, фігури летіли на підлогу. А за годину вони знову сідали за шахівницю й копітко починали поновлювати розташування фігур, розкиданих під час конфлікту. Льотчик-лейтенант Лебедев, невисокого зросту, відчайдушний і сміливий у бою, тепер часто з олівцем і папером сідав біля вікна й, беззвучно перебираючи губами, складав вірші. Іноді після вдалої строфи від задоволення тихо, по-дитячому щасливо посміхався.

— Професор знову склав щось незвичайне, — добродушно перемовлялися льотчики. А «професор» — так прозвали Лебедева за глибокодумні вислови — посміхався, замріяно спрямувавши погляд за каламутні дощові струмочки, що збігали за вікном.

Штурман Лебедева — лейтенант Заварихін — захоплювався читанням. Він читав усе підряд, що трапляло до рук. Іноді кудись ходив, приносив з собою цілу гору книжок і читав, читав... Багато льотчиків, штурманів, радистів, техні-

ків, механіків готували вечір самодіяльності. Вони самі скла-дали пісні й музику, сатиру на фашистських ватажків, гумористичні оповідання, скетчі. Одне слово, життя вирувало на повну силу, чимось нагадуючи звичну метушню мирного часу.

Виспавшись у перші дні вимушеного відпочинку, я з цікавістю і насолодою спостерігав за пожвавленням, яке панувало в гуртожитку, брав участь у всіх розвагах і клопотах: грав у шахи, читав, відбивав чечітку в колі витівників, разом з «професором» складав вірші, а довгими осінніми вечорами, коли ще не хотілося спати, але було приємно й затишно лежати в теплій постелі з розплющеними очима, намагався розповідати товаришам дещо з прочитаного. З особливим задоволенням розповідав я про героїчні справи радянських льотчиків, які боролися в громадянську війну проти Денікіна, Колчака, Врангеля й басмачів, а також переказував зміст творів Льва Толстого, Горького, Чехова, Тургенєва. Уважно слухали друзі жажливі оповіді Гоголя: «Вій», «Страшна помста», «Зачароване місце». Крім російських прозаїків і поетів, я знав творчість зарубіжних класиків. Навіть Заварихін, штурман Лебедева, який прочитав чимало книжок, уважно слухав мої розповіді, зрідка вставляючи свої зауваження чи поправки. В таких випадках слухачі шикали на нього, висловлюючи незадоволення втручанням в оповіді. А час минав, час осіннього бездоріжжя.

Та чим більше хмурніло небо, заволікаючи дощами обрій, чим пронизливіше завивали холодні вітри в голому вітті дерев, тим важче ставало на душі. Якийсь невиразний неспокій раптом охопив мене, навіваючи привиди минулого, і я починав ходити, вимірював кроками кімнату, часом зупинявся біля вікна...

По вулиці бігли струмки, стояли калюжі. В ці хвилини гостріше відчувалося все пережите останнім часом. Перед очима, мов на екрані кіно, пропливали образи загиблих товаришів: Хозіна, Белова, Корочкіна, Демченка, Іванова та інших льотчиків, штурманів, радистів. Пригадувались дівчата Тоня й маленька Галя, які десь безслідно зникли, мій добрий товариш і друг Володя Сумський. Де вони? Що з ними сталося? Чи доведеться нам колись побачитися знову? Я став частіше згадувати й про сім'ю. Надя пише, що вдома все гаразд. Батько й мати живі-здорові, а вона чекає дитину. Щоб хоч якось полегшити їхнє досить-таки нелегке життя, я відсилав додому всі гроші й писав оптиміс-

тичні листи. Проте мені самому від цього не ставало легше. Похмура погода, вимушене неробство, тривожні воєнні зведення, що надходили з фронту, вибивали нас із звичної колії воєнного життя. І тоді я тікав з гуртожитку на аеродром чи в поле, блукав балками і яругами. Коли позаду лишалися брудні вулиці містечка, дихати ставало легше, думки світлішали, очі жадібно ловили неясні, але по-своєму гарні фарби осені. Вітер, що вільно проносився полями, накидався на мене, лопотів полами шкіряного пальта, намагався зірвати з голови кашкет, кружляв довкола, дув з усіх сил в обличчя, забирався за комір, хитрував, на мить вщухаючи, а потім з диким свистом і виттям ударяв у плечі, голову, груди, випробовуючи терпіння й силу людини. Мені подобалась ця гра. Я не відвертався од вітру, не піднімав коміра, не насовував глибше кашкета, — ступав вільно, підставляючи себе під удари й поштовхи розгульного вітру. Зазнавав величезного задоволення від свіжості духмяного вітру, від широти довколишнього простору, низьких хмар і м'яких, скромних барв природи. Певно, давалося взнаки кровне родство далеких предків з природою — торжествувала всеперемагаюча сила життя.

2

Поблукавши полями, балками і яругами, оглянувши разом з техніками свій літак, повертався веселий, бадьорий. Якось після прогулянки я зайшов на аеродром і заходився допомагати технікові налагоджувати запалювання моторів. Запитав Стрельцова, чому останнім часом стало барахлити запалювання.

— Та що ж... Мабуть, мотори дуже зносилися, — відповів технік. — Забризкуються свічки. На них утворюється щільний нагар, магнето починає працювати з напруженням, виходить неповне згорання в циліндрах, звідси стук, здригання моторів. Якщо своєчасно робити капітальний ремонт моторів, усе повинно працювати нормально.

— Ну, а як бути, коли в повітрі відмовить одне магнето? — запитав я.

— Цього можна не помітити, якщо справно працює друге магнето, — закручуючи гвинти, озвався Стрельцов. — Тільки мотор працюватиме трохи грубіше, от і все.

— Але в такому стані матеріальної частини, яка вона зараз, якщо раптом ще й відмовить магнето, мотор працю-

ватиме не трохи грубіше, як ти кажеш, а буде трясти не дай боже. То як же бути, якщо це станеться в повітрі? — допитувався я.

— Найкраще в такому випадку не ризикувати, а негайно повертатися на свій аеродром, — відповів технік і, подумавши, додав: — Треба враховувати, що наші мотори справді дуже зношені й можуть час від часу відмовляти в роботі, тому при найменших ознаках ненормальної роботи моторів слід припиняти політ і повертатися додому.

Так за розмовами ми перевірили й поміняли одне магнето і взялися за друге. Та в цей час мжичка, що сіяла, перетворилася на зливу:

— Ховайся в кабінку, — крикнув я технікові і, швидко забравшись на крило літака, стрибнув у кабінку й накрився ковпаком. Стрельцов так само спритно збіг драбиною в кабінку штурмана.

Шквал, що зненацька налетів, гасав по аеродрому, потрясаючи літаки, бив дощем, наче дробом, по склу кабін. Підхоплював і розкидав чохли, кружляв у повітрі лахміття обгорткового паперу, шматував навіть метал, відчуваючи себе господарем становища. А в кабінах літака було сухо, тепло й затишно. Пахло звичним запахом бензину, спирту й фарби. На дошці приладів і бортах кабін у таємничій нерухомості замерли стрілки численних приладів. У сутінках, що насувались, раптом замерехтіли фосфоресцюючим світлом шкали, циферблати і рукоятки. Ми зі Стрельцовим, захищені від дощу й вітру, з цікавістю спостерігали крізь скло кабінки, як хазяйнував і бушував на стоянці вітер.

— Поглянь! Поглянь! Підняло в повітря ящик!

— А у Копиткіна зірвало капот. Бачиш, женеться за ним. — І, не в змозі стриматись, сміялися, дивлячись, як Льоша Копиткін біг по аеродрому, розбризкуючи дощову воду й намагаючись спіймати знятий капот мотора, що його несло вітром.

— Ех, потрапити б мені до льотної школи, — замріяно протяг Стрельцов. — Я б неодмінно став льотчиком-винишувачем і воював по-справжньому.

— А хіба ти зараз не воюєш? — заперечив я. — Хіба технічний склад і всі інші, хто обслуговує літаки, не переборюють труднощі, небезпеку нарівні з льотчиками? Що б робили льотчики, коли б не було кваліфікованих фахівців?

— Усе це правильно. Так воно і є, — наполягав Стрельцов. — Але хто безпосередньо б'є ворога, хто несе основний тягар боротьби, хто найбільше гине? Тут і казати нічого —

звісно, льотчики. Тим-то я й хочу стати льотчиком. Я молодий, письменний, мотори й літак знаю відмінно. Мені треба лише опанувати техніку пілотування, а з теорією польотів я знайомий.

Запала недовга мовчанка, кожний зважував свої доводи.

— Ти, звичайно, правий, льотчики нам потрібні,— сказав я.— Але дивись: там від тебе вимагатиметься великих зусиль, наполегливості, впертості не менше, ніж тут, на фронті. Треба зуміти жити тільки цією думкою, інакше засмокче тилова обстановка. І не стане тоді у нас ні чудового техніка, ні бойового льотчика...

— Та що ви! — перелякано вигукнув Стрельцов.— Та я... якщо це тільки залежатиме від мене, за півроку вже літатиму. Не на винищувачі, то на У-2 абошо.

— Гаразд, Стрельцов. Пиши рапорт, я підтримаю твою кандидатуру. Але рапорт пиши так, як клятву, як присягу. Щоб було видно, що ти хочеш стати не просто льотчиком, а бойовим льотчиком. І не до шапкобрання, а до того часу, коли ми громитимемо фашистів у їхньому лігві.

— Докладу всіх зусиль,— гаряче проказав технік.— Докладу всіх знань і вміння, а свій полк не осоромлю ніколи. Повірте мені, я стану гарним винищувачем.

— Гаразд. Тоді, не зволікаючи, сьогодні ж напиши рапорт, я передам командирові.

— Погляньте: сонечко!

Стрельцов відкрив астрономічний люк і висунувся до пояса з кабіни. Я, у свою чергу, відсунув ковпак кабіни назад і також підвівся на ноги. Тепер ми обоє, льотчик і технік, стояли в кабінах один проти одного.

— А чому ви не винищувач? — відчуваючи ніяковість, запитав Стрельцов.

— Це довга історія,— відповів я.— Не вийшов з мене винищувач, часу не вистачило. А ти що, жалієш мене? — з посмішкою поглянув я на техніка.— Справа не в тому, хто ти зараз, бомбардувальник, винищувач, танкіст чи артилерист... Головне в тому, чи відповідаєш ти вимогам, які ставлять перед тобою твоя служба, твій обов'язок.

— Отже, ви мене засуджуєте за те, що я хочу залишити своє місце — техніка літака? — запитав Стрельцов.

— Аніскільки. Льотчики нам потрібні як повітря.— Я пильно подивився на схвильоване обличчя техніка.— Твоє рішення правильне. Я тільки хотів відповісти на твоє запитання. Я, наприклад, зараз впевнено почуваю себе на своєму місці, і ніхто не зможе переконати мене, що це не так.

Коли я повертався у містечко, мою увагу привернула постать солдата, що дибав обочиною дороги в бік Воронежа. Солдат ступав повільно, кутаючись у шинельку. На голові в нього була стара шапка-вушанка. Порівнявшись з поваленим телеграфним стовпом, солдат зупинився і присів на нього. Уповільнивши крок, я побачив націлений на мене погляд уважних сірих очей. Щось знайоме привиділось у цих сірих очах, у тонких рисах блілого обличчя. Солдат раптом посміхнувся:

— Товаришу старший лейтенант... Здрастуйте!

Це був шофер Серьогін з батальйону обслуговування.

— З госпіталю?

Солдат мовчки кивнув головою.

— Отож-то я тебе давно не бачив. Всі є, а тебе не видно.

— Я виходив з оточення,— почав шофер.

— Але ж це було ген коли, всі вже вийшли до своїх.

Шофер якось дивно поглянув на мене.

— Закуримо,— простяг я пачку «Біломора».

— Я був разом з вашим другом...

Я нетерпляче схопив солдата за руку.

— ...зі старшим техніком-лейтенантом Сумським. Мене, контуженого, винесли товариші.

Я мовчки дивився на шфера. Чому ж у частині ніхто нічого не знає? І він розповів:

— Коли ми залишилися самі, була, певно, друга година дня. Довкола ні душі, наче все вимерло. Ми взялися до роботи, спочатку продували бензосистему. Длубаючись біля мотора, я весь час озирався, дивуючись і заздрячи старшому техніку-лейтенанту, який спокійно, методично перевіряв усе. А я, по правді, боявся усього,— німців, страшного слова «оточення», зловіщої тиші, підозрілої самотності. Бензосистему перевірили, а мотор все одно не запускався. Я запропонував: «Товаришу командир, давайте спалимо машину, а самі підемо геть звідси якнайшвидше». Він подивився на мене й гаркнув: «Авжеж! Покинути, спалити народне добро легше за все. Ми й так багато що залишаємо». Це він, звісно, гарячкував. Адже ми нічого не залишили фашистам, жодної гайки. Після цієї розмови я помітив, що старший технік-лейтенант став уважно поглядати на мене. Вимазане маслом і гаром мотора його обличчя було серйозне й похмуре. Попорпавшись ще кілька хвилин біля мотора, він раптом ляснув долонею себе по лобі: «Адже до аеродрому — рукою

подати. Давай, друже, йди швиденько ось цією доріжкою. Сьогодні ж ти повинен дістатися до аеродрому й передати командирові полку, щоб сюди вислали літак У-2. Скажи що у Сумського залишилися важливі документи й секретні прилади». У мене наче звалився з плечей тягар. «Тридцять кілометрів — це ніщо»,— думав я, швидко йдучи дорогою. Однак що далі я відходив від машини, яка сиротливо стояла посеред дороги, то тяжче ставало на серці. Докори сумління й сумніви почали краяти мене. Які ще можуть бути важливі документи й секретні прилади у нього, якщо все найцінніше перевантажено на інші машини? І тут же я вирішив повернутися. Мені здавалося, що поруч з такою людиною, як технік Сумський, можна сміливо боротися і перемогти, а якщо доведеться, то й смерті не страшно. Коли я повернувся до машини, він заліз до пояса у мотор і орудував там ключами й виверткою. Зачувши кроки, старший технік-лейтенант обернувся і невдоволено запитав: «Чому ти повернувся, не виконав мого наказу?» Я вже геть посмілішав і відповів, що такого наказу виконувати не можу й нікуди більше звідси не піду. Вимазане обличчя командира посвітлішало, він ще трохи посварився на мене просто так, для годиться, і наказав зайнятися карбюратором, а сам узявся перевіряти запалювання. Так мовчки ми пропрацювали хвилин п'ятнадцять, аж раптом Сумський різко випростався й настороженно завмер. Я, у свою чергу, озирнувся й прислухався. Навколо, як і раніше, було тихо й безлюдно. Жарко палило сонце. В небі кружляли шуліки. На узбіччі шляху мовчазно стояли запорошені дерева. Все начебто було спокійне, мирне й не передвіщало небезпеки. Та ось і мої вуха вловили ледь чутний глухий рокіт. Командир виструнчився мов струна, пильно дивлячись на південь, де за перелісками ховався путівець. Потім рішуче проказав: «Дістань карабіни й сумку з харчами. Я підпалю машину». Поки я заряджав зброю, а командир наливав у банку бензин, поблизу зачулося стрекотання мотоциклів. «Дай гвинтівку, а сам укрийся за колесами машини»,— наказав командир. Я впав за передніми, а він неквапливо влаштувався, готуючись до стрільби, за задніми колесами. Минуло кілька секунд, і з-за дерев путівця вигулькнуло три мотоцикли з колясками, в яких сиділи люди в сірих уніформах і в касках. «Німці,— спокійно проказав командир.— Підпустимо якнайближче. Бий у водія першого мотоцикла».

Я почував себе впевнено і спокійно, ловлячи на цівку високого водія у шкіряних крагах. Помітивши на дорозі

самотню машину, німці зупинилися. Потім на помірній швидкості наблизились метрів на сто і відкрили кулеметний вогонь. У відповідь ми дали два постріли, і довгий у крагах звалився на дорогу, а другий залишився нерухомо лежати в колясці. Решта мотоциклістів, розвернувшись, на повній швидкості віддалилися. Ми відкрили біглий вогонь. За поворотом задня машина різко метнулася вбік, на великій швидкості перескочила кювет і врізалась у насип.

«Ось так треба бити ворогів,— враз підвівшись, сказав командир.— Облий машину бензином і підпали».

Поки я робив свою справу, командир уже підкочував сюди на мотоциклі з німецьким автоматом на грудях.

«Сідай хутчій, позаду йдуть танки!»

Не встиг я як слід усістися, мотоцикл уже мчав дорогою. За спиною чулася стрілянина. В мене захоплювало віддих од свисту куль, розривів снарядів. Так ми пронеслися кілометрів тридцять. Потім командир зупинив машину і роззирився. «Далі їхати не можна,— сказав він.— Бачиш, он там попереду хмара куряви? Танки або колона автомашин».

Я зняв кулеметну касету, змінив її новою. Потім дав пробну чергу. Кулемет працював справно.

Ми здогадувались, що от-от маємо випередити німців і вийти до наших військ. Уже надвечір, проскочивши невелике безлюдне село, ми опинилися перед дерев'яним містком. Тут стояло чоловік дванадцять з автоматами і в касках, під деревами застигли мотоцикли.

Командир збільшив швидкість. Фашистські солдати спочатку прийняли нас за своїх, а коли побачили, що ми не збираємось зупинятися, вхопились за автомати. «Бий!» — крикнув командир. Я вже тримав гітлерівців на прицілі, різнув з кулемета по групі ворожих солдатів. Чоловік шестеро впало зразу, а решта, сховавшись за деревами, відкрила вогонь з автоматів. Наш мотоцикл вискочив на протилежний бік мосту й подався далі. Я був цілий і неушкоджений. Два фашистських мотоциклісти намагались переслідувати нас. У цей час наш мотоцикл, різко зменшивши швидкість, з'їхав у неглибокий кювет. Я вискочив із коляски. Командир випав зі свого сидіння. З великими труднощами мені вдалося викотити мотоцикл на дорогу й укласти в коляску смертельно пораненого командира. Позаду вже чувся гуркіт. Я гнав машину, не розбираючи дороги. Ось узлісся... І як тільки його досяг, скінчилося пальне. Не роздумуючи, я взяв командира на плечі; нам би сховатися в лісі. Важкий удар по голові збив мене з ніг. Німецькі мотоциклісти

вже наздоганяли мене, та були розстріляні нашими бійцями, які зайняли оборону на узліссі. Мене відправили до госпіталю, а старшого техника-лейтенанта Сумського поховали при дорозі.

Якою треба бути дужою людиною, щоб, стікаючи кров'ю, проскочити вогняне поле, померти не застогнавши!..

— Прийде час, і ми знайдемо могили наших загиблих товаришів... Ходімо в містечко. Ваша частина як і раніше обслуговує наш полк.

Зимові ночі

1

Другий день над містечком лютує снігова буря. На вулицях намерло великі кучугури. По дорогах ні пройти, ні проїхати, а сніг усе ліпить і ліпить. Світа не видно. Ми зовсім не виїжджаємо на аеродром. Снідати й обідати ходимо до їдальні, ледве долаючи замети, йти вечеряти в таку заметіль бажаючих мало. Коли спадали сутінки, в кімнатах запалювались саморобні світильники, льотчики всідалися навколо пічки, в якій палали сухі дрова.

Всіх до єдиного було кинуте розчищати сніг. Звільняли від заметів стоянки літаків, прокопували стежки до землянок, складів, каптерок, надавали ладу під'їзним дорогам, полю аеродрому.

Коли час наближався до обіду, стало відомо, що з Воронежа приїхав генерал — командуючий авіацією Південно-Західного напрямку, привіз нагороди для особового складу полку, і що обід буде трохи пізніше, після урочистого вручення.

Закінчивши роботу, ми заходились митися, голитися, підшивати свіжі підкомірчики. Кирзові чоботи начищалися до неймовірного блиску. З худорлявих засмаглих облич не сходив вираз задоволення. Адже ми, ще зовсім молоді хлопці, самовіддано захищаючи свій рідний край, провели у безперервних жорстоких боях п'ять місяців, що дорівнювали довгим рокам. До того ж це був перший справжній відпочинок від початку війни, який чомусь нагадував мирний час.

Десь о п'ятій вечора всі однополчани зібралися в їдальні, по-святковому чистій, освіженій новими порт'єрами й квіта-

ми. На передньому плані, за столом, вкритим червоним сукном, сиділи прибулий генерал-лейтенант командуючий авіацією Південно-Західного фронту Фалалєєв Федір Якович, офіцер-ад'ютант, майор Рассказов, комісар Козявін і Віктор Шестаков, що розкладав документи. Перед ними на столі лежало багато червоних коробочок. Льотчики, техніки, мотористи з цікавістю поглядали на червоний стіл.

— У коробочках ордени,— підштовхнув свого штурмана Лебедев.

— Ну і що ж, нам-то все одно не дадуть. Мало ще фронтової солі з'їли,— відказав Заварихін.

— Як знати... Невже ми навіть медалей не заслужили? — задумливо дивлячись на стіл, запитав льотчик.

У президії теж ішла мова про нагороди.

— Щось у вас багато представлено,— поглянув генерал на Рассказова і Козявіна.— Невже вони всі у вас такі хоробрі вояки? — посміхнувся він, кивнувши на молоді напружені обличчя, що з цікавістю дивилися на гостей і на маніпуляції Віктора Шестакова.

— Багато гарних бойових справ здійснили наші льотчики, і навіть подвигів,— відповів комісар.— Раніше не було часу займатися нагородами. В нас і досі жодного бійця з полку не нагороджували.

— Невже жодного? — здивувався генерал.

— На жаль, так,— підтвердив Рассказов.

— Що ж, почнемо,— підвівся генерал. Він був широкоплечий, вище середнього зросту, з правильними рисами мужнього обличчя, з густими чорними бровами, з-під яких пильно дивилися серйозні сірі очі.

Генерал рівним, спокійним голосом зачитав кілька наказів, де вище командування відзначало успішні бойові дії полку й висловлювало подяку особовому складу за мужність, стійкість, високу військову дисципліну і доблесть, виявлені в боях з німецько-фашистськими військами. Потім зачитав два Укази Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння найвищої нагороди — звання Героя Радянського Союзу Івану Скляріву й сержанту Василю Капітонову. Іван Склярів зі своїм екіпажем виконав багато складних повітряних розвідок, брав участь у всіх значних бойових діях полку, розгромив кілька залізничних ешелонів ворога, знищив на землі і в повітрі вісім ворожих літаків. Присвоєння йому звання Героя Радянського Союзу не викликало ні в кого здивування. Усі, що зібралися, гаряче, бурхливо аплодували. Згадали, що стрілець-радист сержант Капітонов збив два

ворожих винищувачі й три у групових боях. Ось до героїв кинулися бійці, стали їх обнімати, потискати руки, вітати своїх бойових побратимів. Генерал, командир і комісар полку посміхалися, дивлячись на цей бурхливий, радісний вияв щирих почуттів. А герої червоніли, ніяково поверталися на всі боки, не знаючи, що сказати і як відповісти товаришам. Виявляється, бути справжнім героєм не так-то й просто.

— Ну ж молодець, Капітонов! — тискав в обіймах стрільця-радиста Усачов. — Ти хоч сам розумієш, що став форменим героєм, чи до тебе ще не дійшло?

Той мовчки, широко розкривши голубі хлоп'ячі очі, винува-то усміхався.

А за столом читали укази уряду і вручали ордени. Якось непомітно, скромно одержали ордени Леніна відважні повітряні бійці Рассказов, Козявін, Хардін. Вони ніяково, хапливо потискали руку командуючому і, незграбно вклонившись до залу, звідки гриміли бурхливі оплески, швидко сідали на свої місця. Кожен із них десятки разів віч-на-віч зустрічався зі смертю, хоробро воював, водив за собою полк, а от нагороди одержували зашарілі, принішклі, скромні.

Велике пошвавлення настало, коли почали викликати льотчиків, штурманів, техніків, радистів. Кожному влаштовували овацію, незалежно від того, одержував він орден чи медаль. Так у радісному збудженні збігла майже година. Бочину вручили орден Леніна. Ордени Червоного Прапора одержали Усачов, Кравчук, Панченко, Сидоркін, Сорокін, Лебедєв, Заварихін, Шестаков, Баришников і ще кілька чоловік. Ніколаєву й мені було вручено по два ордени: Червоного Прапора і Червоної Зірки.

Багатьох стрільців-радистів і техніків було відзначено орденами Червоної Зірки й медалями.

Коли до грудей прикріпили нагороди, генерал Фалалєєв звернувся до присутніх з промовою. Він сказав:

— Товариші льотчики, техніки, поздоровляю вас з високими нагородами Батьківщини. Ви заслужили їх по праву, і я певен, що й надалі будете, не шкодуючи сил ані життя, громити німецько-фашистських загарбників, найзліших ворогів соціалізму і трудового народу, як і раніше будете зміцнювати військову дисципліну і служити прикладом у героїчній боротьбі нашого народу. Я не збираюсь довго говорити, у нас на це немає часу. Ви самі розумієте, що обстановка залишається надзвичайно напруженою. Але партія і

уряд, наш радянський народ віддають для фронту все, що в людських силах, і без жодного сумніву сподіваються, що Червона Армія доведе війну до переможного кінця, до повного розгрому німецько-фашистських армій. Комуністична партія зараз покладає великі надії на авіацію, на її роль у розгромі головного ворожого угруповання на Московському напрямку. Товариші, наш контрнаступ продовжується. Війська Калінінського, Західного і Південно-Західного фронтів успішно просуваються вперед, завдаючи ворогу великих втрат. На окремих напрямках ворог тікає, кидаючи техніку, спорядження і зброю. Учора, дев'ятого грудня, війська нашого Південно-Західного фронту звільнили місто Єлец.

У залі пролунали оплески, вигуки: «Ура Ленінській Комуністичній партії!»

Виждавши якийсь час, генерал підніс руку:

— Останніми днями негода заважає нашим діям, та найближчим часом ми повинні надолужити втрачене, докласти всіх зусиль, щоб забезпечити пересування наземних військ. Бажаю вам усім нових бойових успіхів!

Після обіду, поєднаного з вечерею, розпочався святковий концерт художньої самодіяльності. Його відкрили наші солісти, виконавши «Три танкиста» і «Раскинулось море широко» під акомпанемент баяна. Сержант Просолов досить гарно володів голосом, і йому довго аплодували, викликали на «біс». Але суворий конферансьє технік-лейтенант Забелін заявив, що пісні повторюватись на будуть, бо дуже велика програма. Офіціантка Віра Васіна проспівала «Тучи над городом стали», «Любимый город», «Я на подвиг тебя провожала». Співали льотчики, штурмани, техніки, офіціантки, вкладаючи у свої улюблені пісні всю душу, все своє вміння, пісні, в яких звучали і біль розлуки, і втрат, і гордість за свою прекрасну Батьківщину, і велика віра у всеперемагаючу силу життя. Нарешті конферансьє оголосив: переходимо до другого відділення концерту — скетчі й гумор. У залі зачувся гомін.

— Ну, зачекай, тобі кажуть,— стримував когось Барішников.— Чого тобі туди йти?

— Що там за голоси? — уп'явся суворим поглядом конферансьє в порушників тиші.

— Я хочу заспівати пісню, а мене не пускають,— підняв руку старший лейтенант.

— Я сказав: перше відділення концерту закінчилося,—

переконливо відповів Забелін.— Та, зрештою, у нас самодіяльність. Прошу на сцену, тільки, будь ласка, без повторень.

— Ні, повторюватись не буду,— буркнув старший лейтенант і попрямував до баяніста.

Усі в залі були не тільки здивовані, а й зніяковілі, побачивши на сцені струнку постать Кості Горелова. Це був тихий, скромний, небалакучий льотчик, який недавно прибув у наш полк. І тепер усі побоювались, що він зараз зіпсує такий гарний вечір. А Горелов тим часом, перемовившись з баяністом, підійшов до краю саморобного кону, злякано дивлячись у зал. Здавалося, ще мить, і він втече зі сцени. Та ось він одразу зібрався, високо підніс голову, кивнув музикантові, і тієї ж миті полилася, хапаючи за душу, незнайома мелодія. Потім непомітно, вправно в звуки баяна впівся м'який, оксамитовий голос співака. Зал завмер. Нічого подібного глядачі не чекали. І пісня була нова, й відчувалося, що співав її сповнений натхнення майстер.

У слухачів мурашки пробігали по спині, серця стискалися з невимовному щемі. Лунали виразні слова пісні:

Ты теперь далеко, далеко,
Между нами снега и снега.
До тебя мне дойти не легко,
А до смерти — четыре шага.

Чарівний голос співака, звуки баяна захопили й понесли слухачів з теплого залу в темне, холодне небо, в широкі засніжені степи, де кипить бій, палахкочуть заграви пожеж, де свистять кулі і смерть разом із заметіллю кружляє над головою бійця...

Зал вибухнув оглушливими оплесками, вигуками: «Молодець, Горелов!», «Просимо повторити!» Та конференсьє, піднісши руку, стояв мов кам'яний, доки все ушухло.

— Товариші, більше витримки. Ви ще будете співати чи з вас вистачить овацій? — звернувся він до Горелова.

В залі знову пожвавлення.

— Товариші, тихіше,— досадливо махнув він рукою і оголосив: — Товариш Горелов заспіває ще одну пісню.

Горелов так само легко й артистично заспівав «Єх ты, Любушка, красна девица». Тепер в його голосі чулися варіації, що нагадували спів Лемешева, м'які й задушевні. Слухачам ще раз довелося дивуватися неабияким здібностям свого однополчанина.

Не встиг Горелов збентежено, бочком протиснутися на своє місце, як на сцені з'явився брудний, обідраний німецький

солдат з великим хрестом на грудях. Він тремтів, кутаючись у лахміття, і ледве переставляв ноги, взуті у великі калоші, підв'язані до ніг мотузками. А з другого боку сцени вигулькнув поважний єфрейтор, вдягнений у нове обмундирування з блискучими гудзиками. Забачивши обідранця, єфрейтор зупинився і живо вигукнув:

— Егей! Алло! Гансе, здрастуй! Гутен таг! Ми є нове повнення. Прібиль добивать руський комуніст. Хайль Гітлер!

Обідранець закліпав очима, явно не впізнаючи свого друга, і, замість фашистського привітання, почав відчайдушно чухатися, підстрибуючи на місці. Єфрейтор в цей час з захопленням мацав залізний хрест на грудях Ганса і весь час щось швидко белькотів по-німецьки, плескав Ганса по плечах і самовдоволено посміхався. Потім, отямившись, став у позу й патетично заговорив речитативом:

— Сьогодні я Ельзі листа написав, що полк наш боровся відважно!

Ф р о н т о в и к : А наш під Москвою поразки зазнав і там залишився назавжди.

Є ф р е й т о р : Нам фюрер сказав, що Москву заберем. В війні цій немає нам рівних.

Ф р о н т о в и к : А я зовсім певен, що всі ми помрем. Наш фюрер поганець, негідник.

Розгніваний єфрейтор, істерично копіюючи Гітлера, заволав:

— Ви всі панікери! Розскиглились тут. Ловити б на пічці вам бліх!

Ф р о н т о в и к (збуджено). Ну що ж, мій друже, однак я здаюся, а Гітлер капут. Хенде хох!

Глядачі щиро сміялись, аплодували, викликаючи артистів. З-за лаштунків, плутаючись в лахмітті, вибіг наш оружейник, смішно розкланюючись на ходу, а за ним високий сержант, переломлюючись навпіл, низько вклонявся. І знову прокотився добродушний схвальний сміх. На сцені нові дійові особи: з-за лаштунків вийшли Гітлер і Герінг. Наблизившись до рампи, вони зупинилися й почали мовчки роздивлятися один одного з ніг до голови.

Герінг — високий пузанько, весь увішаний орденами, медалями й хрестами, презирливо дивився на миршавого Гітлера з чубчиком на лобі, вдягненого у великий, не по ньому костюм з довгими рукавами й холошами, що волочилися по підлозі.

У глядачів блищали очі, линув гучний сміх, хоч зі сцени ще не пролунало жодного слова.

Фашистські ватажки повели розмову, безбожно калічачи й змішуючи російську мову з німецькою. Збуджений міражами перемог, Гітлер почав кричати, тупати ногами, розмахувати руками, хапаючи Герінга за барки. Герінгу це не сподобалось, він ляснув Гітлера по шиї, потім вчепився у волосся фюрера, Гітлер підставив ногу, Герінг, падаючи, вхопився за Геббельса, і вся трійця на радість глядачів раптом покотилася по підлозі. З цієї купи до глядачів доносились окремі відчайдушні вигуки: «Хенде хох! Форвест нах остен! Хайль! Капут!»

Програма вечора завершилась пізно. Під кінець усі присутні, наче гімн, що кличе на смертельний бій з ворогами, натхненно виконали пісню «Священная война».

— Гарний у вас народ,— казав Рассказову і Козявіну генерал, виходячи надвір, де його чекала емка.— В інших частинах, де я побував, люди також рвуться у бій, бадьорі й здорові, але ваші орли виглядають куди бадьорішими й енергійнішими. Навчайте їх, товариші, воювати по-справжньому. Так, щоб ворога бити несподівано, блискавично й напевно, а самим залишатися неушкодженими. До речі, звідки взявся у вас цей Горелов? Я із задоволенням слухав його пісні. Адже це талант.

— Він гарний льотчик,— відказав Козявін.— Закінчив авіаційну школу, літав удень і вночі, по-справжньому любить льотну справу. Одного разу на аматорському концерті він заспівав, усім це дуже сподобалось, і командування, незважаючи на протести Горелова, майже силоміць відправило його до консерваторії, де він абияк провчився півроку. Коли ж розпочалася війна, Горелов утік на фронт. От і вся його артистична біографія. А льотчик з нього вийшов тямущий. Цей не підведе,— закінчив комісар.

— М-да,— задумався генерал.— Ви його по можливості оберігайте. Дивись, після війни з нього великий артист вийде.

Струшуючи з коміра сніг, що й досі густо валив, генерал потиснув руку командирам і сів у машину. Емка, пробуксувавши на місці, легко покотилася вперед і зникла за пеленою снігу.

Збудження, викликане приємними подіями дня, довго не минало. Я лежав у постелі з розплющеними очима, поновлюючи в пам'яті картини незвичного свята. Поруч на ліжку неспокійно перевертався Панченко. Так, багатьом сьогодні не спиться. Орден — це не жарт. Одержуючи ці заслужені нагороди, хлопці чимало перехвилювались.

І вранці над землею висіли хмари, падав густий сніг. Люди були весь час зайняті: упорядковували літаки, розчищали стоянки, готували злітну смугу. Тільки надвечір снігопад трохи припинився.

Коли льотчики зібралися в землянці командного пункту, командир полку підкликав до свого столу мій екіпаж і пояснив бойове завдання, показуючи на карті, як має бути прокладено бойовий курс і виконано маневр у районі цілі. Розуміючи завдання й погоджуючись із пропозицією командира, я мовчки кивав головою, а штурман старший лейтенант Немцов, роблячи помітки на карті, поставив хрестик на залізничній станції Орел.

— Дивись, Єфремов, — зі стурбованим виглядом мовив Рассказов. — Погода нестійка. Частіше інформуйте нас, — командир перевів погляд на радиста.

— Слухаю, товаришу командир! — відповів стрілець-радист Федосєєв.

— Ну, а якщо піде сильний сніг, погіршиться видимість чи знизиться хмарність, негайно повертайся додому, — знову з тривогою подивився на мене Рассказов.

— Все зрозуміло, товаришу командир. Дозвольте йти?

— Так, вилітайте.

Ми вийшли з землянки в холодну темну ніч. Льотчики, штурмани й радисти, що залишилися, розмістилися в землянці де хто як міг. Про те, що відбувалося на землі після нашого вильоту, нам згодом розповів Трифонов.

Найбільша група розмістилася на широких нарах, де було м'яко, тепло й приємно, пахло запашним степовим сіном. Адже вильоту доведеться чекати довго, а може, його і зовсім не буде, тож можна й побалакати, годинку-другу покуняти.

За широким, міцно збитим столом, освітленим саморобним світильником (з гільзи снаряда 37-міліметрової гармати), сиділи Рассказов і Віктор Шестаков, який проклинав свою гірку ад'ютантську долю. Він писав рапорт до вищого штабу про виконану за день роботу, розлючено вмочаючи в чорнильницю перо.

— Ти що пихкотиш, наче паровоз! — посміхнувся Рассказов, розглядаючи карту.

— Та що, товаришу командир, усі літають, а я сиджу над цією писаниною. — Шестаков спересердя жбурнув ручку на списані аркуші. — Що вам варто було відпустити мене з Єф-

ремовим замість Немцова? Прилетів би з завдання і все зробив як слід.

— Хто зна,— задумливо дивлячись на вогник світильника, проказав Рассказов.— У найближчий час обіцяю надати тобі можливість відзначитися.

Льотчики на нарах посміхалися, слухаючи скарги Шестакова. І хоч як це дивно, щиро співчували ад'ютанту, що йому не так часто доводиться літати під вогонь ворога, як їм.

— Так, Вітька справжній вояка, і йому нелегко дивитись, як ми літаємо, а він пише папірці,— висловився Сидоркін.

— А я думаю, йому заздрісно,— підтакнув Кравчук.

— Не заздрісно, а образливо, хлопці. Ось, по-моєму, в чім річ,— заперечив Панченко.

— Уявляєте: ми — весь полк — вилітаємо...

Двері землянки з гуркотом відчинилися й разом з клубами пару впустили запорошеного снігом комісара Козявіна. Він енергійно обтрусився й став лаяти погоду.

— Така завірюха знялася, не дай боже,— відплывуючись і витираючи хустинкою обличчя, гучно казав комісар.— Ледве дістався до аеродрому. А ви тут сидите й нічого не знаєте,— обвів присутніх уважними очима.— В повітрі нікого немає? — запитав він Рассказова.

— Єфремов пішов у розвідку.

Надягши хутрянний шолом і теплі рукавиці, Рассказов попрямував до дверей. Слідом за ним вийшло кілька чоловік. Невдовзі цікаві повернулися, обтрушуючи сніг і тривожно Pereziraючиcь. Шестаков і комісар Козявін зідзвонювались з метеостанцією, з Воронежем, з засобами приводу.

— Зв'язок з екіпажем і досі не встановлено,— поглянув Шестаков на комісара.

— Оце найнеприємніше,— спохмурнів Козявін, накручуючи ручку телефону.

Ми в цей час були на підході до аеродрому. Вилетівши рано ввечері, я набрав висоту 200 метрів, наскільки дозволяла хмарність, і ліг на курс у північно-західному напрямку. Погода була складна. Над літаком, клубочачись і чіпляючись кошлатими чорними крайками за кабінку проносились щільні, важкі маси хмар. Слідуючи під крайкою хмар, я напружено вдивлявся у широкий, оповитий сутінками білий степ з чорними плямами лісів, сіл і селищ; на землі, куди не кинь погляд, було темно, пустельно й глухо. За дві-три хвилини Немцов доповів:

— Підходимо до лінії фронту.

Незабаром за хвостом літака пронеслося кілька трас від

пострілів зенітних кулеметів. Ми не звернули на них уваги, зайняті кожний своєю справою. Пильно вдивляючись уперед, я побачив за курсом літака вузьку лощину, через яку було перекинuto міст. На мосту копошилися люди, певно, лагодили перехід.

Спарені кулемети штурмана затахкотіли. Стрімкі різноколірні кулі затанцювали по мосту. Гітлерівців наче вітром здуло.

Зі збільшенням висоти видимість по небокраю розширилась. У туманному серпанку, далеко в тому боці, де мав би бути Орел, почали проглядатися невиразні довгі ланцюжки вогнів. Вони збігалися на північному заході в одну крапку.

— По-моєму, це рухаються машини з запаленими фарами. І прямують на Орел. Що це означає, не збагну,— розмірковував я вголос.— Їх тут тисячі. Може, гітлерівці драпають?

— Ну, звичайно! — радісно вигукнув штурман.— Тікають непереможні вояки Гітлера.

— Приготуватися! — подав я команду.— Патронів не шкодувати. Бити по машинах так, щоб марно не пропала жодна куля.

А машини йдуть і йдуть, поспішають, захаращують шляхи, не вимикають фар.

Отже, вони не чують нас. Знизились до 30—40 метрів. Вогонь! Штурман і стрілець-радист одночасно вдарили з кулеметів короткими чергами. Автомашини, потрапивши під вогонь літака, вмиль гасили фари, зупинялися, наскакували одна на одну, сповзали в кювети. Передні ж, оглушені власним гуркотом, продовжували рухатись із запаленими вогнями.

З близьких населених пунктів по літаку вели вогонь кулемети й малокаліберна артилерія. Траси пострілів зникали в хмарах. Здалеку, з безмежного білого поля, швидко наближаючись, впливали темні плями околиць Орла. Набираючи висоту, намагаючись увійти під крайку хмар, аби створити умови для бомбометання. Незабаром Немцов починає мигати сигнальними вогнями, подаючи команду, куди треба довернути, щоб точно вийти на ціль.

На малій висоті важко орієнтуватись, а темрява ще більш ускладнює пошук цілі. Літак несподівано вискочив на станцію. Гітлерівські зенітники мовчали: чи не хотіли передчасно викривати систему свого вогню, чи прийняли наш літак за випадковий. Штурман, мигаючи сигналами, уточнював напрямок. Нарешті спалахує білий вогонь: прямо! З гурко-

том відкриваються бомболюки, і вітер жбурляє в обличчя снігом.

— Тримай! Тримай так! — повторює штурман. — Ідемо добре...

За кілька секунд літак, здригнувшись, вільний від бомб, полегшено рветься вперед. Я примушую його витримувати курс по прямій. Треба штурману простежити за наслідками бомбометання. Секунда, друга, і раптом темряву ночі, мов блискавки, розпанахують яскраві спалахи вибухів бомб. До неба здіймаються клуби багряного вогню, осявають землю, відбиваються на екрані низьких хмар.

Ворожі зенітники відкривають шалений артилерійський і кулеметний вогонь. Літак похитується від близьких розривів. Снаряди з тріском лускаються там і тут, засипають літак бризками осколків. Гидкий, нудотний сморід порохових газів викликає кашель. Різким розворотом я намагаюсь вийти з-під вогню противника. В цей час з лісу, куди ми повертали, вдарили зенітні кулемети. Траси великокаліберних куль проходять так близько над кабіною, що я мимохіть нахилию голову. Але Немцов не дрімає: його черги у відповідь, мов кинджали, впиваються в узлісся, де засіли вороги, і кулемети замовкають. Довертаю літак на станцію, аби ще раз подивитись на наслідки нальоту, Федосеев з бортового кулемета стріляє по вогневих точках ворога, розміщених навколо залізничного вузла. Від заграв пожеж вкрита снігом рівнина забарвилась мінливим блідо-рожевим кольором, і на ній виразно проступав темний ліс, чагарники, окремі будинки, темні квадрати автомашин і навіть люди, що метушилися біля них. «Оце так панорама!» — дивувався я незвичним видовищем. А Федосеев, не гаючи часу, бив довгими чергами по спалахах стрільби ворожих кулеметів і гвинтівок.

Палаючі ешелони освітлювали місцевість на багато кілометрів довкола. В одному з ешелонів вибухали снаряди, й снопи іскор та вогню розлітались в усі боки фейерверком.

— Під цю музику вони бадьоріше котитимуться у своє лігво.

Та знавіснілі гітлерівці відкрили швидкий артилерійський вогонь по літаку, і тепер він летів у чорному диму, у блиску вибухів, мов неприступний месник. Проте чудес не буває. Один із снарядів розірвався під правим мотором. Літак різко похитнувся, схилившись на ліве крило, і я насилу вирівнюю машину. З набором висоти входжу у хмари.

Десь позаду ще рвалися снаряди, осяваючи спалахами білу імлу.

Збудження, викликане поєдинком з ворогом, проходить. Став оглядати прилади. Одразу впало в око: на правому моторі критично висока температура води й масла. Я був змушений знизитися під хмари, уважно прислухатися до роботи моторів. Температура на правому моторі продовжувала зростати. От-от заклинить. Як належить у такому випадку, вимкнув несправний мотор.

У темряві ночі зраний бомбардувальник низько летів на схід над шляхом, яким і досі рухались машини фашистів, що відступали. Вони ще довго тікатимуть на захід з-під Тули, Сталіногорська, Єфремова, Єльця, кидаючи спорядження, зброю, техніку, тисячі пораних і обморожених солдатів та офіцерів. Я дивився на вервечки вогнів, на цю панічну втечу, і почуття задоволення зігрівало мене в цю холодну ніч. Ворог одержував відплату за свої злочини. Десь там, унизу, змучені довгими боями радянські воїни на довжелезній лінії фронту від Калініна й до Тіма невтомно переслідують фашистську армію. Думаю про тисячокілометрові простори, де вирують бої, і знову ковзаю поглядом по приладах. Варто лівому мотору збавити оберти — і кінець.

Незабаром рідкий сніг погустішав, і хуга вмить заступила небокрай, поля й шляхи, машини в русі, весь довколишній світ. У темній кабіні фосфоресцюючим світлом мерехтіли прилади, показуючи, що літак летить правильно, лівий мотор тягне справно, зберігаючи висоту. Важко й небезпечно під хуртовину, в непроглядній пітьмі летіти на одному моторі. Здається, вдихаєш у двигун машини, що слабне, усі свої сили.

Рвучкий вітер хитає нестійкий літак. Руки й ноги німіють від напруження й зусиль, чинячи опір тиску рулів. Стрілки приладів безперервно рухаються, двояться у стомлених очах, створюють хибні уявлення про хід польоту. Розумієш, що прилади показують правильно, а мозок сприймає дійсність у спотвореному вигляді. Доводиться напружувати силу волі й увагу, аби змусити себе вірити приладам. Політ, здавалося, триває безмежно довго. В непроглядній пітьмі зеленуватим світлом палахкотять авіагоризонт, компас, висотомір, показник швидкості. Це і є твій єдиний видимий світ.

— Чи скоро вже аеродром?

— Лишилося хвилин п'ять-шість,— відповів штурман.

— Зв'язок із землею є?

— Ні, командире. Певно, обірвалась антена.

За кілька хвилин у навушниках знов зачувся голос штурмана:

— Попереду дві жовті плями на землі — посадочні прожектори.

Побіжно зиркнувши на висотомір, я відмітив про себе: п'ятдесят метрів до землі. Плавню зменшуючи оберти мотора, мало не навпомацки почав знижуватися. Високо чи низько — важко визначити. Вдивляюся у розпливчасту смугу світла, що наближається, легкими порухами штурвала підтримую машину і ледве відчуваю, як літак чиркає колесами по снігу і вже біжить по землі, м'яко похитуючись на снігових переметах.

Ось промайнуло, наче привид, світло прожекторів, залишившись десь позаду разом з пеленою снігу. Та літак упевнено, стійко котиться в темряві, поступово стишуючи біг. Хай тепер за вікнами кабін мечеться, лютує і віє вітер. Бойовий політ завершено. Завдання виконано. Я з полегшенням вирикаю мотор, який дотяг нас до аеродрому.

Зняв шолом і витер долонею спітніле обличчя. Вистачило сил тільки показати:

— Ось ми і вдома.

Вітер хльоскав снігом по літаку й легенько похитував його.

3

Я завжди просто, по-своєму ставився до людей. Довіряв їм, як собі самому. Багато льотчиків, від молодших і до найвищих за положенням і званням, намагаються підібрати екіпажі за своїм бажанням, щоб штурман і стрілець-радист по всіх статтях були на висоті. Я літав з молодими, старими, досвідченими й необстріляними і, щоправда, іноді мав клопіт, та ніколи не шкодував про це, вважаючи, що кожному властиво помилятися.

Так от... Це сталося наприкінці листопада сорок першого року, коли наші війська визволяли Ростов і з боями просуvalися вперед. На той час льотчики полку працювали з аеродрому підскоку в районі станції Роздільна, підтримуючи війська, що наступали. Особливо вдало діяла авіація на Запорізькому напрямку, громлячи колони ворога, що відступали, й паралізуючи рух на залізниці. Льотчики були задоволені своїми успіхами.

Прагнучи стримати натиск радянських військ, німецьке

командування підтягувало до Таганрога резерви з Донбасу через станцію Волноваха, а з Запоріжжя — через станцію Пологи. Ми одержали завдання протягом ночі бомбардувати станцію Пологи й зупинити рух ешелонів ворога.

Всі екіпажі, що займали один із класів місцевої школи, старанно готувалися до вильоту, прокладали маршрути, уточнювали час, сигнали, засоби приводу. Тільки я безцільно переходив від однієї групи до другої, наче сторонній глядач, з цікавістю спостерігаючи за підготовкою льотчиків до бойового вильоту, — захворів наш штурман Зимогляд. Аж ось мене покликав з сусідньої кімнати заступник командира полку майор Хардін і сказав:

— Якщо у тебе немає штурмана, я полечу на твоєму літаку. Тільки згодом, коли випущу в повітря всі екіпажі.

Я козирнув і вийшов на ганок. Вдихнувши на повні груди свіже морозне повітря, роззирнувся й побачив біля палісадника молодого штурмана лейтенанта Ніколаєва, якого на відміну від Ніколаєва Михайла Яковича ми називали Ніколаєв-другий. Він сидів на лавочці і байдуже дивився на далекі засніжені поля.

— Чого зажурився? Може, вдома щось трапилось?

— А що ж мені робити, коли не беруть на бойове завдання? За два місяці зробив шість вильотів.

— Яке вони мають право не брати? Цю несправедливість ми зараз виправимо. До польоту готовий? — запитав я у Ніколаєва.

— Готовий! — підвівся той.

— Чудово! Ти посидь тут. — І я пішов до майора Хардіна.

Вилетіли ми близько десятої вечора. Екіпажі тієї ночі бомбували ешелони на станції Пологи по всій дільниці залізниці аж до Запоріжжя. В цей час працювала і авіація далекої дії. Станція Запоріжжя горіла. В повітрі висіли освітлювальні бомби, біла зенітка, на землі вибухали фугаски.

Відбомбувавшись, сповнений незвичних вражень, збуджений близькими вибухами снарядів, Ніколаєв намагався поділитися зі мною своїми переживаннями.

— А бомби хоч не забув скинути? — запитав я жартома.

— Ой, не знаю! — заклопотано вигукнув Ніколаєв і замовк, напевно перевіряючи, чи не висять бомби.

Я бачив вибухи наших бомб, вони лягли добре.

Так ми повертались додому. Вже побачили прожектор, який крутив променем.

— Слухай-но, Ніколаєв, а ми пролітаємо аеродром трохи осторонь, дивись, он же прожектор.

— До аеродрому ще десять хвилин польоту,— впевнено показав штурман.

— А! То давай vedi. Стеж за орієнтировкою,— запропонував я, краєм ока спостерігаючи, як зникає десь позаду привітливий промінь прожектора.

Минуло десять хвилин — аеродрому немає.

— Так, ми пролетіли наш аеродром десять хвилин тому,— несміливо признався Ніколаєв.

— Головне — вчасно визнати свою помилку і негайно виправити її. Бери зворотний курс.

Пролетіли зворотним курсом десять хвилин — аеродрому немає і близько. Трохи покружлявши в пошуках прожектора, я показав Ніколаєву на багаття, що горіли в полі, і сказав, що сяду біля них, а він збігає й довідається, де ми знаходимося.

Я увімкнув фари і спокійно, як удень, сів на засніжений майданчик. Там палали багаття й люди розчищали сніг, готуючи новий аеродром для фронтової авіації. Я бачив, як Ніколаєв підбіг до найближчої групи людей і, розмахуючи руками, почав їм щось пояснювати. А ще хвилин за дві робітники підняли його на руки й посадили в кабінку літака.

— Наш аеродром зовсім поруч. Сім хвилин льоту,— повідомив він.

— Ми все-таки наблизились додому на цілих три хвилини. Бери новий курс,— звернувся я до Ніколаєва.

Літак, здіймаючи сніг, відірвався од землі й зник у небі.

Та на цьому посвята Ніколаєва у «справжні» штурмани ще далеко не скінчилася. Пролетіли ми розрахований час, а аеродром, наче заворожений, не з'являвся.

— Що ж тепер будемо робити, товаришу штурман?

— Не знаю, товаришу командир,— широко признався Ніколаєв.

Я і сам вже почав хвилюватись, уважно придивляючись до похмурої місцевості й спостерігаючи обіч, чи не з'явиться десь промінь приводного прожектора. Поколесивши трохи по невеликому простору, я помітив збоку кволий жовтий промінець посадочного прожектора і, щоб не втратити його з виду, круто розвернувся. Однак при нашому наближенні прожектор згас.

— Вони не хочуть нас приймати. Це ж аеродром У-2, над ним кружляють маленькі літаки. Та все одно сядемо тут.

Орієнтуючись по ледь помітних ознаках, я вийшов на посадочний курс, увімкнув фари й сів на аеродром, що зачався в цілковитій темряві. Тамправлялися палим п'ять-

шість кукурудзників. На своє здивування, я впізнав серед льотчиків і техніків, що підбігли, свого товариша по Сталінградській школі військових льотчиків Петра Серова. Тепер це був не просто Петько Серов, а комісар полку прославлених нічних бомбардувальників У-2. Він запросив нас разом поведеряти.

Під час вечері ми розбалакалися, згадали далеке курсантське життя — Сталінград, красуню Волгу з пароплавами, білянами, плотами, баржами, з її сонячними гарячими пляжами, зеленню лісів на заплавному лівому березі. Згадали перші польоти на У-2, успіхи й невдачі, своїх друзів-курсантів. Де вони тепер? Куди закинула їх війна? І воложніли наші очі.

— Слухай-но,— торкнувся мого плеча Серов.— У нас до вас прохання. Розумієш, на нашій ділянці наземні війська готують рубежі для наступів. Де-не-де вони вже потіснили німців і зайняли зручні висхідні позиції. А от на одному напрямку ніяк не можуть оволодіти висоткою, що є ключем оборони гітлерівців — заважає дот. Німці строчать з нього кулеметним вогнем на триста шістдесят градусів. Підійти й подавити його неможливо.

— Дот — складна справа. А що у тебе за прохання?

— Ви б не підірвали цю штуку?

— Як підірвати?

— Скинути бомби — і кінець. Ми б і самі, та прожекторчик у них там є. Спіймають, гади, променем нашого тихохода і розстріляють. Одного підбили, він сів біля лінії фронту. А сьогодні повернувся весь продірявлений другий.

— Нас теж можуть збити,— відповів я.— І влучити з літака у дот — нелегко. Штурман у мене молодий.

— Пусте! Спробуйте, хлопці. Я певен, ви його розіб'єте. Скільки ваш літак може взяти бомб?

— Десять 'стокілограмових можна підвісити.

— От і чудово! — посміхнувся Серов.— Операцію підготуємо як належить. По-перше, наш літак викине над ціллю штуки чотири освітлювальних бомб, артилерія снарядами точно покаже, де знаходиться ціль. А ви в цей час підлітаєте...

Поки підвішували бомби, заливали в баки бензин, домовлялися з КП командира піхотного полку, наближався світанок. Наш екіпаж давно вже сидів у літаку, нетерпляче позираючи на годинник і очікуючи сигналу до вильоту. Навколо зібрались техніки, льотчики, механіки, які з цікавістю розглядали великий білий моноплан.

— Оце так машина! — захоплювався молодий льотчик, з виглядом знатока пояснюючи тим, що зібралися, бойові якості СБ. — Швидкість — триста шістдесят, стеля — вісім тисяч метрів. А бомби — тисяча двісті кілограмів, не те, що наш тихоня.

Льотчику ставили запитання, і він охоче відповідав, трохи бравуючи тим, що колись вивчав і навіть кілька разів літав на СБ.

Закінчувався огляд літака інженером і техніком. Промені ручних ліхтариків повзали по фюзеляжу, рулях керування, по вузлах шасі, закрилках. Нарешті інженер довгими помахами ліхтаря подав сигнал: «Усім одійти». Закрутилися гвинти моторів, женучи снігову порошу. Я збільшив оберти — зачулося могутнє ревіння, закружляла стрімка заметіль, і земля затремтіла під ногами людей. Зменшивши оберти, розвів руки в боки. Техніки швидко прибрали з-під коліс колодки, і в наступну мить літак плавно рушив з місця, пришвидшуючи біг. Наче буря, прямо зі стоянки — в темне небо.

Підлітаючи до лінії фронту, я завважив зі спалахів снарядів і кулеметних трас на землі, що наші війська ведуть інтенсивний вогонь, а противник відповідає рідкою артилерійською стріляниною.

— Ніколаєв, бачиш лінію фронту? — запитав у штурмана.

— Бачу. До цілі три-чотири хвилини польоту, — відказав Ніколаєв. — Розрахунок на бомбування в мене готовий, треба набрати висоту.

— Будемо бомбити з трьохсот метрів, — твердо сказав я. — Бомби скинеш усі відразу — залпом.

— Ціль десь попереду за нашим курсом.

— Навколо біло і скрізь стріляють.

Ніколаєв впивався очима в невиразні обриси землі. І раптом прямо за курсом літака побачив багрянну трасу кулеметного вогню, що врізалася в передній край військ.

— Ось він! — вигукнув Ніколаєв, швидко налагоджуючи телескопічний приціл.

— Стеж уважно!

Цю мить внизу під літаком загорілися освітлювальні бомби. Земля стала проступати виразніше, було видно руїни будинків, кущі, звивисті лінії траншей і окопів. Ніколаєв дивився вже у приціл і бачив згусток вибухів артилерійських снарядів на невеличкім просторі. «Десь тут», — вирішив він і під розрахованим кутом прицілювання смикнув рукоятку скидача.

Відчувши, як літак кинувся вперед, звільнений від бомб,

я ту ж мить вивів його на крутий лівий віраж, намагаючись роздивитися, що робиться на землі. Встиг побачити лише сильний спалах яскравих вогняних стовпів од вибухів бомб, і тут же вибухова хвиля трусонула літак з такою силою, що я похитнувся, навалюючись на штурвал і ще більше збільшуючи крен літака. Коли трохи отямився, відчув, що повис вниз головою на прив'язаних ремнях. «Літак перевернувся на спину», — зринула здогадка. Різко, до відказу, повернув штурвал ліворуч. Перед очима кружляли земля й небо, дибки ставали вогні пожеж, звідкись згори летіли трасуючі кулі й світилося око прожектора. А літак тим часом, крутнувши повну бочку, повільно плинучи, виходив у горизонтальний політ.

Не встиг я до кінця опам'ятатись, як у кабінку сипонув засліплюючий потік світла й навколо площини літака замиготіли трасуючі кулі.

— Семиякін, бий по прожектору! — кричу стрільцю-радисту.

Приземлились ми на своєму аеродромі вже на світанку, коли нас перестали чекати. Звісно, майор Хардін лаяв нас на чому світ стоїть.

— От я задам вам, нехлюї! — кричав він. — Ач, розпустилися. Анархію розводите... Відстороню від польотів!

— Товаришу майор, вас викликають до телефону, — доповів черговий по штабу лейтенант Лебедев.

— Іду. А ви зачекайте, голубчики, розмова з вами ще не закінчена. — І Хардін вийшов у другу кімнату.

— Де вас носило? — запитав Лебедев. — Ми думали, що вас збито над ціллю.

Командир швидко повернувся. Він гмикав, знизував плечима, поглядаючи на екіпаж, що завинив, а потім заговорив миролюбно:

— Ну, друзі, всипав би я вам перцю, коли б не піхота. Передали вам подяку. Вони висоту якусь взяли. На подяку командира полку не сподівайтесь, скажіть спасибі, що не одержали стягнення, хоч ви його й заслуговуєте. А тепер — марш спати, — з вдаваною серйозністю сказав Хардін.

Це було наприкінці листопада, на Ростовському напрямку, а тепер стояв грудень, радянські війська громили німецько-фашистських загарбників під Калініном, Москвою, Тулою, Єфремовим, Єльцем. Льотний склад полку Рассказова після негожих днів готувався до активних боїв.

Була шоста година ранку, коли черговий розбудив льотчиків і запросив їх до командира полку. Невдовзі навколо столу, за яким сидів командир з розгорнутою картою великого району, зібрались льотчики і штурмани; стрільці-радисти на чолі з начальником зв'язку влаштувалися записувати дані радіостанцій, позивні, сигнали.

— Увага, товариші! — проказав Рассказов, розгладжуючи долонями зморшки на карті. — Годину тому в розвідку вилетів екіпаж майора Хардіна. Він летить за маршрутом Шигри — Курськ — Білопілья — Конотоп — Брянськ — Орел — Лівни й знову назад. Тобто охоплює майже весь район, де нам сьогодні доведеться діяти. Розвідник передає: «Висота хмарності 250—300 метрів, кількість — 10 балів, деінде падає сніг, видимість добра». На світанку полк діятиме окремими екіпажами. Усім вести розвідку в інтересах наземних військ. Завдавати бомбардувальних ударів по залізничних ешелонах у путі й на станціях. Атакувати по можливості літаки на аеродромах вогнем кулеметів і бомбами. Бити по автоколонах ворога і по групах піхоти. При нагоді атакувати й руйнувати залізничні мости в тилу ворога. Для досягнення раптовості використовувати бриючі польоти, польоти на малих висотах і хмарність. Погода сприяє нашим діям. Виліт за готовністю екіпажів. Не чекайте додаткових наказів і сигналів. Усе, товариші. По літаках! Так, от іще що. З першим ешелоном вилітаю я. На аеродромі залишається комісар Козявін.

Поки льотний склад готувався, влаштовувався на літаках, майор Хардін під час маршруту потрапив у сильну заметіль, непомітно проминув Конотоп, Бахмач, вискочив на Ніжин і, прийнявши його за Конотоп, розвернувся на Брянськ, що одразу переплутало всі штурманські розрахунки. Коли час минав, а Брянська все не було, штурман старший лейтенант Ілляшенко запропонував піти далі тим же курсом. Погода на цей час знову погіршилась, і штурман уже не зміг поновити детальну орієнтировку. Бомби довелося скинути на автоколону, що рухалася на схід, десть, як гадав штурман, у районі Брянська. Проблукавши ще якийсь час, екіпаж вирішив іти курсом 90° — прямо на схід, аби уникнути неприємностей. Була восьма година, світало, й на землі проступали села, ліси, річки, шляхи. Попереду показалось велике місто.

— Це Воронеж,— доповів штурман Ілляшенко.— Бачу аеродром.

— Чудово, заходжу на посадку,— своїм звичним голосом відповів Хардін.

Випустивши шасі й закрилки, він спокійно став планерувати. А штурман, дивлячись на майданчик аеродрому, помітив десятки зо два літаків. Йому здалося дивним, що літаки стоять відкрито, не в капонірах і без маскуванню. Невиразна здогадка підтвердилась, коли вони пролетіли над літаком, на крилах якого розпласталися широкі чорні хрести.

— Німці! — крикнув штурман Хардіну, коли літак уже повз на лижах по землі.

— Спокійно! — озвався напруженим голосом льотчик.— Слухайте мене уважно. На аеродромі майже нікого немає. Я розвернусь і рулитиму вздовж стоянки, а ви бийте з кулеметів по літаках.

Пробіг ще не закінчився, а Хардін уже енергійно розвернувся на сто вісімдесят градусів і вирулив, спрямовуючи ніс літака так, щоб штурману було зручно стріляти по ворожих літаках. Коли до першого з них лишалося метрів сто. Хардін відривисто крикнув:

— Вогонь!

Штурман і радист одночасно відкрили інтенсивний вогонь, розстрілюючи найближчі літаки. Траси куль віялом розсипалися навколо. Технічний склад і ті, хто перебував на аеродромі, зі страхом і здивуванням дивилися на те, що діялось.

Швидко котився білий бомбардувальник, з кабіни якого шугало полум'я кулеметів. Спалахнуло два літаки, вибухнула цистерна з бензином, загорівся ще один літак. Могутнє ревіння моторів — і білий птах, якого пілотував хоробрий льотчик, одірвався від землі. На бриючому польоті він зник у серпанку раннього ранку.

— І досі не можу опам'ятатися,— заговорив Хардін, коли ворожий аеродром залишився далеко позаду.— Куди це нас занесло, штурмане?

— Товаришу командир, це був Орел, а не Воронеж. Дуже схожий на Воронеж — і річка, і узлісся. Коли б це вдень, нас би спалили.

До свого аеродрому вони не дотягли, мотори стали давати перебої, і Хардін ледве встиг посадити машину в десяти кілометрах за лінією фронту.

Того дня всі екіпажі полку діяли вправно, ініціативно і завдали німецько-фашистським військам великих втрат. Лебедєв з Заварихінім і стрільцем-радистом Федосєєвим спалили два літаки на польовому майданчику в районі Харкова і привезли розвідувальні дані. Екіпаж Панченка вогнем кулеметів і бомбами розігнав батальйони ворожої піхоти на захід від Лівни і причинив йому багато неприємностей. Екіпаж Бочина дістався до Брянська і, маскуючись хмарністю, зненацька скинув бомби на скупчення ешелонів. Іван Склярів із штурманом Кравчуком і стрільцем-радистом Смирновим бомбив ешелон на станції Орел. Відразу ж загорілися вагони й станційні будови. Німецька зенітна артилерія відкрила щільний вогонь, Склярів буквально припадав з літаком до землі, а потім, притискаючись до дахів будинків, ледве вискочив з-під обстрілу. На аеродромі в літаку нарахували до сімдесяти пробоїн. Екіпаж Сидоркіна, діючи на південь від Курська, напав на колону автомашин, що рухалися від Белгорода до Курська. Чотири заходи — колону зупинили, піхота розбіглася по всьому полю, покинувши зброю. Старший лейтенант Баришников із штурманом старшим лейтенантом Зимоглядом і стрільцем-радистом Єгоровим виявили велику колону ворожих військ, що відходила з району Мценська на захід, і скинули на неї бомби. П'ять інших екіпажів завдали ударів по ворожих військах, що відступали, в смузі дій Південно-Західного фронту.

Я прокинувся, коли всі екіпажі повернулися з завдання. Ні Трифонова, ні штурмана Немцова поруч не було. Відразу ж повернувся до тям від пожвавлення, що панувало в землянці. В приміщенні стояв гучний гомін голосів. Люди обмінювалися враженнями — кожний екіпаж діяв за особливих, відмінних від інших умов. Настрій у всіх був бадьорий, піднесений, бойовий. Та й було з чого радіти. Завдання виконано відмінно. Ворогові завдано великих втрат, наземні війська одержали багату інформацію розвідки, і, головне, полк не зазнав жодної втрати.

Наземні війська правого крила Південно-Західного фронту — оперативна група генерала Костенка, що рухалася в північно-західному напрямку, і 13-а армія, що наступала з півночі, завершили оточення великого Єлецького угруповання. Ворог тікав на захід, кидаючи зброю, техніку, спорядження, хворих і поранених солдатів і офіцерів. За короткий час у полоні радянських військ опинилися тисячі німецьких солдатів і офіцерів, а загальні втрати ворога на Єлецькому напрямку становили до двадцяти тисяч.

Війська Калінінського і Західного фронтів так само успішно просувалися вперед, звільняючи радянських людей від фашистської неволі.

Закінчився важкий час відступів!

Розшукавши штурмана й радиста, я запропонував їм піти на стоянку літаків і допомогти технікам швидше відремонтувати машини. Яке ж було наше розчарування, коли ми побачили на стоянці цілковитий розгاردіяш: на землі лежали капоти, шланги, колеса, окремі агрегати мотора, розбитий радіатор, якісь ящики, обгорточний папір, обтиральні засмальцьовані кінці, інструментальні торби. А літак стояв жалюгідний, без правого мотора, лише на рамі бовталися трубки, шланги, прокладки. Серед усього цього діловито рухались люди, чоловік шість техніків на чолі з інженером полку Поповиченком.

— Я гадав, уже все готово, а ви навіть мотор зняли.

— Зняли — значить треба, — сердито огризнувся Поповиченко, в нього щось не ладилось. — На тебе, Єфремов, не напасешся літаків. То тебе збивають винищувачі, то падаєш підбитий зеніткою, і хоч розірвись, а давай йому літак. Завжди тебе несе під самий вогонь, — уже добродушно бурчав старший.

— Війна... Німець лупить, як очманілий. Ти по-доброму хочеш йому вліпити бомбою, а він цього не розуміє і щораз намагається поцілити в тебе снарядом, — жартома виправдовувався я. — А мотор навіщо зняли?

— Йому вже кришка, відвоювався. Піде не запчастини. Ось дивіться, — показав лозинкою інженер, коли всі підійшли до козлів. — Один осколок влучив у нижню частину картера, і він тріснув. Коли б ти своєчасно не вимкнув мотор, він розвалився б, і літак неодмінно загорівся. Ну, а другий влучив у радіатор і розірвав соти. Добре, що кожен з цих осколків не потрапив у кабінку, — і Поповиченко підкинув на долоні стальну залізяку.

— Як же нам тепер без літака? — Штурман сумовито дивився на інженера. — Всі працюватимуть, а ми байдикуватимемо. Так німці геть забудуть про нас.

— А робити вам нічого не треба, — підморгнув інженер. — В містечку вродливі дівчата, от і відпочивайте, поки є можливість. Коли ти на землі, Єфремов, я себе спокійно почувую, тому що тоді все йде як слід, — щиро признався Поповиченко. — Усі літають, воюють, повертаються на справних літаках.

Було зрозуміле це добродушне бурчання, що нагадує

батьківську нотацію. Приємно було й усвідомлювати, що хтось думає про тебе, коли ти б'єшся з ворогами.

Ми відійшли від літака, закурили. Потім рушили до землянки, де тепло й тихо. Більшість льотчиків, влаштувавшись хто як міг, спала міцним сном перед нічними польотами. За столом начальника штабу, поклавши кудлату вогнисту голову на руки, солодко похропував Шестаков. На його тапчани, в куточку, сидів Панченко і читав при світлі саморобного ліхтаря якусь книжечку. Читав уважно, не звертаючи ні на кого уваги, і на його обличчі завмерла глузлива посмішка.

— Що це ти читаєш так уважливо? Готуєшся до іспитів? — присів я поруч із Панченком.

— Шедевр, — розсміявся він. — Культивування їстівних грибів як заміників м'ясних продуктів — розробка кандидата медичних наук Петра Бочина.

— До чого тут Бочин? — запитав Немцов.

— Це я у нього з планшета вийняв, — пояснив Панченко. — Ще влітку помітив, що Бочин потихеньку читає якусь книженцію, а потім ховає, нікому не показуючи.

Всі з'юрилися навколо Панченка, з цікавістю проглядаючи сторінки «Грибного господарства». На першій чистій сторінці рукою Бочина було виведено: «Їстівні гриби — це плодові тіла грибниці високоорганізованих безхлорофільних рослинних організмів».

— Вступ обнадіюючий, — захопився Трифонов. — Дуже схоже на вислів стародавніх філософів.

Негучно перемовляючись, льотчики стали перегортати сторінки далі. Було помітно, що Бочин «опрацьовував матеріал» — майже на кожній сторінці були підкреслені окремі слова, фрази, а на полях залишилися позначки, що скорочували запис.

Обмінюючись враженнями, льотчики дісталися до тридцятій сторінки, де позначки обривались, а куточок сторінки був підігнутий для пам'яті.

— Поклади цю книжицю у планшет, якось на дозвіллі розіграємо його, — порадив хтось Панченку.

І ця ніч спочатку розкидала нас в усі кінці землі, потім зібрала в тісну землянку. Люди приходили на командний пункт розпалені боем і міцним морозом, приносили з собою пожвавлення і тонкий аромат морозного повітря, прихпленого з висоти. Розстебнувши змійки комбінезонів і прикріпивши шоломи до пояса поруч з пістолетом, вони витягали польотні карти і, обступивши стіл помічника начальника

штабу майора Абрамкіна, доповідали дані розвідки, де і яких поразок завдано противникові. Екіпажі продовжували діяти успішно, завдаючи ударів по оточених німецько-фашистських військах на захід від Єльця в районах Розсошного, Волчановки, Успенського, Лівни і по шляхах, що вели на Орел і Брянськ. На вузлових залізничних станціях ворог виявляв лютий опір зенітним вогнем. Під ранок з'ясувалося, що два літаки отримали серйозні пошкодження, а льотчика лейтенанта Лебедева і штурмана старшого лейтенанта Зимогляда поранено.

Рано-вранці, коли ледь-ледь позначився блідий світанок, з завдання повернувся комісар Козявін. Він також, як і молоді льотчики, був збуджений проведеним боєм. Його екіпаж обстріляли ворожі зенітки, та бомби лягли точно по ешелонах на перегонах на захід від Курська. Досвідчений льотчик з палаючим рум'янцем на худорлявому обличчі, розмахуючи довгими руками, детально доповідав Рассказову про виліт:

— Наскільки я міг роздивитися в темряві, здається, до Курська з півдня підходить якась велика колона. У нас вичерпались боєприпаси. Треба перевірити, що це за війська, і, звісно, якщо противник, знищити його.

— Зараз це не вийде, — відповів Рассказов. — По-перше, літаки не оглянуто, вони не готові до вильоту, а по-друге, люди вже добу не виходять з бою. Кожний екіпаж зробив по три-чотири вильоти. Краще зробимо ось що. На світанку пошлемо Єфремова в розвідку за лінію фронту. Я його притримав про всяк випадок. А тепер він нам згодиться. Черговий, розбудить старшого лейтенанта і його екіпаж, — наказав Рассказов.

— Слухай, — звернувся Рассказов, коли ми зібрались біля командирського столу. — Ваш виліт за маршрутом відмінюється. Є нове завдання. — І Рассказов пояснив обстановку на шляху між Обоянню і Курськом.

5

За кілька хвилин я, старший лейтенант Немцов і сержант Федосеев квапливо йшли до літака. Під ногами порипував сніг. Ранок видався морозний, від дихання виривалася густими клубами пара і в ту ж мить осідала інеем на шоломах і хутряних комірах комбінезонів. Було тихо й дуже холодно.

— Оце так мороз! — зіщулився Федосеев. — Градусів, мабуть, під тридцять. Погляньте на сонце.

Ми зупинились і з-під долонь стали дивитися на сонце, що саме сходило. Воно підводилось над обрієм величезною червоною кулею, а по боках мерехтіли мінливим іскристим світлом два золотавих стовпи.

— Ну й мороз! Аж дух затинається.— Штурман виплюнув цигарку разом з клубами диму.

— А ти на морозі не кури, це в сто разів шкідливіше, ніж за звичайних умов,— зауважив Федосєєв.

— Та хто зна, може, це остання цигарка.

Штурман і стрілець-радист зрозуміло перезирнулися.

Метал літака був бездушно холодний, голі руки прилипали до нього, залишаючи шкіру на заклепках.

Минуло кілька хвилин, і самотній СБ зник за небокраєм у прозорому серпанку, взявши курс на захід. Летів, притискаючись до холодного степу.

Перевіривши прилади і освоївшись у повітряній обстановці, я відчув звичну впевненість, сказав штурманові, що висоти набирати поки що не будемо, лінію фронту перетнемо на брючному польоті. В серпанку нас важко буде виявити, а там, над ціллю, підскочимо.

— Тільки підрули трохи праворуч, щоб нам вийти на південну околицю Курська,— відповів Немцов.

Пролетівши лінію фронту, я набрав висоту і невдовзі побачив попереду обриси великого міста.

— На місто виходити не треба,— зауважив штурман.

Слухаючи його і вдивляючись уперед, я побачив далеко на вузькій сірій стрічці траси маленькі крапки, що рухались. Підлетівши ближче, ми вже виразно розрізняли машини, які прямували з півдня на Курськ ешелонами по п'ятдесят-шістдесят у групі, з інтервалами. По обочинах обабіч сунули кінні обози. На санях було виразно видно ящики з боеприпасами. Автомашини були накриті брезентом.

— Колону атакуємо з голови,— запропонував штурман.

— Бомбитимемо під невеличким кутом до шляху, з кількох заходів. Згоден? — запитав я.

— Так. Стеж за сигнальними лампочками,— відповів штурман.

Перетинаючи шлях під малим кутом, ми скинули десять бомб. Висота була не більше трьохсот п'ятдесяти метрів, і літак здригався — його підкидала вибухова хвиля. Бомби вибухнули в колоні, одна бомба влучила в обоз. Коні розбіглися по полю.

Тепер застукотіли кулемети. Я знизився і пішов уздовж шляху.

— Штурмане й стрілець, патронів не шкодувати!

— Спуску не дамо, товаришу командир! — крикнув стрілець-радист.

І літак, гуркочучи моторами, проноситься над самою колоною. Кулі били точно по машинах, закритих брезентом. Гітлерівці, застигнуті зненацька, метушилися між машинами і падали, скошені кулеметним вогнем. Я навіть бачив їхні бліді, спотворені жахом обличчя, бачив квапливі автоматні черги, спрямовані в нас, людей, що падають, і машини, що перекидаються. Розумів панічне становище фашистських солдатів, яких могла застукати смерть, та мені їх не було шкода.

Ми, як месники, проносимося на літаку, розтрошуючи і приголомшуючи ворога. Поглядаючи по боках, я помічаю, як на площинах літака то тут, то там з'являються дірки від куль. Кілька куль, сухо клацнувши, пробili борт кабіни й понеслися далі, а одна, вдарившись об колонку штурвала, розірвалася, і я відчув пекучий біль у правиці, що стискала штурвал.

«Дрібниці,— заспокоював себе.— Кульові осколки не можуть завдати серйозного поранення через хутрянну рукавицю».

Ту ж хвилину мою увагу відволік стовп вогню і диму, що зненацька виник попереду. В повітря злетіли уламки трісок, якесь ганчір'я і ще щось впереміж із димом.

— Ага! — торжествуюче закричав штурман.— Вони везуть боєприпаси й піхоту.

Що ближче літак підлітав до Обояні, то злішим і щільнішим ставав зенітний вогонь. Тепер разом з кулеметами заговорила й артилерія. Поруч із літаком, гидко крякаючи, почали вибухати снаряди.

— Перебито стволи обох кулеметів,— доповів штурман.

— Виходимо з бою.

Різким розворотом беру курс на схід. У цей час під моєю кабіною розірвався снаряд великого калібру. Машину трясонуло з такою силою, що злетів ковпак з кабіни. Зі свистом увірвалося холодне повітря, обпалюючи обличчя, засліплюючи. Я відчуваю, що літак опускає ніс, намагаюсь вивести його в горизонтальний політ. Та з жахом помічаю, що штурвал вільно рухається, не відчуваючи навантаження. Літак падає.

До землі лишалося не більше тридцяти метрів. Вона неминуче насувалася на нас. Виразно було видно сільську вулицю, на яку ми падали. Стріхи хат із закіптюженими дима-

рями. Жінка, яка витягла воду з криниці, дерева, сліди на свіжому снігу. Стрибати або садовити літак не було жодної можливості. За кілька секунд — удар і кінець. Поки думки роїлися в голові, рука автоматично лягла на держак тримера керма висоти і ще раз смикнула його на себе. Літак зреагував на цей порух і, трохи піднявши ніс, прогрімів низько над землею. Ніби прокинувшись від жахливого сну, я ще трохи повернув рукоять тримера, і літак став повільно набирати висоту. Я полегшено зітхнув.

Ні штурман, ні радист не знали, що ми перебували на волосинці від загибелі. У свою чергу я не знав, що зв'язок із нами пошкоджено. В крилах літака зяяло багато великих та малих отворів, і їхні драні краї вібрували під натиском потоку повітря. В кабіні з-під ніг звідкілясь бризкав бензин і, підхоплюваний завихреннями, спадав на мій комбінезон дрібними краплинами. Від задушливих випарів різало в очах.

Варто тільки десь пробитися маленькій іскринці — і літак вибухне, мов бомба. Оглядаючи машину, я завважив, що шасі вивалились із обтічників і вільно бовтаються в повітрі.

Тим часом попереду з'явився аеродром. Всі літаки стояли на своїх стоянках. У повітрі не було нікого. Отже, ніхто не заважатиме маневрувати, йдучи на посадку. Слава богу, хоч мотори працюють відмінно. Посадка літака без штурвала — останній іспит.

Плавна діючі кермом повороту, елеронами і тримером керма висоти, я вийшов на курс посадки свідомо набагато далі від аеродрому. Виявилось, що літак реагує на відхилення тримера, але в'яло. Дивлюся вперед і трохи вбік, визначаючи висоту вирівнювання. Коли до землі лишається п'ять-шість метрів, вимикаю мотори. Ось літак плавно торкається колесами землі, шасі стуляються, і він, мов планер, ковзає на фюзеляжі по сніговій смузі.

— Цілковитий порядок! — гучно вигукую я, вилізаючи із кабінки.

— Хай тобі грець! Це знов Єфремов! — з надриком кричить інженер полку, хапаючись за голову. Він з групою техніків був на стоянці й бачив, як літак, торкнувшись колесами землі, стомлено ліг на черево і, здіймаючи вихори снігу, поповз, наче величезна поранена тварина.

— Гей! Півторатонку! — гукнув Поповиченко. — І швидше. Можливо, там поранені.

Коли півторатонка з технічним складом підкотила до літака, що лежав на полі, ми зі штурманом Немцовим обережно витягли з кабінки стрільця-радиста Федосєєва. В нього бу-

ли пробиті осколками снаряда обидві ноги. Він зблід і, стиснувши від болю зуби, мовчки намагався полегшити наші зусилля, діючи дужими руками.

— Що сталося? — запитав Поповиченко, ні до кого конкретно не звертаючись і побічно оглядаючи порешечений літак.

— Побили нас трохи, товаришу інженер, — відповів я.

— Ет, не зносити тобі голови, козаче, — похитав головою Поповиченко. — А що з радистом? — подивився на Федосєєва, який, сидючи біля фюзеляжу, сперся на нього спиною й жадібно ковтав сніг. — Садовить Федосєєва на півторатонку. Там сіно, потихеньку доведемо, — заметушився інженер.

— Ну, Федосєєв, — потиснули ми руку радистові, — ні пуху ні пера. Видужуй. Слухайся лікарів. Пиши нам, як ітимуть справи. Одне слово, повертайся швидше. Ми ще повоюємо і сповна відплатимо фашистам.

— Товаришу командир, я радий, що мені довелося пролити свою кров... — глухо проказав Федосєєв, дивлячись на свої закривавлені ноги, — за нашу народну... за нашу партію... — Голос його обірвався.

Інженер з техніками одразу ж взялися оглядати пошкодження на літаку. Жваво перемовляючись, обмацували краї пробоїн, просували у них руки, постукували по стрингерах, по шпангоутах, лонжеронах, перевіряли міцність вузлів кріплення деталей. Побували в кабінах радиста, льотчика і штурмана.

Відправивши Немцова на КП доповідати, я приєднався до групи інженерів.

— За тиждень буде як нова. Зробимо на совість, — тепло подивився у вічі Поповиченко, коли ми зупинилися з повітряного боку біля фюзеляжу.

— Дякую, — стиснув його за лікоть.

— Зазирніть у кабінку стрільця-радиста, там побачите, як осколок снаряда розрубав тягу керма висоти, — показав рукою Стрельцов у глибину кабіни.

Я не раз захоплювався самовідданою працею техніків, мотористів, зброярів. День і ніч вони на аеродромі. У мороз і заметіль, у спеку й під дощем. Літаки готували так, щоб у бою не підвели. Безперервна напружена праця, морозні вітри й жарке сонце загартували їх, вони стали міцними, як коване залізо.

От і зараз обмацували літак, не вдягаючи рукавиць. Потім відтягнуть цю напіврозвалену машину на стоянку й за при-

мітивних умов польового аеродрому, за гострої нестачі запасних частин їхні умілі руки й кмітливі голови в найкоротший строк відновлять літак.

6

На 16 грудня танкова армія Гудеріана, що діяла під Тулою, і Єлецьке угруповання німецько-фашистських військ були остаточно розгромлені Червоною Армією. Війська правого флангу Південно-Західного фронту визволили тисячі населених пунктів, міста Єлець, Єфремов і захопили величезні трофеї. Ворог втратив убитими, пораненими і полоненими тисячі солдатів і офіцерів. У цю операцію вніс свій внесок і авіаційно-бомбардувальний полк Рассказова. Охоплені загальним наступальним запалом, гарячими закликами партії і народу — розгромити ворога під Москвою, покласти початок вигнанню німецько-фашистських загарбників з території Радянського Союзу, авіатори були готові до нових боїв і випробувань, сприяючи військам Південно-Західного фронту в їхньому просуванні на захід.

У цей період комісар Козявін зібрав льотно-технічний склад, щоб розповісти про фронтову обстановку і міжнародні події.

Інформації він проводив цікаво й своєрідно. Так було й цього разу, грудневого морозного ранку. Льотчики й техніки залишилися після сніданку в їдальні. Сюди ж прийшли послухати комісара працівники батальйону обслуговування і вільнонаймані.

— Товариші льотчики, техніки і ви, наші помічники в бойових справах,— почав Козявін дзвінким напористим голосом.— Ми повинні пишатися тим, що стали учасниками великої битви під Москвою. Найлютіший ворог радянського народу — армія німецького фашизму — розтрощений Червоною Армією й тікає на захід. Наше командування вживає заходів, аби надати медичну допомогу пораненим німецьким солдатам і офіцерам. Хай довічне прокляття вдів і сиріт ляже на голови тих, хто послав у нашу країну цих солдатів! Вони прийшли до нас як колонізатори, вогнем і мечем знищуючи, вбиваючи зі звірячою жорстокістю, без жалю й вагання. Та от судить самі,— комісар узяв зі столу аркушик паперу.— Повідомлення Радінформбюро... В місті Калініні за короткий час окупації, чинячи свавілля й насильства, звірства й руйнування, гітлерівці вивели з ладу міський тран-

спорт, водогін, засоби зв'язку, спалили будинок міського театру й багато інших державних установ. Тисячі людей були приречені на голод!

У Клину німецько-фашистські загарбники пограбували будинок-музей композитора Чайковського... Відступаючи, гітлерівці підривають мости, спалюють населені пункти, жемуть на захід радянських людей, розстрілюють і вішають радянських військовополонених. В усіх містах і селах, з яких їм довелося тікати, гітлерівці залишили криваві сліди — знівечену, обпалену пожежами, пустельну землю. Ось тепер і прийшла гірка розплата за всі їхні чорні справи. Товариші, війська наших трьох фронтів завдали німецько-фашистській армії величезної поразки. Гітлерівці втратили в цих боях велику кількість відбірних військ і будь-які ілюзії щодо блискучої війни. А ми з вами, дорогі товариші, й сотні тисяч інших радянських людей відстояли Москву, а це означає, що в битві з наймогутнішим ворогом ми відстояли нашу Батьківщину. Ми — це бойові соколи, льотчики Склярів, Барішников, Єфремов, Хардін, Панченко, Бочин, Лебедєв, Горєлов, Матвєєв та інші, їхні бойові помічники — штурмани й стрільці-радисти, техніки. Наша перевага над ворогом у тому й полягає, що ми його переважаємо в морально-політичному відношенні, в ініціативі, сміливості, мужності й відвазі. Свідченням цього є нищівний розгром ворожих армій під Москвою! У всіх діях великої воєнної організації, спрямованої до єдиної мети — розгромити ворога, неухильна залізна воля Комуністичної партії, сконцентрована в наказах і розпорядженнях Верховного головного командування Червоної Армії!

Слово комісара з конкретними прикладами, іменами героїв полку лягало на душу, надихало, прив'язувало наші почуття до успіхів, подій, труднощів усіх фронтів, породжувало світлі надії, віру в нашу перемогу.

У цей рік суворих випробувань, коли сили радянських людей у боротьбі з ворогом були напружені до краю, додаткових клопотів завдавала й люта зима. Тріскучі морози втомлювали своєю безконечністю, снігові бурі засипали шляхи, вулиці міст і сіл, партизанські стежки, траншеї і окопи бійців.

Несподіваного удару завдала стихія й нашому полку. Сталося це наприкінці березня сорок другого року. Відправивши літаки на бойове завдання близько дев'ятої години вечора, майор Рассказов і комісар Козявін сиділи в кузові санітарної машини й вели неквапливо бесіду.

— Гарно себе почуваш, коли наступаємо,— попихкуючи

цигаркою, філософськи добродушно розмірковував Козявін.— Дивись, нам довелося брати участь у звільненні Ростова, в наступі під Москвою, під Барвінковим, під Лисичанськом... На фронті в тисячу кілометрів... І знаєш, що над усе мене тішить,— це незначні втрати у порівнянні з втратами гітлерівців, яких вони зазнали з початку війни.

— Авжеж. Але попереду буде ще чимало важких, кривавих битв,— сумно протяг Рассказов.

Командири принишкли, думаючи, певно, про той важкий шлях, який вони подолали, і про шляхи, що їх чекають попереду.

— Диви, хтось вирулює,— показав рукою Козявін на червоний і зелений вогні, що рухалися в напрямку злітної смуги.

— Це лейтенант Зюзя. Я йому запланував чотири тренувальних польоти по колу,— відповів командир.— Хай потренується. Видимість відмінна.

Вируливши на старт, льотчик замиготів навігаційними вогнями, просячи дозволу на зліт.

— Як удень,— проводжаючи очима літак, показав Козявін.— До речі, скільки у нас вийшло на завдання?

— Одинадцять. Усе, що могли зібрати. Вимагають діяти протягом усієї ночі по сховищах боеприпасів на південній околиці Белгорода. Вже у повітрі Єфремов, Хардін, Барішников... Та ось планова таблиця.— Рассказов передав комісарові аркуш паперу, а сам став стежити за польотом лейтенанта.

Ніч була світла, тиха й морозна. Місяць заливав простори засніженої, холодної землі блідими променями. В цій зачарованій тиші ніщо не передвіщало тривоги.

Зблискуючи навігаційними вогнями й білою металевою обшивкою, літак Зюзі, невдовзі приземлившись, плавно поплив на широких лижах по сніговій смузі. За кілька хвилин він знову стояв на старті й питав дозволу на зліт, мигаючи вогнями. Зліт дозволили, й ніхто не звернув уваги, як у цей саме час ледь помітна тінь пробігла по місячному диску і, віддзеркалившись, упала на землю темною смугою.

Ще за хвилину швидкі чорні тіні заступили місяць. Настала темрява.

— Що це? — відірвався від читання Козявін.— Я нічого не бачу.

— Насувається сніговий буран! Біжи до прожекторів, стеж за посадкою літака,— схвильовано прокричав Рассказов.

Козявін з ракетницею в руках кинувся до прожекторів,

що вже були включені за сигналом Рассказова. Командир полку вдивлявся у темряву неба, розшукуючи сигнальні вогні літака Зюзі. Йому здавалося, що він на мить побачив їх у районі третього розвороту, й тут же знову втратив з поля зору.

Все довкола поринало в глибокий морок. Тільки промені прожектора виразно освітлювали посадочну смугу, мінячись блиском сніжинок. Зачувся наростаючий гул, неначе на аеродром насувався морський прибій. Пронісся різкий порив вітру. Сніг посипав густіше, й лавина вітру й снігу зім'яла, змішала все навкруг, трусонула машини, прожектори й згасила їх.

Люди намагались захищатися від ударів снігу, піднімали коміри, поверталися до вітру спиною і, збиті натиском пурги, падали, забиралися під кузови, ховалися за колеса машин. Козявін не встиг добігти до прожекторів і тепер, чортихаючись, настирливо повз уперед, на ледь помітне світло. Рассказов сховався за машину. Ураган забивав дихання, засліплював очі, люто стрясав машину.

Буря застигла лейтенанта Зюзю зненацька. За таких обставин найкраще за все було б одірватися подалі від землі. Пробитися крізь хмари вгору і там за чудової видимості, за спокійної обставини отямитись, оглядітись і продумати свої подальші дії. Та льотчик був молодий, недосвідчений, буря лютувала підступна, нещадна. Сили були явно нерівні. Перший же шквал вітру й снігу, що налетів на літак, приголомшив Зюзю. Він одразу загубив з поля зору природний обрій, його оточила непроглядна пільма, літак кидало з боку в бік, догори і вниз, штурвал виривало з рук, стрілки пілотажних приладів стрибали, гойдалися, не даючи ясного уявлення про положення літака. Льотчик не зміг зорієнтуватися в просторі і почав діяти рулями. Літак, створений конструкторами у відповідності з законами аеродинаміки, сам чинив опір бурі, та щойно льотчик почав «виправляти» його відхилення, машина, яку підкидав вітер, лягла на спину й впала на землю неподалік від межі аеродрому. Юні лейтенанти Зюзя і стрілець-радист Гапонов загинули, так і не випробувавши своїх сил у боротьбі з ворогом.

На аеродромі ніхто не бачив цієї трагедії, хоч літак спалахнув велетенським клубком вогню лише у двох кілометрах від командного пункту. На землі, як і раніше, бушував вітер, женучи перед собою важкі маси снігу. Пурга гула, реготала, вила, кружляла по полях і селах, розтрощуючи паркани, зриваючи дахи, ламаючи дерева, заносючи шляхи.

Розуміючи, що єдиним засобом керування в його руках залишився телефон, Рассказов забрався в санітарну машину, де сиділа бліда перелякана дівчина-санітарка.

Витерши абияк вологе, обпалене холодом обличчя, командир узявся за трубку телефону. В першу чергу він викликав метеостанцію і, задихаючись від гніву, почав кричати на чергового метеоролога, звинувачуючи його у злочинній халатності, яка може дорого обійтися полку. Метеоролог мовчки вислухав град убивчих звинувачень і, на здивування Рассказова, спокійно став доповідати метеорологічну обстановку, яку він систематично збирав з восьмої години вечора. Скрізь було безхмарно. І лише тепер, о 22-й годині 30 хвилин вечора, почали надходити штурмові попередження з Касторного, Воронежа, Лиски, Нового Оскола.

— А що передають Єлець, Лівни, Задонськ? — запитав Рассказов.

— З ними поки що немає зв'язку, — відповів метеоролог.

Рассказов викликав радіостанцію.

— З ким є зв'язок у даний час?

— З екіпажами Хардіна, він на підході до аеродрому, — відповів черговий радист.

— негайно передайте йому відкритим текстом: «Пробийте хмари вгору і над аеродромом чекайте вказівок».

— Єсть! Передаю! — відповіли з радіостанції.

Начальник зв'язку полку лейтенант Лазуренко, який перебував на борту літака Хардіна як стрілець-радист, телеграму з землі прийняв, але Хардін виконати розпорядження командира полку не міг. Поранений в районі цілі осколком снаряда в голову, він втрачав останні сили. Вислухавши Лазуренка, він спокійним голосом відповів:

— Хай увімкнуть прожектори... Вимагаю негайної посадки.

Рассказов зрозумів, що коли чудовий льотчик вимагає посадки, — значить, це єдине, що він може зробити зараз.

Рассказов зателефонував Козявіну на прожектори. Невдовзі розсіяні промені, ледь пробиваючись крізь снігову пелену, впали на землю невиразними плямами. «Як погано! Ой, як погано», — болісно думав командир, вдивляючись у безпросвітну темряву за межами променів прожекторів. Не було видно ні вогнів літака, ні самого літака. Командир ще не знав, що льотчики вже лежали на краю аеродрому скалічені, обгорілі. Коли нарешті Рассказов побачив, що час, потрібний для заходу й посадки, минув, а майора Хардіна й досі немає, його обійняв жах.

Було близько дванадцятої години ночі. Сніг порідшав, і крізь розірвані хмари став проглядати місяць. Трохи посвітлішало й стало тихіше. Вилітаючи в кабіні прожектора й роззираючись довкола, Козявін побачив дві темні постаті, що брели до прожекторів уздовж посадочної смуги. Він не став дочікуватись їх і рушив назустріч. Це були старший лейтенант Ілляшенко — штурман Хардіна — і начальник зв'язку полку Лазуренко.

— Де Хардін? — квапливо запитав комісар.

— Загинув... — глухо вимовив Ілляшенко. — Некерований літак зачепився крилом за землю, перекинувся й загорівся. Ми з Лазуренком встигли вискочити... Он там догорають рештки нашого літака.

Козявін мовчки слухав, стискаючи жилаві кулаки. Він зняв з голови льотний шолом, незворушно дивлячись на палаюче вогнище. Троє чоловіків стояли без головних уборів, мовчки прощаючись з бойовим другом.

Вислухавши Ілляшенка, Рассказов кивнув головою, уп'явшись очима в одну точку. В машині запанувала гнітюча, недобра тиша «Де ж то тепер решта екіпажів? Чи багато з них залишиться в живих?» — думав кожний з присутніх.

О дванадцятій годині подзвонили з Воронежа. Козявін узяв трубку.

— Ще один, — глухо проказав Козявін. — Розбився льотчик Кизилів... Загинув штурман капітан Ніколаєв Михайло Якович. Стрілець-радист сержант Святенко, який залишився живий, телефонує з госпіталю. Упали в районі Воронежа на околиці Семилук.

Минуло п'ять-десять хвилин. Аж ось, порушуючи похмуру напруженість, в межі аеродрому вдерся бадьорий гуркіт авіаційних моторів. Усі повискакували з машини й побачили літак, що проносився над стартом. Він круто розвернувся, замиготів блискітками місячного віддзеркалення і зайшов на посадку. В тих, що зібралися на старті, потеплішало на душі. У небі знову на всю силу сяяв місяць. І було тихо, морозно, ясно як удень.

Посадовивши літак, неквапливо позираючи по боках, я зарулював на стоянку. Вимкнув мотори, відстебнув парашут, спустився сходнею на землю і разом з екіпажем пішов доповідати командуванню.

Підходячи до КП, ми побачили Козявіна, Рассказова, Ілляшенка і Лазуренка, котрі, очевидно, нетерпляче чекали нас.

Згодом мені не раз доводилося детально розповідати про цей свій політ...

По всьому маршруту до цілі ми бачили внизу біле поле, чітко позначилась і ціль. Скинули половину бомб, на землі зайнялася велика пожежа. Під час повторного заходу літак було обстріляно загороджувальним вогнем зенітної артилерії. Штурман послав на ворожий об'єкт останні п'ять фугасних бомб. Потім взяли курс на свій аеродром. Пройшли хвилин п'ятнадцять, стало помітно темніти. Хмарність заступила місяць. Нас притиснуло до землі до висоти ста метрів. Видимість різко погіршилась, обрій зник, все злилось у суцільну білясту імлу. Я зрозумів, що йде сильний сніг й летіти на такій висоті небезпечно, тому вирішив пробити хмарність угору. Штурман Шестаков був цілком згоден з цим рішенням і запевнив, що свій аеродром ми знайдемо за будь-яких умов. На висоті двох тисяч п'ятисот метрів, коли до аеродрому залишалось десять хвилин льоту, Шестаков запитав: «Що будемо робити?» Я відповів: «Спробую вийти в район аеродрому візуально»,— і став втрачати висоту. Спустившись до двохсот метрів, не побачив ні обрію, ні землі. За склом освітленої кабіни стрімко проносилися суцільна маса снігу. І знов ми змушені були набрати висоту й піти за хмари... Тут яскраво світив місяць, видимість була чудова. Внизу під нами розстелялася суцільна хвиляста рівнина темно-білих хмар.

Оглядаючи небокрай, я завважив далеко на північному заході промінь приводного прожектора, що крутив «воронку». «Отже, там кінчається хмарність»,— подумав я. За вісім-десять хвилин польоту хмарність різко урвалася. Щоб не кружляти марно в повітрі, я вирішив приземлитися біля прожектора. Видимість була гарна. Вибрав підходящу галявинку і сів. Там, біля прожектора, ми провели ще десять хвилин. Тим часом хмарність швидко зносило на південний схід. Невдовзі ми побачили приводний прожектор свого аеродрому.

Потім всі ми чергували до світанку на КП. Після тривожної ночі почали прибувати розсіяні бурею літаки. Десять на десяту ранку на радість тих, що чекали, всі вісім інших екіпажів повернулися на свою базу. Як і передбачалося, частина з них пережидала негоду на майданчиках і аеродромах в районах Лівни, Єльця, Задонська, Старого й Нового Оскола.

Прибулі екіпажі були приголомшені, довідавшись про трагедію минулої ночі.

Сидячи тісною групою на сіні в бортовій машині, що везла нас у містечко, льотчики обговорювали події. Шкодували за загиблими. Зюзя, не підготовлений до польотів за таких умов, був без штурмана, що і погіршило його становище в боротьбі зі стихією. Не одержуючи ні вказівок, ні допомоги з землі, він припустився ряду рокових помилок і розбився. Два інших екіпажі мали такі ж можливості врятувати себе й літак, як і кожний з дев'яти екіпажів, що повернулися додому.

— Так! Це все було правильно, коли б Хардіна не поразило, — заперечив Кравчук.

— Тим гірше для тих, хто таке каже, — озвався басом Бочин. — Те, що Хардін перебував у тяжкому стані, це факт. А де був екіпаж? Вони повинні були приземлитися на нашій території біля найближчого населеного пункту й подати йому допомогу. Так, Хардін міг втратити свідомість під час посадки літака, віддавши останні сили боротьбі з ураганом. Та коли б вони сідали у Старому чи Новому Осколі або Острогожську, Хардін вижив би.

Наступного дня, під вечір, при великому скупченні мешканців містечка і воїнів частини відбувся траурний мітинг. Із зворушливими словами на адресу загиблих бойових льотчиків звернулися комісар Козявін, я, секретар міськкому партії. П'ять трун опустили в братську могилу. Прогриміли останні залпи гвинтівок. Насипали надмогильний горбик, встановили червоний обеліск із зіркою і повернулися до своїх повсякденних справ.

Увечері льотчики знову сіли в кабіни бойових машин і подалися борознити повітряний простір, прямуючи туди, де в даний час ворожі сили становили найбільшу небезпеку для нашої армії.

7

З грудня сорок першого року й до квітня сорок другого радянські війська вели успішні наступальні операції на фронті в дві тисячі кілометрів. У цих операціях брали участь Ленінградський, Волховський, Північно-Західний, Калінінський, Західний, Брянський, Південно-Західний. Південний і Північно-Кавказький фронти. Дев'ять фронтів! Німецько-фашистська армія втратила в цих боях найкращу ударну частину своїх військ. Не просто 800 тисяч солдатів і офіцерів, а відбірних, спеціально навчених веденню сучасної війни,

опрацьованих фашистською пропагандою. Коли настала вирішальна стадія боїв на радянсько-германському фронті, гітлерівці вже не мали сил не тільки для того, щоб виконати плани своїх стратегічних задумів, вийти на лінію Архангельськ — Москва — Волга — Північний Кавказ, але й на те, щоб стримати натиск радянських військ, що перейшли в рішучий наступ. 15 січня 1942 року вперше за час війни Гітлер видав наказ своїм арміям про широкий відступ.

Само собою зрозуміло, що в цьому велетенському бойовищі дії одного полку незначні й малопомітні, однак уся ця битва зрештою складалася з окремих сутичок протиборствуючих солдатів, підрозділів, частин, з'єднань і армій, які в сукупності своїх дій вносили посильну долю у справу розгрому спільного ворога — фашизму.

Наш полк заслуговує уваги тому, що діяв широко й на велику глибину по тилах ворога в інтересах Південно-Західного фронту, а також принагідно в інтересах Західного і Південного фронтів, доставляючи їм важливі зведення повітряної розвідки.

Німцям часто доводилось бачити білі, легкі моноплани СБ водночас під Миколаєвом, Полтавою, Конотопом, Брянськом і навіть під Смоленськом. Вони з'являлися зненацька, проносячись над військовими об'єктами, містами, залізничними станціями і шляхами. З ходу на малій висоті чи бриючому польоті звалювали бомби по колонах, мостах, по ешелонах на перегонах, по аеродромах, підсилюючи атаку кулеметним вогнем. Залишивши позаду палаючі літаки, перекинуті вагони, зруйновані ферми мостів, вони так само несподівано зникали.

Одного разу за Брянськом, розбризкуючи над полями рокіт моторів, мчався на бриючому польоті наш літак. Стрімко неслися назустріч засніжені степи, селища, путівці, гаї. Я з болем дивився на рідну землю, що стогнала під ярмом фашистського окупанта. Звільнити її можна тільки в нещадній боротьбі, і, наче вриваючись у мої роздуми, Трифонов довгою кулеметною чергою розпанахав колону автомобілів, що безтурботно зупинилася на дорозі. Невдовзі перед нашими очима з'явилося невеличке районне містечко. На його околиці прямо за курсом літака вплив майданчик, оточений парканом. Вдивляючись уперед, я виявив, що все це просторе подвір'я захаращено вантажними автомашинами: їх тут було сотні. Більшість машин запорошено снігом, а частина стояла на окремих чистих майданчиках. До правого боку паркана торцем прилягала довга цегляна будівля з високим

металевим димарем. Димар пихкотів густими, чорними, мазутовими клубами. Навколо будівлі сніг також був чорний від сажі й багатьох слідів коліс автомашин. Всередині споруди, у чорному проваллі великих металевих воріт, палало яскраве полум'я.

Заварихін полоснув довгими чергами спарених кулеметів по будівлі і стоянках автомашин. Було видно, як посипалися шибки у вікнах і полетіли тріски з розтрощених бортів автомашин. Там, унизу, забігали, заметушилися тіні, і вмить усе лишилося позаду літака. Я зробив бойовий розворот такої крутості, що у самого в очах застрибали іскри. Минає дві-три хвилини, і літак знову мчить на ціль. Димар як і раніше димить густими клубами, в печі яскравим полум'ям палахкотить вогонь. А на робітничому майданчику заводу не видать ані душі, жодної живої істоти.

За мить з гуркотом відчинилися бомболуки, впустивши танок сніжинок. Літак полегшено здригнувся.

Полого розвертаючись на схід, я побачив, як підстрибнув угору димар і розлетілися навсебіч бурі осколки цегляних стін.

— Трифонов, подивись уважно, що там робиться.

— Поцілили в саму будівлю.

— Нехай тепер розбираються, де димар, де стіни і все інше.

— Диви: полустанок і ешелон з паровозом, — гукнув Заварихін.

— Підрулюю. Бий по паровозу, — крикнув я. — І ти, Трифонов, пильнуй. Бий на всю котушку.

Кулі градом посипались на потяг, на вагони, платформу, викрешуючи з рейок іскри, різнобарвним віялом розліталися по полустанку. Немає сумніву в тому, що штурман добив би потяг, аж мене відволік тривожний голос стрільця-радиста:

— Позаду винищувачі!

Розвертаюся на схід, притискаючись до самої землі, щоб літак злився з білим тлом снігу. Та вони вже наздоганяли, йшли на зближення.

Брязкаючи рукояткою, заряджав кулемети Трифонов. Перед очима миготіли яри, села, хутори, запорошені снігом, а позаду так само швидко наздоганяла погоня.

— Скільки лишилося до лінії фронту? — запитав я штурмана.

— Кілометрів сто.

Нас виказувала тінь. Не змінюючи курсу, я тримав літак прямо на схід.

Та ось справа і зліва по носу літака виникли на землі стрімкі водограйчики зі снігу й диму. «Взяли в кліщата, сволота. Але стріляють поки що не влучно»,— зринула думка. Чекаю, коли відкриє вогонь стрілець-радист. Минає п'ять-десять секунд. Трифонов різонує короткими економними чергами. Різко беру штурвал на себе. Літак робить гірку, а винищувачі проскакують уперед і опиняються нижче нас. Штурман стріляє, та кулі летять далеко в степ. Для кулеметів передньої кабіни ворожі літаки перебувають у мертвому просторі.

Знову знижуюсь до самої землі, ледь не торкаючись гвинтами землеті. За літаком женеться снігова буря. Ворожі винищувачі безперервно атакують, але з далеких дистанцій, побоюючись вогню стрільця-радиста. Вони не поспішають.

Помічаю на площинах літака зяючі рвані краї пробоїн. А Трифонов до цього часу вже витратив увесь запас патронів і тепер цілить стволом на винищувачі просто так, для остраху.

Судячи з усього, ми б не повернулися на свою базу, коли б, пролітаючи долиною невеличкої річки, я не звернув увагу на каламутну пелену, що зависла на висоті ста п'ятдесяти — двохсот метрів. Треба скористатися бодай цим слабеньким прикриттям.

— Атакують! — крикнув Трифонов.

Енергійно тягну штурвал на себе, й літак під великим кутом починає набирати висоту, втрачаючи швидкість. Ворожі винищувачі знову проскочили вперед. І поки вони розверталися, ми увійшли в смугу туману. Я з полегшенням побачив, що площини літака одразу ж вкрилися нальотом інею, а скло кабіни запотіло, так що довелося вести машину за приладами. Смуга простяглася на велику відстань з півночі на південь.

За десять хвилин літак наче вистрибнув з ночі в яскравий світлий день. У небі світило сонце, перед нашими очима поставала простора засніжена рівнина. Винищувачів ніде не було видно.

Що ближче підлітали ми до лінії фронту, то похмурішою ставала погода. Клубочачись і наповзаючи одна на одну, на землю спускалися сиві хмари. За склом кабіни стрімкими смугами пролітав сніг, бушував вітер, а в кабіні було тихо, тепло. Ласкаво миготіли зеленуватим світлом стрілки й циферблати розумних приладів, насторожено застигли численні рукоятки керування агрегатами. На крилах ревли й бушували могутні двигуни, вдягнені в кожухи і обтічники.

Мені вперше так виразно уявилась уся буйна сила порів-

няно невеликих авіаційних моторів. Ця сила не тільки в літаку, а й в мені. Я відчуваю її, живу єдиним прагненням разом з цією силою і вільно керую нею, як мені заманеться.

— Командире, бачу попереду кавалерію... Це наші. Лінію фронту ми вже проскочили, — доповів штурман.

Я теж побачив колону вершників, либонь, ескадрон, що рухався засніженим путівцем. Було видно, як вітер куйовдив гриви коней, засипав вершників снігом, хурделив навколо колони вихори. Кавалеристи й коні відвертали голови від різкого холодного вітру. Вершники горбилися у сідлах, піднявши коміри шинелей і опустивши навушники фронткових шапок. За воєм вітру вони не чули звуку літака, що наближався, і коли ми зненацька з'явилися над ними, вдарили коней нагайками і кинулись врозсипну. Але тут же, забачивши крилаті червоні зірки, зупинилися й зраділо, приязно заходилися махати руками. Щоб підбадьорити кіннотників, я зробив коло над колоною, погойдуючи літак з крила на крило. Хай бачать, що ми прийшли звідти, де билися без страху з ворогом, і, хоч на літаку зяють рвані рани, перемога за нами. Щасливої дороги вам, братці, і бойових успіхів! — побажали ми, вдивляючись у безмежний засніжений степ з сірою колоною вершників на холодному шляху.

Колона зупинилася. Вершники скупчилися, щось кричали, махали шапками, шаблями, рукавицями. Усім своїм виглядом давали зрозуміти, що також бажають удачі зраненому літаку, який раптом став для них таким близьким і рідним.

Того дня не повернувся з завдання відважний екіпаж старшого лейтенанта Матвеева. Сам Матвеев, льотчик високого класу, свого часу бився з фашистами на боці республіканської Іспанії. За подвиги в боях з італійськими, німецькими та іспанськими фашистами був нагороджений багатьма орденами. І ось тепер екіпаж полетів на завдання й загинув десь у безмежних білих степах, у грізних подіях, віддавши себе сповна справі, за яку боровся радянський народ. З тих пір їх більше ніхто не бачив. На згадку живим лишилися їхні ясні прості усмішки, сяйво молодих гарних очей...

За час війни наш полк в боях з ворогом втратив більше двох третин свого льотного складу. Це були відмінні кадри, виховані на світлих ідеях комунізму. Жодна армія світу не має таких стійких, хоробрих, відданих своїй країні солдатів. Важко собі уявити, яке горе переживали всі ми, коли дізнавались про загибель того чи іншого екіпажу полку. Багатьох з них ми захоронили з почестями в рідній землі, з іншими

розпрощались так і не побачивши їхнього праху. Та всі вони залишали в наших серцях глибокий біль.

Та що особливо мені хотілось відзначити: тяжкі втрати не викликали у нас ні розпачу, ні зневір'я, ні занепаду сил. Навпаки, ми діяли ще більш рішуче і зібрано, думали над тим, як зробити так, щоб, знищуючи ворога, самим залишатися неушкодженими. Старались загартувати себе, щоб за будь-яких обставин зовні бути спокійними. І ми навчилися приховувати в найпотаємніших глибинах своїх сердець прояви любові, уболівань, скорботи.

І, певно, небезпідставно назавжди в очах ветеранів залишився глибокий сум — то відлуння тих далеких, спалених війною юних років, незгоєний слід спогадів про своїх бойових побратимів, котрі без вагань віддали свої життя за Соціалістичну Батьківщину.

У палаючому небі

1

На початку травня 1942 року полк Рассказова перелетів з-під Воронежа на південь, в район Старобільська, де, очевидно, мали розгортатися головні воєнні події літа цього року.

Успішно проведені Червоною Армією зимові наступальні операції давали підстави думати, що й влітку вони будуть продовжені там, де створювались для цього найбільш сприятливі умови. Таким напрямком для командування здавався Харківський у смугі Південно-Західного фронту. Та складність обстановки на цьому напрямку полягала в тому, що німецько-фашистське командування у свою чергу вибрало цю ділянку для своїх наступальних дій влітку сорок другого року. Втративши під час зимових боїв значну частину ударних сил, гітлерівське командування вже не мало можливості вести наступ на всьому радянсько-германському фронті й тому ретельно готувалося до наступу на південному крилі. Дві протилежні ворогуючі сили зіткнулися в зустрічному бою. Обидві сторони ставили тут перед собою активні, рішучі завдання.

Наш авіапункт у цей час в основному займався розвідкою і бомбардуванням ворожих об'єктів. На весну в ньому налі-

чувалось двадцять бойових екіпажів, враховуючи екіпажі Рассказова й Козявіна. Літаків було ще менше, всі вони були дуже спрацьовані й вимагали капітального ремонту. На фронті було тихо. Ні радянські, ні німецько-фашистські війська помітної активності не виявляли. Зрідка лише на великій висоті з'являлися літаки-розвідники, що їх обстрілювала радянська зенітна артилерія.

На початку травня на півдні стояла чудова тепла погода. На повну силу світило сонце, над зеленим простором струмувало легке марево, в небі клубочились білі хмари.

Ось у таку погоду на березі невеликої річечки сиділи ми з Кравчуком.

— Як гарно! — захоплено казав Кравчук. — Я так намерзся минулої зими, що, здається, ніколи вже по-справжньому не відігріюсь.

Високо над нами набридливо гудів моторами німецький повітряний розвідник. У небі, там, де він пролітав, залишалися на голубому тлі білі шапки розривів зенітних снарядів. Розвідник крутим поворотом, знижуючись, тікав з-під обстрілу.

— Послухай, — звернувся до мене Кравчук. — Куди подівся наш комеск-три? Щось я його давно не бачив.

— І не швидко побачиш. Поїхав наш комеск в якийсь запасний полк інспектором. Хто прагне тікати з тилу на фронт, а він драпонує у протилежний бік.

— Не всі палають бажанням потрапити на фронт. Особливо на такий, що був у серпні — вересні під Києвом, — заперечив Кравчук. — Комеска можна зрозуміти. Майор, сорока років, з них двадцять в авіації. Добряче зносився. Тобі треба командувати ескадрильєю, а мене бери штурманом.

— Так, тимчасово ескадрилью доручили мені. Поговорю з командиром полку, і тебе неодмінно призначать штурманом третьої ескадрильї.

— З однією умовою, — підморгнув Кравчук, — якщо саме ти командуватимеш цією ескадрильєю.

— Звичайно, — підтвердив я. — А бойовим комісаром залишиться старший політрук Олександр Іванович Сухов.

Колишній командир ескадрильї майор Єрмаков, літній, з сивиною на скронях добродушний чоловік, не любив морочитися з молодими льотчиками, надто літати з ними на бойові завдання. І тому, коли йому дали в заступники мене, він усю льотну роботу перекинув на мене. Я проти цього не заперечував, бо, в свою чергу, не любив сидіти в канцелярії і зай-

матися паперами. Єрмаков за згодою командування полку став потихеньку готуватися до евакуації в тил.

...Коли впала темрява, наш полк вилетів бомбувати аеродроми у Полтаві й Харкові.

Набравши висоту вісімсот метрів, я уточнив у штурмана Усачова курс слідування на Полтаву і став дивитися довкола. За лінією фронту багряним полум'ям світилися вогні пожеж, на передньому краю і в тактичній глибині оборони німців рвалися фугасні бомби, лавиною вогню спалахували бомби на залізничних станціях. Освітлюючи ділянки землі блідим блимаючим світлом, там і тут висіли освітлювальні бомби, в нічному небі тяглися траси зенітних кулеметів і швидкострільних гармат. Над великими пунктами бігали промені зенітних прожекторів.

Радянська авіація вела наступ на широкому фронті.

— Що робиться навколо! — заговорив Усачов. — Взяли сьогодні фашиста в шори.

— Це тільки прелюдія, — відповів я. — Сьогодні вся нічна авіація фронту і авіація далекої дії у небі. Ніч готує завтрашній день.

Обмінявшись іще кількома загальними фразами, ми зайнялися кожний своєю справою. Контролюючи політ приладами, я час від часу з цікавістю оглядав небокрай і довколишню місцевість. За курсом літака в напрямку Краснодар — Полтава горіли населені пункти, праворуч і ліворуч вибухали бомби. Над Мерефою, під Харковом, світилися стовпи зенітних прожекторів, бухала зенітка, на землі рвалися бомби, там і тут займалися пожежі. Незабаром далеко попереду спалахнули прожектори.

— Полтава! Когось схопили, — переказав штурман.

Я і сам бачив, як спочатку один, а потім ще чотири прожектори захопили літак, і він тепер блищав в їхньому яскравому перехресті. Навколо літака розривалися снаряди, та він не маневрував, а йшов прямо на ціль, не змінюючи напрямку, — очевидно, був на бойовому курсі.

— Молодець! Як красиво йде! Сміливець!

— За дві-три хвилини й ми підемо цією дорогою, — проказав штурман з ноткою ніяковості.

— Нас їм не так просто спіймати. Будемо бомбити з висоти чотирьохсот метрів.

Літак ще знаходився кілометрах у десяти від цілі, а чотири прожектори вже нищпорили по небосхилу, намагаючись схопити нас своїми помацками. Та в них нічого не виходило.

Зенітки також мовчали. Над полтавським аеродромом висіло кілька освітлювальних бомб, було добре видно його будівлі й стоянки.

Промені прожектора кілька разів ковзнули по площині, по фюзеляжу, але одразу ж віддалилися. Не знайшовши літака, промені схрещувались приблизно на висоті тисячу метрів. Ми йшли значно нижче. Я добре бачив злітно-посадочну смугу, літаки.

— Командире, дорули трохи ліворуч, і ми підемо точно вздовж стоянки. Там багато літаків,— покашлюючи від хвилювання, показав штурман.

За кілька секунд десять яскравих вогняних стовпів позначили на землі шлях нашого бомбардувальника. На стоянках спалахнуло кілька літаків, і аеродром освітився багряним полум'ям.

Зенітники відкрили біглий вогонь, на різних висотах стали рватися снаряди. Нічне небо розпанахали траси. Заметушилися, забігали промені прожекторів. Та наш літак уже відходив від цілі. Ось ми вже в десяти кілометрах від аеродрому.

Тієї ночі екіпажі полку на аеродромах Полтави й Харкова знищили дванадцять ворожих літаків і підірвали кілька складів з паливом та боеприпасами.

Хлопці тулилися під крильми, однак не встигли й здрімати, як пролунала команда: «По літаках!» На світанку три дев'ятки полку разом з іншими частинами авіації фронту завдали бомбардувальних ударів на ділянках прориву нашими військами німецької оборони на південь від Харкова у смузі дій 6-ї армії.

Протягом трьох днів радянські війська, ведучи напружені бої, просунулись уперед на 25—30 кілометрів. Та ворог, перегрупувавши свої сили й підтягши резерви, 17 травня перейшов у контрнаступ з рішучою метою — зрізати Барвінківський виступ ударами з півдня й півночі.

Відтоді й до переможного завершення Сталінградської битви на південному крилі радянсько-німецького фронту ні вдень ні вночі не припинялися жорстокі бої, не згасали палаючі пожежі на землі, не вшухав гуркіт літаків у небі.

Попервах німецько-фашистські війська на головних напрямках переважали Червону Армію в особовому складі в 1,5 раза, в артилерії — у 2 рази і в танках — у 6,5 раза. Маючи таку велику перевагу, ворожі війська групи «Клейст» і 6-ї армії під Харковом, рухаючись назустріч одне одному, 23 травня з'єдналися і в десяти кілометрах південніше Ба-

лакелі відрізали головну частину радянських військ, що діяли на Барвінківському виступі. На Південно-Західному й Південному фронтах оперативна обстановка для радянських військ різко погіршилась, німецькі війська надовго перехопили ініціативу. Радянське командування, не маючи на той час достатньо сил і засобів, щоб стримати натиск переважаючих військ ворога, змушене було вести складну маневрену оборону.

Різку зміну бойової обстановки одразу ж відчули на собі й льотчики. Над важливими об'єктами ворог посилив засоби протиповітряної оборони — з'явилися нічні винищувачі, наземні війська організували міцні вогняні заслони проти авіації. Наші аеродроми стали часто зазнавати нальотів з боку ворожої авіації.

17 травня, повертаючись уранці з завдання, я пролетів над станцією Мерефа і потрапив під щільний обстріл зенітної артилерії. Вчора тут були наші, а сьогодні по нас стріляла німецька артилерія.

— А як ти впізнав, що це німці? — запитав штурман.

— У них шапки розривів чорні, а в нашої зенітки — білі. — Коли я виклав свої міркування заступнику командира полку майору Головіну, той засміявся:

— Ти щось наплутав. Наші наступають, вони вже під Харковом. Готуйся до перебазування на захід.

Справді, невдовзі ми перебазувалися, але не на захід, бо натиск німецьких військ став настільки помітним, що вже не було жодного сумніву щодо їхніх намірів.

2

У ніч на 18 травня фашистська авіація двічі піддала бомбардуванню аеродром, з якого робив вильоти наш полк. Посеред ночі, прямуючи до свого літака, я побачив у променях посадочних прожекторів літак Сидоркіна, що здійснив посадку, і одразу ж його зверху обстріляли великокаліберні кулемети. Траса куль досягла прожекторів, заправочної лінії. Пряма, мов кинджал, вона нестримно швидко наближалася до мене, виорюючи землю. Я впав, та струмінь хутко наближався, наче льотчик німецького винищувача ME-110 хотів убити саме мене. Поткнутися було нікуди, я незворушно лежав, дивлячись на цей гарячий смертельний струмінь, поки він не зупинився, виривши глибоку яму біля мене.

Я підвівся, обтрисився. «Б'є, неначе знавіснілий. Адже так

і вбити можна». Рушив до літака Сидоркіна, що зупинився посеред аеродрому. Не виявивши нікого в кабінах, забрався на сидіння льотчика, запустив мотори й порулив на стоянку.

— Тут був посильний і переказав, щоб льотний склад негайно з'явився на КП,— повідомив мені технік Шаповалов.

На командному пункті я застав увесь штаб, кілька екіпажів, у тому числі й Сидоркіна.

— Сідай поки що, відпочивай, Єфремов,— кивнув мені начальник штабу Терлецький.— Є важливі повідомлення.

Я сказав Сидоркіну:

— Що ж ви, братці, покинули літак, а він узяв та й полетів собі.

— Що? А ти бачив, як він по нас цілив? От послухаємо, що скажуть, потім піду й зарулю,— невдоволено пробурчав Сидоркін, дивлячись на мене вовком.

За освітленим столом перед розгорнутою картою сиділи Рассказов, Мауричев, Козявін, Головін і начальник штабу. Обличчя в них були тривожні й розгублені. Рассказов, одірвавши погляд від карти, побачив мене й покликав до столу.

— Ось поглянь, Єфремов, німці прорвали нашу оборону на Барвінківському напрямку, з боку Краматорська й Слов'янська, і рухаються до Балаклеї. Тут їхні танки,— командир хрестиком позначив на карті.— Сюди кинута вся наша авіація. На світанку ми також завдамо удару по танках двома дев'ятками. Зліт і збір відбуватимуться ще в темряві за досить складних умов. Групу поведеш ти. Це попереднє рішення. Конкретне завдання я дам пізніше, коли збереться весь льотний склад,— підсумував Рассказов.

Я вийшов надвір, оглядаючи ясне, визорене небо. Над аеродромом кружляло кілька літаків з запаленими навігаційними вогнями. Раптом у літак, що робив четвертий розворот, з близької відстані вдарив струм гарматного вогню. Літак одразу спалахнув і, втративши керування, почав падати.

«Месершміт» збив нашого»,— подумав я і наступної миті побачив, як ворожий винищувач атакував другий бомбардувальник. Але там стрілець-радист, певно, був наготові і довгою чергою у відповідь підпалив ворожий літак — той, пролетівши трохи по горизонту, звалився за межею аеродрому.

За півгодини на КП з парашутами прийшли штурман Ілляшенко й стрілець-радист Лазуренко. Вони розповіли, що

зазнали зовсім зненацька нападу ворожого винищувача. Літак одразу ж загорівся, а Баришнікова, певно, було вбито, і він упав разом з палаючим літаком. Вони ж вистрибнули з парашутами майже над землею. Вдруге за короткий час Ілляшенко й Лазуренко дивом уникнули загибелі. Вперше, коли загинув Хардін, вони ледве вибралися з перевернутого літака, а тепер вистрибнули з парашутами біля самої землі. Не встигли присутні як слід обговорити серйозність того, що сталося, аж на КП прибув екіпаж Бочина, який знищив фашистського пірата. Вітати товаришів було ніколи — почалося визначення завдань на бойовий виліт по танках ворога.

О п'ятій годині ранку дві ескадрильї атакували на північ від Лозової моторизовану колону ворожих військ. Скинувши бомби по колоні з висоти шестисот метрів, ми обстріляли піхоту, що розбіглася, масованим кулеметним вогнем. Ворожі зенітники відкрили сильний вогонь по наших літаках. Кулі прошили крила мого СБ, і я поквапився вивести літак з-під нищівного вогню.

Знижуючись і роблячи круті розвороти на схід, я вивів групу. Два екіпажі на підбитих літаках були змушені сісти в полі поблизу аеродрому.

Вислухавши мою доповідь про виконання завдання, Расказов запитав:

— Ну, як там справи?

— По всьому Барвінківському виступу точаться напружені бої. Все горить. Це мені нагадує обстановку перших днів війни у прикордонних районах,— відповів я.

Увечері полк одержав завдання — протягом ночі зруйнувати залізничний міст через річку Ворсклу на південь від Нових Санжар.

Опівночі, вилетівши п'ятим, я був на підході до цілі. Над Ворсклою, в районі мосту, в темному небі вибухали зенітні снаряди, сяяли прожектори, на землі розривалися бомби, в повітрі також висіло з десяток освітлювальних бомб. Вони досить добре освітлювали місцевість в районі цілі й певною мірою заважали прожекторам ловити літаки.

— Підійдемо до мосту з пологим зниженням і скинемо бомби з висоти шестисот метрів,— запропонував Усачов.

— Але ж нам визначено стелю тисяча двісті метрів, тут працюють інші частини й легко зіткнутися.

Ми залишилися на своїй висоті.

На міст падали фугасні бомби, ампули з пальною рідиною,

мішки з горючою сумішшю. Довкола все палало й було світло наче вдень. Та міст поки що залишався цілим.

Нарешті штурман голосно вигукнув:

— Влучили! Прямо в міст!

Це літак, що йшов поперед нас, так точно скинув бомби.

За кілька секунд перед бомбардуванням три промені прожекторів захопили наш літак, і зенітна артилерія одразу зосередила весь вогонь на ньому. Зіщуривши очі від яскравого світла, я втупив погляд у прилади, намагаючись точно тримати бойовий курс. Краєм ока бачив невеликий простір, що його осявало світло, і одразу ж за ним бездонне чорне провалля, сповнене багряними спалахів зенітних снарядів. Розриви дедалі наближалися. Вже чути, як осколки градом б'ють по машині, і вона здригається, похитуючись від пружних ударів вибухових хвиль.

— Бомби скинуто, — доповів штурман. — Пройдемо ще трохи бойовим курсом, я перевірю наслідки... Тримай поки що так... Командире, є й наше пряме влучення!

Крутим лівим розворотом зі зниженням ми стали відходити од цілі. Мені здавалося, що літак от-от розвалиться — так густо розривалися снаряди навколо нас. Не встигли ми відійти від цілі, як великокаліберний снаряд з гуркотом розірвався між кабіною штурмана й лівим мотором.

— О, чортяко! — вилаявся Усачов і скреготнув зубами.

— Що скоїлось? — запитав я, засліплений і трохи контужений.

— Зачепило плече, кров на руці, — глухим голосом проказав штурман.

— Зніми комбінезон, сорочку й перев'яжи як слід. Егей! Радяго, як у тебе справи? Живий?

— Дряпнуло, командире, по голові. Кров точиться, — повідомив Трифонов.

— Тримайтесь, друзі! Я вже вас вивезу куди слід, — підбадьорив я товаришів.

Розмовляючи, я вивів літак на курс слідування до свого аеродрому і став продивлятися прилади. Впало у вічі різке підвищення температури води й масла в лівому моторі. За хвилину температура піднялася до критичної. Я оглянув лівий мотор і побачив під капотом невелике полум'я. Мурашки пробігли по спині. На довершення всього перегрівся і правий мотор і тягнув повільно, літак швидко почав втрачати висоту. «Тільки б перетнути лінію фронту», — не раз уже зринала у мене в голові благальна думка. Утримати літак у горизонтальному польоті не було можливості. Влас-

не, ми вже падаємо майже на пожежі, що палали внизу.
— Здається, лінія фронту позаду. Під нами Північний Донець, — тихо повідомив Усачов.

Я увімкнув фари. Земля, осяяна двома вузькими смугами світла, швидко набігала на літак. Плавним тривалим порухом я підібрав штурвал на себе, й літак, слухняно пролетівши ще якийсь час над землею, спустився на фюзеляж. Політ було закінчено, та вогонь до цього часу охопив уже весь лівий бік мотора. Відкинувши ковпак кабіни, я вистрибнув на землю й заходився закидати полум'я землею. За хвилину штурман і радист також взяли участь у гасінні пожежі, і невдовзі вдалося збити вогонь.

Неподалік, на правому березі Північного Дінця, ішов бій. Часом звідти долітали снаряди й міни, вибухаючи поблизу на дорозі.

— Наші відходять, — штурман дивився туди, звідки долинав глухий гуркіт машин і час від часу спалахували вогні.

— Так, відходять. Очевидно, доведеться літак спалити. Нумо зніmemo кулемети, годинник, компас... Візьmemo парашути... Патрони віддам війську... Як ваші справи? — Я оглянув пов'язки у штурмана й радиста.

— Тепер ми на своїй землі, у себе вдома, — відповів штурман.

Вранці виявили, що літак наш лежить на самій маківці великого скіфського кургану з пологими схилами, мов велетенський стомлений птах. Внизу попереду — вслике село, ліворуч — стелився шлях, яким рухався потік наших військ, що відступали.

— Куди нас занесло? — запитав Трифонов. — Звідси на десятки кілометрів видно на всі боки.

Поки ми знімали кулемети, до нас на курган піднявся капітан інженерних військ з солдатом. Познайомившись, він з цікавістю обійшов навколо літака, роздивляючись дірки на фюзеляжі й крилах, полишені снарядами.

— Як же з ним бути? — запитав мене інженер. — Знищувати шкода. Якщо ви нам покажете, де вузли роз'єму окремих частин, ми розберемо його й вивеземо в тил. Це входить у наші обов'язки.

Опівдні розібраний бойовий ветеран відправився в тил. На одній машині розмістилися крила й хвостове оперення, а фюзеляж з моторами котився на власному шасі, закріплений хвостовою частиною на другій вантажівці. На цих же машинах їхали й ми.

Дорогою у розмові з командирами та бійцями ми довіда-

лись про становище на цій ділянці фронту. Новини були невеселі, й ми прагнули якнайшвидше дістатися до своєї частини, де завжди відчуваєш себе бойовою організованою одиницею. Нарешті ступили на рідний аеродром, звідки вилітали бомбити залізничний міст. Нашого полку тут уже не було. Єдиний технік, що залишився, розповів нам, де шукати новий аеродром.

— Петляють наші однополчани,— гірко посміхнувся Усачов.— Якщо й надалі будуть так маневрувати, то ми їх не швидко наздоженемо.

— Нічого не вдієш — авіація,— комічно розвів руками Трифонов.

Поки ми кружляли фронтовими дорогами, в полку нас уже перестали чекати. Екіпаж, який бомбив міст слідом за нами, впевнено заявив, що наш літак вибухнув у повітрі. Само собою зрозуміло, льотчик, штурман і стрілець-радист загинули. Товариші гірко переживали цю звістку, віддаючи нам високу шану й зараховуючи нас до славної когорти тих, що загинули раніше: Корочкіна, Баришникова, Белова, Хозіна, Хардіна, Матвеева та багатьох інших. Тим-то, коли ми з Усачовим і Трифоновим пізно ввечері прибули прямо на аеродром, де льотний склад готувався до нічних бойових дій, це викликало радісне пожвавлення. А майор Головін, який керував польотами, впізнавши нас, коли ми йшли з парашутами, вигукнув:

— Товариші! Єфремов з екіпажем повернувся! — І, не звертаючи уваги на звання й субординацію, заходився обнімати й цілувати нас, витираючи сльози й потискаючи нам руки.

Наступного дня я знову сів за штурвал літака. І знову потяглися схожі один на одного дні, сповнені заграва пожеж, розривів зенітних снарядів, перестрілок з нічними винищувачами, посадок на підбитих літаках у степу, як доведеться.

3

Ворог уперто продовжував чинити натиск на радянські війська силами, що переважали. Авіація робила все можливе, аби послабити цей натиск і дати можливість нашим військам здійснити маневр, перегрупувати сили й відійти на наступний рубіж оборони. Літати доводилось дуже багато, вдень і вночі, недоїдаючи й недосипаючи. Льотчики падали з ніг від втоми й виснаження.

Так, важко було битися зі сталевою армадою німецько-фашистських військ, яка переважала нас влітку 1942 року.

Одного разу я, розмовляючи зі своїм ад'ютантом Ковальовим, запитав, скільки в мене з екіпажем вильотів за останній час.

— Зараз подивимось,— відказав Ковальов, перегортаючи льотну книжку.— Ну от хоча б з дванадцятого травня й по сьогоднішній час, 27 червня... Шістдесят шість бойових вильотів. З них тричі підбитий зенітною артилерією. Один раз з посадкою на палаючому літаку в полі.

— По-моєму, досить,— посміхнувся я.

— Гадаю, цілком достатньо,— здивовано похитав головою ад'ютант.— Іншій людині на все життя вистачило б такого страху.

Спрямувавши погляд на вікно, я пригадав, як два дні тому ось з цим штурманом Ковальовим і стрільцем-радистом Єгоровим ми зробили два вильоти вдень і два вночі з бомбометанням по колонах мотопіхоти ворога. Повертались з завдання на світанку. З-за обрію піднімалося сонце й кидало свої гарячі промені в кабіну. Було жарко, і так хотілося спати, ну, хоч лягай і помирай. Ішли на висоті двохсот метрів. Намагаючись відволіктися, я поглядав на шляхи, гаї, села, поля, а очі самохіть час від часу запліщувались. Одного разу я отямився, коли до землі залишалося метрів п'ятдесят. «Треба піднятися вище,— голосно наказав сам собі,— а то так недовго й врізатися в землю. Гей, штурмане! Єгоров! Де ви там? Відгукніться!» — заволав я. Та відповіді не було. А що станеться, коли і я засну? Сплять, чортяки! І я так позіхнув, що аж затріщало за вухами. Струшуючи головою, як стомлений кінь відмахується від настирливих мух, я повільно набирав висоту. Ще двічі потім падав сонний, двічі прокидався над самою землею й, відчайдушно переборюючи сонне запаморочення, знов набирав висоту про всяк випадок. Після посадки на аеродромі ми разом з техніком і механіком, вдаючись до найхитромудріших, незвичних засобів, намагались розбуркати штурмана й радиста, кричали їм у вуха, та нічого не допомагало. Зрештою повитягали свої «жертви» з кабін.

Це було дві доби тому, але й наступні дні видалися такими напруженими, що навіть я зі своєю спартанською загартованістю почав здавати. Змарнів, постарів, став нижчий на зріст. «Підтоптався трохи»,— в'яло віджартовувався я на дотепи товаришів. І сьогодні, збираючись на польоти, відчував неприємну нервову втому. Боліла голова. Насилу

стріпонувся, хруснувши суглобами, і нарочито бадьорим голосом проказав:

— А що, ад'ютанте, злітаємо сьогодні на завдання?

— Я готовий, товаришу командир, з задоволенням полечу,— спокійно відповів Ковальов.

— Тоді нехай Усачов і Трифонов відпочинуть, а ти підбери гарного стрільця-радиста й полетимо,— погодився я.

Надвечір небо заступили хмари, в повітрі зависла мжичка. І хоч завдання було одержано, льотний склад сподівався, що польоти відмінять, настільки всі втомилися. Одначе летіти все одно довелося, незважаючи на низьку хмарність і дощ.

Перший виліт, коли було ще не так темно, пройшов порівняно легко, хоч як завжди над ціллю була зенітка, цупко тримали літак прожектори й небо заливало струменями холодного дощу. Під час другого вильоту, вночі, нерви стали здавати по всіх статтях: глибока, непроглядна темрява, низькі хмари, дощ тиснули на все моє ество невимовно важким тягарем.

Ми летіли на висоті чотирьохсот метрів то в хмарах, то нижче їх, в струменях дощу, і цей політ здавався якоюсь абстракцією. Довкола була глибока, глуха темрява, і якщо б не похитування літака від повітряних потоків, створювалася б ілюзія цілковитої одвічної нерушимості в цьому безмежному мороці. Я весь час відчував якийсь несвідомий настирливий страх. Часом щелепи зводила нервова судомка. «Прокляття!» — лаявся сам до себе, намагаючись підбадьоритись, та ніщо не допомагало.

На підході до цілі, коли найгостріше відчув свою відчуженість од землі серед безмежного мороку, мені вчувся знайомий голос, що линув з-за спини: «Васю!» Я здригнувся, і волосся на голові стало дибки,— впізнав голос Миколи Хозіна, свого загиблого друга. Галюцинація...

Щоб розсіяти гнітючу німіч, кинув літак униз до висоти двохсот метрів, відтак прокричав штурманові:

— Слухай, Ковальов, коли будемо пролітати над аеродромом, скинеш тільки освітлювальні бомби. А потім повернемося.

Осяяний чотирма освітлювальними бомбами, перед нами відкрився просторий аеродром зі стоянками літаків.

— Бий! Трощи їх, гадів! — крикнув я штурманові й радистові.

Ковальов скинув бомби, вони вибухнули на стоянці, де ту ж мить запалали вогнищами кілька літаків, а нас трусо-

нуло вибуховою хвилею. Штурман і радист відкрили вогонь по літаках і підпалили ще дві ворожі машини. По нас цілили німецькі зенітки, прожектори жбурляли навсебіч свої промені, та дарма.

Вдома, на аеродромі,— жодного вогника. Було тихо, сонно шурхотів, кропив невеликий дощ, і довкола лежала мокра пітьма. Ми з екіпажем мовчки ступали розвезлим полем, і на душі було чомусь сумно й гірко. На КП на своєму тапчані спав майор Абрамкін. Більше в землянці не було нікого.

Прокинувшись від нашого приходу, Абрамкін записав наслідки нальоту на ворожий аеродром і проказав:

— Можете їхати в селище.

— А де решта льотчиків?

— Дощ. Погода не льотна.

До кінця червня німецько-фашистське командування, перегрупувавши свої війська, підтягло резерви й сунуло свою винищувальну військову машину в новий наступ на широкому фронті — від Курська до Ростова, у смузі оборони Південно-Західного і Південного фронтів.

На берегах і особливо у вигині Дону розгорілись жорстокі бої, що тривали до 23 серпня. Та вже у першій половині липня, у зв'язку зі вторгненням ворожих військ у Воронежську, Сталінградську та Ростовську області, вся авіація Південно-Західного і Південного фронтів була змушена перебазуватися на схід від річки Дон.

На берегах Дону

1

Наш полк, перелетівши через Дон, розташувався на польовому майданчику в районі Верхнього Мамона. Тут нам дали невеличкий перепочинок.

Вранці, після сніданку, до мене підійшли лейтенанти Бочин і Панченко.

— Дивіться, комеск, днина яка чудова! Сонечко, тиша, пливуть хмаринки...

— І так далі,— засміявся Бочин.

— Петре, ти мене не перебивай,— відмахнувся Панченко.— Маю ж я право за два місяці безперервних боїв хоч один раз помріяти, пофілософствувати, забути про війну.

— І так далі, і так да... — хотів підхопити Бочин, та, зробивши від Панченка по шиї, закашлявся. Ми з товаришами, що зібралися довкола, — Кравчук, Сидоркін, Усачов, Трифонов, Лебедєв, Заварихін, Чудненко, — гучно посміялися, дивлячись на збентежене обличчя Бочина. А Панченко, наче нічого не сталося, вів далі:

— Погляньте довкола, — розвів він руками, — яка краса!

Так, того ранку було тихо, спокійно, на блакитному небі пропливали білі легкі хмаринки, і сонце ласкаво дивилося на будиночки селища, на зелень садів і городів.

Усі присутні, наче приймаючи запрошення Панченка, з задоволенням озирнулися навкруги.

— То що ж ви пропонуєте?

Відсторонивши Панченка, Бочин показав:

— Якщо нам дали перепочинок, треба діяти, а не займатися теревеннями, як оцей філософ, — показав Бочин на свого друга. — Я, тобто ми, пропонуємо з'їздити на Дон викупатися, позагоряти, ну й дещо випрати. За останній час багато хто з нас навіть забув як слід умиватися.

Бажаючих поїхати на Дон виявилось багато. Коли я підкотив бортовою машиною до їдальні, там уже чекало чоловік сорок збуджених хлопців з рушниками, вузликами, з брезентовими сумками з-під протигазів, набитих усякою всячиною.

За півгодини, знайшовши зручний спуск до Дону й невеличку міліну з чистим жовтим піском, ми зупинили машину. І в ту ж мить буйна дружина, з вигуками зістрибуючи з бортів машини, ковзаючись і перекидаючись, пустилась до води. Слідом за цим замиготіли білі, кістляві, мускулясті тіла, стрибаючи у воду й піднімаючи водограї блискучих бризок.

Стоячи над водою, я, здається, тільки тепер по-справжньому відчув усю красу річкового простору з зеленими кущами на берегах, з білосніжними косами і відмілинами, далеким синім небокраєм і спокійною гладдю Дону. Довкола пахло м'ятою, чаканом, луговою травою й тонким ароматом озону.

Над рікою плинув веселий гомін молодих голосів, сплески води, хвацьке ухання, сміх і дзвінке хлопання білизни.

— Дивіться! — тривожно вигукнув хтось, показуючи рукою на південь. Там, кілометрах у п'яти з північного заходу, до Дону насувалася група важких німецьких бомбардувальників. Вони йшли на невеликій висоті клином з дев'яти літаків.

Льотчики, стоячи у воді, мовчки споглядали на ворожі бомбардувальники, що робили розворот. За хвилину долинув гуркіт вибуху бомб.

— Б'ють по переправі чи по військах в районі Богучара, — почули серед тиші голос Кравчука.

Потім група бомбардувальників стала квапливо розгортатися на захід, розтягшись і порушивши бойовий порядок. Там, у небі, виникли білі шапки розривів і знялася глуха артилерійська стрілянина. Слідом за цим один бомбардувальник, клонувши носом, зі зниженням, випереджаючи інші, почав тікати на захід. А позаду слідом за ним слалась широка смуга чорного диму. Льотчики зраділо загомоніли. Ще один літак, одірвавшись від групи, охоплений полум'ям, дедалі нижче опускав ніс, наближаючись до землі. Кілометрах у трьох, на правому березі Дону, він хряпнувся об землю. Величезні клуби полум'я здійнялися до неба, згортаючись у страшні багрянні кільця.

За хвилину, забувши про цей звичайний епізод війни, льотчики взялися за свою справу, перемовляючись і сміючись від задоволення.

Полошущись у воді, я бачив, як Бочин і Панченко піднялися на берег й попрямували за течією ріки.

— Гей, орли! Куди це ви? Скоро їхатимемо додому, — гукнув їм.

— Та ось недалеко, подивимося, що там, — озвався Панченко.

Удосталь насолодившись прохолодою води, я вдягся, поглянув на годинник. Пора додому, а друзів усе ще не було. Ступати по стежині було легко й приємно. Тіло й одяг ще приємно пахли водою і сонцем, а під ногами ледь-ледь хрускували підсохлі корені трав.

Удалині, певно, з глибокої балки, виринули верхів'я дерев. Підійшовши до пологого схилу, я побачив унизу простору долину, зарослу невисокими деревами й чагарником. На галявинах росла густа зелена трава, розовіли пелюстки квітів шипшини, густо біліли суцвіття дикого терну й глоду. В кущах дзвінко, різноголосо щебетали птахи. Звідти, знизу, на мене війнуло густими пахощами квітів, свіжістю лісу, луговими травами. «Оце так диво! — подумав я. — Наче в нас, під Сталінградом». Згадав Волхову балку, куди любив ходити ще в дитинстві і де так пахло ароматом трав.

Розглядаючи гай, звернув увагу, що на протилежному

боці бродить худоба. Час від часу звідти долиналио ляскання батога й покрики пастухів.

— Е-ге-ей! Хлопці! — гучно покликав.

За кілька секунд зачулося у відповідь:

— Йде-е-мо!

А невдовзі з чагарника вихопились мої друзі. Вони неслися, мов олені, перестрибуючи через канави з небаченою легкістю. Досить значний підйом так само подалали різкою рисою.

— Дивовижний збіг обставин,— почав захеканий Бочин.— Ми стріли землячок з Малої Дівиці. Ну, отих дівчат, що пішли з України з гуртами худоби.

— Гаразд, потім розповісте, а зараз до машини!

Через якийсь час я з цікавістю слухав оповідь Бочина.

— Підійшовши до балки, ми були здивовані тутешньою красою,— розповідав Бочин,— і вирішили трохи поблукати лісом. Гули бджоли, співали птахи... Мабуть, так гарно не буває і в раю,— замріяно посміхався Бочин.— Минули чагарник і зупинились наче вкопані: прямо перед нами на галявині стояв засмаглий літній чоловік з сивими вусами, а поруч струнка дівчина. В руках у них були довгі ремінні батоги. На дівчині красувався крилатий бриль. Дівчина повернула голову в наш бік, і мені здалося, наче я десь уже її бачив. «Хлопці!» — жваво вигукнула вона.— «Віро!» — озвався Панченко. І тоді я теж упізнав Віру з Малої Дівиці. Ми радісно потисли руку дівчини і стали наперебій розпитувати одне одного. «А Проня, Галя теж тут? Вони живі, здорові?» — запитав я.— «Галя тут, ви її зараз побачите... — Віра помовчала, а потім, зітхнувши, продовжувала: — А Проні немає. Восени минулого року під Полтавою нас бомбили й обстрілювали, її серйозно поранено». — «І ви про неї нічого більше не знаєте?» — запитав я. «Нещодавно одержали від неї листа,— сказала Віра.— Жива й здорова. Пише, що залишився тільки шрам на скроні. А ще пише, що вийшла заміж за лікаря, який її лікував. Живуть вони зараз на Уралі». Бачили Галю, вона теж зраділа. Дівчата розпитували про наших хлопців, кого вони знали. Переказували найпалкіші привітання. Вони женуть худобу на Поворино, де й повинні здати її. Оце і все,— і Бочин важко зітхнув.

— Ну, хоч адресу Пронину довідався? — запитав я.

— Звісно. Та що з цього,— смикнув себе за чуприну Бочин.

Весь серпень радянські війська вели вперті оборонні бої проти четвертої танкової армії ворога, яка рвалася до Сталінграда з півдня вздовж залізниці Котельниково — Сталінград, і проти шостої польової армії фашистських військ, що наступали з північного заходу. До середини серпня війська 62-ї армії після жорстоких боїв відійшли на лівий берег Дону й закріпилися на ньому. Небезпека нависла над Сталінградом. Це було зрозуміло усім — від рядового солдата до командуючого фронтом. Тому бої мали виключно жорстокий, кровопролитний характер. Радянські війська неодноразово завдавали сильних контрударів по ворогу, трошили, гнали його назад, самі зазнавали ударів, відкочувались у глибину своєї оборони, та не втрачали духу й були готові битися до останньої людини.

Боротьбу наземних військ підтримувала авіація 8-ї повітряної армії, до складу якої входив і наш бомбардувальний полк.

Ми вже перебазувалися в станицю Сергієвську, що на річці Медведиці Сталінградської області. З цього аеродрому наш екіпаж здійснив п'ятнадцять бойових вильотів. Тричі бомбував переправи в районі Цимлянського, де переправлялися війська четвертої танкової армії ворога. Під час одного з нічних вильотів зруйнували переправу, і розлучені зенітники відкрили шквальний вогонь з усіх видів зброї. Якби не ніч, нам було б не з медом за таке нахабство.

Полк Рассказова 9—10 серпня разом з усією авіацією 8-ї повітряної армії підтримував війська 64-ї армії, що завдала міцного контрудару по ворогу, і його було відкинуто, а радянські війська знову зайняли оборону на зовнішньому обводі, на північ від міста. На цьому напрямку настала тимчасова рівновага сил.

Вранці, не чекаючи машини, яка перевозила на аеродром, я вирішив пройтися пішки, відпочити, поміркувати. Біля штабу побачив майора Рассказова, який розмовляв з незнайомим мені засмаглим полковником. Козирнувши, я хотів був іти собі далі, аж мене зупинили й підкликали до себе.

Я відрекомендувався полковникові.

— Ось ваш інструктор, товаришу полковник, — показав на мене Рассказов. — Можете зараз же їхати на аеродром, там для вас готують СБ.

Дорогою на аеродром командир нашої дивізії полковник Борисенко пояснив мені, що його викликають у Сталінград

на нараду і він збирається прилетіти туди на бойовому літаку. Та оскільки вже давно не літав на машинах СБ, хоче зробити на навчальному літаку 2—3 кола над аеродромом. Я маю супроводжувати його й де треба підправити.

— Не заперечуєш? — добродушно запитав полковник.

Піднявшись у повітря й тримаючи рулі літака просто так, для підстраховки, я переконався, що командир дивізії досвідчений льотчик і пілотує відмінно.

Коли ми вийшли з літака, полковник несподівано запитав, знімаючи парашут:

— Послухай, Єфремов, ти яку школу закінчив?

— Сталінградську, товаришу полковник.

— Отже, ти сталінградець? — вигукнув він.

— Так. Це моя батьківщина. Там і досі живуть мої батько, мати, дружина й донька.

— Чого ж ти мовчав? Полетиш зі мною за штурмана. Згода? Не заблукаємо? — засміявся Борисенко.

— Що ви, товаришу полковник! Під Сталінградом я знаю кожну балку. Ну, а вже Волгу якось з вами знайдемо.

Повертаючись у станицю, я зайшов до штабу батальйону, який нас обслуговував, аби одержати гроші, що належали мені. Начфін, старший лейтенант інтендантської служби, мовчки підрахував оклад, фронтові, нічні, за знищення літаків і почухав потилицю.

— Розумієте, вам належить велика сума, — і став з цікавістю розглядати мене.

— От і добре!.. Покваптесь, бо я спізнююсь із вильотом у Сталінград до своїх рідних.

Коли командир дивізії і ми з техніком-лейтенантом Заболотневим після посадки на шкільному сталінградському аеродромі вийшли з літака й зібралися разом, полковник сказав:

— Вам, Єфремов, дозволяю відлучитися додому до після-завтра. Вранці бути на аеродромі. За вами прилетить У-2. Ви, товаришу технік, підготуйте наш літак на шістнадцяту годину сьогодні.

3

З полковником Борисенком ми доїхали трамваєм до центральної площі.

Рідне, з дитинства знайоме місто викликало у мене в ці дні особливі почуття. Воно значно посуворішало, зникла піст-

ривість вбрання людей, що снували туди-сюди, не чулося жартів, безтурботного сміху, такого частого раніше передзвону трамвайних вагонів. Хоч на вулицях було багато людей, вони з серйозним виглядом поспішали у своїх справах. Сталінград став прифронтовим містом.

— Ну, що ж, Єфремов, ти додому,— потиснув полковник мені руку.— До речі, ось передай доньці подаруночок,— і Борисенко ніяково сунув мені в руку загорнуту в целофан плитку шоколаду.

На зупинці, чекаючи трамвая, я дивився на поламану шоколадку. Думав про зустріч з рідними. Сльози мимоволі заступали очі.

За півгодини був уже в своєму Ворошиловському селищі, де чувся глухий безперервний шум великого лісопильного заводу, пахло кислуватим деревним спиртом, лободою, що буйно росла на неможених вулицях.

Пройшовши квартал, другий, я завернув за ріг останнього будинку, й переді мною постала широка, така знайома з дитинства невимовної краси картина. Плавна й могутня котила свої води Волга. З крутого правого берега було видно зелену діброву аж там далеко, на лівому заплавному боці. По Волзі часто пропливали великі й малі пароплави, рибацькі човни. До лісопильного заводу буксири підштовхували пліт. Вище, перед центром міста, погойдуючись у мареві теплого повітря, красувалася велична біляна. Звідти, з ріки, настирливо віяв вологий вітерець, сповнений запаху живиці й свіжої риби.

Від цієї широкої панорами, від знайомих приємних пахощів трохи паморочилось у голові. Хоч я дорожив кожною хвилиною, поспішав до свого дому, але затримався тут, задивився, як бувало завжди, коли прибігав на це місце ще хлопчиськом.

Будинок наш, з прибудовами, стояв на площадці, відвойованій у крутого схилу, що спадав до Волги. Знизу подвір'я було загороджено парканом, а ще нижче ліпилися будинки сусідів.

Я побачив свій будинок, сарай, невеличке подвір'я, де стояла кобилиця, на якій літній, сивуватий чоловік пиляв дерев'яний брус.

— Еге-ей! Батьку! — гучно крикнув йому й помахав кашкетом. Старий байдуже подивився вгору, жбурнув відпиляний цурпалок і, поклавши пилку, пішов до будинку. Як у дитинстві, підстрибуючи, я побіг з гори, потім сходами на подвір'я і наздогнав батька.

— О! Це ти! — дещо пожвавішав він. — А я думав, хтось із сусідів.

Зачувши гучну розмову, на ганок вийшла Надя. Якийсь час мовчки дивилася на мене, наче не впізнаючи, а потім, сплеснувши руками, розплакалась, уткнулася в пітну гімнастерку.

Одним стрибком гайнув на ганок.

У світлиці на ліжку сиділа мати. Бліда, худорлява, з багатьма зморшками на страдальницькому обличчі. Вона підвелася й спробувала йти мені назустріч, простягнувши руку. Я обійняв її і посадовив на постіль.

— Як добре, що я бачу тебе, синку мій. Воїне ти мій дорогий, — посміхаючись і плачучи, казала вона.

— Нічого, нічого, мамо, заспокойтесь, — сам ледь не плачучи від хвилювання, відповів я. І раптом, поглянувши за плече матері, вигукнув:

— А це ще хто такий? Невже моя донька! Ліля Василівна!

— Так, Васю. Це наша онучка і твоя донька, — відсовуючись, аби я краще роздивився дитину, з гордістю проказала мати.

Надя й Сергій Іванович, стоячи у дверях світлиці, посміхалися.

Лобаста білоголова дівчинка, підібгавши під себе ніжки й засунувши в рот вказівний палець, з задумливою серйозністю дивилася блакитними оченятами на незнайомого батька.

— Ну й ну. Оце так Ліля! — захоплювався я донькою. Розцілував її і пригостив шоколадкою. — Це тобі фронтний подарунок від найбільшого начальника. Іж і ніяких розмов.

За балачками з батьками й дружиною навіть незчувся, як збігло дві години.

— На Волгу б скупатися. Га? Ходімо, Надю! І Лілю візьмемо з собою.

— Куди ви її візьмете? Ще втопите, — заперечили старі.

— Чого це ви, мамо! Ми з нею, либонь, ще й Волгу перепливемо, — весело відізвався я, беручи доньку на руки. Дівчинка вхопилася ручатами за мої сиві скроні. — Ну от, бачите! Вона все розуміє й згодна переплисти Волгу. Ходімо. Мені завтра знову на фронт.

Усі зразу спохмурніли.

Спустились до Волги і пройшли по камінцях до берега. Я посадовив доньку на пісочок і запропонував дружині перебратися на кінець плоту, що стояв неподалік. Роздягшись,

захопивши з собою доньку і одяг, ми, обережно ступаючи по камінцях, увійшли в воду. Глибина була по шию. Високо тримаючи доньку над головою, я передав її Наді, яка вже стояла на колодах. Ми розташувалися на товстих теплих колодах поруч із дівчиною, що загоряла.

Дівчина трохи підвелася, оглянула прийшлих, і очі її заискрилися ласкавою усмішкою.

— Ой, яка гарненька дівчинка! — вигукнула вона. — Можна я її потримаю? — звернулася вона до Наді.

Поплававши, ми з дружиною піднялися на пліт. Усе довкола здавалося мирним, спокійним як завжди, яким було колись, і мені в ці хвилини згадалось, як у дитинстві на цьому ж місці, ще не вміючи плавати, я тону в річці. Вже йшов на дно, та мене витягли.

Мені тоді було десь років чотирнадцять. Одного разу в обід я прийшов з відрами по воду. На краю такого ж плоту стояв сусідський хлопчисько Колька Дуга й ловив рибу «павуком». Я поставив відра на піску й перебрався на пліт. Риба ловилася гарно — на кукані біля Кольки вже плавало кілька в'язів, чечуга, судачок. Ось Колька знову потяг сітку вгору, перехоплюючи руками довгу жердину. Та не встигли ще прутини «павука» виринути з води, як звідти стрімко вискочив великий в'яз і з розмаху, наче клин, врізався між колоди. Колька квапливо попустив сітку і по-хижацькому, мов кіт, плюснув животом на рибу. Поки він вовтузився з дужим в'язем, робітники, що працювали на протилежному кінці плоту, потрапили линву, пліт рушив за течією, і Кольчина сітка разом з жердиною лишилася під ним. Побачивши це, рибалка у відчаї впав на колоди й заволав несамовито, голосячи, що батько спустить з нього шкуру.

Я завважив, що пліт зупинився, і, взявши у Кольки мотузок, сказав йому, щоб він міцно тримав його, а сам з другим кінцем пірнув у воду. Підпливши під пліт, я намацав прутину «павука», прив'язав мотузок і рушив назад. Та в цей час робітники знову потрапили линву, Колька випустив мотузку, і я залишився під плотом. У каламутній темряві я стукався головою об колоди й почав уже задихатися. У відчаї розплющив очі, перевернувся на спину, намагаючись знайти проблиски світла. І невдовзі, трохи осторонь, побачив широку тьмяну пляму. Два помахі руками — і я опинився під ним і підвів голову. В очі вдарили промені сонячного світла. Віддихавшись, я зрозумів, що через цю дірку вилізти на пліт неможливо. Пірнув знову й за кілька секунд вплив між берегом і плотом. Незважаючи на відчайдушне становище,

я не випустив з рук мотузка й через якийсь час витяг з-під плоту нещасливу сітку. Так Микола Дуга уник суворої кари...

Вдома нас чекав накритий для вечері стіл з пляшкою вина, каструлею вареної картоплі й великою тарілкою з квашеною капустою, щедро змащеною олією.

За столом всілися вчотирьох. Батько налив усім в чарки вина, хоч у селищі чарки не визнавались за посуд.

— Ну, з приїздом, синку, за твое здоров'я!

Надя випила з нами до дна, мати ледь пригубила. І зав'язалася розмова, проста, сердечна й докладна — про те, які в мене ордени і ким я тепер там, на війні, і за що мене нагородили, і що кажуть про війну в Сталінграді.

Старики запитували, чи прийде німець, чи зупинимо ми його на Дону.

Я порадив батькам і дружині виїхати з міста задалегідь, бодай за Волгу. Всі замовкли, уявляючи собі похмуру перспективу, що чекає їх. А я з сумом думав: треба їхати в полк завтра ж! Дивлячись на рідні обличчя, вирішив по дорозі в частину завітати в міськком партії й просити посприяти в евакуації родини.

Довго ми ще обмінювалися спогадами, говорили про майбутнє. Тільки опівночі в нашому маленькому будинку настала сонна тиша.

Вранці, нашвидку поснідавши, випивши чаю й розпрощавшись з усіма, я зібрався йти.

— Васю, зачекай,— зупинила мене Надя.— Ти ж не взяв гроші.— І вона спішно витягла зі столу всі гроші, які я їм віддав.

— Не треба! На фронті вони ні до чого.

Дружина провела мене до трамвая. Я зайшов до партійного комітету, поговорив про евакуацію рідних і, одержавши запевнення, що все буде зроблено, подався на аеродром.

На полі аеродрому — тихо й сумно. Польотів не було, та й літаків щось не видно. Пройшовся авіаційним містечком, згадуючи щасливі роки, що минули в стінах школи.

Час минав, а жоден літак не прилітав. Десь на дванадцятую годину, коли сонце стало припікати, я сів у затінку навчального корпусу й подумав, що тепер не завадило б трохи підобідати. І згадав, як відмовився узяти з дому бодай трішки грошей.

До слуху долинула якась розмова, певно, бесідували курсанти біля прочиненого вікна на третьому поверсі.

— А я тобі кажу, що це він,— раптом виразно почув я, і слідом за цим мене хтось голосно гукнув:

— Товаришу командир!

Підвів очі і на своє здивування побачив двоє жвавих, усміхнених облич.

— Гей, братва! Стрельцов, Плотников, гайда сюди, вниз,— покликав я.

За дві хвилини ми вже обнімалися, радісно роздивляючись один одного.

— Літаєте? — запитав у них.

— Літаємо, та не дуже. То матчастини немає, то пальне не підвозять,— скаржився Стрельцов.

— Їхати вам треба звідси, от що.

— А ми й справді евакуюємось на Урал,— сказав Стрельцов.— Уже більшу частину людей і техніки відправлено на нове місце.

— Тим-то я й чекаю з самого ранку літака, аби дістатися до свого полку.

Незабаром ми сиділи на галявині. Переді мною стояв казанок з гречаною кашею і м'ясом, тарілка з хлібом. Енергійно орудуючи ложкою, я з задоволенням смакував курсантську їжу. А колишні техніки з особливою ласкою мовчки дивились на мене.

Зачувся гуркіт мотора літака.

— Так, здається, летить сюди,— підвів голову Плотников.

— Тоді кінець бенкету. Спасибі, друзі.

Я біг аеродромом, де вже приземлився СБ.

У літаку впізнав лейтенанта Хомченка й штурмана лейтенанта Михайлова. Невдовзі підійшли Стрельцов і Плотников. Коли машину оглянули, я потиснув руки товаришам і подякував за пригощення.

— Не забувайте свій полк. Пишіть, як у вас складеться життя. Микола Заболотнев теж хоче стати льотчиком. Напишіть йому...

Колішні техніки й майбутні льотчики наче лише тепер по-справжньому зрозуміли, що таке дружба.

Я запустив мотори, помахав рукою і прямо зі стоянки злетів у повітря. Розвертаючись, побачив у далині, на льотному полі, дві самотні постаті.

«Треба попрощатися з рідним домом»,— подумалось мені. Кинувши машину вниз і збільшуючи швидкість, пронісся над головами своїх друзів, над селищем, спрямував машину в глибокий крен і бойовим розворотом вийшов на захід.

Хоч мені не треба було тієї ночі їхати на польоти, та все ж не стримався і попутною машиною примчав на аеродром.

Польотами керував майор Головін, помічником у нього був капітан Сидоркін.

Я всівся біля санітарної машини і з цікавістю дивився на далекі зірки безмежного неба. Від цього споглядання мене відволікли літаки, що, виконавши завдання, повернулися додому. Їх було три. Невдовзі додалося ще два. Увімкнули посадочні прожектори, і всі побачили літак, що йшов на посадку, й, на своє здивування, людину, що спускалася на парашуті. Виявилось, це молодий лейтенант Костін — штурман з екіпажу лейтенанта Васіна.

Поки літаки робили посадку один за одним, Костін, захлинаючись від збудження й пережитого страху, розповів, як вони бомбували переправу в районі Вертячого, як почала бити зенітка й загорівся їхній літак...

Наступного дня вранці нашому полку було вручено гвардійський прапор. Перед строем командир дивізії Борисенко зачитав Указ Президії Верховної Ради СРСР від 7 березня 1942 року: «За відважні й вмілі дії проти фашистських загарбників полк перейменувати у гвардійський». Після цього командир полку майор Рассказов і комісар Козявін підійшли до прапора, що його охороняли асистенти, і, ставши на коліна, поцілували край оксамитного полотнища, прикрашеного державними знаками. Як тільки командир і комісар схилили коліна, весь полк також припав на праве коліно і зняв кашкети. Потім прапор пронесли перед строем полку і встановили на правому фланзі. З промовою-відповіддю виступив командир полку. Він завірив партію і уряд, що особовий склад полку з ще більшою силою громитиме й знищуватиме фашистських загарбників, аж доки жодного з них не залишиться на нашій землі.

Рассказов у своєму виступі підкреслив, що з початку війни полк здійснив понад шість тисяч бойових вильотів, знищив на землі й в повітрі 52 ворожих літаки, вивів з ладу 120 танків, 10 переправ, 11 прожекторів, підірвав 7 складів з боеприпасами й паливом, знищив 220 автомашин, 15 залізничних ешелонів з військами і вантажем та понад дві тисячі солдатів і офіцерів німецько-фашистської армії.

Того дня було багато розмов про гвардію. І, зрозуміло, кожен з почуттям гордості вважав себе ветераном, що завоював це почесне звання.

Увечері стало відомо, що весь полк діятиме по переправі на Дону, в районі Вертячого, де німці захопили плацдарм і посилено перекидають у той район війська.

— Ви, капітане, зі своїм екіпажем підете на завдання першим,— сказав мені командир полку.— Освітите ціль, зруйнуєте її чи підпалите. Наступні за вами екіпажі сміливіше і впевненіше вийдуть на переправу. Вам будуть підвішені дві РАБи (ротативні авіаційні бомби, що являють собою металеві кожухи, в які закладають дрібні бомби чи касети з пальною сумішшю) по п'ятсот кілограмів кожна. Їх ми заповнимо ампулами КС з пальною сумішшю й дрібними осколочними бомбами. Чи є запитання?

— Запитань немає,— відповів я.

— Готуйтеся і пам'ятайте, що ви — гвардійці,— додав урочисто Козявін.

— Фашистські громили відчують це сьогодні ж,— в тон комісару відповів я.

Коли ми виходили, я встиг почути слова:

— Люблю наших льотчиків. Стільки сміливості й впевненості у нашій перемозі!

— У цьому й уся справа. Прості, чесні й мужні люди. З цього, власне, й народжуються вчинки людей.

Злітали в сутінках. Літак довго розбігався, перш ніж відірватися від землі. Під крилами праворуч і ліворуч висіли череваті РАБи, ущерть набиті руйнівною силою.

В районі Вертячого ми з штурманом одразу почали придивлятися, чи не блимне десь на переправі вогник. Кружляючи над своєю територією, я раптом побачив майже під собою клуби багряного вогню, навіть здригнувся від несподіванки. Розвертаючи літак до Дону і роздумуючи, що ж це сталося там, вниз, завважив так само зненацька інше полум'я, що виникло в районі переправи.

«Катюша!» — осяйнула мене здогадка, і я гукнув штурмана.

— Вперше бачу такий вулканічний вогонь,— озвався штурман.— Тримай прямо на нього.

Над ціллю Усачов скинув дві освітлювальні бомби, а я знову відійшов на свою територію і, ввімкнувши бортові вогні, поморгав артилеристам. Ті зрозуміли, що над ними свої, бояться нічого, і, орієнтуючись на освітлювальні бомби, ще вдарили по плацдарму ворога й по переправі.

Ціль було добре видно. Усачов скинув РАБи. Одна з них розкрилася в повітрі, а друга не встигла і, впавши на настил переправи, розбилася. Почали рватися бомби, пальна

суміш розплескалась, спалахуючи довкола. «Катюша» знову обрушила свій залп, і переправа запалала в усю довжину.

За кілька днів, 23 серпня, німецько-фашистські війська прорвали нашу оборону, кинули до Сталінграда міцну танкову групу. Одночасно сотні літаків 4-го повітряного флоту німецької армії обрушили на місто смертельний вантаж бомб. Спалахнули лісопильні заводи, загорілися нафтові сховища, дерев'яні будинки селищ, і весь Сталінград запалав, немов велетенський кратер вулкана.

Слава Сталінграда

1

Напередодні цього дня наш полк перелетів за Волгу і приземлився на просторій рівнині селища Ельтон. Льотчики вже знали, що ворожі танки прорвалися до Волги, на північ Сталінграда в районі Ринок, і готувалися завдати бомбового удару по бронетанкових військах, у балках, в районі прориву на підступах до міста.

Злетівши в цілковитій темряві, я набрав задану висоту й розвернувся в бік Сталінграда. Десь там, внизу, пропливала каламутна, свинцева пляма озера Ельтон, і одразу ж на захід з'явилась багряна довга смуга блимаючої заграви. Що ближче підлітали ми до цілі, то страшнішою і величнішою ставала заграва, освітлюючи високі хмари.

— Сталінград горить! — закричав штурман. — Весь у вогні, живого місця немає. Ай, ай, що зробили, гади! — приказував Усачов.

Задихаючись від зненависті до ворога, я дивився на рідне місто, охоплене полум'ям, і серце моє стискалося від нестерпного горя. В цьому пекельному вогні марно шукають порятунку десятки тисяч людей, певно, й мої рідні. Проковтнув гіркий клубок, що підступав до горла, й сказав:

— Знизимось до двохсот метрів і врубаємо цій нечисті як слід.

— Не можна бомбити з такої висоти, підірвемося на своїх же, — сполошився штурман.

— Тоді з трьохсот метрів. Уже раз пробували.

Скинувши бомби, ми спустилися ще нижче, обстрілюючи кулеметними чергами вогняні точки.

Всю ніч льотчики нашого полку бомбували ворога, що про-
рвався до Волги. Зробили не менше ста вильотів, скинули
близько ста тонн бомб, витратили всі боекомплекти пат-
ронів. Льотчики завдали ворогові великих втрат і у взаємо-
дії з наземними військами не дали йому можливості просу-
нутись на південь, до міста.

В цей період боїв робітниче ополчення Сталінградського
тракторного заводу і сусідніх підприємств, вступивши в еди-
ноборство з броньованими частинами ворога, при підтримці
авіації зім'яли їх і відкинули від тракторного заводу на три
кілометри. Вже з 28 серпня 282 полк 10-ї дивізії НКВС під
командуванням Сараєва і група під командуванням полков-
ника Горохова міцно, сталевим замком, перекрили ворогові
шляхи до Сталінграда з півночі.

Гітлерівське угруповання, що проривалося до Волги, опи-
нилось затиснутим з півночі і з півдня військами 62-ї армії.
Так воно й залишалося там, мов шпички для радянських
військ, до розгрому всієї фашистської армії під Сталінгра-
дом. Відтоді й розпочалася щільна блокада німецько-фа-
шистськими військами героїчного міста. Бої пересунулися
до центру міста, до металургійних заводів, до набережної
Волги. Вони не припинялися ні вдень ні вночі, перетворились
на велетенську битву за місто на Волзі. Сталінград палав,
розхитуваний вибухами бомб, снарядів і мін, шматований
трасами кулеметних і автоматних черг.

Наш полк продовжував битися з ворогом на застарілих
типах літаків. Помітна перевага ворога в повітрі змусила
нас повністю перейти на нічні дії. Іноді доводилось бомбу-
вати ворожі війська буквально в ста метрах від своїх. Зав-
давали ударів по резервах ворога на станціях Воропоново,
Гумрак, Садова, водночас трошачи ворожі аеродроми по-
близу цих станцій.

За місяць боїв під Сталінградом я зробив сорок бойових
вильотів. Та в полку дедалі менше залишалося досвідчених
льотчиків, які могли б літати за будь-яких складних умов.
Ми звикли до того, що в повітрі відмовляли двигуни, часто
продовжували політ до цілі чи поверталися додому на одному
моторі. Літаків не вистачало. Всі навчально-тренувальні
переобладнали під бойові.

Відбулися й деякі зміни в командуванні полку. Рассказова
було призначено командиром дивізії нічних бомбардуваль-
ників У-2, з ним пішли Шестаков, штурман полку Маури-
чев і ще дехто зі штабу. Полк прийняв майор Головін —
енергійна, розумна людина й чудовий льотчик. Начальни-

ком штабу залишився полковник Терлецький, а комісаром — Козявін. Штурманом полку призначили капітана Ілляшенка. Мені дали в заступники капітана Сидоркіна, забравши старшого лейтенанта Склярова на посаду заступника командира першої ескадрильї, якою командував капітан Іванов.

Змінився й штурман — замість Усачова прийшов капітан Кудрявцев.

Якось, перевіряючи льотні книжки, майор Головін запитав мене:

— Скільки у вас вильотів за останній місяць?

— Та, мабуть, тридцять є,— відповів я, не розуміючи, навіщо командирові полку це здалося.

— Не тридцять, а сорок. А скільки налітали за цей час ваші підлеглі?

— Польотів сімдесят зробили.

— От бачите, капітане, на вас одного припадає половина всіх вильотів вашої ескадрильї.

— Таж вони всі переважно молоді, товаришу майор. Одні зовсім не літають вночі, другі тільки світлими ночами,— виправдовувався я.

— Візьміться за них, щоб за три дні всі виходили на бойове завдання. Не бійтесь, не впадуть. Там, під Сталінградом, самі знаєте, будь-якої ночі світло й жарко. Ось так, Василю Сергійовичу,— дружньо обійняв мене за плечі командир полку.— А сам викроюй час для спочинку. Схуд, став схожий на скелет. Частіше посилай у бій своїх підлеглих, хай навчаються воювати... Сам усього не зробиш.

Дві ночі підряд я перевіряв техніку пілотування й випробовував молодь на навчально-тренувальному літаку. На третю ніч сам полетів з молодими.

2

Минали дні за днями, а Сталінградська битва тривала з колишнім запалом. Уся півмільйонна армія ворога втяглася у місто і, завдаючи дивовижного тиску на захисників, намагалась скинути їх у Волгу. За тил і фланги фашистське командування не хвилювалося, там, на півночі й півдні, стояли могутні заслони проти радянських військ, а в найближчому тилу на околицях Сталінграда розміщалося кілька корпусів резерву. Та, незважаючи на значну перевагу в людях і техніці, незважаючи на неймовірні зусилля й великі втрати, все ж зломити оборону захисників Сталінграда

фашистська армія не змогла. Вперта оборона, рішучі контрудари в найважливіших напрямках, контратаки радянських військ виснажували й підривали сили ворога, який тупцював на місці.

Пізня осінь. Ми з Сидоркіним і Кудрявцевим сидимо на бомбах під крилом літака й мовчки, задумливо потягуємо саморобні люльки. Сизий димок звивається над нашими головами, обтікає важкі бомби, підвішені під крилом літака, і зникає в блакиті повітря. Перед нами проліг широкий, рівний, бурувато-сірий степ, вкритий полином.

Ми тут, під Ельтоном, з серпня й звикли до одноманітності безмежного степу, сповненого терпкого запаху полину. Тут усе пахне полином: і повітря, і курява, і молоко, і навіть коров'яче масло. Рослинність убога, але ґрунти багаті на поживні речовини, і там, де є вода, бодай солонувата, зелень трав, осоки й очерету вкриває прибережну землю.

Говоримо про воду, зрошення, сади й знову подумки переносимося в Сталінград, до якого зараз прикута увага всіх людей, бо ще не було в світі такої велетенської битви, що від наслідку її залежала б доля всього людства.

Місто, як і раніше, у вогні. Ворог не полишає своїх намірів будь-що оволодіти Сталінградом. Він кидає у ненажерливу топку вуличних боїв нові й нові полки, танки, артилерію, залучаючи всю потужність авіації. Чимало гітлерівських полків уже згоріло, перемололося. Та на місце знищених із заходу тягнуться нові фашистські полчища — до двохсот п'ятдесяти тисяч ворожих військ прибуває щомісяця під Сталінград.

Двічі, а то й тричі на ніч ходимо ми в бій, під нищівний вогонь зеніток і «месершмітів», трошимо ворога, залізничні станції, аеродроми, переправи й укріплені пункти фашистів у місті. За кілька годин знову підємо в атаку. Багато ворожої техніки вже знищено нашими бомбами й кулеметним вогнем, чимало фашистів полягло під вогнем наших літаків.

— Скільки ж це фашистів суне на Сталінград? — дивуючись, каже Кудрявцев. — Б'ємо, б'ємо, а їх наче стає дедалі більше.

— Нічого, — похмуро відповідає Сидоркін. — Все одно їм тут буде каюк. Усім до одного!

Тут, біля Царицина, Врангель, Краснов, Денікін також намагалися розчавити тоді ще молоду Радянську владу. Та червона фортеця вистояла. Володимир Ілліч Ленін тоді особисто поздоровив її героїчних захисників. Сьогодні пар-

тія звертається до нас з тим самим ленінським закликом: «Вистояти! Жодного кроку назад!» І ми вистоїмо.

— Німець, певно, намацав наш аеродром,— раптом круто змінив тему розмови Сидоркін.— Скільки ночей вже кружляє над нами і скидає бомби. Деякі з них лягли в межах аеродрому.

— Треба підказати керівництву, щоб посилили активність фальшивого аеродрому.

Спадають сутінки, й ми розходимося по своїх літаках. Першим вилітає Сидоркін. Наш екіпаж займає місце в літаку.

— Готовий? — питаю Кудрявцева.

— Так, усе гаразд.

— А у тебе як, Петре?

— Готовий! — озивається Трифонов.— Куди летимо?

— Як куди? На танці,— жартує штурман.— Ти наче з місяця звалився.

Ми всі сміємося.

— Ну, поїхали,— немовби підводжу сувору риску.

Вируливши на старт, мигаю навігаційними вогнями, просячи дозволу на зліт. Але там, серед керівництва, чомусь зволікають. Потім увімкнули всі сигнальні вогні й помахали ліхтарем: «Вимкнути мотори».

«Що це ще за жарти?» — подумав я, оглядаючи поле аеродрому.

Одразу впав в око літак із запаленими бортовими вогнями, що йшов на висоті шістсот метрів курсом, протилежним злітному. «Німець! — здогадався я.— От дубина, засвітив навігаційні вогні, мовляв, я свій, покажіть посадку. Ні, вимкати мотори не буду, а почну зліт, фашист ще далеко». Я пішов на зліт. Одірвавшись від землі, побачив, як ворожий літак швидко наближається зустрічним курсом. Я негайно почав розворот, сподіваючись, що зараз з ворожого літака посиплються бомби і вдарять кулемети. Справді, німець тут же скинув бомби, певно, намагався влучити в літак, що злітав, та дав маху, за визначенням Кудрявцева. Всі десять бомб упали за межами аеродрому, не завдавши шкоди.

Фашист хотів обдурити нас, але сам пошився в дурні.

Літак перетнув Волгу, що тривожно віддзеркалювала відблиски пожеж, пройшов над центром міста й став наближатися до Гумрака. Попереду в чорному небі раптом виникають прямі виразні смуги ворожих прожекторів. Вони шастають по небу, схрещуються, розходяться, знову схрещуються, і ми бачимо в їхньому яскравому світлі срібного

птаха. Навколо нього вибухають зенітні снаряди, спалахуючи, наче маленькі блискавки; помацками спрута тягнуться до літака багрянні траси «ерліконів».

— Це Сидоркін ускочив у халепу,— сказав я штурманові.

— Бачу,— відповів Кудрявцев.— А чи не можна якось обминати ці прожектори?

— Ні, не можна. Їх тут дуже багато, вони перекривають центр міста, станцію Садову, Воропоново і Гумрак. Тільки на північній околиці Сталінграда їх немає,— роз'яснював я.— Пам'ятаєш, як ми спалили кілька літаків під Городищем? Там у них зенітні кулемети.

— Отже, прямо? — підсумував Кудрявцев.

— Так. Тільки вперед,— підтвердив я.

Тим часом екіпаж Сидоркіна скинув фугаски, розвісив у небі ланцюжок освітлювальних бомб і різким розворотом вискочив з променів прожекторів, сховавшись у темряві.

— Спритний, чортяка! — вигукнув Кудрявцев.— І бомби поклав точно. Бачиш, он там спалахнула пожежа?

Минає хвилина-друга, і промені прожекторів уже захоплюють наш літак. Різке світло засліплює очі. Від близьких розривів здригається й погойдується машина, закладає вуха, в кабінку проникає гідкий запах вибухівки. Я напружено тримаю бойовий курс, чекаючи, поки вибухнуть бомби, та замість цього чую хрипкуватий басок штурмана:

— Бомби не скинув. Засліпили так, що й зараз нічого не бачу.

Чортихнувшись про себе, енергійним розворотом зі зниженням виводжу літак з променів прожекторів.

— Ну, що ж, почнемо все спочатку.

Будуємо точно такий же маршрут, з тим же бойовим курсом — інакше не можна, щоб не зіткнутися зі своїми ж літаками. За три хвилини знову на бойовому курсі, знову поруч рвуться снаряди. У навушниках шоломофона чую якесь бурмотіння штурмана, потім чітку доповідь: «Бомби скинув!» Вводжу літак у розворот і дивлюся вниз. Бомби лягають на поле аеродрому й на стоянки літаків.

— Порядок!

Та могутній тріск снаряда, що розірвався над літаком, заглушає все. Яскравий, раптовий спалах засліпив до болю очі. Намагаюсь тримати рулі керування літаком у нейтральному положенні. Невже осліп? Тільки б встигнути попередити екіпаж.

Мої думки уриває кволий голос штурмана: його різону-

ло по голові осколком. Кров заливає обличчя. Згодом я відчув, як сили знову повернулися до мене, очі вже бачать показання приладів, заграву пожеж, околиці палаючого міста.

— Миколо, тримайся. Перев'яжи голову. Ми вже перелітаємо Волгу.

Ліворуч і вище нашого літака видні спалахи пострілів і ланцюжки трасуючих куль. Блідо-зелена траса, що тікає на захід, — це з бомбардувальника, а велика, багряна — з винищувача. Винищувач хитрує, маневрує, заходячи то з одного, то з другого боку, відкриваючи зненацька короткий вогонь. Та стрілець-радист на бомбардувальнику, мабуть, досвідчений і вмить б'є довгими чергами по ворогу. Та от фашистський льотчик, наблизившись на коротку дистанцію, дав довгу чергу і в наступну мить сам одержав сповна: щільна траса куль стрільця-радиста — і він, спалахнувши вогнем, пішов униз.

За п'ять хвилин, роблячи пробіжку по смузі, я побачив у світлі посадочних прожекторів літак, що стояв збоку, сильно побитий ворожим вогнем. Навіть устиг роздивитися бортовий номер машини — 31. Це ж літак Сидоркіна! Отже, це вони вели бій і збили ворожий винищувач. Молодці, хлопці!

На стоянці, вимкнувши мотори, я разом з техніком Заболотневим обережно виніс з кабіни пораненого штурмана.

— Як себе почуваєш? — запитали свого бойового товариша.

— Погано, дуже погано. Голова тріщить, — зморщився від болю Кудрявцев.

— Колю, тримайся. Чекаємо на тебе в полку.

Ці слова ми казали вже не одному, проводжаючи його в санітарній машині.

Коли ми з Трифоновим прийшли на командний пункт, там уже було багато льотчиків, які повернулися з бойового завдання. Біля столу начальника штабу, освітленого електричною акумуляторною лампочкою, льотчики і штурмани, голосно розмовляючи, обмінювалися враженнями про минулий виліт.

Остеронь, оточений стрільцями-радистами, Іван Вишневський, радист з екіпажу Сидоркіна, розповідав про повітряний бій і про те, як йому вдалося звалити фашистського аса. Сидоркін теж іще стояв біля столу начальника штабу, доповідаючи про виконання завдання.

Ми з радистом сіли збоку на тапчані, поглядаючи на льотчиків і прислухаючись до їхньої жвавої розмови.

— Командире, ми ще полетимо? — запитав Трифонов.

— Мабуть, ні. Треба ретельно оглянути машину, та й штурмана у нас поки що немає.

— Тоді я завалюся спати.

— Спи, а мені треба побесідувати.

Прилетів командир. До землянки ввійшли Головін, штурман Ілляшенко і начальник зв'язку Лазуренко.

— Струнко! — подав команду начальник штабу.

— Вільно! Сам був таким, — доброзичливо розсміявся Головін.

І всі присутні повеселішали. Відчувалося, що командира поважали за спокій, сміливість, за вміння командувати. От і зараз він прийшов на КП просто, наче з прогулянки, а не з бойового завдання, зі смертельної небезпеки.

— Дорогі товариші, — зупинившись посеред землянки, звернувся командир до льотного складу. — Працювали всі під час першого вильоту добре. Ми ось з Ілляшенком збоку спостерігали за вашим бомбометанням. Так і продовжуйте. Завдання залишається те саме. Ми бомбували останніми, і я помітив, що вогонь зенітної артилерії і дії прожекторів послабшали. Отже, до ранку ми їх вимотаємо так, що вони й маму рідну не впізнають, хай їм грець разом із їхніми матерями!

Льотчики посміхнулися.

— А Сталінград для нас, товариші, не просто місто, яке треба утримати будь-якою ціною. В цій битві вирішується доля нашої Батьківщини. Он як, друзі мої, — подивився сяючими від хвилювання очима Головін на збуджені обличчя льотчиків. — Будемо ж діяти заради загальної перемоги.

Під ранок, коли ми відпочивали в землянці, повернулися з розвідки екіпажі Бочина і Панченка, Склярова ще не було.

Панченко, його штурман Чудненко і стрілець-радист Єгоров, пройшовши великим маршрутом Сталінград — Морозовськ — Тихорецьк, поверталися додому з великими цінними даними про залізничний рух на території, зайнятій ворогом. Вже підлітаючи до Котельниково, Панченко жартома запитав штурмана:

— Ти збираєшся сьогодні бомбити чи повеземо бомби додому?

— Збираюсь, та поки що не бачу підходящої цілі. Попереду залізничний міст через Аксай. Може, по ньому й вдарити?

— Непогано б, — озвався льотчик. — Побачимо.

Та, не долітаючи до мосту, вони виявили ешелон, що пря-

мував до Сталінграда. З кількох заходів, діючи на невеликій висоті, екіпаж розбомбив його. Вагони загорілися, там почали вибухати боеприпаси. Літак пішов, а серед засніженого поля ще довго палала заграва розгромленого ешелону ворога.

Бочин зі своїм екіпажем пройшов ще більшим маршрутом. Побував над Тацинською, над Батайськом і Ростовом, де, запаливши бортові вогні, прилаштувався до загального кола над аеродромом, спостерігаючи, що робиться на землі. Визначивши місце заправочної лінії літаків з технічними засобами, екіпаж скинув туди бомби. На аеродромі спалахнули пожежі. Забігали промені зенітних прожекторів, були увімкнуті усі сигнальні вогні. Та зенітка не стріляла — по колу ходили свої літаки. Скориставшись метушнею, Бочин спокійно подався на північний схід.

Екіпаж Склярова, пройшовши заданим маршрутом, виявив у районі Акатового пожвавлений рух транспорту. З кількох заходів скинули бомби по колонах, а потім, знизившись, обстріляли машини з кулеметів. Зенітні засоби ворога, що захищали переправу біля Акатова, напали на радянський літак усією силою свого вогню. Осколки снарядів продірявили бензобаки, обшивку літака й кабінку льотчика. Перелетівши лінію фронту, Скляров змушений був сісти. Крізь пробоїни з баків витікало пальне. За два дні вони повернулися додому пішки, живі й здорові.

3

Ранком наступного дня льотчики, штурмани й радисти поїхали на аеродром перевіряти й лагодити матеріальну частину стрілкової зброї, бомбоозброєння, літакові радіостанції та інші допоміжні прилади й агрегати літаків.

Поголившись, я хотів прогледити льотні книжки своїх підлеглих, та в цей час прийшов ад'ютант ескадрильї старший лейтенант Захаров і сказав, що з армії приїхали офіцери для вручення нагород особовому складу полку. З нашої ескадрильї нагороджено сім чоловік. Він назвав Бочина, Панченка, Сидоркіна, Кудрявцева, Заболотнева і мене. Мене відзначено орденом Леніна. Вручення нагород почнеться об одинадцятій годині.

— А тебе чим відзначено? — запитав я ад'ютанта.

— Орденом Червоної Зірки, товаришу капітан, — майже урочисто доповів Захаров.

— Поздоровляю, бойовий ад'ютанте, з високою нагородою,— потиснув я руку Захарову.

— І я вас сердечно поздоровляю, товаришу капітан, з дуже високою нагородою.

— Так, брате, нагорода справді висока. Орден Леніна! Я і мріяти міг про це тільки потайки. Кавалер ордена Леніна! Якимось чином, можливо, в найменшій мірі, і я причетний до справ соратників Ілліча.

Я вимовляв ці слова, сповнений справжнього щастя, і серце солодко стискалося в грудях від надміру почуттів і любові до свого мужнього народу, Комуністичної партії, її воістину великих звершень.

— Треба викликати з аеродрому всіх, кому будуть вручати нагороди.

— Уже зроблено, товаришу командир. На аеродром пішла машина, вона привезе людей.

За двадцять хвилин до церемонії вручення урядових нагород я ще раз оглянув себе з ніг до голови і в начищених до блиску чоботах, підтягнутий, у новій синій пілотці рушив до невеличкої глиняної хатини, де мали зібратися нагороджені.

Погода була чудова. Світило низьке осіннє сонце, виливаючи рештки благодатного тепла. Було тихо, тепло, посьвятковому легко й урочисто. Йдучи вулицею селища, я почув гуркіт авіаційних моторів. Поглянув угору і ойкнув від здивування. З заходу до аеродрому наближалася дев'ятка «юнкерсів» у супроводі шести винищувачів. «Ідуть на аеродром!» Група розділилася: шестеро з винищувачами повернули до аеродрому, а трійка «юнкерсів» наближалась сюди, до селища. «Оце так свято»,— подумав я, зупинившись за рогом дерев'яного будинку й озираючись навсебіч. Селище спорожніло. Всі поховалися, привчені до несподіванок війни. Невдовзі я побачив стовпи диму й пилюки, здійняті над аеродромом. Там зачулася кулеметна й гарматна стрілянина, важкі розриви авіаційних бомб. Ворожі винищувачі пікірували на аеродром і обстрілювали з гармат літаки. Їм відповідали злагоджено й безперестанно кулемети з землі. «Здорово бороняться наші!» І тут же я присів, оглушений вибухом бомби, що впала десь поблизу.

Поки трійка «юнкерсів» робила новий захід на селище, я ривком перебіг невеличкий майдан і вскочив у глиняний будиночок, сподіваючись тут перечекати бомбардування. Роздивившись, побачив, що біля протилежної від дверей стіни стоїть великий стіл, застелений червоною скатертиною,

і на ньому красуються коробочки з орденами й медалями. Кімната була порожня, я опинився тут немов нетерплячий гість, що прийшов раніше за господарів.

Будиночок здригався від близьких розривів. Я не звертав на це уваги. Ось два ордени Леніна, один, як зазначено в посвідченні, належить мені, а другий — Головіну. Намилувавшись м'яким полиском золота й платини орденів, виразливим силуетом Ілліча, я подивився, якими орденами нагороджені мої підлеглі. Бочин, Панченко, Сидоркін — орденами Червоного Прапора! Кудрявцев, Захаров і Заболотнев — орденами Червоної Зірки. Дуже добре, хлопці! «Треба Кудрявцеву відвезти орден у госпіталь, а то ще загубиться», — подумав і, відійшовши від столу, присів на лаву біля стіни.

Тихо відчинилися двері, й у прочинену щілину просунулось обличчя штурмана Кравчука.

— Можна увійти, товаришу командир? — підморгнув він густими рухливими бровами.

— Заходь, заходь. Ну, що там, на аеродромі?

— Ми їм усипали! Пішли ні з чим. До їхнього прильоту майже всі стрільці-радисти сиділи в кабінах — тренувались у настройці рацій. А штурмани здебільшого були в своїх літаках. Ми відкрили вогонь з тридцяти кулеметів! А ваш брат, льотчики, сиділи у щілинах і стріляли з пістолетів, — лукаво жартував Кравчук.

— Так уже й у щілинах!

— А що їм залишалося робити? — вже серйозно проказав штурман. — «Юнкерси» кидають бомби, стріляють, винищувачі теж жбурнули по кілька бомб, а потім почали пікірувати й палити з гармат. Там такий гармидер знявся, тільки тримайся. Добре, що наші літаки вкриті високими капонірами і опущені в траншеї, а то б втрат нам не уникнути.

— Ну, давай я тебе поздоровлю з орденом Червоного Прапора.

— А хіба мене нагородили? — зраділо блимнув очима Кравчук.

— Сам бачив. Он там на столі.

Кравчук збирався подивитись на ордени, та в цей час до кімнати увійшли трохи зніяковілі представники армії і група льотчиків, штурманів, техніків-радистів та інших нагороджених. Усі вони були присоромлені тим, що довелося посидіти в щілинах, ховаючись від бомб, і разом з тим радісно збуджені в очікуванні урочистої хвилини нагородження.

Ми з Кравчуком поверталися у гуртожиток разом, жваво обговорюючи перипетії цього незвичайного ранку. І справді,

щойно ми могли бути вбитими чи покаліченими фашистськими бомбами. І ось йдемо живі й бадьорі, з сяючими орденами на грудях.

— Слухай, командире. Ну візьми ти мене штурманом ескадрильї. Набридло літати аби з ким. Я ж уже зовсім здоровий, а мені торочать: відпочивай, одужуй. А як тільки що — то лети з Івановим, Петровим, Сидоровим.

— Можеш вважати себе штурманом третьої ескадрильї, — поплескав я по плечу свого друга. — Ходімо в ескадрилью, поговоримо. У мене виникла думка, яку можна легко здійснити для загальної користі.

Справа в тому, що льотний склад мешкав дуже скупчено, в одному приміщенні. Тісно, негігієнічно і дуже небезпечно. Варто влучити одній бомбі, і був би списаний весь льотний склад полку. А можна спорудити кілька просторих землянок, душ на п'ять-шість кожна, поруч — лазню, також у землянці.

Кравчуку сподобалась ця пропозиція, головним чином, своєю забавною безпосередністю, — підземне містечко... Романтика!

До кінця дня Кравчука було затверджено штурманом третьої ескадрильї. Мій проект переселення прийняли. Ескадрилья мала незабаром обживати нове місце.

— Щоправда, далекувато ходити в їдальню, через усе поле, — скаржився Сидоркін. — Та якщо комуна вирішила, я підкоряюсь.

Після цих приємних турбот льотний склад увечері одержав завдання бомбити скупчення резервів ворога в районі станції Садової, у межах міста.

У сутінках ми вже мчали курною дорогою на аеродром у бортовій машині. Переважно молоді люди, льотчики жартували, гомоніли. Машина зупинилась біля командного пункту, і всі розійшлися по своїх літаках.

У Сталінграді, як і раніше, вдень і вночі вирує грандіозна битва. Освітлені пожежами, згори проглядаються зранекі смуги вулиць, зруйновані будинки, з яких вилітають у всіх напрямках кулеметні траси, проносяться зграйки гвинтівочних і автоматних куль, там і тут вибухають міни і снаряди, здіймаючи султани вогню й диму, рвуться важкі бомби. Все горить, клубочить, наче у велетенському страшному казані стихійного лиха.

Щоразу, пролітаючи над містом, що палахкотіло у вогні шаленої битви, я відчував незвичну зненависть до фашистських окупантів, бажання зійтися груди в груди з підступним

ворогом там, на землі, і бити його без жалю й пощади. Та кожному — своє. От і зараз я бачу рідне місто, що стогне, і, сповнений зненависті до ворогів, рухаюсь над ним до своєї цілі — станції Садової. Вона розташована в досить глибокій ложині, оточений зеленню садів і кронами високих дерев. Певно, тому її і називали Садовою.

Ще кілометрів за п'ять до станції мій літак ухопили прожектори й цупко тримали його у своїх променях. Маневрувати було ні до чого. Літак був уже на бойовому курсі. Навколо нього щільно лягали вибухи зенітних снарядів. Хоч я і звик до цього, та з кожним розривом нерви напружувались до межі, і з цим нічого не можна було зробити. Кожна клітина здорового, злагодженого для життя організму відчайдушно протестувала проти насильної смерті. І тільки розум та міцна воля радянського бійця незворушно вели екіпаж до мети.

Точно тримаю літак на бойовому курсі, не озираючись на близькі спалахи снарядів, що вибухають. Відчуваю, як відкрилися стулки бомболюків, як літак здригнувся, звільнившись від бомб, і, не гаючи часу, крутим розворотом зі зниженням висковзую з променів прожекторів. Відскочивши вбік, у темряву ночі, розгледівся. Внизу на станції щось горіло, прожектори шугали по небу, вишукуючи інші літаки. Ось один вихопили з темряви. Зблиснув літак — і промені схрестилися на ньому. Вдарилася зенітка, осипаючи бомбардувальник спалахами вибухів. Та він вперто йшов до цілі.

— Це хтось із наших, з молодих, — почув я у навушниках голос Кравчука.

— Федоров або Хомченко.

— От що, хлопці, — крикнув я, — бийте з кулеметів по прожекторах, я буду знижуватися.

Трохи підруливши, я став майже пікірувати на один з прожекторів. Штурман відкрив вогонь із спарених кулеметів довгими чергами. Прожектор згас. Та другий ударив прямо по кабінах. І знову влучними чергами запрацювали кулемети Кравчука. Прожектор осліп. Трифонов вів боротьбу з найближчим прожектором і, очевидно, розбив його. Та решта три прожектори захопили наш літак, і артилерія відкрила по ньому шквальний вогонь, — він тремтів, наче в лихоманці, від близьких розривів.

Я кинув літак униз і понісся на палаюче місто.

Ще кілька хвилин стрімкого польоту, і ми над Волгою. «Вискочили», — вільно зітхнув і відчув, як літак різко потягло праворуч униз. «Мабуть, заглух правий мотор», — думав

я, вирівнюючи машину. Та, подивившись на прилади, не на жарт злякався: температура води й масла в лівому моторі була критично високою, тиск масла впав до нуля. Скоро відмовить і цей... Старі, щент зношені мотори. Лівий так само раптово захлинувся й замовк. Сідали прямо перед собою, незважаючи на те, що там унизу...

Наступного дня в обід ми повернулися у своє селище.

4

Кілька днів підряд зранку на аеродром, на безмежний степ і селище, клубочучись, спадав туман, з ночі густішали хмари й починався дощ. Бойових польотів не було. Льотчики відпочивали, досхочу милися в лазні, а ввечері у великому сараї, де трохи навели порядок, виступали справжнісінькі артисти. Багато хто з нашого підземного містечка після вечері залишався в селищі послухати концерт.

Я повертався в землянку, запалював на столику світло, лягав на своє ліжко й з великим інтересом читав пошарпану книжку.

Повернувшись з вистави, промоклі й замерзлі Бочин, Панченко, Сидоркін, Трифонов і Кравчук швидко забиралися під ковдри, відігрівалися і вже після цього починали обмінюватися враженнями.

— Слухай, командире, а чому ти не ходиш послухати артистів? Вони гарно співають,— визираючи з-під ковдри, якось запитав мене Кравчук.— Є й нові пісні. Особливо гарно виходить у них «Пісня про Дніпро». Коли слухаєш її, так і хочеться розревтися, їй-богу, не брешу. Така глибока й журлива пісня, наче написана про нас...

— Я знаю її. І ще б послухав, та от цікава книжка потрапила.

За якийсь час, зігрівшись, любителі мистецтва вже хропли. Я гасив вогонь і теж, закутавшись у ковдру, невдовзі засинав.

Сьогодні лила така злива, що не тільки на концерт, а навіть вечеряти ніхто не пішов. По шибках збігали потоки води. Всі мешканці нашої землянки лежали на своїх тапчанах. Сидоркін задумливо дивився на стелю, кутив і час від часу сумно зітхав. Кравчук, розгорнувши карту району бойових дій, супив брови, дивлячись на повороти воєнних битв, і, очевидно не знаходячи логічного завершення, здивовано гмував, зводячи плечима. Панченко от уже півгодини читав

клаптик фронтової газети, наче готувався до іспиту, завчав шпаргалку. Трифонов солодко похропував. А Бочин з олівцем у руці глибокодумно вдивлявся в аркушки тоненької книжечки, цмокав губами і щось бурмотів під ніс.

Я читав книжку, що потрапила до мене досить пошарпаною, без палітурки. Недавно я літав на У-2 в штаб армії з пакетами. Пакетів було два, один для штабу, другий — для політвідділу. Поки черговий роздивлявся і реєстрував їх у журналі, я прогулювався по коридору, роздивлявся приміщення, плакати, гасла. І от на вікні біля столика чергового побачив цю книжку. Взяв її до рук, пробіг очима півсторінки і одразу ж відчув, що написана вона талановитою людиною, зі знанням подій, що відбувалися, мальовничо і просто. І ще зрозумів, що без цієї книжки повертатися в полк мені аж ніяк не можна. Тільки-но я зібрався попросити чергового, щоб він дав мені її почитати, як у коридорі з'явився чорнявий, з правильними рисами обличчя, підтягнутий худорлявий офіцер. Він підійшов до чергового, той взяв під козирок. Офіцер кивнув головою, запитав:

— Як справи, Іванов? Що нового?

— Все гаразд, товаришу майор. Ось для вас пакет, — доповів черговий.

— Хто доставив? Ви? — Офіцер уважно поглянув кари-ми очима на мою персону.

— Так точно, товаришу майор, — відповів я.

— Звідки? — роздивляючись пакет, поцікавився він.

Я назвав свою дивізію.

— А, від полковника Єгорова? Вам доведеться зачекати, — сказав майор. — Я прогляну документи і, можливо, відправлю з вами пакет для політвідділу дивізії.

Коли він пішов, я спитав Іванова:

— Хто цей привітливий майор?

— Не знаєте? — посміхнувся старший лейтенант. — Його у всіх частинах знають. Заступник начальника політвідділу армії по комсомолу майор Тронько.

— Тобі всіх начальників доводиться бачити, — сказав я.

— Звичайно, — поблажливо усміхнувся Іванов. — А що?

— Та хотів би побачити нашого командуючого Тимофія Тимофійовича Хрюкіна.

— Що він тобі, родич, чи що? — зиркнув на мене Іванов.

— Не родич, а наш однополчанин. Коли я прибув зі школи в полк, Тимофій Тимофійович їхав саме на війну в Іспанію. Тоді він був ще старшим лейтенантом, командиром ланки.

Іванов зашарівся, знітився. Потім так, по-доброму, сказав:

— Сьогодні, десь о п'ятнадцятій, будуть вручати партійні квитки й нагороджувати льотчиків. Залишайся, може, й побачиш.

Я подякував своєму новому знайомому і заодно попросив почитати книжку.

— Якщо зацікавився, бери назавжди. Вона вже давно тут лежить, прочитана всіма,— відповів Іванов.

Хвилин за п'ятнадцять мене викликав майор Тронько. Він передав пакет для політвідділу дивізії.

— Дивись, Єфремов, матеріали в пакетах секретні, будь обережний. Як тільки їх одержать у дивізії, нехай мені негайно подзвонять.

— Зрозуміло, товаришу майор! — відповів я, віддавши честь.

Він запитав, як воює молоде пополнення, комсомольці. У мене було багато чого розповісти про наші справи. Майор уважно слухав і щось занотував у книжечку. Виявилось, що він знає наших молодих льотчиків, обіцяв прилетіти в полк, побувати в моїй ескадрильї.

Він потиснув мені руку і ще раз попередив бути обережним з документами. Отже, я не міг скористатися пропозицією чергового — затриматись на годинку-другу: пакет і книга квапили мене додому.

В землянці пахло обжитим помешканням, сіном, полином і шкіряними речами, неодмінними супутниками військових. Під стелею плавала сиза хмаринка цигаркового диму. На столику, потріскуючи, горіла велика стеаринова свічка, осяваючи таємничим світлом плащі, реглани, шоломи, комбінезони, розвішані на стінах.

Я знову подивився на книгу, не вірячи самому собі, що таке цінне видання дісталось мені так легко й просто. «Порт-Артур. Події 1905 року під час оборони російськими військами Порт-Артура від японських окупантів. О. Степанов...»

5

Воєнні дії під Сталінградом тривали з колишньою силою, незважаючи на пізню осінь, дощі, тумани, снігопади, замети. Німецько-фашистські війська втрачали в боях величезну кількість людей і техніки. Руйнівна сила війни, наче магніт, втягувала їх у межі міста й перемелювала на порох.

Гітлерівських приспівників охоплював жах від таких втрат, але у відчаї, мов азартні картярі, програючи все більше й більше, вони котилися до неминучої катастрофи.

Воїни Червоної Армії стояли під Сталінградом на смерть, готові до кінця захищати місто на великій російській ріці.

Напередодні Жовтня, точніше 6 листопада, на урочистих зборах полку після короткої доповіді заступник командира по політчастині майор Козявін зачитав листа захисників Сталінграда, з яким вони зверталися до Голови комітету оборони товариша Сталіна з нагоди 25-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Короткий, виразний і рішучий, мов клятва, лист був зустрінутий одностайним схваленням. Особливо сильне враження справили на слухачів такі рядки: «Борючись сьогодні під Сталінградом, ми розуміємо, що боремося не тільки за це місто. Під Сталінградом ми захищаємо нашу Батьківщину, захищаємо все, що нам дороге, без чого ми не можемо жити».

Після зборів майор Козявін залишив командирів ескадрилей.

— От що, товариші,— почав він без попереднього вступу.— Інститут комісарів у військах скасований, і вся відповідальність за виховання особового складу тепер лягає на вас і партійну організацію. До речі, Єфремов, ти комсомолец? — подивився замполіт на мене.

— Так,— відповів я.

— Повноцінний комуніст, свідомий боєць великої Сталінградської битви. Як командир ескадрильї, ти зобов'язаний керувати всією політичною і партійною роботою у своєму підрозділі.

— Я щоразу присутній на партійних зборах. Виступаю, де треба, підказую.

— От бачиш,— продовжував Козявін.— Комсомолец дає вказівки на партійних зборах комуністам. Якийсь парадокс. Формально ти не маєш права робити вказівок. Та з другого боку ти як командир ескадрильї...

В ті дні я і подав заяву з проханням прийняти мене до лав Комуністичної партії.

Днів через три, повертаючись з аеродрому, я зустрів Козявіна, і той запитав мене, як літалось.

— Зробили три вильоти на аеродром Городище. Бомбили з чотирьохсот метрів. Нарobili там пожеж.

— А як з бесідою, про яку ми з тобою домовлялись?

— Вже дещо заготував на папері.

— Прошу тебе провести цю бесіду з усім складом полку. Згода?

— Гаразд, — погодився. — Коли це зробимо?

— Давай завтра години за дві до обіду, — запропонував. Козявін. — Я зберу людей.

Вранці, проглянувши свої нотатки, я лишився незадоволений ними, і мене почали брати сумніви. Здавалося, що думкам бракує глибини, виразності, тієї сили, що здатна надихати людину. Я почав переробляти все заново. Годині о дванадцятій зібрав аркуші з тезами і був готовий до бесіди.

У просторому сараї, що правив за клуб, зібралися льотчики, техніки, механіки, радисти, працівники штабу, мотористи.

Поглянувши з трибуни на аудиторію, я не на жарт злякався. На мене вичікувально дивилося сотні пар зосереджених очей, і від цих численних поглядів трохи паморочилася голова.

— Дорогі товариші! Бойові друзі! — почав я, відчуваючи, як палає обличчя. — Немає в світі слів, дорожчих людському серцю, ніж мати Вітчизна. Та ще стократ дорожча людському серцю наша Вітчизна Соціалістична, по-справжньому рідна, улюблена для всіх її синів і дочок.

Козявін, зібравши людей і організувавши все, вже лагодився йти. Та, зачувши перші фрази, присів на вільне місце. Я повів мову про героїчну боротьбу Червоної Армії з німецько-фашистськими окупантами, про самовіддану працю нашого народу в тилу, звертався до славної історії країни, до епізодів з громадянської війни, казав про нерозривну єдність партії і народу. Запевнив Батьківщину, що ми, льотчики, будемо громити ворога за будь-якої погоди, вдень і вночі, без утоми, не шкодуючи ні сил, ні крові, ні життя, до остаточної нашої перемоги!

Коли я закінчив, пролунали гарячі оплески. Поспішно сховавши до кишені свої тези, кинувся до товаришів, що стояли поруч. На душі було тепло й радісно, наче у святковий день.

Холодний північний вітер зірвався звідкись з передгір'я Уралу й стрімко погнав на південь низькі хмари. Безмежна рівнина казахських степів утонула, розчинилася в густій сітці косого дощу. Одразу стало сумно. Довкола безпорадний, мокрий полин, що метлявся під вітром, брудно-бурий шлях і каламутний недалекий обрій. У повітрі відчувалась скоро зима.

Під ногами льотчиків петляло й скавучало біле цуценя, тоскно оглядаючись довкола й тремтячи від холодного дощу.

— Дивіться, хлопці,— засміявся Сидоркін, показуючи на цуценя,— навіть Аркашка боїться сьогодні літати.— Льотчики дружно розсміялися й заходились допитувати Аркашку, що він думає про сьогоднішню роботу. Цуценя поскиглювало, добродушно позираючи на льотчиків розумними очима, наче відповідаючи на їхні запитання.— Та що тут казати, все зрозуміло. Польотів не буде.

Цуценя Аркашка — єдина чотиринога істота в полку. З'явилося воно якось непомітно, місяців три тому, голодне, худе й хворе. Спільними стараннями майже всього полку воно одужало, піросло і невдовзі стало брати найактивнішу участь у всіх полкових справах. Німецьких фашистів Аркашка ненавидів усією своєю собачою натурою. Літав він, як правило, в кабіні штурмана, і, коли літак потрапляв у промені прожекторів і зазнавав зенітного обстрілу, Аркашка дивився в бокове вікно кабіни й люто гавкав, висловлюючи своє щире обурення на адресу фашистів. При цьому розриви снарядів аніскільки не лякали його,— ще більше розлючували. На землі ж Аркашка був дуже скромний, слухняний і дисциплінований. На відміну від деякого навіть не вихвалявся тим, що іноді налітував за ніч більше за будь-який екіпаж полку. Адже він був один, а екіпажів багато, і кожний намагався прихопити його в політ. Аркашка ніколи не відмовлявся, а коли про нього з якоїсь причини забували, намагався сам по драбинці забратися в кабіну, нагадуючи про себе негучним скиглінням.

— Ну що ж, Аркадію, ти правильно кажеш, треба йти відпочивати,— серйозно промовив Панченко. І всі розійшлися по своїх гуртожитках.

Увечері, як завжди, екіпажі зібралися в кімнаті штабу одержувати бойове завдання. Та погода на цей час стала ще похмурішою і загрозливішою, дрібний сіючий дощ, осідаючи на землю, перетворювався на кригу. Температура утримувалась близько нуля. Одне слово, створювались найбільш підходящі умови для обледеніння літака в польоті.

Льотний склад, одягнений вже по-зимовому, в хутрянні комбінезони й шоломи, в унти з калошами і з хутряними крагами, розмістився у невеликій кімнаті на лавах, нарах, ліжках, вичікував, позираючи на двері кімнати командира полку. Невдовзі звідти вийшов підполковник Головін і начальник штабу Терлецький. Головін проти звичаю був похмурий, невдоволений і чимось стурбований. Терлецький, потупивши очі на столик, зосереджено роздивлявся карту району бойових дій.

— Товариші,— заговорив Головін,— ви самі бачите, яка погода видалась сьогодні... Звичайно, вести нормальну бойову роботу за таких умов неможливо.— Льотчики полегшено зітхнули, засовались.— Попрошу залишитися екіпажам Єфремова, Волика, Склярєва, Іванова, Сидоркіна. Решта вільні.

Коли гомін і метушня стихли після того, як екіпажі пішли, Головін якось незвично уважно оглянув тих, хто залишився, і проказав:

— Друзі, хоч вище командування наші польоти на сьогоднішню ніч відмінило, завдання для нас з вами є. І завдання дуже серйозне. Його треба виконати в інтересах фронту...

«Літати неодмінно доведеться,— подумав я.— Яка різниця, хто полетить: я, Склярєв, Волик чи Сидоркін. Хто з нас не повернеться — також не важливо. Головне — виконати завдання що б там не було». Прийшовши до такого висновку, я далі вже спокійно слухав командира, не ставлячи запитань.

— Одержано наказ,— вів далі Головін,— зробити розвідку на південний захід від Сталінграда, в районі Плодовите, Аксай, Котельниково, Абгонєрово, Громославка, Бузиновка. Командування довело нам до відома про надзвичайно складну метеорологічну обстановку в нашому районі.

— А в чому полягає суть завдання? — запитав Іванов.

— Треба пролетіти над заданим районом, оглянути по можливості всі шляхи й з'ясувати інтенсивність руху залізничного та автомобільного транспорту. Це означає,— додав Головін,— що політ над територією зазначеного району необхідно здійснити на малій висоті, аби мати можливість оглянути все найстаранніше. От у чому, власне, суть завдання. Для виконання його потрібно два екіпажі. А оскільки метеорологічна обстановка справді складна, я надаю вам право вибрати, кому летіти.

Після невеликої паузи я підвівся.

— Я готовий.

— Гаразд,— схвально кивнув головою командир полку.— Хто ще?

— І я готовий,— підвівся слідом за мною Склярєв.

Похмує обличчя Головіна прояснилося.

Вируливши на старт, я подивився на доріжки бокових вогнів і визначив: видимість не більше двохсот метрів. Та бувало й гірше. Згадав випадок під Лівнами, на аеродромі нічних У-2. Треба було вилетіти глибокої темної ночі. Я по-

просив поставити бодай один вогник для орієнтування під час зльоту. Недосвідчений чи недбайливий стартер виставив ліхтар не далі як 250 метрів від лінії старту. Не встигши розпочати розбіг, я помітив, що ліхтар одразу ж залишився позаду, а попереду була непроглядна, без жодного вогника пітьма. І все ж силою волі, навиком, усім своїм еством я подолав цю безорієнтирну порожнечу, що лякала, і злетів, як кажуть, навпомацки.

Зараз теж злетів нормально, тільки обледенілий літак довго набирав висоту.

У Івана Склярова також все було гаразд. Вже на висоті ми розійшлися по своїх маршрутах.

На моє здивування, над територією, зайнятою противником, було ясно. З висоти трьохсот метрів гарно проглядалися шляхи, села, річечки і навіть невеликі групки дерев. Облетівши заданий район, ми нічого особливого не виявили. Тільки де-не-де по дорогах пробігали поодинокі машини, мерехтіли розрізнені вогники населених пунктів.

Оглядаючи місцевість, Кравчук клацав язиком:

— Послухай, командире, що ж тут розвідувати? Навіть нема куди скинути бомби.

— Нічого,— заспокоював я штурмана,— відбомбимось на Садовій. Там завжди є приховані гітлерівські резерви.

На підході до станції Садової наш літак схопили прожектори. Зенітна артилерія негайно відкрила щільний загороджувальний вогонь, намагаючись відігнати літак. Та ми пройшли крізь шквал вогню й скинули бомби на станцію, потім, не змінюючи курсу, зі зниженням пішли до Волги, вздовж долини річки Цариці. Наш СБ передавали від прожектора до прожектора, а зенітна артилерія продовжувала лютувати, засипаючи повітряний простір довкола китицями розривів.

У місті тривали жорстокі бої, що в центрі наблизились аж до Волги.

— От, гади, тиснуть наших,— проказав Кравчук, вдивляючись униз, де рвалися бомби, міни й проносились густі траси куль.

— Так, нашим важко,— озвався я.

Повернувшись додому аж удосвіта, я побачив, що аеродром і найближчий район закриті суцільною білою пеленою туману. Змушений був сісти на аеродромі в Житкурі, де вже приземлився Іван Скляров.

Командування фронту оголосило нам подяку за цей виліт. Як з'ясувалося згодом, мета розвідки полягала в тому; щоб

іще раз пересвідчитися, чи не здогадуються німці про наш майбутній наступ під Сталінградом. Виявилось, що ні.

Початок другої половини листопада характеризувався нестійкою, складною для авіації погодою. Рідкі прояснення раптом змінювались суцільною густою хмарністю. Мжичили дощі, падала крупа й сніг, наповзали тумани. Під час польотів уночі це загрожувало найнеприємнішими наслідками. В повітря випускали найдосвідченіші, найкращі екіпажі. В основному це були кадри, що лишилися від першого складу полку з початку війни: екіпажі Іванова, Волика, Склярова, Сидоркіна, Бочина, Панчєнка, Козявіна, Головіна. Вони могли за будь-якої погоди виконати завдання всього полку. В цей період, допомагаючи своїм військам на полі бою, екіпажі Склярова і мій систематично вели розвідку в найближчому тилу противника і на далеких підступах до Сталінграда, включаючи Громославку, Тормосин, Суровикино, Калач-на-Дону. Але там було, як і раніше, спокійно. Пересувань військ не спостерігалось. Це знову й знову підтверджувало, що гітлерівське командування надає першочергового значення боям у самому Сталінграді.

З 18 на 19 листопада погода так зіпсувалася, що в повітря не змогли піднятися навіть найдосвідченіші екіпажі. А вранці 19-го землю оповив щільний туман, виключивши всяку видимість, і мешканці підземного містечка, йдучи в їдальню на сніданок, довго блукали рівниною, наче серед пустельних пісків.

Після сніданку полковий писар сержант Матвєєв оголосив, що прийшла пошта. Я зайшов до канцелярії і став проглядати листи, не чекаючи для себе нічого, бо писати мені було нікому. Ось листи радистові Семіякіну, Кравчуку — їх треба взяти. Усачову, Захарову, Цегельному, Ілляшенку, Трифонову — теж треба передати. Волику, Заболотневу...

Пішов до командира полку за вказівками.

Туман продовжував висіти над аеродромом весь день. Не розсіявся він і надвечір, навпаки, став ще щільніший. Бойові польоти відмінено. Льотний склад після вечері зібрався у найбільшому гуртожитку, щоб побути разом, пограти в доміно, шахи, послухати бувалих льотчиків, побалакати, поспівати.

У просторому приміщенні було світло, гамірно, тепло, ми з начальником зв'язку ескадрильї сиділи у вільному закутку й грали в шахи. Мовчки, зосереджено думали, уважно оглядаючи поле бою, перш ніж пересунути фігуру. Жвавий,

багатоголосий гамір мало турбував нас, навіть діяв заспокоююче, нагадуючи дружню, домашню обстановку.

— Командире, вам лист,— зупинився біля нас Бочин.

— Хіба раніше не міг віддати? — замислившись над черговим ходом, запитав я.

— Дуже поспішав. З самого ранку ношу в кишені.

Усі присутні в кімнаті підвелися. На порозі стояв всміхнений підполковник Головін. Він якийсь час дивився веселими очима на льотчиків, а потім взяв руки в боки й заспівав приємним задушевним баритоном:

Не забудь мне очей твоих ясных,
Не забудь твоих ласковых слов,
Не забудь мне московских прекрасных
Площадей, переулков, мостов.

— Дорогі товариші! Повітряні бійці! Перемога! — І він потряс кулаками в повітрі. Сльози радості блищали на його очах.— Сьогодні, 19 листопада, війська Південно-Західного і Донського фронтів перейшли у наступ, прорвали оборону ворога і тепер стрімко рухаються на південь і південний захід.

Усі захоплено дивилися на командира. Хтось дзвінко, з піднесенням прокричав: «Ура-а-а!» Надто вже незвичайна й радісна була звістка. Адже лише кілька днів тому німці люто обстрілювали наші літаки над містом. Засипали снарядами наші війська в районах Сталінграда. І раптом вражаюча катастрофа цілого ворожого фронту!

Наступ тривав з наростанням. 20 листопада війська Сталінградського фронту, в свою чергу, прорвали оборону ворога в районі Сарпінських озер, і механізовані та кавалерійські з'єднання кинулись назустріч тим, що наступали з півночі. До 30 листопада все головне вороже угруповання 6-ї польової і 4-ї танкової армій в кількості 22-х дивізій з численною технікою було затиснуто в щільне кільце радянськими військами на території в півтори тисячі квадратних кілометрів, яка прострілювалась артилерією в будь-якому напрямку. Надалі війська Воронезького, Південно-Західного і Сталінградського фронтів, виконуючи задум Ставки Верховного головнокомандуючого, ущент розбили німецькі, італійські, угорські й румунські війська, звільняючи землі Приднілля.

Доля оточених під Сталінградом німецько-фашистських полків і дивізій була вирішена наперед. У них залишалася

єдина надія на порятунок — скласти зброю і здатися. І якщо вони згодом були розбиті так само, як і інші німецько-фашистські війська, то в цьому винне тільки їхнє верховне головнокомандування.

Та перш ніж покінчити з оточеними військами ворога, Сталінградському фронту довелося зіткнутися з Манштейном, який з бронетанковими з'єднаннями поспішав на підмогу Паулюсу. У рішучих, кровопролитних боях на річці Аксай-Есаулівський радянські війська завдали нищівної поразки ворогу і, не даючи перепочинку, погнали його на захід.

6

Вранці, пригадуючи пережите радісне хвилювання вчорашнього вечора, я намагався потішитися ще чимось приємним, що висковзнуло з моєї уваги. Зітхнув і, зануривши руку в кишеню за годинником, раптом намацав конверт. Лист був від техника Стрельцова. Він уже літав самостійно на винищувачі і сподівався невдовзі прикривати нас, бомбардувальників. Недарма він рвався в авіаційну школу.

— Молодець, Анатолій! — проказав я вголос. — Виправдав наші надії.

— Ви мені, товаришу командир? — озвався Бочин.

— Тобі і всім іншим передає вітання наш колишній техник, а нині льотчик-винищувач Стрельцов.

— Везе ж людям, — зітхнув Бочин. — Піднявся двічі в повітря — і вже винищувач, а я скільки не прошу, все одно бомбардувальник.

— Не кожний вміє літати й на бомбардувальнику, — заспокоїв я Бочина.

Протягом трьох-чотирьох найближчих днів то не було погоди, то раптом стала виходити з ладу матеріальна частина, то не вистачало пального — все йшло танковим і механізованим військам. Льотчики палали нестерпним бажанням порухатися з ворогом тепер, коли він деморалізований і тікає.

Під кінець листопада все улагодилось, і полк розпочав бойову роботу. Особливо багато доводилось бити по ворожих аеродромах на околицях Сталінграда, куди гітлерівська авіація доставляла вантажі для оточеного угруповання.

Підполковник Головін, злітавши кілька разів на бойове завдання, наказав усім екіпажам скидати бомби з мінімаль-

ної висоти. І льотчики невдовзі самі переконалися, що в оточеного угруповання вже немає колишнього ураганного зенітного вогню по кожному радянському літаку, слабше стали працювати зенітні прожектори, не з'являлися нічні мисливці — винищувачі МЕ-110. Вогонь наземних фашистських військ по всій лінії оборони також меншав. Оточені частини закопалися в землю і, як видно, економили на всьому: на снарядах, патронах, мінах, ракетах, бензині. Повітряні перевезення усього необхідного для оточених військ, що їх обіцяв Гітлер, виявились неспроможними, війська Паулюса одержували в п'ять разів менше вантажів, ніж їм було обіцяно. А надалі транспортна авіація, що перевозила вантажі, почала втрачати стільки літаків у повітрі і на сталінградських аеродромах, що зрештою вичерпала свої можливості і майже припинила перевезення, навіть евакуацію хворих і поранених.

Повітряна армада розтаяла під ударами радянської авіації і зенітної артилерії, наче снігова баба під променями гарячого сонця. Перебазовуючись на відбиті у ворога аеродроми, радянські льотчики бачили у мешканців навколишніх сіл купи чемоданів, особистих речей, запасів провізії, льотного обмундирування раптово й безслідно зниклих льотчиків Герінга.

Полк Головіна вдень і вночі громив аеродроми оточеного ворожого угруповання, дезорганізуючи їх, перешкоджаючи посадці й зльотам гітлерівських літаків. Наша ескадрилья здійснила десятки вдалих бойових вильотів. Молоді льотчики намагались не відставати від ветеранів. Все йшло чудово, на високому підйомі. І раптом перед самим Новим роком мене звалила хвороба.

Повернувшись після третього бойового вильоту, я відчув легке нездужання. Вранці підстрибнула температура, я не зміг піднятися з ліжка. Опівдні того ж дня до землянки, де я жив, під'їхала легкова машина командира полку. Увійшовши в напівтемне приміщення, Головін і Козявін якийсь час стояли, нічого не бачачи зі світла.

— Гей? Чи є тут хтось живий? — крикнув жартома підполковник.

— Є. Є живі.

— А, комеск! Один? Що ж це всі тебе покинули? — запитав Головін. — Ну, як здоров'я?

— Та так. Нічого... температура... голова паморочиться, — відповів я.

Головін поклав мені руку на чоло й здивовано вигукнув:

— Е, та ти, брате, хворий найсерйознішим чином. Температура під сорок. Залишатися тут тобі не можна. У госпіталь не відправимо,— помітивши мій нетерплячий порух, квапливо проказав Головін.— Ми влаштуємо тобі тихий закуток у великому гуртожитку. Затишно й на очах у людей. Лікар уже був?

— Так, був, залишив ось ці порошки. Мені наче полегшало.

Два дні пролежав я в теплому ліжку під пильним наглядом своїх підлеглих і полкового лікаря, капітана медичної служби абхазця Аркадія Джанба. На третій день став почувати себе краще і після обіду заходився збиратися в політ.

— Ну, як у тебе справи? — несподівано зазирнув до мене за занавіску Головін.

Намагаючись надати собі молодцюватого вигляду, сказав, що готовий служити справі повного розгрому ворога.

— Мені доповіли, що ти збираєшся летіти? — серйозно подивився на мене Головін.

— Так. Я з задоволенням злітаю на завдання... Хоч подивлюся, як літають мої льотчики. Засумував геть без них.

— Вони й без тебе добре літають. Ні кроку з кімнати,— сердито наказав підполковник. — І годі про це.

Головін пішов; знявши светр і теплі штани, я накинув на плечі ковдру й сів біля вікна, дивлячись на степовий простір, туди, де ледве проступали силуети літаків і пливли низькі хмари. Дорогою на аеродром курили снігом дві машини — везли льотчиків. Змушене неробство, тиша і слабкість, викликана хворобою, навіювали легкий, безпричинний сум. Скільки подолано смертельних шляхів за такий короткий час! Скільки бачено міст, сіл, людського горя! І над усім цим зашвистала чорна тінь фашистського солдата з автоматом, із свастикою й широко розставленими ногами в підкованих чоботах.

Хмари вже заступили район аеродрому. З неба посипалася дрібна мжичка. На вулиці стало швидко сутеніти, а з півночі все сунулася низька хмарність, оповиваючи степ липкою похмурою темрявою.

«Мабуть, польотів сьогодні не буде», — подумав я, лягаючи в постіль і торкаючись рукою гарячого чола. Знову піднялась температура.

Прокинувшись, почув невиразний гомін голосів, обережні кроки, побачив тіні, що снували туди-сюди по занавісці.

«Льотний склад повернувся з аеродрому. Польоти не відбулися», — з полегшенням подумав я.

— Ти спиш? — зачувся голос Сидоркіна. — Я до тебе на хвильку.

— Заходь.

У комбінезоні, з планшетом через плече й хутряним шоломом у руці ввійшов Сидоркін, присунув до мого ліжка стілець і стомлено опустився, поклавши руки на коліна. Чиркнувши сірником, я запалив недогарок свічки на столику й подивився на незвичайно похмуре обличчя друга. Він нерухомо сидів на стільці і якимось дивно, вичікуюче дивився на мене.

— У нас щось трапилось?

— Так, — хрипко вичавив з себе Сидоркін і сильно потяг повітря ніздрями. — Трапилось... Загинув командир полку Головін.

— Як загинув? Що ти кажеш? — підхоплюючись з ліжка, вигукнув я і захитався. Запаморочилась голова.

Сидоркін мерщій підхопив мене і всадив на ліжку. До кімнати ввійшли Панченко, Бочин, Усачов, Кравчук, Склярів, Трифонов, Вишневський, Зимогляд, Чудненко — залишки старої гвардії.

— Ну, хоч розкажіть до ладу, як це сталося.

Запала тиша. Трифонов налив у стакани горілку, і всі залпом випили, не відчуваючи обпалюючої рідини.

Мовчки випивши, льотчики перезирнулися. Тихо, кожний по слову, почали переказувати деталі.

Сталося це кілька годин тому... Спочатку все йшло ніби нормально. Одержали завдання бомбити передній край оборони німців на захід від міста. Та незабаром аеродром затягло суцільною низькою хмарою. Сипалась крупа, мжичка. Літати було дуже небезпечно. Головіна часто викликали до телефону. Він виходив з КП, піднімав ракетницю й стріляв угору. Біла ракета, досягши хмар, освітлювала туманний серпанок і падала на землю. Хмарність не вище 70 метрів... За кілька хвилин знову дзвонили з дивізії: «Чому не починаєте польоти?» — «Зараз випускаю в повітря літак-розвідник», — сказав Головін. Узняв планшет, одяг шолома, рукавички і вийшов, взявши з собою метеоролога. В землянці почули гуркіт моторів і повискакували надвір... Головін вирулював на старт. З повітря він передав: «Хмарність суцільна, висота нижньої окрайки 50 метрів, видимість 500 метрів. У хмарах сильне обледеніння. Польоти забороняю!»

Минуло години півтори. З борту літака радист Єгоров передав: «Завдання виконав, повертаюсь. Увімкніть прожектори». «Гренада-112» — позивний командира. Це повідомлення не принесло заспокоєння. Треба було ще посадити літак за складних умов...

На аеродромі кидали ракети, піднімали вгору промінь зенітного прожектора, підказували курс посадки, знесення... Минуло ще півгодини... Телефонний дзвінок. Козявін бере трубку й полотноє... Головін розбився... Метеоролог також загинув. В живих залишився тільки стрілок-радист Єгоров.

Ранком другого дня я приступив до виконання своїх обов'язків.

Ховали відважного бойового командира на краю колгоспного саду. Засмучені повертались невеличкими групами, ведучи розмову про тяжкі повороти долі, про гідність і благородство підполковника Головіна, котрий заради всіх нас віддав своє власне життя, про інших чудових товаришів, які полягли раніше.

Днів за п'ять у частину прибув на посаду командира полку підполковник Горшунов. Він був вище середнього зросту, худорлявий, з білявими густими бровами. Вираз його обличчя й насторожений погляд сірих очей свідчили про те, що він кожному мить готовий діяти.

Літав Горшунов добре, охоче. На завдання ходив сам і водив групи літаків. Та авторитет, повагу, які мали серед льотчиків Пушкарьов, Рассказов, Головін, що пройшли разом з нами шляхами найтяжчих випробувань з перших днів війни, йому ще треба було заслужити. Час і спільність інтересів стирали нерівності, і бойова робота йшла своїм звичаєм, як добре підготовлений і налагоджений механізм.

Після розгрома великого угруповання Манштейна полк перебазувався в район станції Семична, що на залізниці Сталінград — Тихорецьк, і звідти продовжував завдавати ударів по ворогу, по військах гітлерівців, що тікали з Північного Кавказу.

Довгим і складним буде ще шлях гвардійського бомбардувального полку повітряними дорогами війни. Його воїни невтомно громитимуть ворога, втрачатимуть у жорстокій боротьбі бойових товаришів, неухильно стверджуючи непереможний прапор ленінізму на нашій землі.

Через станцію Семична, куди перелетів наш полк, щойно перекотився жорстокий бій. Розтрощені тут війська Манштейна тікали в паніці, покидавши зброю, автомашини, танки, спорядження, прапори. На вулицях — важкі гармати на лафетах, зарядні ящики, снаряди, патрони, порох, на снігу — карабіни, пістолети, ракетниці. Біля шляхів і в полі стоять підбиті танки, самохідки; обгорілі бронетранспортери.

Якось увечері, одразу після польоту, я випадково забрів на місцеве кладовище. Тут валялися звалені на купу реліквії фашистської армії — німецькі ордени всіх мастей, румунські та італійські медалі. Там і тут громоздилися шаблі, шпаги, кортики і офіцерські каски всіх фасонів. Серед трофеїв я вибрав заради цікавості довгу шпагу з позолоченим ефесом і офіцерську каску з емблемою.

Ідучи до школи, що її займав льотний склад, я дорогою зустрів кілька полонених солдат. Їх скрізь у найближчих населених пунктах було дуже багато. Вони виглядали вбогими, занехаяними, приголомшеними, як і їхня розгромлена техніка. В нашому селищі полонених розмістили у великому будинку; їм дозволялось без охорони ходити по воду, дрова і в інших справах. Багато з них підходили до нас, випрошували хліб, хоч їх і без того годували. Тому серед нас часто виникала суперечка: яким має бути наше ставлення до полонених?

Одні казали, що соціалістичний гуманізм зобов'язує нас, в міру сил, надавати допомогу полоненим. Другі, цілком справедливо, заявляли, що всі вони, полонені й ті, що ще воюють, безпосередньо причетні до загибелі мільйонів радянських людей і всього того лиха, що його принесла війна. Тому й ставитися до них треба відповідно до суворих законів війни. Про це якраз йшла мова, коли я повернувся до гуртожитку. Льотчик Лебедев доводив своєму штурманові Заварихіну, що полонені — люди нейтральні, про них повинна піклуватися держава й нічого не буде поганого, якщо ми дамо їм шматок хліба. «Що ми й робимо», — закінчив він.

— Дуже дивна філософія, — спокійно, але наполегливо заперечував штурман. — Наші ресурси збіднені війною, розв'язаною цими полоненими, наші можливості й милосердя також не безмежні, всіх не нагодуєш і не напоїш. Якщо

йти за твоїми міркуваннями, то оточеним на Кубані німецько-фашистським військам ми також зобов'язані скидати хліб, щоб вони не терпіли ні в чому нестатків і продовжували убивати наших людей.

— Ну, це вже зовсім з іншої опери, — розсміявся Лебедєв. — А ти, командире, як гадаєш? — звернувся він до мене.

Дискусія на цю тему завжди викликала в мене протилежні почуття, і я сказав, що долею полонених займаються спеціальні люди відповідно до законів Радянського Союзу, в яких відбито й соціалістичну гуманність, і суворі міри воєнного часу. Сперечальники, забачивши мої трофеї, заходилися роздивлятися каску й шпагу, які я поклав біля пічки.

Підійшли Кравчук, Бочин, Панченко, Усачов, Чудненко, а слідом за ними прибігло цуценя Аркашка, увішане фашистськими орденами й медалями. Воно товклося біля нас, намагаючись зірвати брязкальця з нашійника. Увійшов стрілець-радист Смирнов і сказав, що мене викликає на аеродром командир полку.

Я знайшов підполковника Горшунова на старті.

— Злітаймо разів три-чотири по колу, — запропонував він мені. — Давно вже я не бував у нічному небі.

— Як же ми літатимемо? — запитав я командира. — Адже немає ні прожекторів, ні посадочного «Т», нічого.

— Як це немає? — озвався Горшунов. — Он там попереду, бачиш, виставлені два ліхтарі «летюча миша». Можна злетіти. А для посадки запалять лінію масляних смолоскипів.

«Мені байдуже, — думав я. — Доводилось злітати й сідати зовсім без вогнів».

Погода була ясна, видимість гарна, і ми без великих зусиль зробили кілька польотів. Горшунов досить упевнено виконав їх.

— З мене вистачить, — сказав він після чергової посадки, і ми розійшлися.

В гуртожитку вже всі спали. Тільки біля пічки сидів начальник зв'язку третьої ескадрильї Петро Трифонов.

— Не спиш, старий? — запитав я.

— Пильную, щоб полонені не поцупили чогось, — посміхнувся Трифонов, помішуючи шпагою жар.

— Навіщо ти, варваре? — вихопив я у нього клинок. Шпага була вже зіпсована.

— Дідько з нею, командире. Сідай, я тобі дещо розповім.

Я присів поруч, закурив і вичікувально подивився на Трифонову.

— Сьогодні я був у штабі полку,— почав він.— Писар показав мені нагородний лист. Тебе представлено до звання Героя Радянського Союзу,— урочисто оголосив мій бойовий друг.

— Що ж я такого зробив? — запитав я спокійно. Для мене це була найщасливіша в житті несподіванка.

— Лист дуже довгий,— почухав потилицю Петро Іванович.— Та головне я запам'ятав. Твоїм екіпажем і групами, які ти водив, зруйновано й знищено шість переправ на Дніпрі, Десні, Дону, Маничі. Знищено чимало залізничних ешелонів з військами і вантажами, автомашин, танків, складів, прожекторів, п'ятнадцять літаків. Всього не пам'ятаю. Ще згадується й той випадок, коли ви з Немцовим і Федосеевим штурмували колони автомашин на шляху Курськ — Белгород, а потім ти вивів і посадовив літак за допомогою тримера.

— Так, той випадок справді виключний,— сказав я, з задоволенням потягуючи цигарку.— Можливо, я відтоді й посивів? — І ми обоє розсміялися. Надто вже приємно було сидіти ось так у теплі, в безпеці, віддаючись спогадам про критичні моменти війни.— Ну, спасибі, брате,— потиснув я руку Трифонову.— Заслуга у всіх цих справах, звісно, наша спільна.

Наступного дня над аеродромом кружляла й скигдила пурга, заступаючи небокрай пеленою. Льотчики в очікуванні погоди сиділи на КП, курили, обговорювали бойове завдання. Мене викликали до командира полку.

— Є важливе завдання,— повідомив підполковник Горшунов, дивлячись мені в очі.— Треба доставити терміново донесення у штаб Південного фронту. В таку заметіль я можу доручити це тільки вам.

— А де знаходиться штаб фронту? — запитав я.

— З вами полетить підполковник, представник 5-ї армії,— відповів Горшунов і став пояснювати далі: — Посадку зробите на учбовому сталінградському аеродромі. Там офіцера штабу чекатиме машина. Як тільки він поїде, вважайте, що завдання виконано. Можете одразу летіти назад або ж чекати кращої погоди.

— Товаришу командир, у Сталінграді проживала моя родина. Мені давно нічого немає від них. Дозвольте...

— Так, звичайно! Можете провідати своїх рідних, дізнатися про їх долю,— співчутливо проказав Горшунов.

За годину, здіймаючи бурани снігу, від аеродрому одірвався бомбардувальник і зник у непроглядній білій імлі.

На борту його знаходились: льотчик, штурман лейтенант Цегельний, стрілець-радист Семиякін, технік літака Заболотнев і представник армії. В районі Сталінграда погода була трохи краща, і ми легко знайшли аеродром. Покружлявши над його полем, застеленим снігом, я вирішив сідати. На наше щастя, літак уник багатьох вирв від снарядів і бомб. Коли він зупинився, ми роздивились навколо й побачили біля руїн чорну емку й людину, що прямувала до нас. Підполковник попрощався і пішов до машини, притримуючи обома руками велику чорну теку. Незабаром він і людина, що його зустрічала, сіли в машину й поїхали.

— Наша місія закінчена. Ходімо, хлопці, подивимось на місто,— запропонував я Цегельному й Семиякіну.— А тобі, товаришу Заболотнев, доведеться залишитися біля літака. Необхідно прогрівати час від часу мотори. Ми повернемося, очевидно, не скоро. Йти кілометрів чотирнадцять. У кабіні радиста всі наші харчі, можеш порядкувати на власний розсуд.

— Зрозумів, товаришу командир,— відповів технік.

Взявши по скибці хліба, ми рушили в дорогу. Довго йшли зруйнованими вулицями, обминаючи воронки й грудки повалених стін. Де-не-де ще димились пожежі. Ледве припорошені снігом, виднілися неприбрані трупи. А довкола, мов скелети, стирчали зрешечені кулями й осколками цегляні кістяки будівель. На околиці мешканців міста зовсім не було видно, в центрі працювали команди саперів, невеличкі групи цивільних розчищали вулиці.

Рідне місто! Все дороге й близьке моему серцеві, все, що я знав і любив з перших днів свого життя, все, чим дорожили й за що воювали всі ці безмежно важкі роки,— все було тепер чуже і невпізнанне.

Більше години ступали ми мертвим містом. Я крутив головою, і, чи то від пронизливого вітру, а чи від пекучого болю, сльози стояли в моїх очах.

У селищі, де жила моя родина, теж усе було зруйновано і вщент спалено. Біля укусу, що стрімко спускався до Волги, я сказав своїм товаришам:

— Ось тут стояв наш будинок!

Далі, ще нижче, де містилися колись будиночки робітників заводу імені Куйбишева, також було пустельно.

— Товаришу командир, он димок,— показав рукою Цегельний.— Певно, землянки.

— Сходимо туди,— відповів я.

Льодовими трасами Волги рухались якісь постаті.

— Погляньте: то мешканці повертаються до міста,— вигукнув Семиякін.

З заплавного боку Волги, з лісових хуторів, перетинаючи крижаний міст, до міста рухались люди. Рідкими крапками вирізняючись на сніговій рівнині, вони йшли і йшли через Волгу до центру міста й робітничих селищ.

Постоявши трохи на верхів'ї укосу, ми рушили на димок. Невдовзі побачили сходи, що вели вниз до дерев'яних дверей, обабіч яких було два вікна, зашклені скалками шибок.

На наш стукіт двері відчинила виснажена жінка із зморщеним обличчям. Вона якийсь час вичікуюче дивилась на нас, а потім здивовано запитала:

— Василю, це ти?

— Тітко Віро! — Я насилу впізнав змарнілу жінку. — Ви не знаєте, де мої? — запитав, відчуваючи, як усе раптом стало нестерпно важким.

Це були Грачови, наші сусіди.

2

Увійшовши до землянки, захарашеної домашнім посудом, ми побачили старого, що сидів на дерев'яних нарах і палив самокрутку. Перед ним у саморобній чавунці жваво тріщали дрова, розливаючи довкола приємне тепло.

— Здрастуйте, дядьку Ваню,— міцно потиснув я руку старому.

— Либонь, Василь? — прищулився він.

Розпитувати про життя зараз здавалося недоречним, все було зрозуміло й без слів. Старий розповідав, що позавчора вони повернулися з-за Волги в землянку, викопану після серпневого бомбування торік. Я знову запитав про своїх.

— Точно не знаємо. А чути доводилось,— заговорив Грачов. — Вони не встигли вчасно піти звідси. Німці їх вигнали туди. — І Грачов махнув рукою кудись убік. — Невдовзі твоя мати, Анастасія Матвіївна, від усіх злиднів померла. Батько, дружина й донька зникли невідомо куди.

— Та хіба ж тепер дізнаєшся, куди вони поділися. Скільки людей було вбито бомбами, снарядами,— тихо озвалась тітка Віра.

В землянці запала важка мовчанка.

Моя мати дуже багато стерпіла на своєму багатотрудному віку. Я, як міг, намагався відплатити їй за всі турботи синівською ласкою, робив усе, щоб вона відчувала мою лю-

бов і повагу до неї. От і сьогодні поспішав припасти губами до її натруджених, мозолястих рук, що не знали відпочинку. Тепер міг зробити для неї значно більше, тільки б вона була жива! Але спізнився... Вибач, рідна, що мій шлях додому був такий довгий і я нічим не зарадив тобі у найважчий час. Не моя провина в тому, що ти вже ніколи не виглядатимеш мене на порозі будинку. Та клянусь тобі, що віднині буду ще рішучішим і безстрашним у бою, громитиму фашистську погань до останнього подиху, поки жодного гада не залишиться на нашій землі.

Мої друзі, Цегельний і Семиякін, стояли мовчки, вражені тим, що допіру почули про моїх близьких. Знаючи, що війна торкнулася майже кожної сім'ї, я запитав Грачових про їхнього сина.

— Все гаразд, живий наш Іван Іванович, гроші висилає,— перехрестилася жінка.

— Ну що ж, спасибі вам за все. Нам пора.

— Чекайте,— заметушилася Грачова.— Хоч у нас ні хліба, ні цукру, а все ж кип'ятку попийте.

Ми розділили свій хліб з господарями, напились «чаю» і, посидівши трохи, пішли.

Повернулись на аеродром уже в цілковитій темряві, стомлені, пригнічені. Хлопці були голодні, змерзлі. Заболотнева біля літака не було. Ми знайшли його в підвальному приміщенні. Він сидів на дерев'яному тапчані, освітленому вогнищем, над яким висів казанок.

— Сідайте, грійтеся. Зараз будемо вечеряти,— запросив він нас.

У тісному приміщенні було тепло. Заплющивши очі, я знову побачив перед собою матір з моєю донькою на руках, а поруч дружину... Так яскраво ожила в пам'яті моя остання зустріч з ними. Невже нікого з них більше не побачу? Невже я залишився зовсім один? Невже війна відібрала в мене найдорожче — матір, батька, дружину, дитину?

Повернувшись у частину, ми довідались про новину — полк невдовзі поїде в тил переучуватися на нові літаки.

У середині лютого приїхав командир дивізії полковник Чучев і відібрав дванадцять екіпажів, які мали першими освоїти нові літаки. Летимо в Кіровабад за бомбардувальниками «бостон».

Після нетривалих зборів наша група вилетіла на літаку ЛІ-2 в тривале відрядження. Настрій був бадьорий. Як-не-як, а провоювали без перерви півтора року. Давалася втома, і ось розрядка. На переучування було одібрано

найкращі екіпажі: капітана Склярова, старших лейтенантів Бочина, Панченка, Горелова, мій екіпаж, командира полку Горшунова та інших. Розмістившись у салоні добро-сумлінного роботяги повітряних трас ЛІ-2, ми безперестанку, мов діти, гомоніли й роздивлялися крізь ілюмінатори землю.

Залишивши зиму, ми невдовзі опинились у просторах весни. Окремі чорні плями звільненої від снігу землі збільшувались, міняли забарвлення, поки не злилися в суцільне зелене море молодих трав.

Ліворуч пропливала Астрахань, а ближче до лінії нашого польоту відкрився польовий аеродром з якимись невідомими літаками. Один з них, схожий на броньованого жука, з довгим обтічним носом і високим кілем, жваво вирулював по смузі на трьохколісному шасі.

— Оце так звір! — здивувався Панченко.

— Це ж і є той «бостон», по який ми з вами летимо, — здогадався Скляров.

Та невдовзі Астрахань залишилась позаду, відкрились нові картини нашої землі. Прикаспійську низину встилали високий сухий очерет і зелені трави, внизу я побачив на льоту зграю величезних птахів. Старший лейтенант Горелов, що чергував під плексигласовим ковпаком біля кулемета, раптом запросив нас подивитися на небосхил. Далеко попереду, упираючись верхів'ями в сіре небо, видніли громади гір Кавказу, вкриті ковдрою білого снігу. Це був чудовий краєвид.

Далі на південь ми летіли вздовж прибережних пісків Каспійського моря. Я дивився на сірі води, на піщані відмілини, де іноді пропливали башти маяків, дивився на веселі обличчя своїх товаришів і думав про нашу бойову дружбу.

Фронтowa дружба особлива. Вона міцна, чиста, позбавлена дріб'язкових турбот мирного життя, зміцнена кров'ю, смертельною небезпекою і свідомістю того, що, можливо, твій бойовий друг чи ти сам завтра загинеш.

У нас часто траплялось, що одні екіпажі підміняли інші — вилітали на бойові завдання замість своїх товаришів. Не за наказом, а від щирого серця, від розуміння того, що хтось страшенно стомився в боях і йому потрібна допомога. А це не так просто, підмінити товариша — значить, самому йти на смерть. Таке можливе тільки в нашій Радянській Армії.

У Кіровабаді, ще не бачачи «живого» «бостона», ми взялися за вивчення матеріальної частини, моторів, окремих

агрегатів і льотно-тактичних даних. Зрозуміли, що наш літак відповідає вимогам сучасної війни, хоч дещо в ньому нас і не задовольняло. Наприклад, максимальне бомбове навантаження його становило 1900 фунтів, тобто лише 760 кілограмів. Ми посміювались, згадуючи свого ветерана СБ, який за нашою допомогою піднімав 1200 кілограмів.

— Нічого, хлопці, не журіться,— посміхався Склярів.— Ми примусимо і американську техніку піднімати нашу вітчизняну вагу.

Між ділом, поки ми займалися «теркою»*, випадав час прогулятися містом, заглянути на ринок, послухати увечері оперету. Після скромного фронтового життя нашу уяву вражала велика кількість фруктів та інших південних делікатесів. Ми купували лимони, апельсини, мандарини, айву, каштани, арахіс, фісташки, ізюм, виноград, інжир та інше. Іноді, набравши фруктів, смаженої риби, здебільшого міноги, і взявши кухоль пива, якого тут було вдосталь, ми влаштували вдома ввечері «пир». Більшість із наших льотчиків і штурманів жила на приватних квартирах. Ми з Іваном Скляровим наймали кімнату в літньої жінки, чоловік якої був на фронті, а вона з двома дівчатками мешкала в просторій квартирі. І от, коли нам не хотілося чвалати по багнюці на вечерю в їдальню, ми вп'ятьох сідали за стіл, на якому були розставлені всі їства півдня. Вечеря тривала довго, тому що ми вели в цей час найрізноманітніші розмови. Один згадував дитинство, другий розповідав незвичайні історії з власного життя чи про звичаї горців. У більшості випадків розмова зрештою поверталася до війни. Дівчатка акуратно їли і, слухаючи наші оповіді про бої і битви, дивилися на нас розширеними очима. А їхня мати все намагалась з'ясувати, чи залишиться живим її чоловік, що перебуває на фронті як інженер. Ми з Іваном, як могли, заспокоювали її і дівчаток, доводили, що їхній тато неодмінно повернеться живий і здоровий.

Одного разу, коли надворі дощило, ми сиділи за столом, насолоджуючись затишком і спокоєм. Розмова була, пам'ятаю, найзвичайнісінька, невимушена. Ми вже позіхали, наперед потішаючись солодким сном у теплій постелі, аж раптом зачувся легкий стукіт, двері відчинилися і до кімнати ввійшов стрункий молодий чоловік у шкіряному пальті, що блищало від дощу, в новому кашкеті з красивим золотавим льотним «крабом».

* Так авіатори жартома називають теорію свого предмета.

Ми всі обернулися, роздивляючись льотчика, він ніяково дивився на нас, потихеньку тупцював біля дверей, і вода струмочками стікала з нього на підлогу.

Хазяйка теж знітилася, підвелася й пояснила нам, що це її постійний квартирант.

Ми познайомились, запросили льотчика до столу й хвилин через п'ять уже знали про нього майже все.

— «Бостон», «кобра», «боїнг», — казав він, — гарні літаки, хоч кожен з них має свої недоліки. В Ірані нам часто доводиться зустрічатися з американськими й англійськими льотчиками. Американці з властивою для них невимушеністю плюють на англійські літаки, мовляв, погані. Дружньо плескаючи нас по плечах, вони з усіх сил вихваляють свою продукцію.

Вранці, коли ми прокинулись, льотчика-перегонщика вже не було, він зі своїми товаришами знову полетів в Іран. Я, збираючись на заняття, ніяк не міг знайти свою синю пілотку. Разом з Іваном ми переглянули, здається, все можливе, але пілотки не було. Повернувшись з ринку, господарка пояснила нам, у чім річ:

— Пілотку вашу забрав мій постоялець, а вам залишив свій кашкет, — повідомила вона й додала: — У подарунок.

Кашкет був справді чудовий, з блискучим золотистим «крабом». Для фронту він був аж надто красивий, тому довелося обміняти його на звичайний.

Наприкінці березня ми приступили до польотів. Машина виявилась простою в керуванні, маневреною, з непоганою швидкістю, до п'ятисот кілометрів на годину, вільно йшла на одному моторі. Всі наші екіпажі вилітали самостійно, бомбували на полігоні навчальними бомбами, стріляли по наземних цілях з кулеметів «кольт-браунінг»; вогнем двох з них керував льотчик — нарешті й ми, льотчики, одержали можливість стріляти самостійно.

В середині квітня ми закінчили всю програму бойової підготовки на новому літаку. Попервах нас бентежили показники приладів у футах, милях, англійські назви агрегатів, рукояток, радіостанцій, кнопок тощо. Та невдовзі ми звикли до цих назв і хизувалися «знанням англійської мови». Потім хтось здогадався запросити перекладача, й біля кожного приладу було наклеєно папірець, що точно означав назву приладу російською мовою.

Випробовували ми новий літак і вночі. Прилади в ньому освітлювались м'яким синім світлом лампочок «руфо». При цьому ніде не було відблисків, зайчиків, що дратували льот-

чиків під час нічних польотів. Простора кабіна з багатьма приладами темної ночі скидалася на маленьку лабораторію, в якій льотчик вільно керував літаком, зовсім ізольований від зовнішнього світу. Над спинкою сидіння пілота — сталевий наголовник, що захищає голову від куль і осколків снарядів. За спинкою — довгий, метрів зо два, простір з підлогою, закритий згори зашкльованим плафоном. Туди в разі потреби міг лягти пасажир чи інструктор і спостерігати за діями льотчика, за землею й повітрям. Коли почалися нічні польоти, ми не пропускали нагоди забратися туди й політати замість пасажира, милуючись красою нічного простору.

У призначений день ми зранку почали завантажувати літаки майном: чохлами, інструментом, драбинами, запасними частинами, апаратурою й подарунками для фронтовиків, — лимонами, апельсинами, каштанами, горіхами, айвою і всякою усячиною. Все це треба було розмістити так, щоб не порушувалась центрівка літака й не заважало керувати літаком. Опівдні всі справи було завершено, пілоти в літаках чекали сигналу на запуск моторів.

А сигналу не було — годину, півтори, дві. Ми здогадувались, у чому річ. З Головного Кавказького хребта, в долину Кури, льодовиками сповзали важкі дощові хмари. Нам дозволили покинути літаки й підкріпитися — не було погоди.

Надвечір пішов дощ, і ми усім складом влаштувалися ночувати на аеродромі в будиночку ескадрильї; згадували тих, хто лишився на фронті, розповідали різні історії, анекдоти. Було світло, пахло духмяним димом турецьких та іранських тютюнів, якими ми запаслися в дорогу. Ми відчували якесь особливе бойове піднесення. Хлопці веселилися, ніби перед прогулянкою. Адже повертаємося в свій рідний полк! Тільки один Панченко, сидючи на парашуті, задумливо дивився кудись у простір. Бочин розповідав анекдоти в оточенні великої групи слухачів і час від часу поглядав на свого друга, та, переконавшись, що на того ніщо не діє, сказав, кивнувши головою на приятеля:

— Товариші, зверніть увагу: поет Панченко прощається з верхів'ями Кавказу. Яке натхнення обличчя!

Глаза обращены на шапку Казбека
и видят в долине лезгина-абрека,
далекие грезы уносят поэта,
а песня про Беллу осталась не спета... —

голосно закінчив Бочин.

Панченко сумно подивився на нас і сказав:

— Ех, товариші, не до сміху мені. Сон я бачив... Якийсь дивний. На вас це, можливо, не позначиться, а от нас з Митею Чудненком не обмине лихо.

Лейтейант Чудненко — веселий, енергійний хлопець, — здивовано поглянув на свого льотчика й запитав:

— Ти чого мене вплутуєш? Розповідай, що бачив.

— Тисни, Васю, — підтримала решта, знаючи, що Панченко майстер вигадувати «історії».

— Збреши, Васю, щось на швидкості, — підморгнув Бочин.

— Та що брехати! Якщо хочете, прошу, — ніби знехотя озвався Панченко, присовуючись з парашутом до компанії.

У глибокому тилу

1

У той час, як ми з товаришами опановували нову техніку, готуючись до боїв сорок третього року, на Україні дедалі розгорялося полум'я партизанської боротьби з окупантами. Учасником битви з фашистськими загарбниками стала й моя дружина Надія Іванівна Єфремова. Далеко за Дніпром у невеличкому селі Логвин вона познайомилася з партизанами й активно підтримувала їх.

Щоб відтворити зв'язок подій, які відбулися в той час, я змушений повернутися дещо назад.

...З пообіддя 23 серпня сорок другого року небо над Сталінградом заступили рвані сірі хмари. Було тихо, задушно й тривожно. Волга спохмурніла, мовчки несучи свої дужі хвилі. Звідкись з південного заходу до міста іноді долинав глухий гуркіт артилерійської стрілянини. Надія вийшла на веранду, подивилася на Волгу, прислухалась до далекої стрілянини й згадала: «Треба піти по воду». Невдовзі вона з відрами в руках вийшла на подвір'я і, побачивши Сергія Івановича, який пиляв дрова, сказала: «Тату, я пішла, догляньте за Лілею». — «Гаразд, іди. Де це там стріляють?» — «Хто зна. Даремно ми не поїхали звідси».

Вона неквапливо спустилася крутим схилом на берег річки. Пройшовши метрів сорок по камінцях, увійшла в воду й, відчувши приємну прохолоду, зупинилася, озираючись довкола. Над містом зависла сіра імла, було парко. «Певно, на грозу», — подумала Надія і наповнила відра запашною водою. Виходячи на берег, зачула важкий приглушений

гуркіт. Поставила відра й подивилась на захід, звідки йшла ця дедалі наростаюча хвиля суцільних звуків. У захмареному небі нічого не видно. Та гуркіт, посилюючись, насувався на місто. Нарешті Надія побачила під хмарами великі групи літаків, й слідом за цим здригнулася земля від важких розривів бомб, на площах та вулицях Сталінграда спалахнули сотні пожеж. Схопивши відра, вона побігла до стежини, що вела вгору до селища, та в цей час земля ходором заходила в неї під ногами, вихор гарячого повітря підхопив її, перекинув і вдарив об виступ берега. Хвилин за двадцять, отямившись, вона сіла, з переляком озираючись навкіл. Місто горіло, чорні клуби диму, піднімаючись угору, заступали небо, обрій, весь довколишній світ. Надія спробувала підвестися, та було несила. Боліла голова, ламало все тіло, в роті пересохло, хотілось пити. Вона подивилась на свої руки й здивувалась. Пальці гарячково, міцно стискали дужки відер. Одне відро було зім'яте й порожнє, в другому залишилося трохи води. Стогнучи й пересилуючи гострий біль, вона напилася, освіжила голову й обличчя водою, підвелася похитуючись. Потім повернулася, набрала відро води й квапливо, наскільки це дозволяло її знесилене тіло, пішла додому.

Сергій Іванович зустрів невістку, взяв відра, усадовив її на ганку. Похмуро поглядаючи на палаюче місто, став викладати план відходу за Волгу. «Пізно схаменулися, батьку, на березі немає жодного човна, жодної колоди. Як ми переплинемо Волгу? Краще давайте викопаємо сховище в горі і якось переживемо», — проказала стомлено Надія. Не відкладаючи справи, вони почали працювати і за два дні викопали у відкосі сховище, яке могло витримати удар найважчої бомби — над їхньою спорудою був майже п'ятнадцятиметровий шар материкової землі.

Рятуючись від бомбувань і артилерійського обстрілу у сховищі, вони прожили в своєму будинку до вересня місяця.

11—12 вересня німецько-фашистські війська захопили Купоросне і Єльшанку. Єфремових виселили й наказали негайно евакуюватися в тил німецьких військ на Калач. Становище в родині було складне: батько, Сергій Іванович, старий і кволий, мати, Анастасія Матвіївна, не могла ходити через хворобу ніг, невістка Надія ще не вичуняла від контузії, її доньці Лілі ледве виповнилось дев'ять місяців. Та їм нічого не лишалося, як виконати наказ окупантів. Анастасія Матвіївна навідріз відмовилася будь-куди йти й залишилась у су-

сідів у горішньому селищі, де невдовзі й померла в злиднях і горі. А Надія, Ліля та Сергій Іванович рушили в дорогу й після тривалих поневірянь лише в січні сорок третього року дісталися до села Логвина, поблизу Володарки, на Україні.

2

Сонячного тихого ранку Іван Федорович Панчук розчищав сніг біля порога хати, поглядаючи навкруги на снігові замети, на город з віничками висохлого бур'яну, на оголені дерева, на калину з яскраво-червоними ягодами, що їх ласували кудласті снігурі. Спершись підборіддям на лопату, він з задоволенням роздивлявся гарних птахів, які стрибали з гілки на гілку, дивився прищуленими очима на синє небо з сяючим сонцем, і від цієї широкої рідної картини ставало спокійніше на душі. Йому набридли німецькі окупанти, поліцаї, старшини, бургомістри, куркульська сволота, що раптом ожила з приходом на Україну фашистів. І тільки такого тихого погожого ранку, коли перед очима не стовбичила усяка погань, він трохи веселішав.

Прочистивши доріжку до хвіртки, Іван Федорович позирнув з-за тину на вулицю й здивовано заляк на місці. Перед їхнім будинком стояли худий, згорблений старий і виснажена молода жінка з дитиною на руках. Вони були блаженсько одягнені, замерзлі, стомлені й, звісно, голодні. Іван Федорович, добра, сердечна людина, хвилину-дві постояв, роздивляючись подорожніх, потім відкрив хвіртку й запросив до хати. Подорожні неквапливо, стомленою ходою увійшли на подвір'я і зупинились, очікуючи господаря.

— Проходьте, проходьте. Не соромтесь,— жестами запрошував Іван Федорович гостей.

Жінка довго, так довго дивилась на господаря, що той, зніяковівши, закашлявся. А вона, ледве посміхнувшись самими очима, запитала:

— Тату, невже не пізнаєте мене?

Іван Федорович здригнувся, впізнавши знайомий рідний голос, і сині очі, що дивилися на нього, були рідні, знайомі.

— Надю! Донечко! — радісно вигукнув він і заходився обнімати свою доньку. Потім, схаменувшись, вигукнув:

— Ірино, ходи-но мерщій сюди!

Тої ж миті з хати вибігла мати, Ірина Логвинівна. Заливаючись сльозами, вона розцілувала доньку.

— А це Ліля, ваша внучка,— стомлено проказала На-

дія.— А це Василів батько — Сергій Іванович,— показала вона очима на старого, що ніяково стояв осторонь.

Батьки Надії підбігли до нього, стали потискати йому руки, запитуючи про здоров'я, про дорогу, запрошуючи до хати.

За кілька хвилин, заспокоївшись, усі ввійшли до хати — гості попереду, хазяї позаду з онучкою на руках. Іван Федорович та Ірина Логвинівна з цікавістю розглядали білоголову худорляву дівчинку з задумливими голубуватими очима.

Ще через дві години вмиті, у чистій одежі, посвіжілі гості й господарі сиділи за столом. На клейончатій скатертині перед ними лежав у блюді свіжий духмяний хліб, димилися глибокі миски з борщем, у блюдах зеленіли солоні огірки, помідори, капуста. Надя, пожвавіша, зашаріла, з радісним здивуванням роздивлялася численні страви — довгими місяцями поневірянь наголодалася вдосталь. Сергій Іванович, кивнувши на пляшку, поцікавився: «Своя?» Він уже не горбився, а сидів прямо, по-молодецьки, час від часу торкаючись пальцями кінчиків пишних вусів.

— Своя, дорогий свате,— посміхнувся господар.— Вважай, у кожній хаті є пристосування для цього.

— Які новини в районі? — запитала Надія, намагаючись перебороти сон.

— Життя у нас старече,— почав Іван Федорович.— Молодь в армії або в партизанах. З тих, хто лишився під Києвом, жоден не повернувся додому, пристали до партизанів.

— То тут діють партизани! — вигукнула Надія.

— Є, але де вони, невідомо,— насторожено подивився на доньку батько.

— А от я розповім тобі новину, здивуєшся,— втрутилась у розмову мати.— Твій двоюрідний дядько, Заречний Антін Петрович, тепер велике цабе у німців. Роз'їздить у фаєтоні. Коні немов птиці. Я його багато разів бачила у Володарці. Кажуть, він старшина білоцерківський.

— Це той, в якого я жила на квартирі? — сплеснула руками Надія.— Я ще тоді підозрювала, що він порядна сволота, куркульський виродок.

— Як забачить мене, вклоняється, капелюха піднімає. З вусами, з борідкою, справжній пан,— зауважила мати.

— Не пан, а прихвостень фашистський. Зрадник свого народу,— спалахнула дочка.— Я б його власними руками вбила після всього того, що ми бачили в дорозі.

— Хіба що про Гришу Іванова розповісти? — наче про себе запитав Іван Федорович.

— А хто такий Іванов? — запитала Надя.

— Ти його знаєш. Молодий, вродливий, колишній голова сільради.

— Звичайно, знаю, — кивнула головою Надя.

— Так от він у нас зараз пастухом.

— Як пастухом? І німці його не чіпають? — здивувалась донька.

— Та не чіпають. Він несповна розуму. Опустився. Волохатий, борода, ні з ким не розмовляє, так промичить щось і йде собі далі. Наші жаліють його й ніби не знають, що він був головою, — розповідав батько.

— А як це сталося, що він раптом втратив розум? — запитала Надія.

— Та ні, не раптом. Поїхав у справах до Білої Церкви. В той час гітлерівці бомбували станцію. Привезли його звідти із струсом мозку й з перебитою правою ногою — на все життя залишився кульгавий.

...Зима минала без особливих клопотів. Двічі до Панчуків заходили поліцаї. Допитувались: «Звідки, чому і як приїхали Надія та старий? Де її чоловік? Чи є від нього листи, фотографії?» Не добившись нічого певного, вони йшли собі, настирливо вимагаючи, щоб прибулі негайно взяли на облік у комендатурі.

Надія кілька разів намагалась дізнатися у своїх подруг, у сусідів щось про партизанів. Та селяни віднікувались, відмовлялись, не довіряючи недавно прибулій невідомо звідки молодій жінці. Це засмучувало Надю, та не позбавляло надій на зустріч з народними месниками. Вона вирішила при першій же нагоді податися до них, бо могла б принести користь як досвідчена медична сестра. Вона вже побувала у Білій Церкві, розшукала подругу Таню, яку знали Василь, Сумський і Хозін. Таня працювала в міській лікарні й мала доступ до ліків, також через знайому аптекарку. Вона порадила Надії влаштуватись у володарській лікарні, аби не викликати підозри окупантів і при нагоді забезпечити себе необхідними ліками. В квітні Надія вже працювала черговою лікаркою в районній лікарні.

Сергій Іванович, попоравшись з місяць на господарстві Панчуків, теж влаштувався на конюшню до поліцаїв. Конюшня була на колгоспному подвір'ї в сараї, в одній половині якого стояло троє ситих коней, а в другій була тимчасова комора для зберігання хліба, вівса, кукурудзи. Охорона комори покладалася на поліцаїв — їх було четверо на все село. А облік хліба, контроль і видачу здійснював німецький

капрал в окулярах — Крафт. Капрал був невеликого зросту, миршавий, добродушний, любив пожартувати, з гідністю називав себе соціал-демократом. Він досить пристойно розмовляв по-російськи і, зустрічаючи Сергія Івановича, завжди пригوشав його куривом.

— Алло, Іванович,— гукав Крафт, зблискуючи окулярами.— Закуриваймо.— І простягав сигарету, повторюючи один і той самий жарт: — Скільки, Івановичу, накрив хліб?

Сергій Іванович робив серйозну міну й ображено казав:

— Що ви, гер капрал... Хіба ж можна красти у доблесних солдатів фюрера?

Крафт хитро, з усмішкою дивився на Сергія Івановича і, загадково похитуючи головою, ішов собі. Однак думка, висловлена Крафтом, цупко засіла в голові старого.

3

Надія скоро звиклася з роботою лікарки, хоч дуже втомлювалась, приймаючи на день до тридцяти хворих. З ліками було кепсько. Та нова лікарка не скупилася. Коли треба, виписувала те, що можна було дістати. Серед персоналу лікарні було багато її давніх знайомих. Лікарі й сестри у розмовах, не приховуючись, лаяли окупантів, питали у Надії, чи далеко звідси радянські війська, розповідали про дії партизанів. Уважно прислухалась до розмов, а сама намагалася помовчувати. І все ж, незважаючи на свою обережність, одного разу...

Кінчався робочий день. На прийомі в неї побувало не менше тридцяти хворих. Деякі з них тримались нерішуче, боязко. Другі нахабно, намагаючись викликати нову лікарку на відверту розмову.

Надія робила свою справу спокійно, осаджувала занадто балакучих пацієнтів і дуже зраділа, коли до неї увійшов останній хворий.

Він був одягнений у блаженське старе пальто, на ногах розірвані калоші, на голові засмальцьована суконна кепка. Боязко вклонившись, він нерішуче зупинився біля дверей. Хворий зачепився за килимок і ледь не впав. Надії стало шкода цього старого, кволого чоловіка.

— Сідайте, що у вас болить?

— Усе болить, голубонько. І серце, і голова, й кісточки,— почав тихим голосом відвідувач. І, перелякано озираючись, розповів, як потрапив у полон під Києвом. Яких злигоднів

і тортур зазнав у концентраційному таборі. Як йому вдалося втекти з групою товаришів. І ось тепер, мов жебрак, блукає, боячись повернутися додому, в Дарницю.

— Де ви живете? — запитала у відвідувача.

— Де доведеться. Хотілося б прибитися до своїх. Та де вони, оті свої?

— Ви хочете потрапити до партизанів? — співчутливо запитала Надія.

— Так, так,— жваво закивав головою пацієнт.— Ви не зважайте, що я старий... Я ще...

— Гаразд, вдягайтесь.— Виписуючи рецепт, Надія мимохить думала, що в цієї, на перший погляд, хворої людини всі внутрішні органи здорові.

Випроводила хворого за двері. Той низько вклонився й не поспішаючи пішов коридором.

— Надіє Іванівно, я до вас,— гукнула літня жінка.— Не зачиняйте кімнату, я прибиратиму.

Тітка Катя, прибиральниця, кремезна, охайна жінка, увійшла й почала наводити лад, розповідаючи лікарці останні новини. Та раптом зупинилася й з переляком запитала:

— Цей тип, що зустрівся мені в коридорі, чи не від вас ішов?

— Від мене. В нього застуда.

— Голубонько,— зайшлася сльозами тітка Катя.— Ні-який він не хворий. Це провокатор. Усім розповідає, що втік з полону, а сам служить у комендатурі. Вже одного лікаря забрали в поліцію за його доносом.

Наступного дня Надія Іванівна вийшла на роботу насторожена. Близько одинадцятої години до неї раптом зателефонував з Білої Церкви її дядько Заречний. Сказав, що хоче провідати. «Заберу тебе до міста в нашу лікарню. Чи живий іще твій льотчик?»

...До кімнати тихо увійшов світанок раннього квітневого ранку. Була неділя, батько й мати пішли у Володарку. Сергій Іванович стукав на підвір'ї молотком, певно, лагодив вила і готувався йти на роботу.

Провівши старого, Надія взяла лопату й стала копати біля паркана грядку під овочі. Невдовзі її увагу привернула самотня постать, що пленталася вулицею. Впізнала Григорія Іванова, колишнього голову сільради. Григорій зупинявся, заходив до хати й через деякий час ішов далі. «Це він збирає харчі»,— здогадалася Надя. Він часто ходив повз їхній двір, волочачи ногу, вбогий, занедбаний. Між тим Григорій уже минав підвір'я Панчуків, оскільки в них не було корови.

Та забачивши Надю, яка жалібно дивилася на нього, зупинився, погладжуючи ногу, посміхнувся й рішуче увійшов у хвіртку. Причиняючи двері, він цілком осмислено поглянув на неї, навіть підморгнув. У кімнаті Григорій зняв торбину, поклав її на лаву і, дивлячись на господарку чистими синіми очима, добродушно погладжував густу чорну бороду.

— У нас немає корови... Та якщо вам щось треба...

— Нічого не треба, хазяюшко. Я знаю, що у вас немає корови...

Німий заговорив! Знову провокація... Не інакше як шпигун!

— То ви не... хворий? — затаючись, спитала вона.

— Ні, я не хворий. І навіть не кульгавий. Я пам'ятаю тебе ще ось такою дівчинкою.— І показав, якою вона була.— Потім ти поїхала до міста, вийшла заміж за льотчика. Я все знаю. І знаю, про що думаєш.— У Надії пробігли мурашки по спині. Той провокатор з лікарні вже доніс... — Не бійся, Надю,— дивлячись на сполотнілу жінку, м'яко проказав Григорій.— Я свій.

— Сідайте,— розгублено проказала та, не знаючи, чому вірити, а чому ні.

— Ні, мені не можна. Раптом хтось побачить, що я сиджу як гість і розмовляю. А от їй я вірю, вона не викаже,— сказав Григорій, показуючи на дитину. Григорій дістав з кишені кульочок з газети, простяг дівчинці:

— Це карамельки. Ну, я пішов. Щоб жодна душа не знала про це.

Через два дні після цього заарештували Сергія Івановича. У Панчуків зробили обшук, та нічого не знайшли. Надія зуміла дізнатися, що свекра звинувачують у крадіжці борошна й пшениці з комори. Після роботи вона зайшла до володарської комендатури й доводила там, що абсурдно звалювати провину на кволого старого, в той час, як комору охороняють чотири здоров'яги поліцейські. При цьому вона погрозила, що скаржитиметься своєму дядькові Заречному — білоцерківському старості.

Яке ж було її здивування, коли, повернувшись додому, вона побачила Сергія Івановича, який уже сидів за столом.

— Ну, от добре, що вас звільнили,— привіталася вона з усіма.— А то самі збули хліб, а на вас усе звалили.

Сергій Іванович посміхнувся, глянув хитрими очима на хазяїв і сказав:

— А хліб — то забрав я. Тільки-от не збагнув, чому вони мене відпустили?

Всі мовчки дивилися на старого, який з задоволенням доїдав борщ — у буцегарні його жодного разу не годували.

— А куди ж ви його поділи? Кажуть, пропало десять мішків борошна й три мішки пшениці,— здивовано запитала стара хазяйка Ірина.

— Трохи менше,— засміявся сват, скручуючи козячу ніжку.— Я взяв вісім мішків борошна й два мішки пшениці в додачу. А решту, очевидно, привласнили поліцаї нишком.

Сергій Іванович помовчав, випускаючи клуби диму, і вже серйозно закінчив:

— Все це я передав гарним людям. Яким чином і кому, сказати не маю права.

Це була правда. Днями у відлюдній місцині в Сергія Івановича відбулася бесіда з пастухом Григорієм. Дочекавшись, коли поліцаї розійшлися хто куди, він через потайний отвір перетяг до конюшні мішки, викинув їх у вікно надвір, замаскував, а вночі партизани забрали їх до лісу.

Увечері незнайомий хлопчик передав Надії записку. «Будьте обережні, за вами стежать. І погрожують убити»,— прочитала там. Вона про це нікому не сказала, та про всяк випадок поклала необхідний одяг біля ліжка. Опівночі почувся тихенький стукіт у двері. Надія підскочила і сказала матері: «Запитай хто, одразу не відчиняй. Я на чергуванні, в лікарні». Вже вдягнена чула погрозуючий окрик: «Відчиніть, виламаємо двері!» Вона вистрибнула крізь вікно на глухий бік подвір'я, метнулася городами до лісу.

Поліцаї були сердиті на Надію і на свого колишнього конюха, та не чіпали їх, одержавши суворе попередження з Курмалії,— так називали місцеві жителі глухі ліси.

Настало літо сорок третього року. Чутки про нищівний розгром німецько-фашистських військ під Сталінградом і вступ радянських військ на українську землю підбадьорили людей, вселили в них впевненість у близький розгром ворога. Партизани посилювали свою діяльність.

Земля у вогні

1

Переліт з Кавказу на аеродром у районі Целіна, де базувався наш 10-й гвардійський полк, став довгожданою подією. Фронтовики зустріли нас радісно, немов мандрівників, що повернулися з далеких країн, а ми ще глибше зрозуміли,

як скучили за своїми друзями, за неспокійним фронтовим життям. Наші товариші до останнього дня продовжували літати на СБ. За час нашої відсутності вони втратили в боях чотири екіпажі. І днями, здавши свої літаки, лишилися «безкінними». Ми, в свою чергу, розповідали їм, як переучувались, що являють собою літаки «бостон», як живуть і працюють люди в тилу. Нас слухали, затамувавши подих, люди, які протягом багатьох місяців не виходили з бою. Ми пригощали їх фруктами, тютюном, горіхами. Усі разом посумували за товаришами, котрі не повернулися з бойового завдання, за нашими ветеранами полку, з якими починали працювати з перших днів війни — Барановим, Ровним, Ніколаєвим, Голоденком, Будниковим. Та, як з'ясувалося згодом, Будников лишився живий, утік з полону, якийсь час літав. По війні став викладачем у школі.

Одразу ж наступного дня розпочали тренувальні польоти, а ті, хто ще не літав, взялися вивчати «бостон». До середини травня майже всі оволоділи новою машиною. Наш полк мав працювати вдень і вночі, виконуючи найскладніші завдання, тому настали безсонні навчальні ночі.

На цей час до ескадрильї влилися молоді екіпажі. Серед них виявились і вже підготовлені льотчики: старший лейтенант Валентин Китаєв, лейтенант Борис Сиволдаєв, лейтенанти Михін, Олексій Бовторчук, Дмитро Козляєв, Калашников, Олексій Гребенщиков, штурмани, лейтенанти Брюхацький, Василь Андреев, Волжин, Каратеев та інші.

Прибуло поповнення й до зброярів — п'ятеро солдатів-дівчат, спеціально підготовлених для обслуговування авіаційної зброї. Дівчата були симпатичні, скромні, до роботи ставилися сумлінно. Всі вони чесно прослужили в полку аж до самого кінця війни. Льотчики й техніки ставились до дівчат уважно, розуміли, наскільки незвична для них воєнна обстановка.

Китаєв, Сиволдаєв, Козляєв і Калашников увійшли до моєї третьої ескадрильї. Забігаючи наперед, скажу, що всі вони зі своїми екіпажами до кінця війни билися з ворогом і зустріли День Перемоги. Валентин Китаєв літав на СБ. Багато разів його підбивали винищувачі й зенітки, та він повертався на свій аеродром або ж підбитий сідав десь у полі.

— Одного разу ми потрапили в таку халепу, — розповідав Китаєв, — що й досі дивуюсь, як ми виплуталися з неї... Вилетіли в розвідку — це було десь 16 або 17 вересня сорок першого року, коли фашистські війська з'єдналися біля Лохвиці, замкнувши кільце оточення. Ми вихопилися прямо на

колону німців, штурман став скидати бомби, застрочили кулемети. Ворожі зенітники враз перетворили наш літак на решето. Один мотор заклинило, другий загорівся. Висота — п'ятнадцять метрів. Я збочив з дороги й сів на галявині невеличкого гаю. Щойно ми утрюх вибралися з кабіни літака, як він спалахнув. Ми перебігли через гай і поповзли хлібним полем. Позаду чулися постріли й шум погоні. Коли ми вихопилися на відкриту місцевість, побачили неподалік колгоспників, які молотили хліб. Вони сховали нас за стіг. Роздягли, заховали в солому обмундирування, а нас одягли аби у що. Я заходився «ремонтувати» косарки, штурман радистом взявся за вила, подаючи на стіг солому. Коли незабаром прибігли німці — льотчиків не стало. Фашисти підозріло придивлялися до нас, обійшли стіг, щось розпитували у селян, але ті лише зводили плечима... За дві доби ми дісталися до своїх.

Лейтенант Сиволдаєв, незважаючи на свої двадцять років, уже воював на Карельському фронті. Останнім часом він літав на «бостоні» і, коли їхній полк відбув у тил для поповнення й переучування на нових радянських літаках, на його прохання був направлений до нас.

Переучування йшло успішно, поки літали досвідчені льотчики. З молодими, особливо за нічних умов, почалися пригоди. Якось я супроводжував Козляєва. Засвітла він добре виконав два польоти по колу. Та спали сутінки, а далі і глупа ніч. Льотчик став припускатися помилок. Моя присутність не впливала на нього. Ми сідали зі знесенням, я це бачив, і як не намагався кричати Козляєву: «Підверни до прожекторів, до світла!» — він нічого не чув, і ми плюхнулися за межами освітленої смуги, знесли покритишки й дивом уціліли самі.

Так виникло питання про навчально-тренувальний літак. Командуючий повітряною армією генерал-лейтенант Хрюкін зрозумів наші ускладнення, і на його прохання Головом виділив нам спочатку одну навчальну машину, а через деякий час і другу. Ми ще наполегливіше зайнялися навчанням льотчиків бойової роботи вночі. Затишшя на Південному фронті дозволяло нам займатися цим.

4 травня 1943 року нашому 10-му гвардійському полку було присвоєно назву Київський за активну участь в обороні столиці України влітку й восени 1941 року. Командування влаштувало урочистий обід. Київ, Київський — було у всіх на вустах. Ветерани Вітчизняної війни особливо пишалися цією честю: це вони билися під Києвом з ворогом, що пере-

важав. Своєю відвагою, сміливістю і кров'ю вони здобули цю почесну назву полку, а тепер ніби передавали її молодим авіаторам, що переймали й заслуги і досвід старших.

Після обіду нікому не хотілося розходитись. Я стояв з групою льотчиків, прислухався до їхніх розмов і захоплювався грандіозністю подій, що вже увійшли в історію.

— Товаришу командир, дозвольте відрекомендуватися з нагоди відбуття до школи військових льотчиків,— раптом підійшов технік-лейтенант Заболотнев.

— Миколо! Таки домігся свого! — не міг стримати я захоплення. Потискаючи руку, побажав йому успіхів. Бочин, Склярів, Панченко давали напуття товаришеві, майбутньому льотчикові. В ті хвилини, звісно, важко було й подумати про те, що через деякий час я зустріну Миколу Мефодійовича Заболотнева на посаді командира авіаційної ескадрильї і ми будемо згадувати це полкове свято. Для багатьох з нас великий шлях у життя починався з фронтових аеродромів.

2

Після переможних битв взимку 1942—1943 років під Сталінградом, на Кубані й Нижньому Дону, а також на інших фронтах Червона Армія відкинула ворога, звільнила великі території Воронежської, Сталінградської, Ростовської, Курської областей, Кубань, Ставропольщину і значну частину Ворошиловградської, Смоленської та Орловської областей.

Військове господарство СРСР у другий період війни успішно подолато труднощі, які стояли перед ним. Тривало зростання військового виробництва, удосконалювалась якість продукції. Перелом у роботі промисловості, що розпочався з осені 1942 року, було закріплено в 1943-му. Червона Армія більше не відчувала нестатку в бойовій техніці, озброєнні, боєприпасах. Та ворог був ще дужий і, залишаючись вірним авантюристичній політиці й сподіваючись на благоприємну випадковість, готувався взяти реванш за зимову поразку. Але де і як розпочнеться наступ німецько-фашистських військ, ми поки що не знали.

Невдовзі невелику групу добре підготовлених екіпажів було перекинуто до лінії фронту для ведення розвідки й ознайомлення з повітряною та наземною обстановкою на території, зайнятій ворогом. Більшість цієї групи становила третя ескадрилья, і командувати нею доручили мені.

Ми перелітали в район Ягодинки під Шахтами. В першу ж

ніч п'ять екіпажів одержали завдання розвідати залізничний рух поблизу великих вузлів на території Донбасу, звернувши особливу увагу на Сталіно, Горлівку, Макіївку, Краматорськ, Чистякове, Кутейникове, Волноваху і станції від Таганрога і до Запоріжжя.

Була друга половина червня, почалися наші активні дії.

Екіпажі Панченка, Бочина, Китаєва розійшлися за своїми маршрутами, а ми зі штурманом Кравчуком та начальником зв'язку ескадрильї Петром Трифоновим вирішили пройтися над залізницями Кутейникового, Макіївки, Сталіно. Ніч була ясною, видимість гарна, об'єкти й шляхи видно добре. На землі де-не-де проступали заграви пожеж, на передньому краї в розташуванні ворожих військ часом вибухали авіаційні бомби — це нічні бомбардувальники У-2 громили передній край ворожих позицій. Їх ловили промені прожекторів і обстрілювала зенітна артилерія, «ерлікони». Багрянні траси швидкострільних гармат тяглися вгору, намагаючи літаки. Іноді якийсь відчайдушний екіпаж цокотав слабеньким кулеметом по гарматах ворога, і, хоч як це дивно, зенітники припиняли вогонь.

Пройшовши половину маршруту, ми наближалися до міста Сталіно. Рух по залізниці тут не відзначався поживанням.

— Командире, вдаримо по аеродрому, — запропонував Кравчук.

— Зараз. Тільки спочатку треба підсвітити, а вже потім скидати бомби.

— Ну, звичайно, — озвався штурман, — підрули ліворуч і стеж за лампочками. Я сигналізуватиму, куди повертати.

За хвилину-другу Кравчук відкрив люки і скинув три освітлювальні бомби. Аеродром противника був якраз під нами. З висоти тисячі метрів, освітлений, він був добре помітний.

— Бачу смугу й літаки на стоянках, — доповів Кравчук.

— Можна стріляти по аеродрому? — запитав Трифонов.

— Ні, не треба. Для твого кулемета надто далеко.

У стрільців-радістів поки що були кулемети «кольт-браунінг», калібру 7,62 міліметра.

Тим часом ворожі прожектори почали шугати по небу, розшукуючи наш літак.

— Чи немає в повітрі винищувачів? — спитав я Трифнова.

Пройшовши якийсь час курсом на захід, ми розвернулися і знову пішли на аеродром. Наші освітлювальні бомби спу-

стилися метрів до чотирьохсот і, повільно розхитуючись, блимали блідим світлом, досить виразно освітлюючи аеродром. Тепер я теж побачив робоче поле, стоянки літаків, будови. Ворожі зенітники по нас не стріляли, а намагались кулеметним вогнем загасити наші бомби. Одну з них їм удалось знищити. Я бачив, як влучно спрямована кулеметна черга розпанахала пальну речовину, і та, розлетівшись багатьма зірочками, згасла. В цей час штурман заблимав сигнальними лампочками.

Бомби посипалися на аеродром. Один за одним здійснювалися шість яскравих спалахів, виникла пожежа. Ворог відкрив люту артилерійську стрілянину. Три прожектори цупко вхопили наш літак. Один, що попереду, набридливо б'є прямо в очі. Раптом я згадав, що в мене є два великокаліберні кулемети. Швидко відкидаю пальцем запобіжну скобу, опускаю ніс літака прямо на прожектор, натискаю на спуск, і два дужі вогняні струмені втикаються у яскраве око прожектора. Він згасає. «О,— думаю про себе,— такою зброєю можна зробити багато».

Коли ми повернулися додому, всі інші екіпажі були вже на землі. Збуджені льотчики й штурмани обмінювалися враженнями про проведені бої. Ішлося і про нові машини. Стрільці-радисти добре підтримували зв'язок, але свої кулемети презирливо називали «спринцівками». Штурмани скаржились на мале бомбове навантаження.

Заспокоювало нас недавнє повідомлення про те, що нову партію американських літаків на одному з заводів переобладнають і в кабіні стрільця-радиста замість «кольта-браунінга» стоятиме потужний радянський кулемет Березіна.

— А як з бомбоозброєнням? — запитав штурман Чудненко.

— Теж перероблюється. Держаки стануть міцніші, й літак підніме не 760 кілограмів, як тепер, а до тисячі двохсот,— нагадав хтось.

Хлопці зраділо загомоніли. Кожний намагався висловити задоволення, розуміючи, що наша бойова праця стане ще ефективнішою.

Відтоді ми почали вести щоденну розвідку в інтересах повітряної армії і фронту, вдень і вночі бомбували аеродроми та залізничні вузли. Нам стали доручати також нічну охорону об'єктів.

Наприкінці червня вночі я перебував на старті, чекаючи повернення екіпажів Панченка і Китаєва, які вточнювали погоду в районі Центрального Донбасу з заходом і бомбардуванням аеродрому в Кутейниковому. Минуло близько години, а звістки від екіпажів не було. Це почало серйозно непокоїти, бо я одержав з нашого базового аеродрому під Целіном попередження про погіршення погоди в їхньому районі. Вони просили продовжувати чергування на аеродромі до ранку на випадок змушеної посадки їхніх літаків у нас.

Поглядаючи на небо, я помітив, що зірки тьмяніють, а потім геть зникають за суцільною пеленою хмар чи, можливо, за туманом, що насувався.

Переговоривши з Трифоновим, який чергував на радіостанції, я занепокоївся ще більше. Зв'язку з екіпажами не було, а з випадково перехоплених розмов у повітрі ставало зрозумілим, що погода псується, наближається туман. Аж ось почувся далекий гуркіт моторів. «Нарешті повертаються», — зринула думка.

— Увімкнути всі вогні!

Аеродром засяяв, наче містечко у святковий вечір.

Над аеродромом пронісся літак з бортовими вогнями. Ось він зробив четвертий розворот і за хвилину вже котився освітленою смугою. Побачивши на фюзеляжі номер літака, я здивувався: це була моя машина, залишена на базовому аеродромі. Літак між тим вирулив на стоянку, двигуни зупинилися, і з кабіни вийшли мій заступник капітан Сидоркін, штурман старший лейтенант Єрмолаєв і стрілець-радист Іван Вишневський.

— Здрастуй, Гарику! Яким вітром занесло на нашу «маленьку землю»? — зрадів я товаришеві.

Ми міцно потиснули один одному руки.

— Негода загнала. Наш аеродром закритий туманом. Та й ваш ледве розшукали аж після того, як ви запалили вогні.

— Невже так погано видно?

— Авжеж. Якось одразу спохмурніло, видимість зовсім зіпсувалась. З ваших хтось є у повітрі? — запитав Сидоркін і додав: — Слідом за мною вилетів «професор» Лебедев. Має от-от бути тут.

— Гарзд, чекатимемо. — Я вистрелив з ракетниці вгору. — Візьми, — передав ракетницю Сидоркіну. — Стріляй через кожні дві-три хвилини. — А сам став дзвонити по телефону на радіостанцію, метеорологів, на базу, з'ясовуючи

обстановку. Між тим і неозброєним оком було видно, як клаптями наповзає туман, заступаючи стартові вогні.

— Командире, літаки! — крикнув Сидоркін.

— Біжи на посадочне «Т» і безперервно жбурляй угору ракети, — відповів я йому.

В небі чути гуркіт моторів, та літаків не видно. Сидоркін став пускати ракети; вони, піднявшись на двадцять п'ять-тридцять метрів, врзалися у хмари, залишаючи за собою невиразний слід.

Разом з клаптями туману прямо з хмар один за одним вихопилися два літаки і, приземлившись, покотилися полем. «Не льотчики, а справжні аси», — з захопленням подумав я про Панченка і Китаєва. Та цю ж мить завважив, що гвинт лівого мотора на літаку Китаєва не крутиться, а капот залитий маслом. Закінчивши пробіжку, один літак розвернувся й зарулив до нас, а другий, збочивши ліворуч, зупинився.

— Ігоре, мерщій їдь до Китаєва. В них щось трапилось.

Невдовзі прийшли Панченко, його штурман і стрілець-радист. Вони розповіли, що за лінією фронту погода чудова, розвідку проведено успішно, на шляху бомбували аеродром у Кутейниковому. Там спалахнуло два великих вогнища пожеж. Аеродром надійно захищає зенітна артилерія. Літак одержав кілька пробоїн.

— Молодці, хлопці! А винишувачі й прожектори були?

— Винишувачів не бачили, прожекторів чотири, — сказав Панченко.

Поки ми розмовляли, під'їхала машина з Сидоркіним і екіпажем Китаєва. Всі були живі й здорові. Але як вони зуміли сісти?

— Товаришу командир, завдання виконано! — доповів старший лейтенант Китаєв, наблизившись до нас. — Під час атаки на аеродромі зенітним вогнем розбито лівий мотор. Екіпаж не постраждав.

А тепер деякі подробиці...

Вони пройшли за заданим маршрутом, засікли на залізницях рух ешелонів, на станції Харцизьк виявили скупчення поїздів і скинули бомби. Повертаючись додому, побачили, як хтось бомбить аеродром. Літак спіймали прожектори, й по ньому б'є зенітка. Німці їх не бачать і не підозрюють про присутність другого бомбардувальника. Чудова нагода для атаки! Китаєв розвертає літак і з висоти шестисот метрів цілить по прожектору. Кулемети працюють відмінно. Прожектор згас. Дорулює і б'є по другому, той сліпне. Та німці

вже виявили місцезнаходження літака й відкрили захисний вогонь. У лівий мотор влучив великий осколок снаряда, розстроїв масляний бак, довелося мотор вимкнути.

— Оце і все.

— Я теж гадаю, що на сьогодні вистачить.

Льотчики задоволені успішним виконанням завдання і тим, що їм сьогодні вдалося благополучно вийти із складних, небезпечних ситуацій. Ще раз екіпажі пройшли випробування вогнем.

Ми сидимо, куримо, неквапливо ведемо розмову, а Лебедева все нема й нема. Екіпажі від'їздять у селище відпочивати, я залишаюся на старті. Туман щільно оповив аеродром. В повітрі не чути ані звуку. Поглянув на годинника й зрозумів, що Лебедева збито або ж він сів десь у степу.

— Вимкніть сигнальні вогні. Всім спочивати!

Я теж влаштувався у санітарній машині і вмить заснув. Вранці на аеродром подзвонив начальник штабу підполковник Бурбелло.

— Як у вас справи?

— Все гаразд,— відповів я.— Завдання виконали добре. У нас сів Сидоркін. Його змусив туман.

— До котрої години чергували?

— До пів на четверту. А потім насунув такий густий туман, що старт був не потрібний. А що трапилось?

— Лебедев сів вимушено в полі. Вони літали в розвідку. Над Сталіно потрапили під шквальний вогонь зенітної артилерії. Штурман екіпажу Заварихін убитий, льотчик Лебедев, стрільці-радисти Коков і Гончаров важко поранені. Лебедев молодчина! Втрачаючи останні сили, він привів літак на аеродром Журавлівка. Там стояв туман. Пілот нагледів відкриту галявину й посадив літак у степу. Поблизу станції Двойная за допомогою місцевих жителів захоронили Заварихіна.

Так пішов із нашої дружної бойової сім'ї ще один ветеран полку. Скільки ми з ним знищили фашистів! В яких тільки перипетіях не бували. І от, здавалось би, у нескладній ситуації він загинув.

Вечорами, коли сонце спускалося за небокрай і спадали сутінки, над прифронтовими шляхами з'являлися ворожі бомбардувальники, атакуючи колони наших військ, техніку і все,

що рухалося до переднього краю під покровом темряви. На нашій ділянці фронту також кружляли ці хижаки, бомбами й кулеметним вогнем дезорганізуючи рух на шляхах. Майже кожної ночі, чергуючи на аеродромі, я бачив, як на північний захід від Шахт з повітря зривалися струмені кулеметного вогню, розсипаючись по транспорту, що рухався. Іноді долинали глухі вибухи бомб.

— Треба було б провчити їх як слід,— казали льотчики, поглядаючи на траси, що сипалися згори. Я і сам думав про це. Та як наздогнати противника на наших літаках у темряві, та ще й на висоті ста-двохсот метрів?

Одного разу, ще завидна випустивши два екіпажі в розвідку, я покликав лейтенанта Сиволдаєва на старт, і ми стали обговорювати план полювання на ворожі бомбардувальники. Вирішили, що Борис Сиволдаєв кружлятиме трохи осторонь від головного шляху на висоті трьохсот метрів і, як тільки помітить гітлерівський літак, кине́ться в атаку.

Коли спали сутінки, Сиволдаєв вилетів на завдання. Я не зводив очей з небокраю. Настала ніч. Фашистський літак, як завжди, з'явився над шляхом і почав обстріл. Сиволдаєва довго не було видно. Та от ворожий льотчик знову відкрив вогонь. І тут йому в бік вдарили траси двох кулеметів з дистанції приблизно трьохсот метрів. Затим усе стихло. Через двадцять хвилин повернувся Сиволдаєв. З розмови з ним з'ясувалося, що виявити ворога за таких умов надзвичайно важко, а збити тим паче. Але налякати можна.

— Наші кулі, товаришу командир, проскочили не далі як у двадцяти метрах від противника,— казав льотчик.— Цього досить, щоб відігнати його.

Наступної ночі повторилося те саме. Сиволдаєв вилетів на полювання, діждався моменту, коли ворог почав обстрілювати шлях, і довгою чергою вдарив по кулеметних спалахах бомбардувальника. З землі було добре видно, як траса нашого льотчика підкосила ворога. І якщо він не впав на нашій території, то, безперечно, одержав значне пошкодження.

Німецько-фашистські льотчики намагалися також намацати наші штаби, бази, склади в населених пунктах. Над Шахтами ось уже кілька днів підряд з'являлися ворожі розвідники. Ми встановили зв'язок із місцевою протиповітряною обороною і попросили інформувати нас про появу ворожих літаків. Проглянувши інформацію за кілька діб, ми зрозуміли, що звечора майже в один і той самий час над Шахтами з'являється розвідник. Я вирішив і тут провчити фашистських льотчиків.

У нас про всяк випадок стояв «бостон-а-2-Ж» — «літаюча батарея». Вся передня частина цього літака, замість штурманської кабіни, була зайнята шістьма великокаліберними кулеметами й касетами з патронами. Якщо б з усіх стволів цих кулеметів зробити один ствол, то вийшла б гармата калібром 76 міліметрів. От на цьому літаку я й вирішив пополювати на ворожих розвідників. У сутінках вилетів і став кружляти над містом на висоті восьмисот метрів. Хвилини через двадцять стрілець-радист доповів:

— Над західною околицею розвідник.

Для нас це було зручно. Захід ще освітлювався променями сонця, що вже сіло, а ми трималися на сході, в тіні. Я швидко розвернув літак на захід і одразу ж побачив противника. Він був далеко попереду нас і метрів на двісті вище. Оскільки ворог відходив на захід, я вирішив, поки він у полі зору, відкрити вогонь. Одкинув запобіжну скобу, прицілювся і натиснув на пусковий гак. Перед носом мого літака забушувало полум'я шести кулеметів. Літак затремтів, і як мені здалося, на мить зупинився, настільки дужою була віддача кулеметів. А траса пішла вперед і наздогнала розвідника. Збагнувши в чому справа, фашистський льотчик різко кинув машину вниз і зник у темряві. Наступного вечора я знову вилетів пильнувати пірата, як його прозвали хлопці. І знову на кілька секунд засік ворожий літак, випустив по ньому всю потужність вогню. Літак задимів і з різким зниженням пішов на захід. Йому, напевно, вдалось перетнути лінію фронту і приземлитися десь на своїй території.

Відтоді в нашому районі стало спокійніше. Розвідники обминали нас і діяли зрідка, з побоюванням.

5

Вечір видався задушний, тихий і якийсь похмурий. На небі краї громадилися купчасті хмари з химерними баштами. Майже вся наша група зібралася на подвір'ячку перед гуртожитком. Одні без усякого ентузіазму перекидали через сітку м'яч, другі грали в доміно. Ми з льотчиками й штурманами Бочиним, Панченком, Кравчуком, Чудненком, Сиволдаєвим вивчали по карті обстановку на фронті, щойно одержану із штабу полку.

— Все залишається по-старому, — зауважив Кравчук. — Скільки ще триватиме це затишшя? — звів він плечима.

— Не хвилюйся, мічмане, — засміявся Панченко. — Вер-

хове командування щось придумає. Щось схоже на Сталінградську битву.

У дверях гуртожитку з'явився днювальний.

— Товаришу командир, вас до телефону. Із штабу.

Нам наказали виділити один екіпаж-розвідник у район узбережжя Азовського моря аж до Дніпра з завданням встановити інтенсивність руху на залізниці Волноваха — Херсон — Миколаїв. І водночас розвідати діючі аеродроми противника.

Коли я оголосив завдання льотному складу, всі виявили бажання взяти участь у польоті. Однак, враховуючи складні метеорологічні умови, заздалегідь передав у полк, що полечу сам зі своїм екіпажем. Там зі мною погодились. А своїм льотчикам сказав:

— Щоб нікому не було образливо, товариші, цей політ виконаємо ми з Кравчуком і Трифоновим.

Я бачив розчарування на обличчях льотчиків, та міняти рішення не став.

Вилетіли ми о двадцять другій годині. На цей час небо обступили важкі грозові хмари. Спалахували яскраві блискавки. На землі не було видно ні стрілянини, ні зенітних трас, ні прожекторів. Тільки де-не-де жаріли бризки пожеж. Решту все поглинули темрява і смуга злив.

Ми вже кілька разів врізалися в щільну масу водяних потоків. Літак з диявольською силою кидало то вгору, то вниз, навкруги блищали громовиці, по кабінах хльоскали дощові струмені води. Та ми благополучно пройшли заданим маршрутом і через дві години разом з дощем приземлилися на своєму аеродромі, де нас зустрів черговий Панченко.

А в повітрі залишався ще один екіпаж. Як я довідався потім, одночасно з нами до польоту в розвідку з базового аеродрому готувався екіпаж Івана Склярова.

Під площиною літака стояла напівколом група людей, схилившись над картою, яку тримав штурман капітан Усачов. Поруч із ним височів Скляров, з другого боку, ставши навшпиньки і зазираючи в карту, пихтів здоровань стрілець-радист сержант Семиякін. Трохи, осторонь, уважно прислухаючись до розмов, тримався другий штурман лейтенант Бистрицький, який мав летіти для ознайомлення з районом бойових дій у кабіні стрільця-радиста. І, нарешті, п'ята постає — майор Абрамкін, «незамінний розвідник», як його прозвали льотчики. Водячи олівцем по карті, він давав вказівки.

— Важливо перевірити, чи є літаки ось на цих трьох аеродромах,— казав він, на невдоволення штурмана протикаючи олівцем дірки на карті.— Противник відчуває, що ми готуємося до наступу, ну і, зрозуміло, вживає контрзаходів. Завдання розвідки встановити, що вони там роблять. Дійте!

Екіпажі вже взяли за парашути, аж підійшов підполковник Горшунов:

— Бачу, ви вже готові,— звернувся він до Склярова.— Будьте уважні, довкола гроза, тож у хмари не лізьте. Вгору теж не видирайтеся. Ці шапки,— кивнув він на небо,— не нижче як десять-одинадцять тисяч метрів.

Усі мимохіть звели очі на захмарене небо.

— Якщо буде важко, повертайтеся додому.

— Вони пройдуть,— впевнено показав Абрамкін.

— Ми не звикли повертатися, не виконавши завдання. Чи не так, орли? — підморгнув Іван своєму екіпажу.— По місцях! — А штурманові шепнув: — Марнуємо час. У повітрі швидше розберемося, що до чого.

Невдовзі ті, що залишилися на землі, побачили, як чорна крапка літака зникла, розчинившись у темній гряді хмар. А ще за годину на аеродром звалилася буря, жбурляючи потоки води. Безперервно спалахували блискавки, грім до підмурків потрясав дощані аеродромні споруди.

Майор Абрамкін задумливо дивився в чорну ніч, осяяну блискавками, слухав завивання вітру, шум зливи й намагався уявити собі, що зараз відбувається там, у просторі повітряного океану.

...Літак Склярова в цей час летів далеко за лінією фронту. В повітрі й на землі панувала суцільна пільма. Екіпаж засліплювали громовиці, по кабінах хльоскав дощ, літак тремтів, похитувався, наче його розривали на частини. Льотчик часто міняв висоту, намагаючись знайти найспокійнішу зону. Незважаючи на негоду, досвідчений екіпаж počував себе впевнено. Борючись зі стихією, проводив розвідку, наскільки дозволяла видимість.

Якийсь час Скляров, зайнятий пілотуванням літака, мав уяву про орієнтири тільки з доповідей штурмана. Та ось збоку спалахнула блискавка, освітивши водяну поверхню і темні обриси берега.

— Азовське море,— доповів штурман,— скоро розворот. А он там, дивись, знову ілюмінація. То фальшивий німецький аеродром. Бач, як стараються,— розсміявся Усачов, забачивши серію ракет.

— Хай стараються. Я-то знаю їхній справжній аеродром,— відповів командир.— На північний захід звідси.

— Точно,— пожвавішав штурман.— Розворот направо! Розвертаючись, Скляров попередив стрільця-радиста, щоб той стежив, чи немає десь винищувачів. Штурман, дивлячись на землю, побачив світло посадочних прожекторів.

— Командире, попереду аеродром. Бачу прожектори й навігаційні вогні літака. Підрули ліворуч, буду фотографувати.

За дві-три хвилини засліплюючі яскраві спалахи в мільйон свічок осяяли аеродром і околицю села.

— Чудово! Є один,— проказав Усачов.— Сфотографував!

Семиякін вів дуель з ворожими кулеметами. Два інші аеродроми також було сфотографовано, хоч ворог зустрічав радянський бомбардувальник загороджувальним артилерійським вогнем, намагаючись захопити його променями зенітних прожекторів.

— От і все! — полегшено зітхнув штурман, коли згасли прожектори.

— Слухай-но, Семиякін, передай на землю: «Завдання виконав. Повертаюсь».

— Єсть! — Семиякін зручніше влаштувався на сидінні й почав вистукувати на ключі. Передавши радіограму, він щільніше притиснув навушники і, водячи важільцем настройки приймача, приготувався слухати. Та якась дивовижна сила раптом підхопила його з сидіння, перенесла через практиканта штурмана Бистрицького, який знаходився нижче й міцно тримався за кронштейни турелі. Семиякін вдарився об підлогу кабіни й на превеликий жах відчув, що летить самостійно за бортом літака — вивалився назовні через нижній люк.

Скляров у цей час боровся з бовтанкою, яка корчила літак, кидала його з боку в бік, догори і вниз на сотні метрів. Дві хвилини перегода льотчикові вдалося вивести машину під хмари на висоті трьохсот метрів.

— Оце так! — ніяково посміхався Скляров, витираючи хутряною рукавичкою спітніле чоло.— Ніколи в житті не знавався такого струсу. Ми потрапили в найінтенсивнішу зону хмари, тому нас так кидало.

— Я ледве живий. Весь подряпаний і з гулями на голові. Гадав уже, що швидкою поштою відправляємось в рай,— правив теревені Усачов.— Чекайте, а чому мовчить Семиякін? — схаменувся штурман.

Склярів уже кілька разів викликав радиста, та відповіді не було. Нарешті озвався Бистрицький:

— Товаришу командире, я тут, зі мною все гаразд, а от Семіякіна немає. Кудись зник, а куди саме — невідомо.

— Оце так історія! Загубили Семіякіна, — здивовано протяг Склярів. — Триклята гроза!

Глупої ночі за останніх спалахів блискавиць із хвиль Таганрозької затоки вийшла людина. Босоніж, без головного убору, в розідраній одежі, стомлена й бліда. Діставшись до берега, вона знесилено опустилася на землю. «Де це я? Куди мене занесло? — роздумувала вона. — Можливо, десь поруч ворог».

Чоловік гарячково стиснув рукоятку пістолета. «Де мої товариші, чи живі вони? А може, лежать під уламками літака на дні моря?» Семіякін ні на мить не сумнівався, що літак розвалився в повітрі.

Вивалившись з кабіни від різкого грозового поштовху, Семіякін смикнув за витяжне кільце парашута. Від стрімкого динамічного поштовху нові кирзові чоботи зісковзнули з ніг і самостійно понеслися до землі. Де і за яких умов загубилися рукавички, шолом і планшет, — він не знав. Запам'яталася лише жахлива мить, коли, вихопившись з хмар, він побачив перед собою бурхливе, чорне море. Сержант Семіякін зовсім не вмів плавати.

На щастя, він опустився не в бездонну пучину, а одразу ж відчув під ногами тверде дно. Наступної миті хвиля, що набігла, з головою накрила його. Більш як півгодини борсався сержант у воді, поки геть знесилений вибрався на берег...

Потім пішов, ще не знаючи, де він. Невдовзі забачив вогник. «Землянка», — збагнув Семіякін. У темряві розмовляли двоє, і він ледве не знепритомнів від радості. Розмовляли свої, він чув рідну мову! Та в землянці його зустріли насторожено, підозріло. Солдати — їх тут було чоловік п'ятдесят — здивовано й суворо дивилися на нього. До незваного гостя підійшов підтягнутий, худорлявий старшина.

— Ти хто такий і як сюди потрапив? — суворо запитав він, рішуче відібравши у радиста пістолет.

— Я стрілець-радист з радянського бомбардувальника. Ми літали в розвідку.

— Як же ти потрапив сюди?

Стрілець-радист захвилювався, дивлячись на суворі облич-

чя солдатів. Квапливо дістав промоклий комсомольський квиток.

— Як прізвище? Не розберу.

— Семиякін Петро Панасович,— відповів радист.

— Навіщо викинувся з літака? Де решта? Куди полетів літак? — ставив запитання бравий старшина.

Два дні по тому в штабі полку з'явився Семиякін у супроводі конвоїра. Одержавши розписку, що затриманого здано за призначенням, конвоїр пішов собі, а Семиякіна офіцерський суд присудив до відбуття покарання.

На суді, в заключному слові командир полку Горшунов сказав:

— Сержант Семиякін порушив найсвятішу заповідь — залишив без дозволу командира екіпажу літак, нехай навіть за найскладніших обставин. Я згоден з думкою більшості командирів: Семиякін заслуговує покарання, але такого, завдяки якому зможе не тільки спокутувати свою провину, а й знову повернутися до нас чесним бійцем.

Семиякін був стрільцем-радистом з моєї ескадрильї, і я почував себе незручно від того, що сталося. Проте справ було багато, і в буднях фронтового життя я став забувати про цей випадок, тим паче, що полк знову перебазувався далі, на захід. Як тільки літаки було розміщено й замасковано, командир полку Горшунов зібрав командний склад. Він познайомив нас із планами найближчих днів. Закінчивши інформацію, звернувся до мене:

— Збирайся, Єфремов, до Москви. Там на заводі є сім «бостонів» з переобладнаним стрілецьким і бомбовим озброєнням. Машини передаються нам. Екіпажі для перегону літаків відбереш з своєї ескадрильї.

Щасливі рейси

1

Москва! Як давно я там був... Яка вона тепер, у грізний суворий час? Треба хоч пристойніше вдягтися...

Згадалося, що місяць тому на попередньому аеродромі для офіцерів було замовлено костюми, але одержати їх так і не встигли. Я запропонував командирові полку: поки є час, можна за ними злітати.

— Лети. Візьми У-2, вранці — туди, а ввечері — назад.

На світанку я вилетів на стару точку. День видався теплий, ясний, видимість чудова, до п'ятдесяти кілометрів. Праворуч — Новочеркаськ, а попереду, нижче злиття Дону й Салу, — просторі плавні. Давно вже я не літав на У-2 і тепер з задоволенням розглядав з відкритої кабіни довколишню місцевість, що повільно пливла мені назустріч.

Від приємного споглядання місцевості мене відволікли грубі поштовхи мотора. На капоті з'явилися потьйоки масла. Тиск упав, а температура підстрибнула. «Тільки б не плюхнутися зі своїм агрегатом у воду», — зринула думка. Мотор працював з перебоями, і, пролетівши ще кілометрів двадцять, я вирішив сісти на околиці найближчого села. На щастя, трапився рівний майданчик. Підруливши до невеличкої задимленої будови, вимкнув мотор, відкрив стулки капота і зразу ж виявив несправність, яка надалі могла б призвести до зіпсування мотора взагалі. Луснув хомутик на шланзі масляної системи. Як же бути? Я крутив у руках розідрану металеву пластинку, роздумуючи, що можна зробити за обставин, які склалися. Така затримка аж ніяк не передбачалася моїми планами. Часу було обмаль.

— Що сталося, товаришу льотчик? — зачувся раптом густий бас. Біля літака стояв кремезний, високий, у закіптюженому фартусі чоловік і з цікавістю роздивлявся машину. «Коваль», — подумав я.

— Та ось треба виготовити такий хомутик, — показав йому на пластинку.

Коваль покрутив її в руках.

— Можна.

Хвилин за двадцять я вже закріпив шланг і потиснув цупку, мозолясту руку коваля. Ми присіли на горбочку поблизу машини, закурили «Біломорканал».

— На літаку літали?

— Ні, не доводилось. Уперше бачу зблизька, — ніяково посміхнувся коваль.

— А хотіли б політати?

— Ні, не хочу. Кожному своє, — з гідністю відповів мій співрозмовник. — Я люблю підковувати коней, лагодити плуги чи відремонтовувати якусь машину. Коли на фронті водив танк командира роти, наша машина завжди була на ходу. Сам ремонтував. — І коваль простяг свої дужі руки. — Та вже відвоюювався. Ногу перебили.

— Допоможете мені запустити мотор? — відчуваючи, що забалакався, запитав я.

— Допоможу. А як?

Я пояснив, що саме треба зробити, як повернути гвинт і за командою «контакт» щосили крутнути його. Коваль чудово впорався із своїм завданням. Мотор запрацював з першої ж спроби. Помахавши на прощання рукою літньому донському козакові, я пішов на зліт.

Надвечір привіз костюми для льотчиків. Все це виявилось дуже доречно. По-перше, ми будемо в Москві добре вдягнені, по-друге, командир полку повідомив, що на завтра мене викликають у штаб до командуючого повітряною армією.

2

Ранком наступного дня ми з Петром Трифоновим на вантажній машині прибули в армію. В коридорі штабного будинку світло, тихо. Безшумно й діловито минають штабні працівники з паперами, з'являючись і зникаючи в дверях кабінетів. Десь чути дріб друкарських машинок. Усе по-діловому зібрано й суворо.

В стройовому відділі я доповів офіцерові, що прибув на виклик командуючого армією.

— Гаразд, зачекайте трохи, вас викличуть.

Я вийшов. Прогулюючись, звернув увагу на двох військових, які жваво розмовляли біля широкого вікна. Один з них, майор, був явно працівником штабу, бо тримався спокійно, говорив упевнено. Почував себе, наче вдома. Другий кучерявий блондин, у формі льотчика, з капітанськими погонами, часто розкотисто сміявся. Цей капітан нагадав мені мирний час.

Перед очима постали картини затишного військового містечка, оточеного лісом. Вихідний. Прозорий сонячний день. Літні льотчики й штурмани, хто у військовій формі, хто в цивільному, йдуть з дружинами тінистими алеями до парку, на стадіон, до клубу, де грає духовий оркестр. Молодші віком льотчики, парубки, збираються групами, хизуючись випрасуваними бриджами й гімнастєрками, блискучими хромовими чобітьми, набором на ремнях і портупєях сяючих кілець і фістонів. Вони чекають автобуса до міста.

Ми ще зовсім молоді, нетерплячі, вдягнені хто у що, рушаємо в парк, хто на річку Рось, хто в місто, більше покладаючись на свої дужі ноги, ніж на автобус. «Вічні парубки» поглядають на нас звисока, мовляв, що з них узяти — хлопчаки.

Ми проносимося мимо, насмішкувато оглядаючи ошатних,

напахчених старших товаришів, але помовчуємо, інакше завтра під час польотів чи на заняттях вони можуть влаштувати нам добрячу «розкрутку».

Серед старших завжди вирізнялась кучерява голова підгнутого, стрункого, балакучого штурмана.

«Так і є, це він»,— подумав я, дивлячись на офіцерів, що розмовляли. Напружуючи пам'ять, намагався згадати, і раптом: «Та це ж ВВС — Верьовкін Василь Степанович!»

Минаю повз них. Він пильно придивляється до мене і тут же гукає:

— Василю Сергійовичу! Васю!

Ми міцно обнялися. На грудях Верьовкіна м'яко зблискують два ордени Червоного Прапора. Не встигли сказати один одному і двох слів, як мене викликали до командуючого.

— Степаничу, зачекай мене тут.

Переступивши поріг кабінету командуючого, я побачив перед собою людину, відмінну од усіх моїх попередніх уявлень про неї з розповідей товаришів, які знали її ще в званні старшого лейтенанта, льотчика. Переді мною стояв вищий середнього зросту молодий вродливий генерал, Герой Радянського Союзу, герой громадянської війни в Іспанії. Уважні сірі очі, глибокі й розумні, доброзичливо й вичікуюче дивились на мене.

— Товаришу генерал, капітан Єфремов за вашим наказом прибув!

— Ось ти який, однополчанин! — приємним баритоном заговорив Хрюкін.— А орденів-то, орденів! Скоро випередити мене!

Від усієї міцної постаті командуючого віяло спокоєм, незвичайною силою волі.

— Я викликав вас, товаришу Єфремов, щоб виконати доручену мені приємну місію — вручити вам заслужену нагороду: орден Леніна і Золоту Зірку Героя Радянського Союзу,— серйозно й урочисто виголосив коротку промову генерал, передаючи мені коробочки з нагородами.— Звичайно, таку нагороду вручають у Москві, в Кремлі. Але час дуже напружений, багато справ, не можна зараз відлучатися з полку. А вже другу,— пожартував Тимофій Тимофійович,— неодмінно вручить Михайло Іванович Калінін!

Побесідували ще хвилин п'ять, генерал розпитав про наші бойові справи, про потреби. Командири й політпрацівники, що були присутні, тепло привітали мене. Першим від однополчан мене обійняв мій добрий друг Петро Трифонов. У цій

високій нагороді була і його заслуга, частка його майстерності.

Біля виходу з будинку мене чекав Василь Верьовкін. Ми присіли на лавочці в затінку дерев і проговорили більше години. В нашому полку вважали Верьовкіна і його екіпаж загиблими. А штурман був переді мною живий, здоровий, з урядовими нагородами на грудях.

Пихкаючи цигаркою, Верьовкін розповідав:

— Пам'ятаєш, на початку війни ми стояли на аеродромі, а ви своєю ескадрильєю на польовому майданчику? Літати і нам, і вам доводилось багато. Я вже мав тридцять п'ять бойових вильотів. Машин залишалося дедалі менше, ми ходили замість дев'яток ланками. П'ятого липня я летів на станцію Красну з командиром ланки Литвиновим. Підходимо до цілі. Видимість чудова, по нас не стріляють. На станції стоять ешелони противника. Скидаємо бомби. Станція і ешелони палають, а ми повертаємо на схід. Усе було б гаразд, коли б під Шепетівкою на нас не наразилось чотири фашистські винищувачі ME-109. Нам вдалося збити один з них, але й вони пошкодили літаки Кондратенка й Дібровина. Фашисти підходять упритул зліва й справа до нашого літака — стрілець не відповідає, певно, вбитий, вони показують жестами, що нам зараз буде кришка. Литвинов різко кидає літак ліворуч. Чути тріск, гуркіт, і ми падаємо разом з «месершмітом». Винищувачі, що йшли позаду, встигли дати кулеметну чергу по нас — мене поранило в спину.

Над самою землею Литвинову вдається вирівняти машину й посадити на фюзеляж. Поруч упали уламки фашистського винищувача. Наш СБ горить. Литвинов, поспіхом вистрибуючи з кабіни, зачепився за щось лямкою парашута, впав на вихлопний патрубок мотора й обпалив руку.

Я прийшов до тями, відчую, що мене хочуть витягти через верхній люк кабіни, а сам не можу й пальцем поворухнути. Підбігли танкісти й допомогли Литвинову витягти мене й віднести вбік, а вбитого стрільця Логінова винести не встигли. Літак вибухнув.

У невеличкому населеному пункті нам надали першу допомогу й попутною машиною довели до Києва. Тут, у госпіталі, мене трохи підлатали, й почалися митарства: Кременчук, Харків, Москва. Однак завдяки зусиллям медиків я виживав.

Зв'язок з полком, зрозуміло, обірвався. Я навіть не знав, куди писати, де кого шукати...

Після одужання льотчиків розсилали в центри комплек-

тування. Я потрапив у район Бузулуків і після нетривалого відпочинку був відкомандирований до полку особливого призначення. У сорок другому випадково зустрівся з майором Лазаревим, командиром ескадрильї нашого полку. Він і розповів мені, що Литвинова, мене й стрільця-радиста Логінова вважають загиблими. І ще Лазарев повідомив, що мене нагороджено орденом Червоного Прапора. Я дуже зрадів, але попросив його зібрати про це точні дані й по можливості написати мені в частину.

Він добросовісно виконав моє доручення й написав, що посвідчення і орден знаходяться в штабі 8-ї повітряної армії. Відтоді, звісно, збігло багато часу. І от я попутним літаком прибув сюди. Відрекомендувався генералу Хрюкіну. Він був здивований моїй появі з того світу. Детально розпитав, як нас збили, як здоров'я тепер, де служу. Вручив мені орден і посвідчення. Тепер-от збираюсь додому, в частину, — закінчив свою оповідь Василь Степанович Верьовкін.

3

Коли всі справи в штабі було завершено, в запасі лишалося ще кілька годин, і Трифонов запропонував мені з'їздити на шахту, де він працював до служби в армії. Я погодився.

На шахтному подвір'ї Трифонов почував себе як удома. Із знанням справи розмовляв з робітниками, цікавився їхнім життям, роботою, згадував спільних знайомих.

Шахтарі раділи фронтовиків, як і раніше, вважали його своїм повноправним членом колективу. «Зараз надаємо шахті ладу, й вугілля потроху йде на-гора», — розповідали хлопці.

Потім ми спустилися долу, на перший горизонт. Не відходячи далеко від кліті, дивились на вогники, що блимали в різних кінцях штольні; десь чувся шум, брязкіт металу, удари кувалди. Тут уже вирувало життя, люди поспішали, старалися, шахта готувалась до пуску.

Нагорі нас розпитували про враження, запрошували на обід, та в нас уже не було часу. Дружньо розпрошались ми з гостинними хазяями шахти, де проходила робітнича юність Петра. На якийсь час здалося, що немає ні війни, ні смертей, що цей молодий боєць, варто йому лише вдягти шахтарську каску, спуститься в забій і розпочнеться мирне трудове життя, праця, за якою так скупили протягом цих років наші молоді, дужі руки.

Ми побажали шахтарям трудових успіхів, а вони завірили нас, що шахта незабаром почне працювати на повну потуж-

ність. «Швидше закінчуйте з фашистами!» — казали вони на прощання.

Того ж дня, підвечір, ми повернулися до себе додому. Товариші гаряче поздоровили мене з високою нагородою Батьківщини.

4

...До Москви на ЛІ-2 вилетіла група техніків, яку очолив заступник інженера полку І. М. Орлов, і шість екіпажів молодого льотного складу. Із «стариків» командир полку нікого не пустив зі мною. Наступала мить рішучих битв за Донбас.

Літаки ми прийняли швидко — протягом двох днів. Це були новенькі «бостони» з моторами «райт-циклон», запломбованими на п'ятсот годин праці. Це означало, що фірма гарантує безвідмовну роботу матеріальної частини протягом зазначеного строку, а пломби укріплені для того, щоб у цей період ніхто не колупався в агрегатах і механізмах.

Така запобігливість нам сподобалась. Та, на жаль, недовзі ми переконалися, що в більшості випадків це робилося тільки для реклами. В процесі експлуатації і бойової роботи мотори швидко зношувались, і технікам часто доводилось міняти кільця, циліндри та інші агрегати.

Озброєння, що його передали на заводі наші майстри, дуже порадувало нас. Тепер у кабіні стрільця-радиста стояв потужний великокаліберний кулемет Березіна, бомботримачі також було перероблено, і літак замість семисот шістдесяти міг брати тисячу двісті кілограмів бомб різного калібру, вагою у п'ятсот кілограмів.

— Машини прийнято. Можна летіти, — сказав мені увечері інженер. — Матеріальна частина в цілковитому порядку, але немає пального, а його тут не так просто дістати.

Інженер мав рацію. Ми ходили з ним два дні по військових відомствах, вимолюючи бензин бодай до проміжного аеродрому. Всі співчутливо кивали головами, а допомогти відмовлялись, мовляв, у них нічого немає, все на фронті.

Москва жила розміреним повнокровним життям. Діловито, скромно, впевнено. Слідів бомбардувань ніде не було видно, захисних споруд також. Але ночами, як і раніше, в небі висіли аеростати загороджень. У садочках, сквериках, біля будинків часто можна було побачити замість квітів кущі картоплі, петрушки, моркви. Нам це сподобалось. Москва справляла гарне, підбадьорююче враження на кожного, на-

віть найвимогливішого спостерігача. Одного разу ми всією своєю дружною ватагою прийшли у Великий театр на оперу «Борис Годунов». Такої чудової вистави ніколи раніше й потім нам не доводилось слухати і бачити.

Долинуло до нас сюди, в Москву, що Південний фронт розпочав частковий наступ з метою чи то промацування сил противника, чи то поліпшення висхідних позицій для рішучого наступу. Офіційного повідомлення про це поки що не було. Ми скористалися нагодою і з'явилися у штаб ВПС до заступника головнокомандуючого — треба, мовляв, негайно повернутися в частину, на фронт. Він з цікавістю вислухав нас, посміявся з нашої гарячковості — негайно потрапити до наступу на фронт — і показав телеграму генерала Хрюкіна також з проханням відправити нас.

— Ну що ж, — знову добродушно посміхнувся він, — якщо там без вас не можуть обійтися й, чого доброго, ще загальмується наступ, я розпорядився заправити ваші літаки всім необхідним. — І потім додав серйозно: — Сьогодні ж вилітайте. Передайте вітання Тимофію Тимофійовичу.

Коли ми приземлилися на своєму аеродромі, до літаків збіглися майже всі льотчики й техніки: сім нових бомбардувальників для полку — це не жарти. З розмов ми дізналися, що наступ наземних військ дещо припинено, але дії нашої авіації набули широкого розмаху.

Після повернення з Москви ми з Кравчуком і Трифоновим здійснили кілька польотів уночі, ведучи розвідку й бомбардуючи найрізніші об'єкти. Хоч противник і виявляв лютий опір зенітним вогнем, все одно в його діях відчувалась якась нервова поспішність, невпевненість, приреченість. На всій території Донбасу панувала наша авіація. Над ворожими об'єктами військового значення вибухали бомби, палахкотіли пожежі, на землю спадали ланцюжки кулеметних трас, тут і там звисали освітлювальні бомби. Радянська авіація вела наступ.

Ті, що йдуть поруч

1

...Сьогодні ніч темна. Небо обступили важкі дошові хмари, на землю спадає мряка. Ми з Кравчуком і Трифоновим готуємось до вильоту в район Сталіно розвідати погоду й завдати удар по аеродрому.

У просторій землянці зібрався весь льотний склад. Хлопці курять, ведуть неквапливі розмови, дехто, вже одержавши

завдання, в очікуванні наших повідомлень про метеорологічну обстановку на окупованій території, навіть знайшов собі зручний закуток, аби покуняти, надолужити сон.

Виходимо з землянки — вогко, холодно, похмуро.

— Ого,— сміється Павло,— темно, хоч в око стрель. Мерщій у повітря, може, там трохи зігріємось.

Злетівши, набираємо висоту під хмари. Їхня нижня окрайка — вісімсот метрів. Перелітаємо лінію фронту, дощ посилюється, землі майже не видно.

Трифонов передає на аеродром дані про погоду.

Я намагаюсь вести літак точніше, за приладами. В кабіні тепло, затишно. Зеленим світлом миготять прилади, рівно гудуть двигуни. Глуха ніч. І здається: немає ні війни, ні тривоги, тихий світ разом з темною ніччю котиться над землею...

Раптом над літаком чути різкі сплески, і хмари навколо нас спалахують багряним світлом. Зенітка! Струшую з себе мирне марево. З невеликим відворотом виходжу із зони вогню, а там, де ми допіру були, продовжують рватися снаряди.

— Куди це ми потрапили? — питаю штурмана.

— Здається, Чистякове,— відповідає Кравчук,— адже землі зовсім не видно. Коли підходитимемо до цілі, я тобі скажу.

Поблизу Сталіно нас намагались захопити прожектори. Кілька разів промені ковзали по крилу літака, та, не зупиняючись, проносились далі. Очевидно, особливість фарби літака, дощ і хмари не давали можливості ворогові виявити нас.

Аеродрому не бачу, та з розташування прожекторів здогадуюсь, що він тут. Три прожектори в цей час спрямувались у небо, освітлюючи тороки стрімких сивих хмар.

— Тримай прямо,— командує штурман.

Чую, як відкрились бомболюки й зірвалися з тримачів дві бомби по двісті п'ятдесят кілограмів кожна.

— Ходімо додому,— каже Кравчук.— Треба передати на аеродром, що літати не можна. Зовсім не видно цілі.

Згодом, коли наші війська звільнять Донбас, ми дізнаємось, що одна з важких бомб, яку ми скинули тієї ночі, розтрощила вщент землянку, де переховувався від дощу льотний склад німецько-фашистської авіації.

Вранці я керував польотами, а Іван Склярів тренував льотчиків на навчальному літаку. Гріло сонце, та жарко не було. З Дону широким степом до нас долітав м'який віте-

рець. А там, над Доном, курилося тремтяче марево й валками пропливали легкі хмарини, кидаючи на землю тіні.

Спостерігаючи за посадкою чергового літака, я помітив на ближньому небокраї У-2. Він прямо з ходу зробив посадку й, похитуючись на тоненьких ніжках, мов каченя, зарулив до заправочної лінії.

Я залишив прапорці черговому по польотах і попрямував до машини довідатись, хто це до нас прибув. Певно, начальство, отже, треба доповісти за статутом.

Справді, це був командир нашої дивізії полковник Чучев Григорій Олексійович. Я доповів, чим займаємось у даний момент.

— Гаразд. Командир полку Горшунов тут? — спитав полковник.

— Так. На КП.

— Хай хтось тут залишиться замість тебе, а ми підемо на командний пункт.

Дорогою командир дивізії розпитував про бойову роботу, про якість нового літака, наскільки влучне й ефективно нічне бомбування.

— Ми довели влучність бомбометання по видимій цілі з пікірування до п'ятдесяти метрів, — казав командир.

У дивізії, крім нашого, були ще два полки на літаках ПЕ-2. Вони літали тільки вдень, бомбували з пікірування поодинокі й групами. При цьому точність бомбометання була виключно високою. Чимала заслуга в цьому була командира дивізії Чучева. Він серйозно займався питаннями бомбометання з пікірування, багато уваги приділяв практичному навчанню штурманів і пілотів цієї справи й довів дії полків під час бомбометання до досконалості. Тому міг цим заслужено пишатися.

— Шкода, що не можна перевчити на ПЕ-2 ваш полк, — сказав він задумливо. — У складі трьох полків ми б іще успішніше руйнували не тільки мости й переправи, а й дрібніші цілі. Наприклад, доти, броньовані артилерійські точки.

— А чому ми не можемо перевчитися на ПЕ-2? — запитав я.

— Ви-то можете, — посміхнувся комдив. — Та ніхто не дозволить цього робити. Ваш полк багатоцільовий, льотний склад висококваліфікований. Спробуй заново створити таку частину. Мабуть, складніше, ніж навчитися бомбувати з пікірування.

Вислухавши доповідь командира полку, Чучев кивнув у бік приміщення.

— Зайдемо.

Біля столу він розкрив маленьку планшетку, витяг аркушик паперу й мовчки подав мені. Це була німецька листівка російською мовою. Внизу обабіч тексту — дві фотографії. Ліворуч жінка з немовлятком на руках, праворуч — на весь зріст портрет штурмана Н.

— Впізнаєте? — суворо запитав полковник.

— Звичайно.

— Як це дозволите розуміти?

Командир полку Горшунов промовчав.

— Фальшивка, товаришу полковник, — впевнено відповів я. — Вони на це майстри. У нас вже є твори такого характеру.

— Можливо. Але це ще треба довести, — невдоволено проказав Чучев, вимірюючи кроками землянку.

Я уважно прочитав текст листівки. Штурман Н. звертався до своїх однополчан із закликом здаватися в полон на випадок вимушеної посадки на території ворога.

— Товаришу полковник, очевидно, екіпаж загинув, а фашисти скористалися цими фотознімками. Наш полк німці знають давно. Ми їм добряче насолити за час війни, тому вони й підкидають нам час від часу свої «запрошення». Та не знайдеться серед нас такого бійця, який пішов би на повідку у фашиста. Кожен вибере смерть, аніж таке ганебне життя, — підсумував я. Та на душі залишився неприємний осадок. Адже з'ясувати все достовірно ми не мали можливості.

2

Повертався я додому в гуртожиток у глибокій задумі.

— Дозвольте відрекомендуватися, товаришу командир, — раптом пролунав поруч голос так гучно, що я мимохіть здригнувся.

Переді мною стояв літнього віку лейтенант-піхотинець у гарно підігнаному, охайному обмундируванні.

— Гвардії лейтенант Амосков прибув у ваше розпорядження для проходження подальшої служби.

— Як вас звати? — запитав я, обмірковуючи, на яку ж посаду призначено цього офіцера.

— Амосков Федір Олександрович, — рука під козирок.

Мені було аж не по собі від того, що так виструнчується цей літній лейтенант, з усього видать, непоганий воїн.

— Здрастуйте, товаришу Амосков, — потиснув руку лейтенантові. — На яку посаду вас призначено?

— Ад'ютантом довіреної вам ескадрильї, товаришу командир,— знову підніс руку до кашкета лейтенант.

— Ідіть приймайте справи у старшого лейтенанта Сапуна.

Через два дні, оглядаючи гуртожитки молодших фахівців і офіцерів, я звернув увагу на ідеальну чистоту в приміщеннях. Підлоги були вимиті, на вікнах висіли занавіски, столи застелені червоною тканиною, ліжка вирівняні, постелі охайно заправлені. А ще через тиждень став помічати, що офіцери й молодші фахівці виглядають зовні куди краще, ніж раніше. Всі вдягнені в чисте обмундирування, чоботи начищені, голови підстрижені, підкомірчики білі.

Раніше, коли не було польотів, багато хто вештався без діла. В кімнатах, де проходили навчання, було вогко, накурено. Тепер в усіх приміщеннях завжди чисто й свіжо. Про це серйозно дбали всі. Я здогадувався, що це справа рук нового ад'ютанта, й сам підтягся, аби підтримати його престиж, власним прикладом ствердити зразковий порядок. Амосков за цей час кілька разів звертався за дозволом зробити від мого імені те чи те. Я давав згоду, розуміючи, що ад'ютант старається заради спільної справи.

Був кінець липня. Погода стояла тепла, тиха, якась урочиста від того, що ніби робила все, чого від неї вимагала природа в пору дозрівання хлібів. Але відчувалося, що на фронті незабаром вдарить буря. Ми завдавали частих міцних ударів по залізничних вузлах і аеродромах. А сьогодні льотчики, техніки, зброярі старанно оглядали літаки, готуючись до наступних вирішальних боїв.

Налагодивши з інженером ескадрильї Михайлом Петренком усі роботи, я проглядав карту бойових дій. До мене підійшли командири ланок Бочин і Китаєв зі своїми штурманами (Панченка на цей час перевели в іншу ескадрилью).

— Товаришу командир, чи можна закурити? — запитав Бочин.

— Можна. Сідайте,— запросив я товаришів, показуючи на шовковисту зелену траву.— Звідки раптом у вас стільки такту? Завжди курили без дозволу.

— Ет, тепер покуриш! — загадково протяг Китаєв.

— Життя не стало,— підхопив Бочин.

— Просто сил не вистачає,— підтримали їх штурмани Зимогляд і Каратєєв.

— А що сталося, нічого не розумію! — Я справді був здивований тим, що оце почув від своїх друзів.

— Колись були авіаційні ад'ютанти й жилося легше, а це ж піхота!

— Йому давай стрийову, стрижку-брижку, фіззарядку, всякі чергування, запаморочливу чистоту.

— Ми ж не солдати!

— Слава богу, й самі з вусами!

Навколо зачувся хор обурених голосів, стало смішно.

— Що ж ви хочете від мене?

— Взяти його в шори, щоб не перевищував над нами своєї влади,— підсумував Зимогляд.

Було забавно й весело дивитися на цих дорослих, обпалених війною людей, що не раз зустрічалися зі смертю, а зараз цілком серйозно висловлювали свої претензії до грізного ад'ютанта, немов школярі молодшого класу, які обговорюють у своєму колі дитячі образи.

— Гаразд. Де треба, скажіть йому, щоб не підривав вашого авторитету,— підказав я.

— Еге ж, йому скажеш,— посміхнувся Китаєв.— Він одразу ж: «Прошу виконувати наказ. Оголошую його від імені командира ескадрильї». І все. Бувайте здорові. Пожалій, командире!

— Товариші, ад'ютант усе робить правильно. У нас стало більше ладу, дисципліни. А яка чистота! Хіба це погано?

— Звісно, непогано, але все рівно замашки в нього аракчеевські,— проказав Бочин.— Де це бачили, щоб командира ланки призначали черговим по гуртожитку? Вистачить і сержанта, щоб підмести підлогу.

— А порядку стало більше? — запитав я.

— Так,— погодився Китаєв.

— Це від того, що за цим стежите ви, командири, а не сержанти. Зрозуміло?

— Авжеж... Дуже вдячні за комплімент,— пробурчав Бочин.

Всім стало зрозуміло, що порядок, дисципліна, організованість — повсякденні супутники нормальної людської діяльності, і новий ад'ютант Амосков своїми «замашками» настирливо нагадує про давно відомі істини.

Коли хлопці, заспокоївшись, пішли, я подумав про Амоскова, про те, що він цікавий офіцер і варто буде поговорити з ним. Та все не вистачало часу.

Якось увечері, пам'ятаючи про свій намір, я завітав до маленької кімнатки, де він жив, працював і відпочивав. Тут було чисто, затишно. Амосков сидів за столиком і при світлі свічки заповнював льотні книжки. Побачивши мене, виструнчився і хотів щось сказати, та я простяг йому руку. Він присунув табуретку, щоб я сів, а сам опустився на ліжку.

Його ще молоде обличчя чомусь умить постаріло, вкрилося глибокими зморшками.

Ми заговорили про звичайнісінькі життєві справи: про сім'ї, службу в армії, ну і, звісно, про війну...

Так, Федір Олександрович бувалий вояка. В армії служить з тридцятого року. З перших же днів війни перебуває на фронті. Є у нього дружина й син.

Я бачив, як потеплішали очі, сповнилися добротою і водночас тривогою, коли він заговорив про свою родину, що весь час залишалася в Ленінграді. В нього нагромадилось багато почуттів, якими треба було неодмінно з кимось поділитися, можливо, навіть комусь звіритись.

— Ви нікуди не поспішаєте, товаришу командир? У мене є пляшечка чудового вина, давнішня.

Амосков дуже зацікавив мене своїми розповідями. Коли ми випили по чарці справді гарного духмяного вина, Федір Олександрович похвастав і розповів мені про себе дивовижну історію, яка може трапитись тільки на війні.

...Було це не початку грудня тисяча дев'ясот сорок першого року. Точилися напружені бої під Єльцем. 4 грудня наші залишили місто. Але відійшли недалеко, стримуючи міцний натиск фашистських військ, що значно переважали. 6 грудня війська 13-ї армії Південно-Західного фронту перейшли у наступ, і в кінці дня зав'язався бій уже безпосередньо на околицях Єльця.

Амосков командував стрілецькою ротою. Готуючись до атаки, зосереджував солдатів і вогневі засоби в неглибокій балочці, щоб одним кидком досягти будинків на околиці міста. І от, коли здавалося, що наші вже були біля мети, ворог зненацька спрямував у видолинок нищівний мінометний вогонь. За діями роти звідкись спостерігали.

— Лягай! — крикнув Амосков і побачив перед собою стовп жовтого полум'я. Його жбурнуло на землю, і він знепритомнів...

Через якийсь час очуняв. Було тихо. Його хитало, немов на хвилях. Не підводячи голови, розплющив очі. Перед ним бовваніла широка спина в сірій шинелі. Вона також повільно, ритмічно похитувалась з боку в бік. «Це мене несуть на ногах», — промайнуло в голові, і одразу ж гострий біль у животі знову повернув його до непритомності.

Скільки збігло часу, він не пам'ятав. Та й цього ніхто б не сказав, бо події так стрімко розкидали людей навсебіч, що не полишилося ніяких свідків. Пам'ятає, як розклепив очі, не уявляючи, де він і що з ним.

Було темно, хотілось пити, треба було когось покликати. Але не міг проказати жодного слова, ані поворухнути пальцем. Блимнувши очима з боку в бік, зрозумів, що лежить у великому сараї. Надворі вечір або ніч...

Ні холоду, ні голоду, ні навіть болю не відчував, а лише страх за свою безпорадність посідав усе більше й більше. Оглядаючи простір, побачив якісь дивні темні постаті, геть нерухомі. Та це ж мертві солдати, яких принесли сюди з поля бою,— здогадався він. «Отже, мене теж убито й завтра разом з усіма поховають у братській могилі»,— зринула думка наче про когось стороннього. Але ні смутку, ні переляку від цієї гадки не відчув.

Кілька разів поринав він у непритомність, потім повертався до тями, помирав од відчаю й безпорадності, та не міг навіть поворухнутися. В одну з таких миттєвостей, розплющивши очі, побачив у темряві сарая безшумну білу тінь, що рухалась. Вона ніби пливла в повітрі, наближалася до нього і одразу ж віддалялася. Привид! Але тінь опинилася зовсім близько, і він зрозумів, що це жінка в білому халаті. Зараз вона піде, а він до ранку не дотягне...

Однак він був живий, його мозок відчайдушно протестував, не бажаючи помирати. Зібравши всі сили, він заволав: допоможіть! Проте голосу не було, можливо, тільки легка пара вихопилася з вуст, а очі, в яких зараз зосередилася уся його воля, дивилися жінці в обличчя. Вона повернула голову в його бік, скрикнула й зникла, наче привид. Він витратив останні сили в боротьбі за життя і знову знепритомнів. Часом чулися невиразні голоси, гудки паровозів, важкий гуркіт, щось миготіло перед очима в мороці, який усе поглинав.

...Прийшов до пам'яті через два тижні в московському військовому госпіталі. Світило сонце, в палаті було світло, й на душі так радісно, наче він заново народився на світ.

Потім приходили лікарі, медичні сестри, роздивлялись його, наче якесь диво. Лікар-хірург, котрий робив операцію, посміхаючись, розповідав:

— Ви, любий мій, належали до категорії зовсім безнадійних. Осколок міни розпанахав вам живіт, розірвав і заплутав у кишечнику все так, що важко було розібратися, що до чого пришивати. Повірте, вісім годин ми розбиралися в анатомії вашого організму і, уявіть собі,— задоволено вів далі лікар,— якось зібрали до купи те, що залишилося.

Потім його довго лікували, хотіли списати під «чисту», а він трохи відпочив і попросився знову на фронт. І ось тепер тут.

Розповідь Амоскова справила на мене незабутнє враження.

— Як же ви тепер себе почуваєте?

— А так, посередньо,— відповів ад'ютант.— Обережничая з їжею, виконувати важку працю, звісно, не можу, а от у канцелярській справі... У вас добре й легко працювати.

— А хлопці вас не кривдять? — пригадав я розмову на аеродромі, коли льотчики скаржились на прискіпливість нового ад'ютанта.

— Аніскільки. Народ у вас міцний, освічений, ініціативний. Звичайно, підказувати і їм треба, без цього не можна. Така наша посада — навчати порядку. Я беру приклад з Комуністичної партії, яка завжди і скрізь, за будь-яких умов навчає нас, весь радянський народ, як треба жити, працювати, долати труднощі, перемагати ненависного ворога. Одне слово, вчить людину всього найкращого, що є на землі. Без цього не можна. І хоч як тяжко мене поранено на цій війні, я до останнього подиху перебуватиму тут, на фронті, і намагатимусь робити все, що зможу, аби приносити людям користь.

...Новий ад'ютант мені дуже сподобався своєю енергією, працею і досить влучною образною філософією. Тим-то я завжди підтримував його авторитет і всі починання.

Забігаючи наперед, скажу, що наш фронтовий товариш, вимогливий і чесний боєць, залишився таким до останніх днів свого життя. За рік до тридцятих роковин Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні ми зустрілися з ним в його рідному Ленінграді. Вже зовсім хворий, він залишився таким же відданим і вірним своїм переконанням, своєму народові і своїй Вітчизні. Лише рік не дожив він до великого свята тридцятиріччя.

3

Невдовзі наша ескадрилья стала в полку зразком порядку, культури, дисципліни.

Одного разу командуючий повітряною армією генерал-лейтенант Хрюкін побував у нас на аеродромі, стежив за польотами, розмовляв з льотчиками про фронтові справи. Після обіду генерал сказав командирові полку Горшунову:

— А тепер покажіть, як живуть ваші підлеглі.

— Пропоную оглянути приміщення третьої ескадрильї,— сказав командир.

Командуючий погодився і попросив, щоб скликали льотний склад ескадрильї.

Обходячи приміщення офіцерського й сержантського складу, він не переставав дивуватися чистоті й порядку, що панували довкола. Потім генерал завітав до нас, льотчиків і штурманів. Я доповів, що особовий склад третьої ескадрильї для бесіди зібрано.

Командуючий перш за все похвалив нас за акуратність і порядок і оголосив мені подяку за піклування про особовий склад.

— Служу Радянському Союзу! — підвівся я, а сам подумав: цю подяку більше за будь-кого іншого заслужив наш Амосков. А ми з командиром полку навіть не здогадались подякувати ад'ютанту за його бездоганну працю. Та це ще можна виправити.

Командуючий лишився задоволений і зовнішнім виглядом льотчиків. Усі вони були старанно виголені, підстрижені, вдягнені у чисте обмундирування. Генерал сам був колись льотчиком нашого полку. І це підтвердилося хвилин за двадцять, коли наша бесіда вже закінчувалась.

— Іване Вишневський, як життя, як літаєте? — посміхнувся Тимофій Тимофійович до свого колишнього стрільця-радиста.

— Живу нормально, літаю нормально, товаришу генерал!

— А чого ж ти так відстаєш? Коли ми з тобою літали в полку, я був старшим лейтенантом, а ти старшим сержантом, тепер я генерал-лейтенант, а ти й досі старшина. В чому справа? — напівжартома, напівсерйозно запитав командуючий.

Іван почервонів.

— Затискають, товаришу генерал, — ніяковіючи відповів він.

Присутні розсміялися.

— Гвардієць повинен у всьому домагатися свого, — сказав генерал, підводячись. — Ну, то не біда, у нас іще все попереду.

Переможна гроза

1

Зранку 5 липня на межі від Курська до Белгорода розгорнулись події, які на певний час змусили забути про всі наші фронти. Німецько-фашистські війська перейшли у наступ, щоб зрізати Курський виступ і відкрити шлях своїм бронетанковим військам до стратегічних центрів Радянського Союзу.

Нарешті й ми довідалися, що розгортаються найголовніші події літа 1943 року. Ми вірили, що в даний час сил і засобів у нашої армії цілком достатньо, щоб відбити будь-який ворожий удар. Проте на війні буває по-всякому, й, само собою зрозуміло, тривожились за долю військ, які билися на Курській дузі. У завдання Південно-Західного й Південного фронтів входило будь-що затримати перекидку ворожих військ у район генеральної битви. Це завдання могла й повинна була виконати авіація.

270-та дивізія Чучева згідно з планом 8-ї повітряної армії активно діяла на Донбасі, завдаючи бомбардувальних ударів по залізничних вузлах, ешелонах у дорозі, по переправах і аеродромах. Пікіруючі бомбардувальники ПЕ-2 завдавали нищівних ударів по ворожих об'єктах.

Наш 10-й гвардійський полк доповнював свої групові денні удари по заданих цілях поодинокими нальотами вночі. Треба було трошити важливі для ворога об'єкти в районах Сталіно, Харцизька, Іловайська, Кутейникового, Волновахи, Горлівки, Запоріжжя, Пологи, Таганрога.

Вночі за лінією фронту на сотні кілометрів довкола було видно заграви пожеж на аеродромах, станціях, базах ворога.

Протягом двох ночей ми, наприклад, безперервно бомбували залізничний вузол Горлівку, через який ворог перекидав резерви в різних напрямках.

Під час першого нальоту ворожі зенітники виявили жорстокий опір артилерійським вогнем у взаємодії з прожекторами. На ранок далися взнаки вмілі дії наших льотчиків, ворожий вогонь послабшав. Наступної ночі посипалися бомби й на наш аеродром.

У перерві між вильотами ми покотом спали на землі поблизу стоянок. Крізь сон я почув важкий гуркіт авіаційних моторів над головою, і тут же засвистіли бомби.

Вибухи, грім гармат, дзвін осколків і під ногами земля, що хитається. Жоден з нас не підвівся, не проронив ані звуку. Ми настільки втомилися, літаючи вдень і вночі майже без відпочинку, що перестали навіть реагувати на вибухи.

Та варто було підійти технікові літака й, знайшовши серед безлічі рук, ніг і голів свого льотчика, проказати: «Літак готовий до вильоту!», як командир мовчки підводився, розбурхував штурмана й радиста, і за п'ять-шість хвилин вони були вже в повітрі.

Я у напівсні інтуїтивно відчував, що літак ще не підготовлений до вильоту, що прокидатися ще не час, та мене

настирливо засмикали. Хотілося відбрикнутися, як у дитинстві. Пересиливши сонноту, трусонув головою, сів:

— Кому я потрібний?

— Вас викликає командир дивізії,— швидко проказав черговий по польотах.

— Іду.

На КП розрізняю групу командирів. Полковник Чучев, Горшунов, Козявін, штурман полку Ілляшенко, начальник зв'язку лейтенант Лазуренко. Доповів комдиву про своє прибуття. Він міцно потискає мені руку.

— Злітаємо з тобою на станцію Горлівку. Хочу подивитися, як ви її опрацювали.

— В парі? — запитав я, ще не прокинувшись як слід. Хтось засміявся.

— Ні, я полечу в кабіні стрільця-радиста,— сказав Чучев.

— Аеродром готовий нас випустити? — запитав, згадавши про напад фашистських бомбардувальників.

— Готовий, готовий! — озвався Горшунов.— Екіпаж Бочина піде першим і освітить ціль, а ви з командиром дивізії подивитесь, що робиться на вузлі Горлівка, і потім відбомбитесь.

Злітали, як тільки почало світати. Західний бік небокраю потопав у густому серпанку. Не видно ні обрію, ні землі. Літак немов плив у молоці. Штурман Ілляшенко кілька разів коригував курс.

— Парадокс,— проказав він,— світанок, а видимості ніякої.

— Дивись ліворуч! — передаю йому, забачивши вдалині вервечку освітлювальних бомб.

Ми вийшли прямо на станцію. Бомби гарно означили ціль. Було видно зруйновану споруду вокзалу, спалені, перекинуті вагони, скорчені колії. Де-не-де ще горіли привокзальні амбари. Я зробив пологий віраж над станцією, щоб дати можливість командирові дивізії оглянути об'єкт.

На сході було світло як удень. Вже виднівся багряний край сонячного диска.

— Василю, треба поквартитись, можуть напасти винищувачі,— сказав Ілляшенко.

Не зволікаючи, скинули бомби, і я спустився нижче, аби сховатися за вранішнім туманом.

На аеродромі Чучев сказав командирові полку, що він задоволений роботою наших льотчиків і це буде відзначено в наказі по дивізії.

Розчулений комдив стояв у колі льотчиків, бесідував з ними.

— Коли все побачиш на власні очі, впевненіше доповідатимеш командуючому армією. Продовжуйте бомбувати з таким же успіхом. Поки триває Курська битва, ми повинні скувати дії противника тут, на півдні. Не давати можливості перекидати резерви, особливо туди, де в цьому нагальна необхідність, — це міцна підтримка сусідам. Слухай, Єфремов, вам кожної ночі доводиться літати за такої складної видимості? — запитав Чучев.

— Так, товаришу командир, якщо не буває гірше, — відповів я.

— Складна у вас робота, товариші, — поглянув полковник на тих, що оточили його. — Але так треба. А що складніше справа, то більше пошани й поваги до вас. Наше завдання — жодної хвилини перепочинку ворогу. На Курському напрямку точаться жорстокі бої. Ворога зупинено. І якщо найближчим часом він не одержить достатньо підкріплення, його буде вщент розгромлено.

Німецько-фашистські війська втратили в боях велику кількість танків, літаків, солдатів і офіцерів і 16 липня почали відходити. 18—20 липня Степовий і Воронезький фронти перейшли у контрнаступ. Наприкінці липня й на початку серпня війська Західного, Брянського, Центрального, Степового і Воронезького фронтів, розвиваючи наступ, звільнили багато населених пунктів та міста Белгород і Орел.

Ми уважно стежили за повідомленнями Радянського Інформбюро, з радістю сприймаючи звістки про перемоги наших військ на Орловському, Курському і Белгородському напрямках. Самі ж продовжували громити ворога на Донбасі. Діючи по аеродромах і залізницях, ми лише протягом двох ночей знищили кілька ешелонів з військами й вантажами, дванадцять літаків противника. Один тільки Бочин за короткий час збив у повітряних боях три ворожих бомбардувальники. Він виходив у район діючого нічного аеродрому і, не наближаючись, спостерігав, що там відбувалося. Коли бомбардувальники, повертаючись з завдання, вмикали бортові вогні, Бочин зближався з ними, підходив на коротку дистанцію і бив з кулеметів. Так над своїм же аеродромом падали один за одним палаючі літаки противника.

Вранці ми питали Бочина:

— Ну, як, Петре, звалив сьогодні фашиста?

Той відмовчувався або незлобиво лаявся.

— Ворог не такий дурень, як дехто собі уявляє.

А мені відверто розповідав:

— Складна справа, товаришу командир. Після того, як я зрубав «юнкерса», льотчики стали дуже обережні. Бортових вогнів не вмикають, як раніше, а з аеродромом обмінюються умовними сигналами, посадочні прожектори запалюють, коли літак уже приземлюється. Та навіть у цю мить у нього можна влучити вогнем кулеметів або бомбами.

— Так, складна справа,— погодився я.— Якщо діяти таким чином, ми будемо втрачати багато часу, а аеродром все одно діятиме. Всякий метод гарний тільки тоді, коли він відповідає задуму командування.

2

Ми сидимо з Бочиним на лавочці біля гуртожитку, в курилці, яку спорудив Амосков, поклавши край таким чином будь-яким спробам курців димити в приміщенні. Льотний склад іще спить після нічної праці, а ми затягуємось димом, пересмижуючи плечима від вранішньої прохолоди.

— Ну і сухар же наш ад'ютант,— шулячись, каже Бочин.— Лежати б зараз у теплому ліжку, покурювати, а він жене надвір. Просто приниження особи.— Бочин гарячково позіхає й гулко клацає зубами. Я сміюсь.

— Чекайте,— смикнув мене за плече Бочин.— Чи це не Семіякін іде?

Я поглянув на вулицю. Справді, до будинку підходив кремезний приземкуватий боець в гарно підігнаній формі. З-під пілотки виглядає біла смуга бинта. Зупинившись перед нами, він приклав руку до пілотки.

— Товаришу командир, сержант Семіякін прибув у ваше розпорядження із штрафного батальйону раніше встановленого строку через заохочення за зразкову службу!

Ми стояли, мовчки роздивляючись бравого сержанта. На грудях у нього поруч з орденом Червоної Зірки, одержаним у 1942 році, сяяла новенька медаль «За відвагу». Семіякін дуже засмаг, схуд, але виглядав бадьоро, молодецькому.

Ми привітали його з поверненням.

— Сідай, розповідай...

За п'ятнадцять днів перебування в окопах він двічі брав участь у нічних вилазках по «язык». Та все це не задовольняло сержанта. Незабаром випала нагода, про яку мріяв Семиякін. Рано-вранці, коли над позиціями клубочилась волога імла, Семиякін виліз з траншеї і, маскуючись біля самих дротяних загороджень, став з цікавістю спостерігати в бінокль за противником, що розташувався на укріпленій висотці. Сонце вже підбилося високо, а Семиякін усе лежав і дивився, поки його гукнули. Кілька куль просвистіло над головою сержанта, коли він повз назад.

Вишикувавши своїх солдатів, командир батальйону ознайомив їх з обстановкою на ділянці фронту й поставив бойове завдання. Він казав саме про сопку, яка була опорою оборони противника. Її треба було взяти заздалегідь, аби уникнути втрат під час наступу.

— Кому дороге життя своїх товаришів, хто хоче наблизити нашу перемогу, хто готовий пожертвувати життям заради щастя Батьківщини — два кроки вперед! — закінчив командир.

Не роздумуючи, Семиякін ступив два чітких кроки вперед. Поруч опинився худорлявий, мускулястий, невеликого зросту автоматник. А ще за секунду весь стрій зробив два кроки вперед.

Комбат подякував усім і попросив залишитися Семиякіна й невеликого на зріст солдата, що стояв поруч нього. Невдовзі він направив їх на спостережний пункт стежити за висоткою і за її флангами.

Коли двоє бійців повернулися, комбат аж здивувався спостережливості мисливців.

Наступного дня командир разом з телефоністом розташувався на спостережному пункті. На фронті було тихо, тільки зрідка де-не-де чулися поодинокі постріли. На правому схилі висотки побачив повалені кілки дротяного загородження саме там, де це було потрібно. Поглянувши на годинника, командир спрямував скельця стереотруби на те місце, куди виводив лаз, підготовлений саперами...

Сорок хвилин Семиякін з напарником, обливаючись потом, повзли, мов вужі, використовуючи для укриття кожну канавку, кожний кущик, великі й малі вирви. В масках, з жмутами трави, майстерно викладеної на касках, вони подовгу нерухомо лежали, відпочиваючи, дослухаючись, спостерігали за місцевістю. Минувши дротяні загородження, бійці ще раз зупинилися. Прямо перед ними,

в тридцяти-сорока метрах, знаходились позиції ворога. На верхів'ї сопки — бруствери, насипи, дзоти з кулеметами, траншеї, густа мережа ходів сполучення. Гарнізон фортеці був упевнений, що цього сонячного дня раптовий напад неможливий. На висоті тримали оборону близько п'ятдесяти чоловік із шістьма кулеметами, встановленими у дерев'яних зрубках, обвалованих землею. Солдати спали, лише один сидів біля кулеметної амбразури, спершись на автомат.

Семиякін скосив оком на товариша, кивнув головою. Вони поклали перед собою гранати, ще раз прикинули відстань і заходилися жбурляти їх одна за одною, кожний у свій сектор. Коли в повітрі летіли передостанні гранати, Семиякін підвівся на весь зріст і, крикнувши: «Вперед» — жбурнув останню. Сопка диміла, на неї стрибнули мисливці. Ворог не чинив ніякого опору, багатьох було вбито. Зачувся тряскіт автомата. Семиякін озирнувся на бігу й побачив у дверях бліндажа гітлерівського офіцера. Вистрелив впритул. Той, падаючи, гарячково натиснув на спуск, і Семиякін також упав. Напарник негайно підбіг до місця сутички. Його товариш лежав обличчям до землі. Скроня була в крові. Поруч — мертвий фашистський автоматник. Семиякін підтяг коліна і, спираючись на руки, почав підводитись. Напарник допоміг йому.

За п'ять-шість хвилин на висотці міцно влаштувався взвод радянських бійців.

— Мене відпустили додому, — закінчив свою оповідь сержант, — і нагородили ось цією медаллю.

3

На величезному фронті, від Кірова до Чугуєва, що на південь від Харкова, продовжувала гриміти й бушувати очисна гроза. Червона Армія рішуче ламала опір ворожих військ, оточувала великі й малі з'єднання, проривала найміцнішу оборону і гнала рештки пошарпаних фашистських армій на захід.

Війська Воронезького й Степового фронтів продовжували переслідувати ворога. Танкові з'єднання Воронезького фронту стрімким кидком просунулися на сто кілометрів і 7 серпня звільнили місто Богодухів, вступивши на землю Центральної України.

Червоні стріли задумів Генерального штабу прямували

на картах через Конотоп, Бахмач, Ніжин до столиці України — Києва й через Харків — до Канева й Кременчука. Наші війська йшли вперед, і всім ставало зрозумілим, що ніякі перепони тепер нас не зупинять.

Сьогодні перед початком бойової роботи замполіт підполковник Козявін ознайомив нас з останніми зведеннями з фронтів і на закінчення сказав:

— Наш сусід, Південно-Західний фронт, вийшов на підступи до великого промислового центру України — Харкова. Справи йдуть добре. Незабаром і ми рушимо вперед, а поки що продовжуватимемо готувати ґрунт для наступу, дезорганізуючи роботу ворожого тилу, знищуючи гітлерівську техніку.

Звичайно, настрій у нас був гарний, і всі екіпажі без винятку старанно виконували завдання.

Сьогодні ми мали діяти на залізничні вузли. У сутінках я зі своїм екіпажем вирулював на старт. Перед нами щойно злетів Сидоркін. Проводжаючи поглядом літак, що йшов у темряву неба, я раптом побачив на його лівому моторі полум'я й почув голос Кравчука:

— Командире, Сидоркін горить!

А Сидоркін, круто розвертаючись, пішов до землі. З висоти ста метрів нам було видно палаючий літак.

— Хлопці, певно, загинули, — проказав Кравчук. — Прикро, хай йому грець, що так безглуздо.

— Про що це ви? — запитав Трифонов. Він із задньої кабіни не міг бачити того, що сталося.

— Коли будемо розвертатися, поглянь на землю. Там пожежа. То горить літак Сидоркіна.

За лінією фронту посилено вела роботу наша нічна авіація. Над Волновахою, куди ми невдовзі підійшли, висіли освітлювальні бомби, шугали промені зенітних прожекторів, вибухали снаряди. Долу безмежним морем багряніли пожежі. Оглядаючи простір у межах цілі, я завважив, чи це мені здалося, струміль вогню з великокаліберного кулемета. Про всяк випадок попередив Трифонов, що над ціллю можуть бути ворожі винищувачі.

— Весь час будь наготові, особливо коли потрапимо в кліщата прожектора.

— Єсть!

Промінь прожектора кілька разів ковзав по площині нашого літака, не зупиняючись. Та ось вони нарешті намацали нас і трьох взяли в перехрестя. Зенітка мовчала — явна ознака того, що в повітрі є винищувачі.

Відкрилися бомболюки, закружляв по кабіні вітер. Бомби полетіли на станцію.

— Протягни трохи вперед, я подивлюсь, куди влучили бомби,— передав Кравчук.

Прожектори продовжують цупко тримати літак. Зенітка мовчить. Хочу ще раз попередити радиста про небезпеку, та в цей час важка траса пройшла по передній частині машини. Різко кидаю літак ліворуч і зі зниженням виходжу з променів прожекторів.

— Кравчук, живий?

— Прикрив мотор,— відповідає він.

Запитую у Трифонова, як справи, а сам дивлюся на прилади. Правий мотор працює грубо, з трясінням. Тиск масла спадає. «Значить, влучив у мотор, фашистська жаба».

— Командире, більше фашист не випустить по нас жодної черги. Йому від нас також дісталось.

Вимикаю пошкоджений мотор — трясіння загрозливо збільшилось. Доводиться регулювати літак для польоту на одному моторі.

Невдовзі приземлилися на аеродромі. До нас під'їхав тягач, техніки причепили літак і за кілька хвилин притягли його на стоянку.

На командному пункті вже знали про повітряний бій, що його ми провели. Телеграму Трифонова прийняли на землі і в повітрі.

Доповівши командуванню про виконання завдання, ми приєдналися до групи льотчиків. Вони щось жваво обговорювали. Мова йшла про загибель екіпажу Сидоркіна. Важко було повірити в те, що загинув жартівник і веселун Гарик, наш бойовий товариш, з яким ми розпочинали війну.

— А де вони зараз? — пробираючись усередину, запитав Кравчук.

— Там. Згоріли разом з літаком.

— Але ж хоч щось залишилося? Хто туди їздив? — поцікавився я.

— Ніхто не їздив. І без того все зрозуміло. Якщо б лишилися живі, то давно б уже прийшли,— заговорили льотчики.

В темряві хтось наблизився і, навалившись на мене ззаду, запитав:

— Що тут відбувається? Хтось загинув?

Настала хвилинна тиша. Поруч стояли Сидоркін, Єрмолаєв, Вишневський.

Всі зраділо загомоніли. «Загиблі» товариші опинилися в центрі. У Сидоркіна і Єрмолаєва на плечах висіли пара-

шуту, а біля Вишневецького стояв чимось набитий мішок. Сидоркін узяв мене за руку:

— Ходімо, Сергійовичу, посидимо, відпочинемо й покуштуємо кавунів. Іване, забирай лантух!

4

Сусідні фронти успішно просувалися до Дніпра, долаючи опір ворога; ми стояли на місці. Наша авіація витрушувала з ворога душу, та для наступу, очевидно, ще чогось бракувало. Сьогодні вночі ми мали опрацьовувати фашистські аеродроми. Збираючись на польоти, я почув веселий сміх:

— Гей, мічмане, ти зібрався, наче на весілля,— глузував Єрмолаєв.

Я обернувся і побачив Кравчука в оточенні Бочина, Сидоркіна, Єрмолаєва. Він був чисто виголений, акуратно підстрижений під їжачка, літня гімнастерка й брюки чисто випрані й випрасувані, на засмаглій шиї різко білів свіжий підкомірчик. Рухливе симпатичне обличчя штурмана виграло яскравою усмішкою. «Кравчик», як ми любовно називали його в ескадрильї, молодцювато розправив зборки під поясом, взявся під боки, жартівливо повертаючись перед товаришами й випинаючи груди, де на вицвілій гімнастерці вирізнялися дві темні плями від орденів. «Певно, зняв ордени перед пранням»,— подумав я, оглядаючи струнку статуру свого друга.

Коли наші льотчики готувались до вильоту, то сторонній спостерігач не зміг би помітити ні хвилювання, ні занепокоєння чи страху, ні метушливості чи напруження. Вони збиралися в бій ніби в звичайний мирний політ. Можна було почути невимушену розмову, навіть жарт — на певний час це відволікало від страшної хвилини бою. Самі ж льотчики до неї підготовлені давно: зразу ж після отримання наказу. І коли вже визначено, що бій відбудеться неодмінно, продумаєш маневри над ціллю, боротьбу з ворожими винищувачами і зенітною артилерією, зрікаєшся звичного оточуючого життя — всі духовні сили і помисли спрямовані на боротьбу, на перемогу.

Ну а те, як зосередитись перед боєм, залежить від сили волі, характеру, досвіду, вміння володіти собою. В бою люди серйозні, зібрані, рішучі, нервово напружені — адже навколо гуркотить смерть.

Та варто лише їм ступити на рідну землю, як напруження спадає, настрій покращується, всі пориваються швидше поговорити один з одним, поділитися враженнями, порадуватися вдало виконаному завданню і тому, що лишилися живими. І знову чути сміх, приповідки, веселі, щиросердні, по-справжньому радісні: життя!

...На завдання ми вилетіли у вечірніх сутінках ланкою. Ліворуч мене йшов лейтенант Сиволдаєв, праворуч — Феллов. Піднявшись на висоту тисячу метрів, я оглянувся довкола. Ведені льотчики тримались у строю рівно, стійко. «Самому потрапити під прожектори ще нічого, а от ланкою гірше»,— подумав я. Тому обминув Сталіно, а потім, розвернувшись, вивів ланку на ворожий аеродром з заходу.

На бойовому курсі нам все-таки не вдалося уникнути ворожих прожекторів. Вони схопили нас, зенітки відкрили оскажений вогонь. Наші стрільці-радисти інтенсивно оборонялися, дезорганізуючи протиповітряну оборону противника. Її вогонь був частий, але розпорошений.

— Тримай так. Бачу літаки,— квапливо показав Кравчук.

Мої ведені підійшли ближче, щоб не прогавити моменту скидання бомб. Люки відкрилися одразу на всіх літаках, і бомби понеслися вниз. Освітлюючи простір, зайнялися яскраві спалахи, від поштовхів вибухових хвиль різко здригнулися машини. Ціль залишилася позаду.

— Влучили! По стоянці,— жваво доповів штурман.— Тридцять шість бомб — це тобі не жарти.

Я дивився вперед, потроху втрачаючи висоту. Місцевість проглядалася добре, з висоти трьохсот метрів все було видно.

— Попереду колона ворожих автомашин. Чи будемо атакувати? — крикнув Кравчук.

Я теж бачив, як з населеного пункту праворуч витяглась у бік фронту колона довгих білих машин. «Певно, везуть бензин»,— подумав я і вирішив атакувати. Похитав крилами, повернув на колону й пішов зі зниженням. Ведені рушили за мною. Відкидаю запобіжну скобу, точніше виводжу на ціль ніс літака й відкриваю вогонь. Шість стрімких трас з літаків наздоганяють колону. Одна за одною спалахують автомашини. «Так, це бензин»,— переконаюсь, продовжуючи стріляти. Ворог починає обстрілювати наші літаки ззаду, праворуч і ліворуч. Довкола справжнісіньке пекло. Поступово наші стрільці-радисти стали подавляти ці точки своїм вогнем. Невдовзі в цей бій втяглися всі за-

соби ворожої протиповітряної оборони. Тепер вогонь вели з усіх боків. Численні різноколірні траси тяглися до нас, утворюючи шатро, що світилося. Ліворуч і праворуч рвалися снаряди великого калібру.

За час війни я бував у багатьох тарапатах, але такої зливи вогню не бачив. Кулі, наче металевий вітер, прошивали борти кабін і площини літаків. В якусь мить я почув глухий удар у наголовник, і в потилицю ніби вп'ялося безліч голок (на «бостонах» ми часто літали без шоломів). Попереду з близької відстані зататахкотів кулемет. Б'ю довгою чергою, і ворог замовкає. Кілька хвилин мої екіпажі відстрілювались на всі боки, поки нарешті ніби провалилися в темну ніч. Фейерверк скінчився, ми були на своїй території.

Ведені тримаються в строю, отже, з бою вийшли всі. Викликаю штурмана. Мовчить. Радист доповідає, що в нього все гаразд.

— По дорозі бачив сім цистерн у вогні. Бив по вогняних точках без промаху.

— Виклич штурмана, він чомусь не відповідає, — попросив я Трифонова, відчуваючи невиразну тривогу.

Трохи перегода чую тривожний голос радиста:

— Телефони працюють справно. Кравчук не відповідає.

Серце стискає тупий біль. Мовчки орієнтуюся: швидше, якнайшвидше додому! Далеко попереду жевріє світло посадочних прожекторів.

Літаки приземлились благополучно. Заруливши на стоянку, я, не чекаючи драбини, зістрибнув з крила на землю й підбіг під кабінку штурмана.

На обличчя впали теплі краплі...

— Кров! — присвітив ліхтариком технік.

— Негайно відкрийте кабінку!

Підійшов Трифонов, я наказав йому бігти по санітарну машину.

Коли відкрили кабінку, Кравчук бездиханний сповз нам на руки. Тіло його було в крові, але ще тепле, і я сподівався, що його лише поранено. Полковий лікар Джанба, який саме підбіг, помацав чоло, розстебнув гімнастерку. Груді були закривавлені. Послухав пульс і за хвилину підвівся.

— Помер...

Земля захиталася під ногами, я насилу втримався, вхопився за драбину. Стиснуло груди. Не міг ні розмовляти,

ні слухати... Але війна триває, треба тримати себе в руках, безустанно бити фашистську погань.

Ми завдали ворогові чималих втрат, на великій ділянці викрили його протиповітряну оборону. Про все це я зараз доповім командирові. Та як вимовити ім'я загиблого друга Павла Кравчука, безстрашного бійця, сердечного товариша, комуніста, якого так усі любили!

Командир полку Горшунов сприйняв загибель штурмана як звичайний епізод війни, а Козявін наполягав, щоб я негайно вилітав знову.

Попереду ще багато боїв. Ми мститимемо ворогові за зганьблену землю, за спалені міста і села, за матерів і за бойових друзів, з якими поріднилися в суворі воєнні дні.

На стоянці фахівці оглядали літак. Технік Лисов розповів:

— Куля пробила хрестовину вікна штурманської кабіни, вдарила Кравчука у груди й розірвалася. А у вашу кабіну, командире, влучив великий осколок снаряда, відскочив од наголовника — там лишилася вм'ятина — і виїшов назовні, розірвавши борт кабіни.

— Як мотори, керування?

— Треба все оглянути вдень. Поки що літати не можна, — підсумував Лисов.

Отже, сьогодні мій виліт не відбудеться. З дозволу командира я поїхав у село попрощатися зі своїм другом.

...На вигорілій гімнастерці, де мали бути ордени, проступали дві круглі зеленуваті плями. В одну з них влучила куля. Якби ордени були на гімнастерці, куля, вдарившись в один з них, розірвалася б і не завдала Кравчикові шкоди. Ех, Павлику, Павлику! Коли б не прикра випадковість, нагорода Батьківщини за твій ратний труд захистила б тебе.

Перед очима знову поплив туман, і я змушений був сісти на стілець. Вкотре вже давало про себе знати серце.

Ми поховали свого бойового друга в тихому хуторі Ягодинці, неподалік від сивого Дону.

Наступного дня, коли ми приїхали на КП, мене покликав підполковник Козявін і сказав, що на дванадцяту годину я маю бути готовим до поїздки у політвідділ дивізії. Там вручатимуть партійні квитки.

Я давно чекав цього виклику. Іхали ми з товаришами — двадцять чоловік, мовчазні й урочисті, як на велике свято.

Вручивши партійні квитки, начальник політвідділу дивізії поздоровив нас зі вступом у лави партії, побажав успіхів у боях.

— Ми з вами перебуваємо напередодні великих подій на нашому фронті,— урочисто закінчив він свою коротку промову.

День прийому в партію запам'ятався на все життя: 17 серпня 1943 року.

Ескадрильї летять за обрій

1

18 серпня розпочався наступ Південного фронту на Міусі.

Напередодні ввечері, перед нічними бойовими польотами, відбулися партійні збори. Заступник командира з політчастини підполковник Козявін, не приховуючи радості, гримів густим басом:

— Дорогі друзі, товариші, бойові соратники мої! Завтра ми зламаємо хребет гітлерівській армії на Донбасі й пожежемо фашистів під три чорти з української землі. Найближчими днями всесоюзну кочегарку буде визволено. Зараз у нас куди більше техніки, ніж у перші дні війни, і вона багато в чому переважає ворожу. Ви в цьому переконаєтесь самі. Я запевняю вас, що ворог на цій відповідальній, дільниці буде знищений. Ви побачите нашу авіацію в усій її бойовій могутності!

Комуністи Склярів, Панченко, Китаєв та інші, які виступили на зборах, запевнили командування в тому, що особовий склад виправдає довіру партії і народу.

Всю ніч ми бомбували залізничні вузли в смузі свого фронту. Удари по обороні ворога з повітря авіація завдавала на всю оперативну глибину — від переднього краю й до Дніпра. Противник люто відбивався, зустрічаючи наші бомбардувальники шквальним вогнем зеніток, та в його діях відчувались нервозність і страх.

О третій годині ночі ми закінчили польоти. Екіпажі послули під крилами літаків, біля яких поралися техніки й мотористи. На сході сонця 18 серпня полк одержав завдання: трьома ескадрильями в складі дивізійної колони завдати бомбардувального удару по артилерійських позиціях ворога в районі висоти 202.0 на захід від Куйбишево. Колону вів сам командир дивізії, полки очолювали командири комуністи Білий, Валентик і Горшунов.

Наш полк ішов замикаючим, і я зі своєю ескадрильєю виявився останнім у цій величезній колоні в два з поло-

виною кілометри. Мені було видно більше ста бомбардувальників. Обабіч, позаду й зверху групами йшли винищувачі. Їх було не менше вісімдесяти. Вперше за всю війну я бачив таку могутню армаду літаків, що діяли на вузькій ділянці фронту.

На передньому краю оборони ворога аж до самого небокраю клубилася димом і курявою земля. Артилерія вела безперервний руйнівний вогонь. Ми наближались до мети. Винищувачі засновигали навколо бомбардувальників, прикриваючи їх з усіх боків.

Перша група ПЕ-2 одночасно перейшла в круте пікірування й стрімко полинула до землі. В повітрі з'явилися розриви зенітних снарядів, і тоді над землею промчались винищувачі, обстрілюючи з гармат зенітні точки. Від вибуху бомб догори здійнялися величезні стовпи диму, ще щільніше закриваючи землю.

Настала наша черга бомбувати. Штурман насилу відшукав ціль серед диму й вогню. Ми відбомбилися і почали розвертатися на свою територію. Зав'язався повітряний бій. Група фашистських винищувачів якийсь час трималась осторонь над нами. Та коли колона стала розвертатися, накинута на неї. Наші винищувачі негайно метнулися назустріч, і закрутилася карусель. Лічені секунди — і два ворожих літаки, охоплені полум'ям, упали на землю. Решта кинулася врозтіч і зникла.

Всі наші літаки повернулися додому непошкодженими. На льотчиків цей політ справив величезне враження. Ми захоплювались силою удару, організацією операції, особливо ж усім сподобалось прикриття. Як відомо, тривалий період ми ходили в бій без захисту винищувачів.

— Коли б отак завжди, з самого початку війни, — казали між собою льотчики.

Підійшов капітан Усачов — штурман ескадрильї замість загиблого Павла Кравчука.

— Ми одержали відмінну оцінку за бомбометання і подяку командування.

Після артилерійської і авіаційної підготовки наземні війська зламали опір противника, прорвали його оборону на захід від Куйбишево й просунулись уперед на десять кілометрів.

У деяких місцях ворог чинив настирливий опір. О дванадцятій годині ми знову піднялися в повітря й подалися на захід. Летіли ескадрильєю бомбувати укріплений пункт

в районі Мар'янівки. Винищувачі для прикриття належало взяти на їхньому аеродромі. Я вів першу ланку, другу — Валентин Китаєв і третю — Бочин. Льотчики в строю три-малися чудово.

Роблячи коло над аеродромом винищувачів, я дивлюся на землю. «Що там у них? Літаки й досі на стоянках, навколо них шугають заправочні машини, люди. Отже, вони ще не готові до вильоту...» І я вирішив іти без прикриття. На фронті нас чекають...

Похитавши крилами, лягаю на курс. Хай відпочинуть наші бойові друзі, адже вони щойно приземлилися.

На полі бою, як і раніше, густа імла. Відшукати ціль не дуже просто. Та у мене в передній кабіні сидять двоє снайперів бомбардувальних ударів — Усачов і колишній штурман нашого полку, нині представник армії підполковник Мауричев. Цілі поки що не видно, роблю другий захід. Бачу сигнал штурмана: дорукити ліворуч. Дорукую. Відкриваються люки, й бомби сиплються на позиції противника. Внизу видні розриви й траси кулеметного вогню. Від споглядань мене відволікає різкий дріб кулемета стрільця-радиста і його голос:

— Нас атакують чотири винищувачі!

— Пильуйте! Патронів марно не витратити, бити лише напевно! — передаю радистові і вже бачу над кабіною трасу, а відтак і ворожий винищувач, що проскочив уперед. Якийсь час він зависав ліворуч, а потім з переверотом пішов униз. Стрільці-радисти продовжують відбивати атаки.

— Збили один винищувач, — доповідає Трифонов. — Ура! І ще один! — вигукує він.

Аж тут я побачив, що Калашников також пішов до землі. Ми вже на своїй території, і нас ніхто не атакує. За Калашникова не хвилююсь: якщо не загорівся, то дотягне до аеродрому. Штурман у нього надійний — лейтенант Василь Андреев, а сядуть у полі — то навкруг своя земля. Це не те, що під час відступу.

Калашников зробив посадку слідом за нами. В нього були пробиті бензиновий і масляний баки й пошкоджено шасі. Всі ці поломки швидко усунули, і наступного дня літак уже був готовий до вильоту.

Протягом двох наступних днів наш полк невеличкими групами вдень забезпечував просування наземних військ армії, які 23 серпня оволоділи Амвросіївкою. Вночі діяли

по ворожих резервах, що підходили. І знову найбільше дісталося станції Волновасі, бо тепер тільки через неї противник постачав Таганрозьке угруповання.

Та вже на 28 серпня пересувні частини оточили Таганрозьке угруповання. Наша дивізія і полк весь час знаходились на вістрі атак 4-го кавалерійського й 4-го механізованого корпусів, забезпечуючи їм наступ. Бомбували ворожі заслони з пікірування і з горизонтального польоту великими й малими групами вдень і вночі.

29 серпня німецько-фашистські війська спробували були евакуюватися з оточення морем, та потрапили під масований удар авіації 8-ї повітряної армії, у складі якої брали участь всі полки дивізії.

30 серпня звільнили Таганрог. Вороже угруповання було розгромлено. За активні бойові дії по забезпеченню наземних військ і розгром Таганрозького угруповання німецько-фашистських військ нашу 270-ту дивізію було перейменовано на 6-ту гвардійську Таганрозьку.

Червона Армія переслідувала ворога, що відходив з Донбасу.

В останній період напружених боїв наш полк утратив од зенітної артилерії противника і від винищувачів чотири екіпажі. Кілька літаків змушені були зробити посадку в полі.

Жаркого ранку до мене звернувся інженер ескадрильї старший технік-лейтенант Михайло Степанович Петренко:

— Василю Сергійовичу, мені необхідно перевірити, як посувається робота в районі вимушеної посадки. Інженер полку підганяє, а як туди дістанешся: адже сто кілометрів!

— Гаразд. Полетиш з кимось на ПО-2.

— Та вже все гаразд. Інженер Орлов з дозволу командира полку виділив ПО-2 і сказав, щоб я з вами злітав на вимушену.

Іван Орлов недавно став у нас інженером полку замість загиблого інженер-майора Поповиченка, чудового фахівця й чуйного товариша. Він пройшов з полком фронтовими шляхами в найважчий для нас час. Під його керівництвом технічний склад уміло готував літаки до бойових вильотів за найсуворіших умов. Несправностей матеріальної частини під час польоту з вини технічного складу майже не було. За успішну, чітко організовану роботу технічного складу по підготовці матеріальної частини до бойових польотів його було нагороджено багатьма орденами Радянського Союзу.

Якось уранці йду на аеродром, аж мене наздоганяє на мотоциклі Поповиченко. Зупинив мотоцикл і гукнув:

— Егей! Сідай підвезу!

Я сів позаду, і ми помчали дорогою, здіймаючи куряву.

— Поїдьмо сьогодні на Дон. Треба випрати чохла, помити машину й викупатися.

Пропозиція була приваблива, та довелося відмовитись. Було багато роботи на аеродромі.

...А опівдні Поповиченка привезли мертвим. Він підірвався на березі Дону на протитанковій міні.

На дванадцяту годину стало так жарко, що в мене з-під шолома струмками по обличчю збігав піт. І це у відкритому літаку! Та все одно приємно летіти на ПО-2 в ясний день на висоті ста метрів. На ланах колгоспники збирали хліб. Пропливали жовті масиви зі стогами. Де-не-де проступали ще не скошені смуги пшениці й проса, великі ділянки баштанів з купками кавунів і динь. Від спеки пересохло в роті. Хотілося пити.

— От би кавунчика на закуску,— торкнув мене за плече Петренко.

— Не завадило б...

На широкому вибалку, що вганявся в глибоку балку, стояв двомоторний літак. Біля нього поралися техніки. Забачивши нас, вони замахали руками, а один вибіг на майданчик і, розвівши руки в боки, показав, де можна сідати. Підруливши до «бостона», я вимкнув мотор. Наш літачок здавався карликом порівняно з бойовою машиною.

Протягом години ми з інженером оглядали літак, мотори, шасі. Справа рухалась успішно. Через два дні машину вже можна буде переганяти на аеродром.

— Йорданашвілі, де тут можна напитися? — запитав я старшого групи.

— Води немає. Ми ходимо по неї ввечері аж он туди! — Технік показав на вівчарську колибу, що стояла кілометрів за три на протилежному схилі балки.

— Як же ви без води? — здивувався інженер.

— Та вже звикли,— засміялись техніки.

— Командире, полетімо додому, бо в цих працівників помремо від спраги,— невесело пожартував Петренко.— Шкода лише їх полишати тут.

— Візьмімо лопату й пошукаймо воду на дні балки,— запропонував я.

— Нічого не вийде, вже пробували.

Ми все ж пішли. Укоси були пологі й високі. Коли ми

спустилися вниз, літак угорі виглядав іграшковим. Збо-
чивши праворуч за крутий виступ, ми побачили, що до-
лина звужується і піщане річище дощових вод перемежо-
вується з острівцями трав.

— Нумо копнемо ось тут, де осока,— сказав інженер.

На глибині тридцяти сантиметрів під кущем осоки з'я-
вилася волога глина, зі стінок ямки стікали краплини води.

— Ну от і все, колодязь готовий,— весело проказав Ми-
хайло.— За півгодини воду можна буде черпати квар-
тою.

Ми ще трохи прогулялися, чекаючи води й роздивляю-
чись величні вибалки з кущами шипшини, долиника,
глоду, потім напилися каламутної, але смачної води. Встро-
мили біля ямки палицю зі жмутиком трави для орієнтації
і рушили до літаків.

У повітрі, як і раніше, було жарко. Зустрічний вітер,
залітаючи в кабінку, обдавав обличчя сухим теплом. Ми
летіли назад тим самим маршрутом, над полями й башта-
нами. Петренко торкнувся мого плеча й показав на купи
кавунів унизу.

— Сядемо, га?

— Не можна, ніде,— похитав я головою, дивлячись на
землю.

— А онде поглянь: смужка скошеного проса,— пока-
зав інженер.

— Ну, гаразд...

Я прилаштувався на смужці біля баштану й вимкнув
мотор. Літак одразу ж оточили хлопчики. Я покликав най-
рослявішого з них, років дванадцяти, й попросив почергу-
вати біля літака, нікого не підпускати до машини. Хлоп-
чик не без гордості погодився виконати моє доручення,
а ми з інженером пішли на баштан.

Сторож приніс нам два великих кавуни, од грошей від-
мовився, продати з десяток кавунів не схотів: колгоспні.

Коли розрізали кавун, він виявився червоний, соко-
витий і такий смачний, що здається, такого ми ніколи не
їли. Взявши з собою ще один кавун, ми повернулися до
літака.

Ще здалеку звернули увагу на те, що біля ПО-2 ні-
кого довкола немає. Хлопчаків як корова язиком злизала.
«Ні, так не буває,— подумав я.— Ця братва не могла так
швидко намілюватися літаком. Отже, вони щось накоїли
й розбіглися». Нашого «вартового» також не було.

Підійшовши до літака, ми побачили, що обидві кабінки

доверху наповнені кавунами. Розмістивши якось цей цінний вантаж, довго кликали хлоп'ят, та жоден з них так і не з'явився.

Ми полетіли додому.

На цей час з бойового завдання приземлилася ще одна група літаків. Тож наші кавуни дуже прийшлися до обіду.

2

Весь особовий склад займався перевіркою, ремонтом і підготовкою матеріальної частини до наступних боїв. Американська техніка не витримувала нашого навантаження. Доводилось міняти поршні, циліндри, кільця, підшипники моторів. Пломби, що гарантували їхню роботу протягом п'ятисот годин, давно було знято, а ритм і навантаження підпорядковано загальному напруженню. Майже кожної години інженер ескадрильї доповідав про дефекти, зношеність, втому матеріальної частини літаків. Виходило, що п'ятдесят процентів літаків вимагають значного ремонту, і це в той час, коли наші наземні війська, просуваючись уперед, відчувають потребу в підтримці авіації. Як же бути? Треба вжити якихось заходів... Де запасні частини?

Мої роздуми урвав штурман Усачов. Він повідомив, що був посильний з наказом командира полку вишикувати весь особовий склад полку на КП.

«Що таке? Знову відривають од роботи»,— зринула думка.

Я привів свою ескадрилью до командного пункту й пришикував до двох інших.

Командир полку Горшунов, замполіт Козявін, підполковник Бурбелло — наш новий начальник штабу, були серйозні, і з їхніх облич важко було зрозуміти, навіщо нас вишикували. Незабаром над нашими головами затарахкотів ПО-2 і неподалік приземлився. Із задньої кабіни вийшов командир 6-ї Таганрозької дивізії полковник Чучев Григорій Олексійович і попрямував до нас. Горшунов доповів і став поруч. Обличчя комдива було суворе й серйозне. «Навіщо нас так спішно зібрали? Можливо, щось трапилось на фронті?» — подумалось мені.

Хвилини зо дві командування перемовлялося між собою. Горшунов подав команду:

— Струнко!

Комдив Чучев гучно наказав:

— Капітан Єфремов, вийти із строю!

«Оце так маєш,— здивувався я, ступивши кілька кроків уперед і повертаючись обличчям до строю.— Виходить, це через мене. Що ж я утнув зі своєю ескадрильєю?» Стало якось не по собі. Мої товариші дивилися на мене з тривогою й здивуванням. Певно, й вони думали те саме.

Між тим Чучев витяг з планшетки довгу вузьку смужку паперу — телеграфну стрічку — і став читати:

— «Командирові 10-го гвардійського Київського бомбардувального полку. За зразкове виконання бойових завдань командування на фронті в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, що дає право на присвоєння звання Героя Радянського Союзу, Президія Верховної Ради СРСР Указом від 24 серпня 1943 року нагородила командира ескадрильї капітана Єфремова Василя Сергійовича другою медаллю «Золота Зірка» і ухвалила спорудити бронзовий бюст на батьківщині нагородженого». Указ підписали Калінін і Горкін.

Від імені Президії Верховної Ради СРСР і від себе особисто гаряче вітаю вас з цією високою урядовою нагородою. Командуючий 8-ю повітряною армією генерал-лейтенант Хрюкін.

Я був зовсім не підготовлений до такої події. Мене ніхто не попередив, не обмовився заздалегідь жодним словом. Товариші, стрій, все довкола було наче в тумані. Та ось до мене підійшли всміхнені Чучев, Горшунов, Козявін. Заходилися поздоровляти, потискати руки, присутні гучно аплодували. Я отямився, збагнувши, що все це стосується безпосередньо мене. Як високо оцінила Батьківщина мої зусилля на фронті в боротьбі з клятими ворогами — фашистськими загарбниками! Нелегку працю звичайного солдата відзначено найвищою нагородою!

6 вересня наші війська звільнили великий центр Донбасу — Макіївку. Сприяючи наземним військам, ми невеликими групами бомбували опорні вузли ворога на підступах до міста. А вночі діяли по колонах військ, що відходили, і по укріплених районах на підступах до Сталіно.

Зробивши за добу по чотири бойових вильоти, ми з Усачовим, Трифоновим та іншими льотчиками полку падали з ніг від втоми. В голові гуло, і так хотілося спати, що очі заплющувались самі по собі. Повертаючись уранці з завдання, ми падали під крилами літака.

Не встиг я прилягти, як повідомили, що мене викликає підполковник Горшунов.

— Ми тут порадилися з замполітом,— відповів на мій запитальний погляд командир полку,— і вирішили вшанувати тебе вранці після польотів. Як ти на це дивишся?

Мені хотілося сказати, що найкраще зараз було б виспатись, та не наважився. Таке вшанування буває лише раз у житті. Я сказав, що хотів би, аби на дружньому сніданку був присутній і мій бойовий товариш ще з перших днів війни Іван Склярів, який навчає молодих льотчиків нічним польотам на сусідньому аеродромі.

— То сідай у літак і злітай за ним.

Ще здалеку побачив я світло посадочних прожекторів і приземлився слідом за навчальним літаком. Склярів дуже здивувався моїй появі. Але, вислухавши, в чому справа, наказав закінчити польоти і разом зі мною сів у кабінку ПО-2.

За гарно накритим столом після випитої чарки «Цимлянського» я так міцно заснув, що товариші змушені були укласти мене на розставлені стільці, підстеливши під голову парашут, і я після багатьох безсонних ночей солодко проспав, аж поки мене знову розбурхали летіти на завдання. Сніданок закінчився у «присутності відсутності», як часто казали у нас в ескадрильї.

3

Зім'явши оборону ворога, війська 5-ї ударної армії звільнили найбільший промисловий центр Донбасу — місто Сталіно. 6-та і 1-ша танкові армії німецько-фашистських військ, від яких Манштейн вимагав настирливої оборони Донбасу, під нищівними ударами радянських військ безладно відступали на захід, рятуючись від повного розгрому, кидали техніку, зброю, хворих і поранених солдатів. За короткий час радянські війська, переслідуючи ворога, що відступав, вийшли до річки Молочна — ще одного рубежу опору. За активну підтримку наступальних військ з повітря особовий склад полків 6-ї Таганрозької дивізії чотири рази одержував подяки Верховного головнокомандування — за звільнення Таганрога, Сталіно, Маріуполя, станції Волновахи.

Ми вже змінили два аеродроми й розташувалися на третьому, в Бойовому, поблизу Маріуполя.

Користуючись деяким затишшям, ми зайнялися ремонтом літаків і моторів. За час цього наступу полк втратив

іше п'ять екіпажів. Постало питання про поповнення матеріальної частини. Десять екіпажів на чолі з старшим лейтенантом Бочиним одержали відрядження на Кавказ.

Визначені екіпажі збираються в дорогу, а ми з Сидоркіним, Усачовим, Панченком і Бочиним сидимо на призьбі, гріємося на сонці і по черзі даємо напуття Петрові Бочину, які брати літаки, як повертатися назад, що треба при цьому передбачити.

На початку вересня Бочину було присвоєно звання Героя Радянського Союзу за успішні 250 бойових вильотів, за відмінні дії в розгромі Донецького угруповання ворога, за збиті літаки в нічних повітряних боях, за сміливість, відвагу, ініціативу й героїзм. Та нагороду він іще не одержав. У мене зринула думка дати на цей час йому свою Зірку. Це додасть йому солідності і авторитету, легше буде вести розмову, швидше врегулюються деякі формальності, пов'язані з одержанням машин. Бочин погодився. За хвилину, зблискуючи медаллю на широких грудях, Петро сидів справжнім героєм. Надворі було тихо, пахло свіжістю осені. Ми продовжували бесіду про свої справи й мимохіть стали свідками цікавого епізоду із світу тварин.

Неподалік од нас, на підвіконні, дрімав великий сибірський кіт, невдоволено розплющуючи очі, коли ми гучно сміялись. Поруч, під кущем бузку, кублилася квочка з уже великими курчатами. Раптом щось зашуміло. На квоччине сімейство живим каменем падав шуліка. Він уже був готовий схопити кігтями курча, аж тут несподівано у боротьбу включився кіт. Одним стрибком він опинився на спині хижака. Той захитався, майже впав на землю, та відчайдушним зусиллям, змахуючи крилами, піднісся вгору. Тепер уже кіт опинився в критичному становищі, став літуном. Він швидко збагнув, що цей політ може закінчитися для нього катастрофою. Зістрибнувши зі спини шуліки, він вчепився за верхівку тополі, спостерігаючи звідти, як тікає його пом'ятий противник,— йому теж було не з медом.

Ми довго обговорювали цей феноменальний повітряний бій. А Панченко, подивившись на кота, що й досі сидів на верхівці дерева, сказав:

— Ось так, брате. Тепер на все життя запам'ятаєш цей незвичайний політ.

Наступного дня Бочин зі своєю командою вирушив по літаки. А до нас прилетів командуючий генерал-лейтенант Хрюкін. Він облітав фронтові аеродроми винищувачів,

штурмовиків, на власні очі перевіряючи стан матеріальної частини, настрій льотчиків, порядок постачання бойових частин усім необхідним.

— І от заглянув до вас,— казав він Горшунову й Козявіну.— Не можу обминути. Якщо не побачу ваших льотчиків, відчуваю у своїй роботі якусь незавершеність. Чи не пригостите мене й шеф-пілота обідом? — засміявся командуючий.

— Оце якраз ідемо на обід.

По обіді мене повідомили, що до нас у гуртожиток прийде генерал побесідувати з льотчиками. Я зібрав екіпажі в невеликому приміщенні стрільців-радистів. Невдовзі прийшов Хрюкін у супроводі нашого командування. Я доповів командуючому за статутом.

— Чому вас так мало? — здивувався він.

Командир полку пояснив, що половина льотного складу перебуває у відрядженні. Генерал уважно оглянув усе й лишився задоволений.

— Ага! — раптом підвівся командуючий.— Іван Вишневський, підійди-но сюди!

Вишневський підійшов, виструнчився перед генералом. Той відкрив льотний планшет з картою і дістав звідти плоский пакет.

— Ось, бери. Привіз погони. Присвоюю тобі звання молодшого лейтенанта за зразкове служіння Батьківщині. Носи на здоров'я й дослужи до генерала.

— Служу Радянському Союзу! — відрепортував Іван, зашарівшись і зняковівши від такої уваги.

Виклавши перед особовим складом нагальні завдання, командуючий став прощатися. А нам з командиром полку й замполітом сказав:

— Необхідно, товариші, продумати питання про нічне патрулювання над окремими об'єктами. Льотчики у вас досвідчені і з цією справою впораються.

Ми гаряче сприйняли нове завдання.

— Та це трохи згодом,— сказав Хрюкін.— Головне зараз — підготувати матеріальну частину й людей до прориву оборони на Молочній.

Мимохідь зиркнувши на мене, зупинив погляд на дірочці на грудях гімнастерки.

— Ти чого це не носиш Зірку?

Довелося розповісти правду про те, що Зірку Героя я віддав Петру Бочину на час відрядження, щоб швидше одержати літаки.

Командуючий посміхнувся, в його очах світилася доброта й порозуміння. Нічого не сказавши, він застебнув поношений легкий шолом й попрямував до літака.

Назустріч весні

1

Учора судили старосту села, якого звинуватили у видачі гестапо льотчиків нашого полку.

...На початку вересня вночі зенітним вогнем противника в районі Маріуполя було збито літак. Льотчик, штурман і радист залишили палаючий «бостон» і приземлилися на парашутах поблизу села, окупованого гітлерівцями. Вранці вони знайшли один одного й сховалися в житі. Горіло обпалене тіло, хотілось пити... Льотчики гукнули хлопчиків, що минали, попросили, аби прийшов хтось із дорослих. Ті поспішили, та виконати доручену їм справу тишком-нишком не зуміли. Про льотчиків дізнався староста. Однак перш ніж він устиг щось ужити, екіпаж виявили фашисти й вивезли до Маріуполя. Там льотчиків суворо допитували, домагаючись цінних зведень. Льотчики мовчали. Так нічого й не довідавшись, фашисти зігнали на площу мешканців Маріуполя, вишикували солдатів гарнізону й повісили радянських воїнів.

Суд у присутності льотчиків і місцевого населення допитав багатьох свідків і визнав старосту не винним у розправі фашистів над авіаторами.

Повсюдно за німецько-фашистськими військами, що відступали, тяглися криваві сліди. Взимку сорок третього року під Ростовом вони розстріляли лейтенанта Баранова й штурмана Ровного, в місті Осипенко — екіпаж Михіна. Гітлерівці нещадно знищували полонених радянських льотчиків за стійкість і відданість Батьківщині, і мало хто з тих, кого було збито над територією, зайнятою ворогом, повернувся в свій полк. Майже всі загинули від рук фашистських катів.

Перед військами 4-го Українського фронту, до складу якого входила і наша дивізія, оборонялись частини 6-ї німецької армії від Запоріжжя до Азовського моря. Ворог надавав особливого значення рубежу на річці Молочній, бо він прикривав понизов'я Дніпра й підступи до Криму

з півночі, забезпечуючи суходільний зв'язок з Кримським угрупованням.

Наш полк сприяв наземним військам у смузі свого фронту і також залучався для дій по Запорізькому плацдарму ворога, де вели наступ армії 3-го Українського фронту. Якось уночі наші екіпажі руйнували переправи біля Нікополя й Запоріжжя. В нічному небі над ціллю шугали зенітні прожектори, густо рвалися снаряди, жадібно тяглися вгору важкі траси «ерліконів».

Промені прожекторів захопили наш літак. Я не маневрував, бо вже йшов курсом на ціль. Унизу вибухали бомби.

— Влучили в переправу, — повідомив Усачов. — Це екіпаж Сиволдаєва.

Метрів на двісті нижче висіли освітлювальні бомби. Переправу було видно наче вдень, особливо ж розлом її настилу.

— Клади наші поруч! — кричу Усачову.

— Спробую!

Він затопив дві бомби точно по цілі. Після цього ми кілька ночей бомбардували переправи, щоб не дати можливості відбудувати їх і не вислизнути противникові на правий берег Дніпра.

14 жовтня війська 3-го Українського фронту звільнили Запоріжжя, а наш фронт при підтримці 8-ї повітряної армії вийшов до Дніпра від Горностаївки до узбережжя Чорного моря; тільки біля Нікополя, на південь від Запоріжжя й на північ від Горностаївки, залишився укріплений район німецько-фашистських військ, названий Нікопольським плацдармом.

Мені не раз доводилось літати над цим районом удень і вночі, одному і з групою. Гітлерівці перетворили місцевість на суцільну оборону. Як тільки літак перетинав лінію фронту, гітлерівці люто огризалися зенітним вогнем, боячись, що ми з повітря викриємо систему їхньої оборони. Та ми все одно фотографували цей район уздовж і впоперек.

Щоразу тут перед нами виростала залізна стіна з розривів зенітних снарядів. Винищувачі різко кидалися вниз, обстрілюючи зенітні точки. Ми засипали ворога кулями. Хто спостерігав за цим збоку, бачив густу зливу вогню з землі і з повітря. Та якимось дивом наші літаки виривалися з цього пекла, хоч їхні крила й фюзеляжі щораз зяляли численними пробоїнами. А льотчики, повернувшись додому, при зустрічі здивовано запитували один одного:

— Ти ще живий?

— Живий. А ти?

— Здається, теж живий.

Тільки на початку лютого 1944 року військам 3-го і 4-го Українських фронтів удалось розгромити Нікопольське угруповання німецько-фашистських військ — останній ворожий оплот на лівому березі Дніпра.

У полк нерідко приходили ділові телеграми з тилу й зі штабів наших з'єднань. Коли таку телеграму одержували чергові по штабу, про неї зразу довідувались усі. Наприкінці грудня прилетіла звістка: мене викликають на конференцію. Льотчики заздрили. Збір в Асканії-Новій! Буде багато знайомих крилатих побратимів!

На фронті таке вважається справжнім святом...

На півдні було бездоріжжя, в якому все грузло й тонуло, та цього дня трохи підморозило, і тепер під час розбігу літака земля приємно амортизувала, похрускуючи крижинками під колесами. Ранком ми з льотчиком Івакіним вилетіли на ПО-2. Місце збору було в селі, що знаходилося неподалік від передових майданчиків винищувачів, лише у двадцяти-тридцяти кілометрах від позицій Нікопольського плацдарму. Ми сіли в полі. Відпустивши Івакіна додому, я покрокував до села. Воно було зруйноване, та вправні руки саперів і солдатів уже пристосували деякі будинки під житло. Я попрямував до цегляного будинку, нижній поверх якого було відремонтовано й зашклено. Тут, мабуть, і відбуватиметься конференція...

У селищі снували грузовики, військові переносили штабні ящики, прокладали телефонну лінію, розчищали вулиці. Ділове, сповнене життєвого змісту пожвавлення. Довгий коридор нагадував міський готель: підлога заслана килимовою доріжкою, стіни пофарбовані. «Світло, тепло, затишно», — думав я. Коридор закінчувався круглим залом з квітами в діжках. Там за столом сидів зовсім молодий лейтенант і перегортав папери.

Перш ніж підійти до нього, я зазирнув у відчинені бічні двері. Там стояли рівними рядами охайно прибрані свіжими ковдрами ліжка. Давно я не спав у такій постелі...

Лейтенант уже помітив мене і тепер уважно вивчав мою персону з ніг до голови. Мій одяг явно викликав у нього підозру: синя шинеля без погонів, з хутряним коміром, фронтowa блаґенька шапчина й великі кирзові чоботи. Він суворо запитав, що мені тут треба. Я простяг йому телеграму. Прочитавши її, лейтенант став шукати очима в списку запрошених.

— Вашого прізвища немає. Ви винищувач?

— Ні, бомбардувальник.

— Тут відбудеться конференція винищувачів, а бомбардувальників — там, ближче до фронту, — махнув рукою лейтенант. — Вам треба туди.

Мені дуже не хотілося залишати цей затишний будинок, і я з жалем переступив поріг, вийшовши на запорошену снігом землю.

За околицею серед безмежних полів, вкритих білою пеленою, простягся на захід прямий рівний шлях. Небо заступили низькі сірі хмари. Було тепло й тихо. Довкола — ані селищ, ані будівель. Тільки далеко на обрії видно лісозахисні смуги. Йти було легко, повітря чисте, свіже. Неголосно наспівуючи, я хутко просувався вперед.

За годину почув гуркіт гусеничного трактора. Він довго тарахкотів позаду, потім нарешті обігнав мене, буксуючи велику волокушу. Збагнувши, що трактор рухається все-таки швидше, ніж я, кинувся слідом за ним, намагаючись вскочити на причіп, та не наздогнав — втомився. Трактор рухався собі далі.

В повітрі зависли дві чорні крапки, швидко наближаючись з півдня. «Винищувачі, — зринула думка. — Але чиї?» Невдовзі це з'ясувалося. Пересікаючи шлях на брющому польоті, «фоке-вульфи» вдарили по мені з кулеметів. Кулі просвістіли над головою.

Незабаром на землю впали зимові сутінки. Я вже не шукав аеродрому, бодай знайти притулок на ніч. Попереду в темряві завважив зруйноване село. Довкола похмуро й тихо. Ніде ані душі. І раптом: «Стій! Хто йде?» Переді мною виросли три постаті в білих маскхалатах. Старший, присвічуючи ліхтариком, прочитав телеграму.

— Поблизу аеродромів немає, метрів за п'ятсот — передній край. Зараз наша машина поїде по харчі в той населений пункт, звідки ви прийшли.

«Слава богу», — зрадів я, залазячи в кузов півторатонки. Хотілося нам'яти вуха тому лейтенантові, який направив мене до німців. Та я його більше не побачив.

Увійшов до знайомої кімнати. В ній не було нікого, крім старшого лейтенанта. Він виявився шеф-пілотом командуючого армією. Я присів поруч на стілець. Розповів йому про свої митарства. Конференція, як з'ясувалося, відбувалася тут і вже закінчилась. Усі льотчики зараз в їдальні, там у них щось на зразок бенкету.

Я зголоднів, цілий день нічого не їв, та до їдальні не

пішов — надто вже жалюгідний був у мене вигляд. Ми сиділи й розмовляли, коли в приміщенні гучним гуртом ввалилися винищувачі. Тут були найпрославленіші льотчики. На новеньких випрасуваних гімнастерках сяяли найвищі відзнаки — Зірки Героїв, ордени й медалі. Я впізнав братів Глінків, Покришкіна, Лавриненкова, Амет-Хана Султана, Алелюхіна, Речкалова, Борисова. Багатьох інших я в обличчя не знав, але чув їхні прізвища: тут були присутні найвідоміші аси. Всміхнені Дмитро й Борис Глінки зупинились біля нас, з цікавістю роздивлялись мою шинель, чоботи, шапку. Потім відійшли, й навколо них організувалась група. До мене долинули слова: «Та ні, він не льотчик. Кажуть, це відомий партизан з пониззя Дніпра». Я мовчки засміявся, лаштуючись спати, аж до кімнати ввійшов стривожений майор..

— Товариші, хто бачив капітана Єфремова? Кажуть, вранці він приїхав і одразу кудись зник. Командуючий погрожує заарештувати всю службу охорони і мене як коменданта.

Хоч як мені не хотілося привертати до себе увагу, та довелось.

— Я Єфремов.

Комендант вмить засяяв, кинувся трясти мені руки, тримаючи їх так міцно, ніби я знову міг зникнути.

— Як я радий! — казав він, оглядаючи мене. — Лягайте відпочивати, я доповім командуючому по телефону.

Всі уже спали, коли я роздягся й загасив світло.

Вранці комендант, зраділий від того, що я знайшовся, повів мене до генерала Хрюкіна. Той здивовано розпитав мене, де я був. Вислухавши, розсміявся й пояснив, що конференція закінчилася, та сьогодні льотчикам вручатимуть нагороди, в тому числі й мені. Саме для цього мене й запросили на конференцію...

Не поспідавши й сьогодні, я сидів у залі разом з винищувачами — кавалерами багатьох орденів, серед тих, з ким доводилось робити багато вильотів на бойові завдання. Вони прикривали нас у повітрі, а от зустрічатися на землі нам не доводилось.

Генерал зачитав Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння мені вдруге звання Героя Радянського Союзу і вручив медаль «Золота Зірка», від душі поздоровивши мене.

Винищувачі аплодували, довідавшись, що я з 10-го гвардійського полка. Вони оточили мене, гаряче потискали

руку, згадували, як недавно прикривали нас на Нікопольському плацдармі під зливою ворожого вогню. Трохи оговавшись від стількох приємних вражень, я тішив себе думкою про близький обід, аж мене знову викликав Хрюкін.

— Ти, звичайно, без літака?

— Так, товаришу генерал.

— Тоді летіть з моїм офіцером штабу. Льотчик підкине вас до вашого аеродрому.

Коли ми вилітали з уже відомим мені шеф-пілотом командуючого і офіцером штабу, на землю спадали сутінки. А через тридцять хвилин ми потрапили в туман і ледве сіли на аеродромі штурмовиків, де нас добре нагодували й поклали спати.

2

Повернувшись додому, я був вражений повідомленням про загибель командира другої ескадрильї капітана Волика. На півдні, в приморських районах, зимова погода нестійка й підступна. Теплі маси морського повітря, стикаючись з холодною поверхністю землі, утворюють несподівані тумани, густу імлу й обледеніння: це особливо небезпечно для нічних польотів, бо не завжди можна своєчасно виявити негоду.

Ось такої ночі, коли зірки ледве проступали, а небокрай тонув у білій густій імлі, було наказано провести нічну розвідку на узбережжі Дніпра в районі Нікополя.

До польоту готувався капітан Складаров, та перед самим польотом в його літаку виявилися серйозні неполадки. Тоді виконати це завдання доручили запасному екіпажу капітана Волика.

З землі бачили, як він впевнено злетів, набрав висоту метрів сто, розвернувся на північний захід, а потім несподівано з різким розворотом став знижатися, дійшов до землі, вдарився крилом і розвалився. Штурман капітан Сігал зі своєю кабіною відлетів убік і залишився живий, а Волик і стрілець-радист загинули.

Волик був одним з найкращих льотчиків нашого полку. Всі широко переживали втрату двох чудових бійців, було прикро, що сталося це не в бою з противником, а вдома, над аеродромом. Причини катастрофи встановити не вдалося, та головну роль зіграла, звичайно, негода. За будь-якої несправності матеріальної частини льотчик зумів би посадити літак нормально.

Передбачаючи весняні бойові операції, війська 4-го Українського фронту підійшли впритул до Кримського півострова, маючи два ударних угруповання: одне в районі Армянська на Перекопі, друге — за Сивашем, на північному березі Криму. Крім того, Окрема Приморська армія займала міцний плацдарм на Керченському півострові. Авіація 8-ї повітряної армії, що забезпечувала дії фронту, також була підтягнута до передових позицій наземних військ.

Нашому полку виділили майданчик в районі Гирсовки біля озера Молочного. Звідси до Генічеська п'ятдесят кілометрів. Два інших пікіруючих бомбардувальники базувалися в районі Розівки.

Загальне розташування радянських військ на квітень місяць склалося так, що 17-та німецько-фашистська армія, румунські війська і велика кількість допоміжних частин були міцно замкнені на Кримському півострові. А якщо врахувати, що до цього часу від ворога було очищено все північне узбережжя Чорного моря, включаючи Одесу, то становище гітлерівських військ у Криму стало безнадійним. Проте, підкоряючись жорстоким наказам гітлерівської ставки, окупанти ще могли чинити серйозний опір, маючи двісті тисяч солдатів і офіцерів, велику кількість танків, артилерії, літаків.

Готуючись до ліквідації ворожого угруповання, радянське командування ретельно розвідувало головні вузли гітлерівської оборони на Сиваші, північному березі Криму, в межах Таврського хребта і в районі Севастополя. Наш полк брав участь у фотографуванні оборонних споруд ворога й вів візуальну розвідку.

До нас надійшов наказ з армії: розвідати візуально, з брйючого польоту, ворожі укріплення на північній околиці Кримського півострова від Перекопа до Арабатської стрілки. Отже, на брйючому польоті треба було пройти не менше сімдесяти кілометрів.

Командир полку познайомив мене з наказом і доручив підібрати екіпаж для виконання цього завдання.

Я запропонував екіпаж лейтенанта Сиволдаєва: штурман — лейтенант Волжин і стрілець-радист Вишневський. Це були молоді, сміливі, грамотні льотчики. Невдовзі вони пішли на завдання.

Повернувшись, Сиволдаєв доповів, що у прибережних районах перешийка, в заростях сухого очерету, ховаються

замасковані кулеметні точки, гармати, дротяні загородження, що спускаються аж до води. На узгір'ї — траншеї, відсічені позиції, ходи сполучення, дріт, рови, надовби. Як тримався противник під час нашої появи? На ворожих позиціях нас помічали, коли ми були в безпосередній близькості, відкривали вогонь з запізненням. Навздогін стріляла артилерія. Винищувачів на території перешийка не бачили... Ці дані було передано в армію.

Днів через два знову надійшов такий самий наказ: здійснити візуальну розвідку з брйочого польоту. Особливу увагу звернути на важливі вузли в обороні ворога. І цей політ Борис Сиволдаєв виконав відмінно, одержавши подяку командуючого армією.

Аеродроми й досі не придатні для інтенсивної праці. Зрідка вилітають на розвідку екіпажі. Я побував над Керчу, Севастополем, Сімферополем, Джанкоєм. На всьому Кримському півострові панувала тиша. Протиповітряна оборона мовчить — не хоче викривати своєї системи. Тільки над сімферопольським аеродромом два прожектори намагались спіймати наш літак.

Готуючи матеріальну частину до наступних боїв, ми випробували літак на різних режимах, бомбували на полігоні по обмежених цілях бойовими бомбами. Облітуючи літак, командир полку Горшунов перевіряв, як він пікірує. Ми з землі спостерігали. «Бостон» стійко йшов до землі під кутом шістдесят-сімдесят градусів. Вражає видовище. Якщо б його пристосувати до таких дій, з нього вишов би непоганий пікірувальник.

Наступного дня, обкатуючи «пірата» — літак з шістьма вогневими точками в носовій частині, — я вибрав біля берега озера Молочного невеличке болітце, десь метрів п'ять на п'ять, і став пікірувати. Коли до болітця залишалось двісті метрів, натиснув на спуск. Усі шість великокаліберних кулеметів обгорнулися полум'ям — стрімкі траси куль перекрили ціль. Там немов аж закипіла вода. Віддача зброї була настільки дужа, що здалося, літак на мить завмер.

Зробивши три заходи, я посадив літак, і екіпаж пішов подивитися наслідки стрільби. На березі болітця земля була виорана ямками, що йшли через воду аж на протилежний бік.

По обіді ми зібралися полювати на зайців. На берегах озера зеленіла минулорічна трава, ступати було приємно,

дихалось легко, пахло свіжістю води. Ми вийшли на пів-острівцець, скуйовджений по краях. Знялася згряя диких гусей.

Я був з автоматом, Трифонов з пістолетом, а Усачов ніс на плечі довгу палицю. Коли ми підійшли до берега, гуси були вже так далеко, що стріляти по них не мало рації. Ми розійшлися поодиноці. Невдовзі зачувся крик Трифопова:

— Сергійовичу, дивись!

Там, куди показував радист, я побачив руду лисицю, яка бігла по брівці берега за густими кущами трави. Навмання стріляю одним патроном. Лисиця крутнула хвостом і зникла.

— Сюди! — покликав Усачов.

Озираючись, я побачив, що він падає разом із своєю палицею, а заєць, ударившись з розгону в живіт Усачова, велетенськими стрибками мчить до перешийка. Пролунав постріл. У Трифопова в руках висів униз головою великий заєць.

— Оце так! Убив з пістолета? — здивувався Усачов.

— А ти міг убити звичайною палицею, заєць сам стрибав на тебе, — зауважив я. Ми посміялися.

Трохи переходя нам пощастило підстрелити ще одного косого. Такого заячого царства нам ще не доводилось бачити.

За два дні вранці чотири екіпажі з моєї ескадрильї перелетіли до Розовки. Щоночі ми патрулювали поодинокими літаками над об'єктами, визначеними армією. Іноді в повітря надходили повідомлення з землі: в зону наближається противник. Екіпаж уважно оглядав повітря і, не знайшовши ворога, давав кілька черг з кулеметів. На наше розчарування, жодної зустрічі з ворожими літаками не відбулося. Вони обминали стороною об'єкти, які охоронялись, і більше не наважувались їх бомбити.

3

Готувався наступ наземних військ, ми почали діяти поблизу тактичної зони противника, що оборонявся. Бомбували вузли опору за Сивашем, залізничні станції, передові аеродроми винищувачів. Найбільше ударів припадало на станцію Джанкой — головну перевалочну базу між півднем і північчю Криму. Протиповітряна оборона ворога

в цьому районі була міцною: вночі небо осявали шість-сім зенітних прожекторів, кілька батарей артилерії вели масований вогонь. Часто над ціллю бомбардувальників зустрічали нічні ворожі винищувачі.

Начальник штабу полку підполковник Бурбелло запропонував завдати удару по станції поодинокими літаками в найкоротший час з інтервалом у півхвилини. При цьому зенітні засоби противника повинен відволікти на себе перший екіпаж. Він має зробити кілька заходів на ціль на невеликій висоті, скидаючи по одній-дві бомби й обстрілюючи зенітні засоби ворога вогнем кулеметів. Ідею льотний склад сприйняв, але бажаних відволікати в такий спосіб на себе ворожі зенітки не знаходилося. І, можливо, задум штабу знову відклали б, коли б не Ігор Сидоркін.

— Дозвольте згадати давнину, показати декому відважність, якою славився наш полк у сорок першому році...

Повертаючись з розвідки південних районів Криму, я пролітав неподалік станції Джанкой. Раптом там здійнялася така ілюмінація, яку рідко коли можна бачити. Один за одним спалахнули шість прожекторів, намагаючи літак. На всіх висотах вибухали зенітні снаряди. До неба потяглися траси кулеметів і швидкострільних гармат, зависли гірлянди освітлювальних бомб. На станції виникали величезні стовпи полум'я — то рвалися бомби. З літаків сипалися кулеметні траси. Земля й небо кипіли у вогні.

— Оце так дають наші! — крикнув Усачов.

Посадивши літак, я зарулив на стоянку. Поки розмовляв з техніком, поруч поставив свій літак Сидоркін, який повернувся з завдання. Він виліз з кабіни, весь мокрий від поту, блідий.

— Здорово вишло! — проказав закурюючи. — Прожектори б'ють просто у вічі, довкола рвуться снаряди, літак тремтить, по обшивці, наче град, сиплються осколки, мимо кабіни проносяться траси. Ми залишилися живими зовсім випадково.

Підійшов технік і доповів:

— У літаку нарахували п'ятдесят пробойн.

...Більше таких експериментів у полку не проводили.

Після прильоту з Кіровабада Бочина наш авіапарк збільшився на третину, і ми почали готуватися до Кримської операції. Протягом трьох днів великими групами і ескадрильями бомбили вузли то на Джанкойському напрямку в смузі 51-ї армії, то підтримували війська 2-ї гвардійської армії під Перекопом.

11 квітня наші війська оволоділи Джанкоєм, 13 квітня — Сімферополем. Вони стрімко пронеслися рівнинами Криму, подавляючи будь-який опір ворога. Гвардійці звільнили Євпаторію, Окрема Приморська армія — Феодосію. Ворог у паніці відступав.

12 квітня ми перелетіли в Крим, і всі наші маршрути віднині сходилися на Севастопольському напрямку. В повітря піднімалися тільки ескадрильями. Блакитний серпанок на обрії зливався з морем, та ми швидко знаходили свої цілі.

Вранці 23-го дві дев'ятки нашого полку в супроводі вісімки винищувачів вилетіли бомбити артилерійські позиції противника на Мекензієвих Горах.

Наші війська вже щільно оточили напівдугою Севастополь. По всій лінії фронту димилась земля. В небі перед нами виникала чорна смуга розривів зенітних снарядів. Кілька ворожих винищувачів парами на висоті підстерігали бомбардувальники, що відставали, та наші ЯКи одразу нав'язали їм бій, і «месершмітам» не лишалось нічого, як негайно вшитися.

Цього дня станція Мекензієві Гори — передмістя Севастополя — також перейшла до наших рук. Настрій пориву, переможного бою вів усіх уперед.

Наша авіація і артилерія продовжували громити ворожі укріплення, вогневі засоби, аеродроми й кораблі в севастопольських бухтах. Особливо великих втрат противникові в кораблях завдали пікірувальні бомбардувальники Чучева.

З повітря було видно, як шалено курилася в численних розривах Сапун-гора, Севастополь обгорнувся димом і курявою. З боку Качі гвардійські міномети засипали зливою вогню Північну бухту.

Курс — на Севастополь!

1

Наче буря, що змітає все на своєму шляху, насувалися радянські війська, обступали місто героїчної слави, в якому обкопався ворог. Клубилися вихори диму й куряви, розриви бомб і снарядів піднімали над ними спалахи вогню. Жодна сила не могла вистояти проти бурі людського гніву.

Ворог зустрів нашу групу вогнем зенітної артилерії. Я побачив, як снаряди першого залпу лягли перед літаками ведучої ескадрильї. Ось люки наших літаків відкрилися, і вниз пішли важкі бомби. В цей час другий залп влучив точно у ведучу дев'ятку. Один літак вибухає і вогняним клубом з уламками падає вниз. «Наступний залп прийдеться по моїй ескадрильї. Треба легким поворотом зміститися праворуч». Мій рух повторюють усі літаки групи. Третій шквал зенітного вогню прийшовся на те місце, де ми тільки що були. Розриви позначили його, та нас не досягли. Я подумки похвалив себе за своєчасний маневр, а ведених, котрі збочили слідом за мною з дороги смерті,— за кмітливість. Звісно, всі ми були раді з того, що жоден літак із нашої ескадрильї не зазнав пошкодження.

На аеродромі всі сумували, що загинув екіпаж Гребенщикова. Дехто із групи бачив, як серед уламків падаючого літака промайнула людська фігура, а потім, далеко внизу, розкрився купол парашута. Більше так нічого ми і не взнали.

Під час підготовки до наступного вильоту до нас в полк прибув командир дивізії Чучев. Від імені командування армії він подякував за успішні бойові дії і повідомив, що наші війська оволоділи Сапун-горою.

Через годину наші літаки знову готові до бою. Льотний склад, натхнений високою відзнакою і успішними бойовими діями наземних військ, рвався в бій, повний рішучості подати їм дійову допомогу. На фронті, ми знали, на нас чекають, і негайно, по готовності, цілим полком лягаємо курсом на Севастополь.

На маршруті до нас приєдналась вісімка винищувачів прикриття на «кобрах». Вони займають відповідний бойовий порядок, льотчики посміхаються, і ми вітаємо один одного жестами. Один з винищувачів показує мені рукою вправо, в напрямку Качі. Кидаю погляд на південь і бачу стрімкі вихори вогню, диму і пилу, якими огорнута велика площа. «Катюші» опрацьовують підступи до Севастополя»,— здогадався я. Чим ближче наша група наближається на південь, тим щільнішою стає хмарність під нами, геть закриваючи землю.

Раптом я побачив, як Горшунов різко перевів свою дев'ятку на зниження і зник у «вікні», що відкрилося перед ним. Природно, я не міг з групою встигнути за ведучим, і моя ескадрилья залишилась над бугристою

суцільною хмарністю. Вирішую негайно пробиватися до низу.

Погойдавши крилами, подаю знак: «Розімкнутися!» — і, збільшивши швидкість, іду на зниження. Літак виринається з хмар над морем. Висота двісті метрів, імла, видимість погана. Довкола, на відстань видимості, із хмар один за одним вихоплюються літаки, вишиковуються. Нарешті всі дев'ять бомбардувальників і чотири «кобри» супроводження займають місце в строю.

Ведучої дев'ятки ніде не видно. Ми, напевно, запізнюємось з бомбардуванням.

Над Севастополем ясно. Набираю висоту і, щоб скоротити час, іду прямо на ціль. Уже дві тисячі метрів. Ворог відкриває шалений вогонь. Але ми не звертаємо на нього уваги. Зараз головне — дізнатися, чи не просунулися наземні війська вперед і чи не припаде наш удар по своїх.

— Бачу лінію фронту... Дим від бомб першої ескадрильї. Ціль на тому ж місці, що і раніше, — доповідає штурман.

Відбомбившись, виходимо з-під вогню зенітної артилерії, лягаємо на зворотний курс. Під нами знову суцільна хмарність.

Винишувачі кружляють навколо, підлітають впритул. Льотчики в кабінах показують великий палець, мовляв, усе гаразд, ми задоволені нашою спільною працею. Ми також задоволені і ударом, і поведінкою винишувачів. Під нами їх аеродром. Подаю сигнал ведучому супроводження: «Пробивайтесь вниз! До побачення!» Він погойдує крилами, виривається вперед, робить бочку і з пікіруванням зникає в хмарах. Ведені пірнають слідом за ним. Молодці, друзі винишувачі!

На слідуючий день погода значно погіршилась, та літати необхідно. Наземні війська не можуть залишатися без підтримки з повітря.

— Слухай, командире, — звернувся замполіт Козявін до Горшунова. — Доручи мені першу ескадрилью, і ми з Єфремовим нанесемо удар там, де це буде наказано. Мені також хочеться шарахнути по фашистському «кумполу».

— Ні, — відповів Горшунов. — Погода сьогодні складна, і, коли щось трапиться, відповідати доведеться мені. Бери краще ескадрилью Єфремова і полетимо.

Я залишився на аеродромі керувати польотами. Літаки вирулюють на старт. Ось вони вишикувались ланками, го-

тові злітати. Горшунов підняв руку. Помахом білого прапорця дозволяю йому зліт.

Потім піднімається в повітря моя ескадрилья на чолі з Козявіним. Я з болем дивлюсь на своїх льотчиків, що стрімко пролітають рядом, і мені стає прикро. Друзі ідуть під град куль і снарядів, а я, залишившись тут, нічим не зможу їм зарадити.

А погода тим часом все погіршувалась. Аеродром закрило хмарами. Збігло не більше тридцяти хвилин після вильоту, як над аеродромом пронісся літак, за ним другий, третій. Вони підходили з різних боків і робили посадку. Всі номери на фюзеляжах належали групі Козявіна. Останнім приземлився він сам і, підруливши до старту, вимкнув мотори.

— Скільки сіло літаків? — запитав замполіт.

— Разом з вами дев'ять.

— На маршруті такий безлад... До нас приєднались винищувачі, почали пробиватися вверх, і всі розгубились. Командира я не бачив, — Козявін витер спітніле чоло. — Почекаємо, от-от підійдуть і з першої ескадрильї.

Незабаром низько над небокраєм один за одним почали з'являтися силуети поодиноких літаків. Ось уже приземлились п'ять екіпажів. Хвилин через сорок прилетів шостий — лейтенант Калашников. Він, як і решта льотчиків, загубив ведучого. Та все ж зумів відбомбитися по ворожих військах.

Тільки з настанням сутінок ми залишили старт і пішли в штаб.

Командир полку і ще два екіпажі з його групи не повернулися з завдання...

Виконуючи наказ вищого командування, Горшунов вирішив будь-що пробитися до цілі і нанести бомбовий удар по ворожій артилерії. Та на той час хмарність стала ще нижчою, а видимість — мінімальною.

Ведучі, один за одним гублячи з поля зору літаки, що летіли поруч, відділялись від групи і поодинокі повертались на аеродром. Тільки три екіпажі, дійшовши до цілі, змогли відбомбитись. Ворожі зенітки зустріли їх масованим вогнем. Через цю зливу зміг пройти лише один, але і його підбили. Він сів вимушено, ледве перетнувши лінію фронту.

Горшунов, штурман Ілляшенко і начальник зв'язку Лазуренко приїхали в штаб на попутній машині наступного дня.

До 10 травня наш полк вдень і вночі громив ворога, придушуючи його артилерією, діяв по кораблях флоту в акваторії севастопольських портів.

Льотний склад помітно стомився. Та годували нас тепер добре. Звільнений Крим зустрічав нас повсюди гостинно, як рідних. З підприємств присилали подарунки, колгоспники віддавали найкраще з того, що мали. На обідніх столах завжди була свіжа смачна страва. Робітники Сімферопольської тютюнової фабрики прислали нам у подарунок велику, гарно оформлену коробку з цигарками — тисячу двісті штук — з написом: «Визволителям Криму».

А ворог, притиснутий до моря біля Севастополя і на Херсонському мисі, продовжував відчайдушно чинити опір. Він кидав на Крим авіацію далекої дії, піддаючи бомбардуванню Генічеськ, Джанкой, Сімферополь.

Дні й години блокованих під Севастополем гітлерівських військ були полічені. Розуміючи це, командування німецько-фашистських військ намагалось вивозити літаками й кораблями флоту вищих воєначальників, майно, секретні документи, що викривали злочинні замисли й діяння фашистів на тимчасово окупованій території радянської землі. Та наші винищувачі збивали їхні літаки, топили кораблі, підводні човни. Чимало транспортних важких Ю-52 і кораблів загарбників безславно закінчили своє існування на дні Чорного моря.

9 травня Москва салютувала доблесним військам 4-го Українського фронту, а також кораблям Чорноморського флоту, які звільнили Севастополь.

Цю радісну звістку всі чекали з нетерпінням. На півдні з ворогом було покінчено. Розряджаючи в повітря обойми пістолетів, фронтові друзі обнімалися, співали, раділи всією душею; з боєм згадували загиблих, кому не випало дожити до весни 1944 року — передвісника нашої остаточної Перемоги.

Того ж дня від нас викликали на дванадцяту годину два літаки для дії по кораблях. Вилетіли Бочин і Китаєв. Не знайшовши кораблів, вони відбомбувалися на херсонському аеродромі.

Штурм останнього укріплення на Херсонесі зволікався. І от ми одержали наказ завдати бомбардувального удару по обороні фашистських військ двома дев'ятками.

Вести групу доручили мені. Завдання було складне: вперше за час війни нічний удар завдавався складом полку в щільному строю. Звичайно, екіпажі для цього польоту було підбрано з особливою старанністю — Складаров, Панченко, Китаєв, Сидоркін, Бочин, Хомченко... Другу ескадрилью очолили заступник командира полку майор Іванов, штурман — капітан Ілляшенко, начальник зв'язку полку молодший лейтенант Лазуренко. В моєму екіпажі, крім штурмана й радиста, летів полковник — викладач тактики Військово-Повітряної академії, який стажував у нашому полку. Стажувальники з академії охоче літали на завдання вдень і вночі, аби відчувати, зрозуміти умови бою авіації в сучасній війні, і виявили себе чудовими, хоробрими воїнами.

Виліт і збір групи у вечірніх сутінках пройшов добре. Машини швидко займали свої місця, орієнтуючись на стройові вогні, що світилися на кожному літаку згори, утворюючи літеру «Т». За десять хвилин ми лягли курсом на південь, до узбережжя Чорного моря. Нас обгорнула суцільна темрява. Попереду, далеко в просторі прихованого від очей моря, спалахували блискавки.

— Під нами Таври, — доповів штурман Усачов. — Через три хвилини розворот на Херсонес.

Довкола лежала непроглядна ніч. Ні зірок, ні моря, ні землі. Чорна порожнеча. На дошці приладів мигнув вогник — розворот направо. Зачувся квапливий голос Трифонова:

— Командире, одержав радіограму: «Повертайтесь, бойові дії закінчилися».

— Запитай, хто передав, і зажадай пароль.

Очевидно, наші прорвалися до моря й розгромили фашистів на Херсонесі.

Знову голос радиста:

— Безперервно повторюють: «Повертайтесь!» Ні пароля, ні місця не дають.

Переговоривши з Усачовим, вирішуємо йти на ціль. На підході до Херсонеського мису йшов бій. Траси кулеметного вогню металися, розпанахуючи ніч, спалахували розриви снарядів і мін. До неба злітали різнокольорові ракети, дим застилав поле бою. Скинули вісімнадцять тонн бомб на ворожі позиції, на аеродром, де виникли величезні пожежі.

Вмикаю бортові вогні й довертаю на Севастополь. Усі

вісімнадцять літаків освітлюються сигнальними вогнями, і наша колона урочистим парадним строєм рушає над містом морської слави Росії.

На аеродромі довідались, що жодна з наших радіостанцій не передавала наказу про повернення групи.

Наші війська розгромили Херсонеське угруповання ворога й вийшли на узбережжя Чорного моря на всій лінії фронту. В містах, селищах і селах Криму відбувалися мітинги, урочисті збори, зустрічі трудящих з воїнами Червоної Армії. Робітники й селяни запевняли нас, що негайно приступлять до відбудови зруйнованого господарства і в найкоротші строки доб'ються довоєнного рівня виробництва, всіма силами й засобами допомагатимуть фронту до повної перемоги над ненависним ворогом. Лунали зворушливі, полум'яні промови. Ми обіцяли з подвоєною енергією громити фашистських окупантів і найближчим часом назавжди вигнати їх з нашої території, повідомили про те, що Радянський уряд створив Надзвичайну державну комісію по установленню й розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх спільників у Криму.

Наш 10-й гвардійський Київський бомбардувальний авіаційний полк за час Кримської операції одержав чотири подяки Верховного головнокомандуючого, а в ці радісні дні — за визволення Севастополя — був нагороджений орденом Червоного Прапора. Командування влаштувало полкове свято. Були запрошені місцеві радянські й партійні керівники, робітники, колгоспники, вчителі, піонери. Прибули наші вірні друзі винищувачі.

Під відкритим небом, на просторій зеленій галявині зібралися однополчани й гості. На високих жердинах майоріли прапори родів військ. На великому столі, вкритому оксамитовою червоною скатертиною, сяяли в коробочках ордени й медалі. Було сонячно, врочисто, радісно.

Коли командування полку, гості й представники армії займали свої місця у президії, з боку Керчі з'явився дивний літак. Він був схожий на бабку і був явно іноземного походження. Ми з цікавістю дивились на цього небесного гостя. Зробивши невелике коло, він приземлився на нашому майданчику. Від літака йшли уславлені льотчики-винищувачі двічі Герой Радянського Союзу майор Алелюхін і на той час Герой Радянського Союзу майор Лавриненков. Їх зустріли бурхливими оплесками.

Почалося вручення нагород. Багатьох льотчиків, штурманів, стрільців-радистів було відзначено. Ветерани полку Сидоркін, Склярів, Панченко, Чудненко, Бочин, Трифонов, Усачов, Ілляшенко, Лазуренко, Вишневський і молоді авіатори, що відзначилися в боях, одержали ордени й медалі Батьківщини. Стажист, льотчик-інструктор з Кіровабада, що прибув до нас перед Кримською операцією, багато літав, виявив себе сміливим і енергійним в бою, заслужив орден Червоної Зірки.

Гості сердечно вітали нас з нагородами.

Кінець похмурої ночі фашистської окупації кримської землі!

Після переможних урочистостей і короткого відпочинку визволителі Криму вливалися в нестримний похід військ на захід, до кордонів Вітчизни.

Наш полк зайнявся підготовкою до далекого перельоту.

Урвавши вільну годинку, ми невеличкою групою поїхали подивитися Севастополь і Херсонес. Проїжджаючи вулицями зруйнованого героїчного міста, я побачив госпіталь і вирішив провідати поранених, не знайомих нам бійців.

На нашу велику радість, ми дізналися, що льотчик Гребеншиков Олексій Олексійович, збитий над Сапун-горою, перебуває тут на лікуванні і вже одужує. Обгорілий, він майже не міг розмовляти, але і з його скупих слів ми зрозуміли, що він пережив. Після падіння з парашутом, у знепритомнілому стані, обпаленого, Гребеншикова підібрали німецькі солдати й доставили в госпіталь. Тут ним зацікавилась гітлерівська розвідка. Однак через кілька днів льотчик безслідно зник з палати. Завдяки мужності радянських людей, багато льотчиків, танкістів, моряків, які потрапляли поранені в полон, зненацька зникали з госпіталю, опинялися в партизанів або в дбайливих руках підпільників. Провідавши свого товариша, ми рушили далі.

На Херсонеському мисі було пустельно й тихо. Місцевість виорана вирвами, траншеями, земляними укріпленнями. По полю бродили покинуті виснажені коні. Біля окопів лежали звалені на купу гвинтівки, ящики зі снарядами, на позиціях кособочились скалічені польові гармати. Ми мовчки їхали рівниною зі слідами недавніх боїв. Майже біля самого краю мису знаходився майданчик аеродрому, захарашений розбитими літаками. Скрізь вирви від розривів бомб і кістяки згорілих ворожих бомбардуваль-

ників, транспортних літаків, винищувачів. У бухті димів розбитий бомбами пасажирський пароплав. Це на ньому намагалися втекти фашистські генерали.

Попереду, ліворуч і праворуч, відкривались простори Чорного моря. Ми вийшли на крайню точку мису і з цікавістю дивились у прозорі голубуваті води. Там, на глибині трьох-чотирьох метрів, теж були сліди поразки ворога. На дні лежали снаряди, амуніція й тіла фашистів.

Тут відбувся смертельний бій. Ми внесли в нього свій гідний вклад.

3

Надвечір на зворотному шляху ми зупинилися на околиці Сімферополя підкріпитися. Неподалік розмістився табір військовополонених ворожих солдатів. Їх там було багато. Всі вони займалися своєю справою, певно, задоволені, що лишилися живі й тепер їм не треба втискатися у траншеї, ховати голови від бомб і снарядів.

Коли ми закінчували свій швидкий обід, повз нас минала вервечка полонених, чоловік двадцять. Їх супроводжували двоє наших солдатів. У руках полонених були відра, чайники, фляги. Мабуть, ішли до джерела по воду. Порівнявшись з нами, німецький солдат в окулярах, який ішов останнім, пильно подивився на нас і щось сказав конвоюру. Той махнув рукою. Солдат підбіг до нас і, показуючи невеличкий чайник, що виблискував, проказав: «Хлеп». У нас залишилось трохи хліба, і ми віддали його полоненому. Він узяв, поставив біля нас чайник і кинувся наздоганяти своїх.

— Гей, Гансе,— закричали хлопці,— забери чайник!

— Найн,— зупинився полонений.— Я даль айн чайник і взяль айн хлеп.

Посміявшись, хлопці заходились роздивлятися чайник.

— Василю Сергійовичу, подивись, що написано на внутрішньому боці дужки.

— «Єфр. Серг. Іван»,— здивовано прочитав Бочин.

— Не може бути! — вихопилось у мене.— Це ж мій батько!

Всі оточили мене, роздивляючись слова, нацарапані гострим предметом.

Я, звичайно, не міг напевно сказати, що це написав мій батько, але збігалися прізвище, ім'я й по батькові.

— Він сказав, що виміняв чайник на хліб,— вимовив Бочин.— Треба розпитати його, де він виміняв.

Полонені тією ж групою поверталися назад. Я сказав конвоїрові, що хотів би поговорити з одним із них.

— Не можна. Тільки з дозволу коменданта.

Комендантові ми розповіли історію з чайником, і ось німець уже стояв переді мною й перелякано озирався навсоби. Я присів на лавці біля прохідної. Запропонував сісти і йому — він ніяк не наважувався в присутності офіцера, та потім все-таки сів. З виду йому було за сорок. Обличчя невиразне, зморшкувате, стомлене.

— Де ви взяли оце? — постукав я по дзвінкому металу.

— А! Яволь. Чайник я виміняв на хліб у старого.

— Де і як це сталося?

Каліченою російською мовою полонений солдат розповів таке. Є на Україні річка Рось, а там село Володарка. Якось біля шляху стояв дідусь із чайником. Він і дав йому чайник.

— Ну, а потім ви зустрічали того дідуса? — запитав я.

— Ні. Трохи раніше бачив. Він був гарним конюхом. Весь час казав мені, щоб я здавався в полон! — усміхнувся німець.

— Як вас звати? — суворо запитав я.

Він перелякано виструнчився.

— Я називаюсь Крафт. Довго не воював. Каптенармус.

— Як ви потрапили до Володарки?

Хвилин двадцять слухав я плутану розповідь Крафта про його воєнні пригоди. Ця історія зацікавила мене тим, що шляхи військової частини, в якій служив німець Крафт, часто пересікалися зі шляхами льотчиків нашого полку. І було цікаво почути, що розповідає про наші дії солдат ворожої армії.

— Тричі наша дивізія зазнавала небезпечного бомбардування з повітря: під Бродами, на захід від Житомира і в районі Фастова,— розповідав Крафт, шулячись від неприємних спогадів.— Кілька разів вона поповнювалась людьми й технікою. Та все одно після київської битви дивізія була настільки виснажена, що не являла собою бойової одиниці. Її відвели в тил, а я, скориставшись слушною нагодою, влаштувався при комендатурі у Володарці, де й просидів до серпня сорок третього року. Потім мене відправили в Крим,— проказав Крафт.

На Херсонесі в штаб влучила авіаційна бомба, вщент

зруйнувавши його. Начальник зібрав свої пожитки й сів у літак. Крафт з чемоданом також поліз по трапу, та його так відштовхнули, що він сторчма звалився на землю. Відтак кинувся до бухти, де стояв пасажирський пароплав. Не добігши, почув гуркіт нічних радянських бомбардувальників і впав у вирву. Вихопився з укриття, помчав до острівця порятунку, та його й тут чекала невдача — пароплав палав у вогні. Крафт забився в якусь щілину й не вилазив, аж доки його звідти витягли радянські солдати.

Я роздобув ще півбуханки хліба, віддав Крафту, а чайник залишив собі й возив його з собою до кінця війни.

Дорогою додому, похитуючись у напівдрімоті в кузові машини, думав про незвичайний збіг обставин. Ворожий полонений приносить мені звістку від батька з глибокого тилу окупантів. Якщо батько десь у районі Володарки, значить, там повинні бути й дружина з донькою, у своїх батьків.

4

Згодом, вже по війні, дружина розповіла мені про своє життя на окупованій території. Приблизно в той же час, коли ми їхали звільненою кримською землею, у Володарському районі сталися події, що закінчилися для її батьків катастрофою.

Німецько-фашистські війська, розбиті в листопаді сорок третього року під Києвом, тікали до Житомира, Білої Церкви, на Умань. Їхні посіпаки — поліцаї, бургомістри, старости, зажерлива зграя підприємців, куркулів, спекулянтів та інші зрадники Батьківщини, рятуючись від справедливої покари, кинулися на захід, випереджаючи фашистські війська. Надійчин дядечко також стрімголов утік з Білої Церкви. Та через два дні повернувся, довідавшись, що війська Червоної Армії, звільнивши Фастів, уповільнили наступ. За дорученням своїх хазяїв він люто розправлявся з тими, хто боровся проти німецько-фашистських окупантів. Приїжджаючи до Володарки, аж шаленів і погрожував розгромити партизанів, а тих, хто співчуває їм, загнати до концтабору. Він їздив до Панчуків, пив горілку, просторікував про секретну зброю Гітлера й скорий кінець Рад і, дочекавшись, коли поверталася з лікарні Надія, заводив мову про партизанів, докоряючи їй, нібито

по-сімейному, за зв'язок з цими «небезпечними для нового порядку» елементами.

— Зваж: поки йде війна й багато дурнів вважають кінець війни неясним, демократія, в яку ти граєш, зараз, скажімо, ще припустима. Та як тільки встановиться влада вільних підприємців, демократія буде тільки для нас. І тобі доведеться стати покірливою рабою або ж приєднатися до нас, господарів становища. Забудь свого льотчика, маячні ідеї про рівноправність і братерство, працюй з нами. Гарантую безпеку й матеріальну забезпеченість на все життя.

Так він хвалькувато розумував у п'яному маренні, а Надія по можливості відмовчувалась. Пострахавши її, він їхав собі.

Ці розмови ставали відомі партизанам, і вони почали мізкувати, як влаштувати пастку цьому прихвосню окупантів.

Повертаючись якось з роботи, Надія побачила біля свого подвір'я двох кремезних хлопців з автоматами. «Знову його чорти принесли». І вже хотіла завернути до сусідів, аж згадала слова командира загону. «Не бійся, хай заїздить. Намагайся все запам'ятовувати: які в них наміри на найближчі дні, коли готуються облави для вивезення людей до Німеччини. Настане слухний момент, ми розрахуємося з ним і його зграєю».

Цього дня дядько був веселий, багато сміявся, глузував з нововведень, які племінниця запроваджувала в своєму відділенні, обстоюючи чистоту й лад у лікарні. Помогонівши ще трохи, він почав розповідати «останні» новини про бої на Східному фронті. «Червоні видихаються. Скоро наші перейдуть у наступ по всьому фронту. В повітряних боях радянська авіація зазнає великих втрат. Усіх відомих асів перебито».

Надія не вірила жодному його слову, та вдавала, ніби перелякана, і «у відчаї» запитала:

— Що ж мені робити?

— Треба покінчити із заколотом тут! Для мене це питання життя й довіри властей,— пожвавішав він.— Від тебе багато не вимагається. Захочуть зібратися ці бунтівники й тобі щось стане відомо про це — зніми трубку й запроси мене на обід чи вечерю. Домовились?

Надія кивнула головою.

— От розумниця,— пожвавішав зрадник.— Я чекаю.

...На дзвінок староста відгукнувся одразу ж. Він приїхав у село й завітав до родичів.

— Ну що?

— Завтра увечері на закинутій пасіці по дорозі до Курмалії,— доповіла Надія.

— Знаю, три кілометри звідси,— зрадів дядько.

— О десятій вечора зберуться командири загонів. Про що вони радитимуться і що робитимуть, не знаю.

— Навіщо нам про це знати! Хай порадяться востаннє,— збуджено потер руки фашистський прихвостень.— А як ми довідаємося, що всі зібралися?

— Я буду біля входу. Запалю сірника.

— Чудово! За себе не бійся. Дамо можливість утекти й надійно сховатися.

За кілька хвилин староста покотив на Володарку. Там вони з німецьким офіцером обговорили деталі наступної облави. З цією метою було виділено загін солдатів і поліцаїв у кількості шістдесяті чоловік.

— Гер обер-лейтенанте, останнє, що я хочу вам сказати: умовний сигнал подаватиме жінка.

— Ви про це вже згадували.

— Так от: її треба знищити в першу чергу. Це єдина людина, обізнана з нашими задумами.

— Буде зроблено.

На десяту годину загін карателів скритно, по одному, зайняв вихідні позиції біля пасіки. Офіцер з помічниками вели спостереження за будиночком. Через різні проміжки часу до будиночка поодинокі заходили люди. Біля порога їх зустрічала жінка, вдягнена в чорне. На подвір'ї, намагаючись триматися за деревами, проходилися вартові. Вся увага солдатів, поліцаїв і їхніх начальників була зосереджена на будиночку й постаті жінки. Вони знали, що вона мусить стати першою жертвою облави.

Дедалі темнішало. З глибоких яруг за будиночком на рівнину виповзав туман.

Жінка вийшла на відкрите місце. Спалахнув кволий вогник і одразу ж породив оглушливий гуркіт. Надія впала. Карателі, строчачи з автоматів, кинулись до будинку. Та несподівано стали валитися один за одним, скошені фланговим вогнем з лісу й розривами гранат. Після хвилини-другої замішання поліцаїв і солдати стрімко драпнули дорогою на Логвин. Пробігши кілометр по лісу, вони опинилися біля будинку лісника. Тут їх зустріла партизанська засідка. Кидаючи зброю, ця згряя врозил вихопилася на околиці села Логвина, де їх і переловили народні месники. А сам організатор операції по винищенню

партизанів сидів у цей час у просторій хаті в центрі села з двома місцевими куркулями й смоктав самогон. Він був задоволений собою — все передбачив, облава повинна пройти блискавично й закінчиться так, як йому хотілося. Стіл був захарашений усякими стравами. Зрадник ні в чому не відмовляв собі: тут були й гуска з квашеними яблуками, і селянська ковбаса, й пироги.

— Пане старосто, здається, десь неподалік стріляють, — перелякано пробелькотів опецькуватий куркуль, урвавши на півслові свою розповідь.

— А що ж ви думали? Жодна операція не обходиться без стрілянини, — впевнено проказав той. — Скоро ми побачимо цих бунтівників. Я вже з ними побалакаю! Усіх відправлю на шибеницю. Я їм покажу, як бунтувати народ і порушувати новий порядок, — вихвалявся сп'янілий староста.

Двері з гуркотом розчахнулися, й до хати увірвалась група озброєних людей, вдягнених у цивільне.

...Той, хто йшов чи проїздив уранці дорогою Біла Церква — Володарка, бачив на околиці села Логвина повішеного на дереві огрядного чоловіка в розкішному чорному жупані. На грудях у нього висіла фанерна дощечка. На ній було написано великими літерами: «Так буде з кожним зрадником радянського народу. Народні месники з Курмалії».

Подорожні впізнавали в повішеному пана старосту і йшли собі далі, поминаючи прокляттям цього злобливого вбивцю, прислужника фашистського гестапо.

Важко поранену в груди Надію партизани забрали з собою.

На поклик Білорусії

1

Вранці 27 травня наш 10-й гвардійський Київський полк у повному складі востаннє вишикувався на аеродромі Молода Гвардія. Попереду стояли льотчики, за ними штурмани, потім стрільці-радисти, техніки, механіки, мотористи і спеціальні служби. На правому фланзі вишикувалась група керування.

Як і раніше, в боротьбі з німецько-фашистськими окупантами відзначилися ветерани полку — Панченко, Бочин,

Сидоркін, Китаєв, Каратеев, Горелов, Сиволдаєв, Лебедев, Калашников, Хомченко, Фефелов, Козляєв, Бовторчук та інші льотчики зі своїми екіпажами. За ними на стоянці вишикувались в лінійку наші бойові друзі — літаки. Підремонтвані, залатані, підфарбовані, вони виглядали переконливо, по-бойовому, готові знову піднятися в бій і нести свою нелегку службу до повної перемоги.

Хвилини двадцять тривав урочистий переклик. Потім особовий склад хвилиною мовчання вшанував пам'ять загиблих товаришів у битві за Крим. Розходячись по літаках, ми подумки прощалися з землею, де кожен з нас залишив шматочок власного життя і здобув у кривавих трудах своїх дещицю мудрості, ще глибші почуття любові й поваги до своєї великої Батьківщини.

Частина авіації 8-ї повітряної армії у другій половині травня відривалася зграйками від кримської землі і, мов перелітні птахи, летіла на північ. Там, у Білорусії й Прибалтиці, йшла підготовка до вирішальних боїв з німецько-фашистськими військами за остаточне вигнання їх з нашої землі. Ми летіли ескадрильями на малій висоті — над нами звисала суцільна хмарність. Накрапував невеличкий дощ, не заважаючи видимості.

Перед нами стелилися зелені посіви, пропливали сади містечок і селищ, озера, шляхи, що розбігалися навсерб, димки паровозів. На полях ішли весняні роботи. Он вдалечині в жмутиках низької хмарності виблиснули води Сиваша. Під нами окопи, траншеї, земля, виорана бомбами й снарядами, перерізана колючим дротом, з ровами й надовбами. Цією зраненою землею пройшли наші воїни назустріч залізному вітру.

Сиваш, повноводний, спокійний, тихо дрімає в своєму ложі, як і тисячі років тому.

Проміжну зупинку ми зробили на околиці великого міста. Аеродром просторий, великий, уже приведений до ладу. Вирви засипані, утрамбовані, злітні й посадочні смуги вирівняні, уторовані. Про війну тут нагадували лише важкі вибухи, що зрідка долинали. За аеродром, у глухі яруги, звозили бомби, снаряди й міни, що залишилися від ворога, і там їх підривали.

Увечері ми поїхали на вокзал купити паперу, курива, олівці. Скрізь було світло, людно й гамірно. Розкидані війною в усі кінці, люди тепер концентрувались на вокзалах, добираючись до рідних місць. Біля нас юрмився народ, поїзди були переповнені ушерть.

Стояла спека. Панченко, Чудненко, Бочин, Сидоркін і я з цікавістю дивилися на гомінку метушню, з насолодою смакуючи рожевий морс. Обмінюючись короткими фразами, ми марно намагалися визначити основний напрямок цього потоку людей.

— Дозвольте, товариші? — підійшов до кіоска широкоплечий, кремезний старший лейтенант із засмаглим обличчям.

— Будь ласка, — відсторонилися ми од віконця. Старший лейтенант, у гарно підігнаній льотній формі, замовляючи кухоль напою, з цікавістю дивився на наші ордени й медалі. В нього на новенькій гімнастерці не було жодного. Придивившись уважно, я впізнав у ньому товариша, який до війни служив у нашому полку.

— Іван Дубенюк? — запитав я.

— Так, — здивувався він. А потім, уважно поглянувши на нас, закричав: — Хлопці! Бочин, Панченко... Як ви тут опинилися?

— А так, — засміявся Бочин, обнімаючи товариша. — Де захочемо, там і будемо, адже ми на крилах.

Ми дуже зраділи несподіваній зустрічі з товаришем. Дубенюк коротко розповів, що працює льотчиком-інструктором на курсах удосконалення, ще жодного разу не був у бою, не знає війни. Шкодував, що так склалася його доля. Хлопці співчутливо дивилися на нього, як на людину, що втратила в житті щось велике, необхідне їй.

— Але тепер, друзі, я теж повоюю, — пожвавішав Іван. — Іду на фронт, на стажування у штурмову авіацію.

Невдовзі підійшов поїзд. Ми побажали товаришеві бойових успіхів.

2

Першим нашим аеродромом на землі братньої Білорусії був майданчик поблизу Шаталового. На цей час Верховне головнокомандування разом з командуючими фронтами детально розробило план операції «Багратіон» по розгрому німецько-фашистських військ у Прибалтиці й Білорусії. До виконання цього завдання залучалися 1-й, 2-й, 3-й Білоруські й 1-й Прибалтійський фронти.

Завдання щодо визволення Білорусії було досить складним. За роки окупації німецько-фашистські війська перетворили зайняту територію в міцну оборонну систему,

насичену вогневими засобами і вміло пристосовану до місцевості, де інженерні споруди тривко поєднувались з природними перешкодами — річками, численними озерами, лісами й непрохідними болотами. А якщо зважити, що в Білорусії оборонялося майже мільйон солдатів і офіцерів з великою кількістю бойової техніки, то стане очевидним, наскільки складним було завдання наших військ.

Та, з другого боку, завдяки героїчним зусиллям тилу, самовідданій праці робітників і колгоспників, забезпеченість нашої армії зросла у всіх відношеннях, а план і деталі операції було відпрацьовано так, що сумніватися в її успіху не доводилось. Проте завдання стояло величезне, вимагаючи напруження всіх духовних і фізичних сил народу.

3-й Білоруський фронт, яким командував генерал-полковник Черняховський, а його підтримувала наша, тепер уже 1-ша повітряна армія, очолювана генерал-лейтенантом Хрюкіним, у взаємодії з іншими фронтами мав завдання розгромити Вітебське та Бобруйське ворожі угруповання і вийти до Мінська.

Представник Ставки Маршал Радянського Союзу Василевський в період підготовки наступу багато уваги приділяв авіаційній підтримці військ. На нараді командирів корпусів, дивізій і начальників політвідділів з'єднань 1-ї повітряної армії він казав:

«Завдання авіації зробити все, щоб успішно допомогти нашій піхоті прорвати оборонний рубіж противника, ізолювати поле бою від ворожих винищувачів і бомбардувальників, надійно прикрити наземні війська, особливо пересувні, давши їм можливість працювати нормально. Удари з повітря повинні бути ефективними, дії всіх родів авіації сміливими, спрямованими на знищення ворога там, де його буде спостигнуто».

Ще до початку операції наземних військ наш полк включився в бойову роботу по підготовці умов для наступу. Ми діяли по залізничних перевозках, аеродромах, укріплених вузлах в обороні, по артилерії в тактичній зоні і по військах переднього краю, а також вели розвідку на велику глибину. Особливо міцного бомбардувального удару зазнали укріплений район Богушевськ і залізнична станція 21 і 22 червня 1944 року. Коли в ніч на двадцять друге я зі своїм екіпажем підходив до Богушевська, околиці його були у вогні. На залізничну станцію і укріплені райони сипалися бомби, трошачи пересувні ешелони,

склади, під'їзні колії. Противник у свою чергу виявляв дужий опір, засипаючи наші літаки градом снарядів. Тут і там у променях прожекторів з'являлися бомбардувальники, й навколо них негайно виникали багряні спалахи розривів.

Увійшовши в зону бою, ми одразу відчули запах вибухівки, здригання літака від близьких вибухів, побачили язики полум'я на землі й засліплючі промені прожекторів, що цілили в очі.

— Там-тарарам! — закричав мені штурман Усачов. — Тримай точніше, тут одразу важко розібратися, де ціль.

Ще кілька секунд мовчимо в напруженні, прислухаючись до хряску вибухів снарядів, і штурман скидає бомби.

— Розворот! — каже він. — Ходімо додому.

Так повторилося цієї ночі ще двічі. Полк працював з повним напруженням. На ранок противник був настільки оглушений бомбами, безперервним гуркотом літаків, зливою кулеметного вогню, що вже при нашій появі стріляв навмання. Ми ж продовжували методично й влучно руйнувати задані об'єкти, придушуючи ворога.

За ніч ми недорахувались двох екіпажів. Про один вже знали — сів на вимушену з підбитим мотором, про другий ніяких повідомлень ще не було. Чимало літаків одержали значні пошкодження. Ворог опирався жорстоко. Та наші льотчики були настроєні по-бойовому, з оптимізмом дивилися вперед, кожний був готовий битися до останнього удару серця, знаючи, що година розплати над ворогом уже близька.

— Це йому не абихто, — збуджено казав у колі товаришів Панченко на адресу противника, — а «київські» хлопці!

— Шкода, що вони усього не знають, а то б уже давно покидали свої гармати й розбіглися, — весело підморгнув Бочин. — Адже не можуть спіймати мене на приціл ось уже три роки, хоч намагаються з усіх сил.

Льотчики сміялися з жартів своїх товаришів. Справді, можна було дивуватися нашій власній живучості — в яких лише неймовірних тарапатах побували за час війни!

— Усе гаразд, — пихкаючи люлькою й дивлячись на мене червоними від безсоння очима, почав Сидоркін. — А де наш Калашников зі своїм екіпажем, з Васею Андрєєвим, хотілося б мені знати?

Про це думав зараз і я... Ніяких повідомлень про екіпаж розвідника не було.

Увечері, коли ми готувалися до нічних бойових вильотів, прямо на КП з'явилися лейтенант Калашников, стрілець-радист сержант Козинець і стрілець Каштанов. Після того, як нам визначили завдання, мені вдалося розпитати Калашникова, що з ним сталося під час останнього вильоту.

— Ми розвідували залізничний рух на вузлах і перегонах Могильов — Орша — Борисов — Мінськ — Молодечно — Вільнюс. Нас скрізь зустрічали прожектори й зенітки, а над Вільнюсом навіть не поскупилися винищувачем. Стрілець-радист Козинець і стрілець Каштанов відбили всі атаки винищувача, але йому вдалося пошкодити наш лівий мотор, що й далось взнаки згодом. Під час польоту ми засікли кілька поїздів на різних дільницях. Повертаючись, вирішили відбомбитися по мінському аеродрому й разом перевірити їхню протиповітряну оборону. Ну, вони й дали нам прикурити. Розбили правий мотор. Добре, що він не загорівся. Звідти ми йшли на одному лівому моторі, але ж він був пошкоджений, тому літак втрачав висоту. Ледве дотягли за лінію фронту й сіли на фюзеляж, не вибираючи місця. Все було б нормально, коли б штурман Андреев скинув з себе лямки парашута. Та він не встиг цього зробити, парашут разом з нижньою обшивкою потягло назад, і Василю Кузьмичу пошкодило хребет. Там же, на передовій, його забрали в госпіталь і, певно, надовго вивезуть у тил. А ми з Козинцем і Каштановим готові хоч зараз у бій.

В ніч на 23 червня і вдень ми сприяли наземним військам, що перейшли в наступ. Командування і представник Ставки високо оцінили дії авіації 1-ї повітряної армії, яка брала участь у прориві ворожої оборони й супроводжувала війська, придушуючи артилерію, діючи по танках на полі бою і прикриваючи війська з повітря.

Наступаючи, частини Червоної Армії успішно прорвали лінію ворожої оборони в усіх напрямках і просувалися вперед.

26 червня Москва салютувала визволителям Вітебська, війська маршала Рокоссовського вступили в Бобруйськ і невдовзі ліквідували оточене угруповання ворога. Настрій у наших льотчиків був піднесений, бадьорий, всі рвалися в бій.

Вибравши вільний час, я написав листа до райвійськового Володарського району Київської області з проханням повідомити, чи проживає зараз у селі Логвині моя родина — дружина й донька. Я був упевнений, що вони перебувають на Україні, та посідали сумніви, не минала тривога за близьких. Три роки триває війна, гинуть мільйони людей.

Наземні війська штурмували укріплені позиції ворога на підступах до Орші. Авіація громила передній край оборони противника. Ми діяли по аеродромах, завдаючи відчутних поразок ворожій авіації, сковуючи її дії. Найбільшого бомбардування в цей час зазнавали аеродроми Мінська, Болбасово, Борисово. 27 червня було визволено Оршу, а 29-го ми перелетіли на аеродром Болбасово, який бомбували три дні тому назад, — так швидко просувались наші війська на захід. 3 липня наші війська визволили столицю Білорусії Мінськ, і нам знову довелося наздоганяти їх. Цього разу ми приземлилися в районі Мачулища, на південний схід від Мінська.

На всіх аеродромах, які нам довелося освоювати слідом за наземними військами, панував хаос, залишений ворогом, що панічно тікав. На стоянках і на робочому полі ще лежали обгорілі й стояли цілі літаки. Окремі майданчики займали машини, трактори, причепа, цистерни, купами лежали бомби, міни, снаряди, всілякі піротехнічні засоби. В коридорах нижніх поверхів службових і житлових будинків зберігалися п'ятсоткілограмові бомби; призначені гітлерівцями для висадження в повітря й руйнування приміщень. Увесь цей трофейний арсенал, наскільки можливо, було знешкоджено, і тепер він лежав, очікуючи переплавки.

Над Білорусією пливли короткі літні ночі. Сонце, опустившись за небокрай, котилося по колу, освітлюючи склепіння небес, а потім знову з'являлося в проміжку між східною і північною чвертю. В цей період доби нічні винищувачі обох сторін виявляли значну активність. Втративши Мінськ, гітлерівське командування в безсилій люті піддало місто нічним бомбардувальним ударами по всій площі, що свідчило про цілковиту безглуздість таких дій, якщо ще врахувати втрати, яких зазнавала ворожа бомбардувальна авіація.

Літаючи вночі, ми бачили, як над Мінськом спалахували прожектори, вибухали снаряди, а на землі піднімалися стовпи полум'я від авіаційних бомб. Наші винищувачі, що діяли з сусіднього аеродрому, ставали до бою з ворожими бомбардувальниками. Одного разу перед світанком на наш аеродром сів винищувач.

— Навіщо ти сідав на бетонку? — запитали льотчика хлопці. — Адже вона вся у вибоїнах.

— Ет, пусте! — збуджено відповів винищувач. — Сьогодні я звалив над містом два «юнкерси-88». Тож навіть якщо б пошкодив шасі під час посадки, думаю, мене вибачили б, — збуджено говорив він.

Тими ночами в районі Мінська наші винищувачі збили близько тридцяти літаків противника. Зрозуміло, що й наші нічні бомбардувальники зазнавали нападу з боку ворожих винищувачів. Ми вели глибоку повітряну розвідку до Кенігсберга. Якось повертаючись вдосвітку додому, ми були атаковані винищувачами в районі Вільнюса. Ворожий льотчик був досвідченим і сповна використав освітленість. Ми йшли на схід, і нас було добре видно на тлі вранішнього неба. Противник тримався на західному тіньовому боці і нападав зненацька. Петро Трифонов і стрілець люкового кулемета влучними чергами відганяли переслідувача. Так тривало хвилин п'ять. Нарешті, зрозумівши, що ми можемо втекти, винищувач пішов у вирішальну атаку. Його кулі пронеслися близько над кабіною й моторами нашої машини. Трифонов скористався цією миттю і з короткої дистанції випустив кілька черг по противнику. Винищувач задимив і зі зниженням подався на захід, а ми повернулися на свій аеродром непошкоджені.

Два дні перегода з розвідки не повернувся екіпаж Бориса Сиволдаєва. А над нашим аеродромом у повітряному бою підпалили навчально-тренувальний літак, пілотований Іваном Склярівим з молодим льотчиком. Незважаючи на те, що Склярів був серйозно поранений, він зумів посадити палаючий літак. Згодом, після одужання, він продовжував воювати в нашому полку.

Сиволдаєв зустрівся з винищувачами за Мінськом. Бій тривав протягом трьох-чотирьох хвилин, поки вони не одержали серйозні пошкодження. Льотчик змушений був посадити машину на нерівній лісовій галявині. Штурмана Волжина й стрільця-радиста було поранено. Не встиг льотчик надати допомогу своїм товаришам, як літак оточили озброєні люди. Це були безстрашні білоруські партизани.

З кількох слів вони зрозуміли, що літак і екіпаж радянські. Надали допомогу пораненим і повідомили, що поблизу впав підбитий ними фашистський винищувач.

Уранці Сиволдаєв зі своїм екіпажем прибув у партизанське село. Тут було незвично тихо й спокійно, всі ходили озброєні гвинтівками, автоматами, багнетами. Радянських льотчиків перев'язали, госпіталізували. Робилося це з звичайних гуманних міркувань і за суворою вказівкою в усьому сприяти нашим льотчикам, охороняти їх від ворожих карателів і шукачів.

Через кілька днів Сиволдаєв у супроводі партизанських розвідників перейшов фронт. Йому навіть видали документи, що підтверджували наслідки повітряного бою. Сиволдаєв доповів про свої дії за час відсутності в полку, додавши, що штурман і стрілець-радист залишилися під опікуванням партизанів.

До 13 липня ми літали в складі дивізії, полком і по одинці в район боїв під Вільнюсом. Надалі сприяли військам під час форсування Німану. Але наш полк, крім усього, не припиняв своїх відпрацьованих і відзначених командуванням нічних, відчутних для ворога, вправних ударів по великих залізничних станціях, аеродромах у глибокому тилу противника. Тепер ми літали на територію Пруссії. Праця була напружена, важка, безперервна: люди стомлювались. Нам довіряли, на нас покладались, і ми протягом короткої ночі піднімалися в повітря по три-чотири рази. Літали над укріпленими точками ворога, який, відчуваючи свій близький кінець, чинив скажений опір.

Кожен з нас на своєму місці вкладав у справу все своє вміння, всі сили.

На кінець липня війська 3-го Білоруського фронту вже громили ворога на підступах до Каунаса. Сусіди ліворуч і праворуч від нас також стрімко просувалися вперед, визволяючи західні землі України, Польщу, Прибалтійські радянські республіки.

На фронті в дві тисячі кілометрів Червона Армія напочувалась невідпорним валом, змітаючи «довгочасну, особливо міцну, нездоланну» оборону, оточуючи й забираючи в полон мільйони солдатів, офіцерів і генералів противника. Гітлерівська військова машина, якої боялися навіть за океаном, тепер тріщала по всіх швах і перетворювалась на порошок під ударами радянських військ.

У ході наступальної операції наша авіація здійснила 153 тисячі літаковильотів. На радянсько-німецькому

фронті в боях лише з 1 червня до 31 серпня 1944 року авіація гітлерівської Німеччини втратила 11 074 літаки. Наші війська вступили в Західну Пруссію — лігвище німецького мілітаризму.

За мужність і героїзм, виявлені в боях під час визволення Білорусії, і за активну участь у визволенні міста Ліді 24 липня наш полк було нагороджено орденом Суворова II ступеня. Цього дня ми провели урочисті збори. Замполіт підполковник Козявін виступив з невеликою доповіддю про успішний наступ наших військ і про славний бойовий шлях полку. Ми відчували тепер радість переможної ходи Червоної Армії, загиблі полишилися на нашому важкому шляху могилами й обелісками. Ніхто з нас не покривив душею, не було випадку, щоб не виконали завдання, поставленого перед нами Батьківщиною. Це були люди з чистою совістю й чистими помислами, комуністи і комсомольці, до кінця віддані партії великого Леніна, виховані цією партією й радянським ладом.

4

На превеликий жаль, опівдні з'ясувалося, що погода погіршиться і бойові вильоти, напевне, не відбудуться. І справді, невдовзі замжичило й польоти відмінили.

Льотчики використовували змушену перерву, зайняли своїми справами. Ми з Усачовим сиділи в кімнаті, надаючи ладу своєму обмундируванню. Потім ввалився Трифонов з купою листів.

— Навіщо ти їх усі приніс сюди? — запитав штурман, перекусуючи нитку біля гудзика, як справдешній кравець.

— А куди ж я їх подіну, коли все це командирові.

— Мені? — здивувався я. — Та їх тут, мабуть, не менше двадцяти. Звідки?

— Тридцять п'ять, — засміявся Петро. — Із Сталінграда, від твоїх земляків.

Так, усі ці листи прислали сталінградці у відповідь на моє послання до них. Я писав їм, що ми нарешті дійшли до лігва фашистського звіра і вогнем помсти запалала земля під ногами вбивць. Нема куди їм тікати, вже близький кінець, уготований ними самими собі. Наші бійці, яких надихають партія і народ, рвуться в бій і запевняють, що не зупиняться у своєму переможному русі вперед до повного й остаточного розгрому фашистських військ.

У відповідь на це мої земляки дякували нам, воїнам, за наші ратні справи, за бойові успіхи й бажали всього найкращого в боротьбі з клятим ворогом — фашизмом, запевняли нас, що не пошкодують сил для того, аби забезпечити фронт усім необхідним.

Перебираючи листи, я раптом побачив на одному з конвертів знайомий почерк дружини. Зворотна адреса підтверджувала мої припущення, що вони перебувають на Україні, в рідному Логвині. Дружина коротко розповідала про своє життя, про доньку і свекра. З листа я зрозумів, що живеться їм нелегко, хоч не було жодних нарікань на труднощі, самі побажання доброго здоров'я й швидкої перемоги над ворогом.

Наступного дня я відправив родині гроші, а виплата за атестатом тривала як і раніше, його дія не припинялась. З мене весь час утримували певну суму — відколи я перебував на фронті, тож батько й дружина згодом одержали все, що їм належало. Я звертаю на це увагу для того, щоб підкреслити точність і чіткість фінансової служби в той незвичайно складний, мінливий у своїх ситуаціях воєнний час. Я знаю випадки, коли наші однополчани через багато років по закінченні війни одержали гроші, що належали їм за ошадними книжками сорок другого — сорок третього року.

В серпні ми бомбили аеродроми й залізничні станції в районі Ейткунена, Кенігсберга, Інстербурга, а також війська противника в смузі оборони.

Опівночі ми з Усачовим і Трифоновим готувалися до другого вильоту на Інстербург. Надіваючи парашут і поглядаючи на небокрай, я звернув увагу, що промінь провідного прожектора якимось дивно переломлюється, утворюючи прямий кут над землею.

— Це хмарність, командире, — каже Усачов.

— Ні, братці, не хмарність, це насувається туман. Підудоповім командирові полку.

Горшунов вислухав мене й сухо проказав:

— Вилітайте на завдання, капітане. Погода гарна, мені про це доповідають екіпажі, що повертаються з завдання.

— Завдання виконаю. Але не випускайте в повітря більш нікого. За двадцять хвилин аеродром заступить туман.

Я з досвіду знав підступність нічних туманів і не міг помилитися. Та командир не зупинив мене. Злітаючи, я десь на середині смуги втратив спрямовуючі вогні і обрій. Туман густою хвилею захлеснув літак. І вже вкотре за

війну біг мій літак, не знаючи куди, а я на дотик, ледь помітно діяв рулями. Колеса востаннє чиргикнули по землі, і стрілка варіометра показала підйом. Усі пілотажні прилади: авіагоризонт, висотомір, гірокомпас, показник швидкості «Піонер» — працювали відмінно, й на висоті трьохсот метрів ми вийшли з хмарності. Там, унизу, ще подекуди проглядалася земля й вогні аеродрому.

— Підвела нас погода, — констатував Усачов. — Тримай курс на фронт. Сісти ми все одно не сядемо, а до ранку повіднішає.

За передовою стояла ясна погода. Ми вдало відбомбувалися по заданому об'єкту. Перевівши машину в пологє зниження, я вдарив з кулеметів по ворожому прожектору. Потужні струмені трасуючих куль уп'ялися в блискучу, майже відчутну щільну масу світла і вмить загасили його. Трохи довернувши літак, заразом стріляю по автоматичній гарматі, що веде по нас безперервний вогонь. Настала тиша. Набираю висоту. Світає. Внизу під хмарами видно землю.

Вдома над аеродромом — суцільна низька хмарність. Уже зовсім світло. Бачу, що в колі зібралося п'ять літаків, а сісти не можуть. Промінь зенітного прожектора підняли вгору. Від нього на горішньому пружі хмар утворилася кругла світла пляма. Один з літаків пішов униз, у хмарність, з курсом посадки. Це був Склярів. «Небезпечно й ризиковано, — подумав я. — Краще зачекати».

Неподалік від аеродрому з'являються вікна. «В найгіршому разі можна сісти на фюзеляж у полі». Роблячи чергове коло, я помітив край бетонної смуги, протилежний посадочному курсу. Йду в це вікно. Знижуюсь по приладах. На землі ще темно. Підбираю штурвал, машина м'яко котиться по траві. За якийсь час, використавши вікна в хмарах, сіла й решта екіпажів.

Сприятливі збіги обставин часто супроводжували мене у фронтовому житті.

Недавно, прогулюючись поблизу свого аеродрому, я виїшов на степову дорогу, якою неслася на схід бортова машина. Поглянувши на пасажирів, що сиділи в кузові, я на свій подив упізнав широкоплечу постать Івана Дубенюка. Ми з Бочиним і Панченком проводжали його на фронт з гомінкого вокзалу, і ось тепер він повертався назад, щоб передати свій бойовий досвід, набутий у бою, молодим льотчикам. Певно, випадково повернувшись у мій бік, він глосно крикнув, стукаючи по кабіні:

— Пригальмуй!

Зістрибнувши з машини, Дубенюк підбіг до мене й квапливо, по-братському обійняв. На грудях його виблискала фронтової гімнастерки сяяв орден Леніна.

— Поздоровляю, Ваню, з високою нагородою! — міцно обійняв я колишнього однополчанина.

Шофер нетерпляче позирав на нас, і Дубенюк, розуміючи його клопіт, швидко закінчив свою оповідь про фронтове життя.

— Був я у штурмовій авіації. Зробив тридцять вильотів по військах фашистів, на поле бою й по колонах резервів, що рухались на фронт. Двічі підбивала зенітка. Одного разу ледве не закінчилося катастрофою. Сів на нейтральній смузі, літак згорів, а я пролежав у вирві до ночі. Потім приповз до своїх. От і все. Тепер у школу. До побачення!

Машина рушила; на порожній дорозі закружляв самотній смерч...

Дві доби ми всім полком шукаємо механізовану колону ворога, що часом з'являється, прямуючи до фронту, то раптом безслідно зникає. Це не могло не турбувати командування. Механізована дивізія — не жарт, навалиться всією силою, прорветься на слабкій ділянці оборони й піде гуляти по тилах.

Вилетівши на початку ночі, ми з екіпажем пройшли над заданим районом, та нічого не виявили. Інші екіпажі полку також повернулися, не знайшовши рухомих ворожих військ. Командир полку знову поставив завдання всім екіпажам продовжувати пошуки, а мені запропонував піти поспати години три, щоб уранці я міг зайнятися польотами з молодими льотчиками.

На сході сонця над аеродромом бадьоро гуркотіли мотори навчальних і бойових літаків. Тренувалися й готувалися до майбутніх боїв наші молоді кадри. Я керував польотами, стежачи за діями льотчиків на землі і в повітрі, і при цьому роздумував, куди міг подітися екіпаж Фефелова, який брав участь у розвідувальних польотах минулої ночі й не повернувся з завдання. Всі екіпажі доповідали, що противник не виявляв серйозного опору в смузі наших дій. Що ж із ним могло трапитись? Може, просто заблукав?

В цей час у гуркіт бойових літаків уплівся стрекіт ПО-2. Він приземлився поруч із «Т» і з вимкнутим мотором хвацько підкотив до мене. Із задньої кабіни вийшов чоловік середнього зросту в шкіряному чорному пальті. Зняв шолом, витер хусточкою обличчя й труснув кучерявим волос-

сям. У жестах і манері рухатися прибулого було щось знайоме. А коли він підійшов ближче, я впізнав у ньому свого товариша, з яким колись у гарнізоні жив в одній кімнаті. Це був Петро В'язовкін, штурман з нашого полку. П'ять років ми не бачились і тепер, посміхаючись, з цікавістю роздивлялись один одного, ніби запитуючи очима: «Ану, ану, що з тебе вийшло путнього за цей час?»

— Товаришу майор,— заповзято почав В'язовкін,— дозвольте відрекомендуватися. Заступник командира полку по політчастині майор В'язовкін Петро Олексійович!

Ми обнялися.

— Я до вас у серйозній справі,— одразу розпочав товариш.— Чи служить у вас лейтенант Фефелов?

— Так. Він сів на вашому аеродромі? — здогадався я й зрадів.

— Сів,— спохмурнів В'язовкін.— Але літак розбитий. Вони, правду кажучи, не сіли, а впали, настільки зрешечена вогнем їхня машина. Льотчик, штурман і радист серйозно поранені, їх відправили в госпіталь. Але вони розповіли нам, що в одному з районів у лісі на території ворога помітили вогники. Знизились до двохсот метрів і почали кружляти. Ворог затаївся. Тоді вони скинули кілька бомб. Фашисти мовчали. Щоб якось викликати вогонь на себе, Фефелов увімкнув навігаційні вогні й пішов до лісу, скидаючи бомби. Тоді противник зрозумів, що його викрито. Що б там не було, розвідника треба знищити, тим паче, що його чудово видно. І ворог спрямував на літак усю силу свого вогню. От що сталося. Ми вже доповіли про це по інстанції, а тепер я поставлю до відома ваше командування.

Я не став розпитувати товариша більше ні про що, додержуючись законів військової таємниці. Фефелов знайшов саме те вороже з'єднання, яке ми так довго шукали.

В ім'я миру

1

До осені 1944 року внаслідок запеклих боїв на величезному радянсько-німецькому фронті Червона Армія вигнала злісного ворога з нашої землі, розгромила його основні сили й поставила фашистських правителів на грань неминучої катастрофи. До цього часу з війни вийшли Румунія,

Фінляндія, Болгарія, ставши нашими союзниками в боротьбі з фашизмом.

Радянські війська, провівши за короткий час ряд блискучих стратегічних операцій, найбільшою з яких була Білоруська, стояли тепер перед Східною Пруссією, на Віслі і в Карпатах.

Льотчики нашого полку продовжували битися без утоми, хоробро і вміло. Успішне просування наших військ уперед за межами Батьківщини, величезні втрати, яких зазнавав у боях противник, близькість закінчення війни надавали нам нових сил і бадьорості, незважаючи на те, що ми воювали без перепочинку от уже більше трьох років. Чи є міра, якою можна виміряти й оцінити той велетенський складний шлях, що його подолав звичайний радянський солдат, ту працю, що її виконав він на фронтах Великої Вітчизняної війни?! У просоленій спітнілій шинелі, яка часто горіла й димилася від гару і вогню, під пекучими променями сонця і в крижаний холод, під нестихаючі завивання свинцевого вітру війни він виніс усе без страху й дорікань, міцно притлумивши гіркоту й біль за свою зганьблену ворогом рідну землю, за свою посивілу юність. Вистояв і тепер, у переддень Перемоги, забувши про колишні знегоди, був щасливий і радів.

— Віднині справи підуть швидше, — казали між собою хлопці. — До Нового року будемо в Берліні.

Цей оптимізм, упевненість у своїх силах ніби наближали радість остаточної перемоги над німецько-фашистськими полчищами, ми усі бачили себе в Берліні. Та, як це часто трапляється, життя диктує своє.

Невдовзі мене було відкомандировано до Військово-Повітряної академії, а полк після завершення Східно-Пруської операції у квітні місяці перевели в резерв, і він розпочав перенавчання на літаках ТУ-2.

Готуючись до від'їзду з полку, я зібрав свої пожитки в невеличкий чемодан, на аеродромі, біля КП, розпрощався зі своїми бойовими соратниками, з якими зріднився за ці роки, й ми стали єдиною дружною сім'єю, і досі не вірячи в те, що ми розлучаємося всерйоз і надовго, пішов до літака ЛІ-2, на якому в супроводі винищувачів прилетіла якась іноземна місія.

Драбинкою піднявся в літак. Технік зачинив двері. Почув, як закрутилися гвинти.

Оглянувся — я був один у літаку. Винищувачі супроводження також запустили мотори. ЛІ-2 рушив з місця

і, набираючи швидкість, пішов на зліт. Слідом за ним піднялись швидкі ЯКи.

Прощавай, мій рідний полк!

Прощайте, бойові друзі-однополчани! Успіхів вам на всьому вашому шляху!

Фронтвик залишив рубіж війни, входив в інше, нове життя.

Під крилом ЛІ-2 пропливали ліси, річки звільненої багатостраждальної Білорусії.

А скільки відстаней і земель проплигло під крилами наших бойових літаків за час війни! Голубі простори, зелені полів, сині обрії України, засніжені поля Підмосков'я, гаряча, обпалена полум'ям земля Сталінграда, калмицькі неозорі ковилові степи, рівнини Криму й Таврії, Донбас, Прибалтика, Пруссія...

Та, хоч як мені було сумно прощатися із звичною фронтовою обстановкою, я був радий навчатися в академії, розумів, що війна закінчується, а для захисту Вітчизни в майбутньому будуть потрібні нові освічені кадри радянських офіцерів, що опановуватимуть найновішу бойову техніку, тактику майбутніх боїв, сучасне оперативне мистецтво й стратегію.

Раніше я не міг і мріяти про академію. А тепер що більше думав про зміни в своєму житті, то відповідальнішими здавалися мої завдання — навчання, служба, що чекає мене. Зустрівшись у Москві зі своїми майбутніми однокурсниками по Військово-Повітряній академії, я вирішив навчатися й працювати над собою з усіх сил, щоб не відставати від життя, поновити в пам'яті все, що забулося за роки війни.

У перші ж дні в академічному містечку зустрів командира ескадрильї з нашої дивізії Віктора Покровського й штурмана однополчанина Олексія Хаценка. Поселились ми в просторому, світлому гуртожитку. Легкість екіпіровки, військові ліжка, заправлені стандартними чистими постелями, спільність інтересів на заняттях і в житті нагадували дні курсантської молодості в льотній школі. Про нас всебічно піклувалися, а ми тільки навчались, пізнавали життя, розвивалися фізично й духовно.

Передусім нам необхідно було пройти перше випробування: скласти попередні заліки з російської мови, географії й математики. Правду кажучи, на першому уроці ми почували себе дещо ніяково. Здорові, міцні хлопці — кожному років під тридцять, — давно відвикши від парт

і столів, здавались собі громіздкими в тісному приміщенні аудиторії. Нам бракувало простору аеродромів, безмежних степів, далеких голубих обріїв. Ми присоромлено підходили до дошки, брали крейду й старанно, аж спітнівши, виводили задане речення.

Пам'ятаю, від мене вимагалось написати одне з філософських висловлювань, після чого поставити підпис: Авіценна. Уважно виводячи літери і боячись зробити помилку, я щасливо дістався до кінця вислову й автоматично підписав: Ага Абу-Алі Ібн-Сіна Авіценна. В аудиторії пролунав гучний сміх товаришів. «Невже помилка?» — зринула думка. Хапаю ганчірку, ладен усе стерти.

— Не треба,— посміхаючись, сказала літня викладачка.— Все правильно. Тільки про всяк випадок зітріть «Ага». Я не знаю, чи стосується це шановного Ібн-Сіна.

Наступного дня ми складали географію. Мені випали досить прості питання: рельєф і визначення місцезнаходження точки на земній поверхні.

— Рельєф,— почав я скоромовкою,— це сукупність нерівностей поверхні земної кори, що утворюються внаслідок дій внутрішніх процесів...

— Гаразд, досить,— м'яким, приємним голосом проказала викладачка.

— Щоб визначити місцезнаходження точки...— почав я квапливо.

— Сідайте!

А от з математикою було гірше, але й тут, з допомогою викладача, я розв'язав досить складну задачу. Одне слово, всі ми, колишні фронтовики, були зараховані в академію. Розпочався короткий курс загальноосвітньої підготовки. Слухачі повинні були засвоїти програму за восьмий, дев'ятий і десятий класи.

Зима минула в напруженому навчанні, на фронтах іще точилися напружені бої, і ми уважно стежили, як червоні прапорці на оглядовій карті кожного дня дедалі щільніше оточували лігво фашистського звіра.

Якось увечері після занять мене запросили до телефону. Дивуючись, кому це я знадобився, беру трубку.

— Слухаю!

— Алло! Командире, здрастуй! Це Трифонов!

— Як ти сюди потрапив, Петре Івановичу? — зрадів я.

— Приїхав провідати. Виходь до прохідної, я тут.

Півтори години бесідували ми з Трифоновим, прогулюючись за ворітьми містечка.

Виявляється, наш полк у повному складі прибув на один з підмосковних аеродромів і розпочав переучувати льотний і технічний склад діям на нових літаках. Усі мої бойові друзі — Скляров, Немцов, Усачов, Чудненко, Панченко, Бочин, Китаєв, Зимогляд, Хомченко, Козляєв, Ілляшенко, Лазуренко, стрільці-радисти, техніки й механіки живі й здорові, шлють привіти й найкращі побажання.

— Але після того, як ти пішов, — зітхнув Трифонов, — ми втратили чотири екіпажі під Данцігом і Кенігсбергом.

А потім раптом гучно розсміявся.

— У Пруссії ледве не загубили в буквальному розумінні цього слова нашого штурмана Усачова. Після бомбометання над якимось укріпленим пунктом під нашим літаком розірвався снаряд і розбив замок нижнього люка штурманської кабіни. Усачов у цей час сидів на люці, спостерігаючи, як вибухають скинуті нами бомби. Раптом вибух, стулки розчиняються, і він вивалюється назовні. Та якимось чудом устиг розвести лікті й завис. Голова в кабіні, а ноги бовтаються в повітрі. Тепер смішно, а тоді вся ескадрилья зі страхом дивилась, як штурман висить, готовий от-от зірватися. Так його льотчик і доставив на аеродром у висячому стані.

Через півмісяця я провідав своїх товаришів.

У червні так само несподівано одержав листівку від свого колишнього командира полку Рассказова К. І. з запрошенням приїхати в гості. Вибравши час, я побував на аеродромі однополчан. Костянтин Іванович Рассказов був тепер командиром дивізії ПО-2, полковником. Особливо я зрадів, зустрівши тут Віктора Шестакова. Знаючи всі наші полкові справи, він жваво цікавився, що сталося у нас після того, як вони пішли, де зараз полк, чим займаються хлопці, хто залишився в живих і таке інше. А мені розповів, що вони готуються до повітряного парадку з якимось мудрим шикуванням у повітрі.

2

Після здачі іспитів із загальноосвітньої підготовки нас відпустили на короткі канікули. Це збіглося з великою подією. Наші війська, оволодівши столицею фашистської Німеччини Берліном, примусили ворога до беззастережної капітуляції. Війна закінчилася повною перемогою радянського народу над фашизмом.

З цією радісною звісткою ми і роз'їхалися. Я відбув у Логвин. Поїздом дістався до Білої Церкви, а звідти попутною півторатонкою до Володарки. На околиці села, не доїжджаючи три кілометри до райцентру, шофер зупинив машину й крикнув:

— Кому до Логвина, злізайте.

Захопивши чемодан, я зістрибнув на землю і роззирнувся. Я потрапив у Логвин уперше й не знав, куди йти. Неподалік, на зеленому лужку, розмовляли дві жінки. Поруч рвала квіточки білоголова маленька дівчинка. Прямою до них. І що ближче підходжу, то вони здаються мені знайомими.

Ба! Та це ж Надія і її подруга Тоня, дружина Володі Сумського, тепер вдова. А ця дівчинка, певно, Ліля.

Біжу до них! Ми обнімаємось, щось кажемо одне одному, сміємося й плачемо. Донька, звичайно, мене не знала й спочатку цуралася, та, поки дійшли додому, подружилися. Ірина Логвинівна, мати дружини, розплакалась, згадуючи нашу першу зустріч і свого чоловіка. Мій батько дуже постарів, але тримався молодцем. Тоня була сумна, задумлива. Надія, схудла, з ранніми зморшками в куточках губів, метушилася, готуючи до столу, заспокоюючи й підбадьорюючи всіх.

За обідом я детально розповів про відвідання Сталінграда, про те, що бачив, про смерть матері й загибель Володі Сумського.

Надія згадувала своє життя, боротьбу з фашистами в дні окупації. Тепер їм жилося стерпно. На городі вирощували овочі, гроші мали — одержували від мене за атестатом. Крім того, Надія працювала у володарській лікарні.

Довго тривала наша бесіда про минуле й майбутнє.

Відпустка моя минала добре. Навколо Логвина були чудові місця. Західну околицю села омивала тиха Рось, з півночі підступав старий сосновий гай, що тягся берегами річки праворуч і ліворуч.

Ми з Надією подовгу прогулювались лісом, збирали ранні гриби. Вона показувала напівзруйновану хату пасічника, де її поранили карателі під час облоги на партизанів. А ранками любили посидіти в човні в очеретах Росі, ловлячи окунів. Відпустка пролетіла непомітно швидко...

Повернувшись до академії, ми дізналися, що в червні місяці в Москві відбудеться Парад Перемоги.

Наша академія, як і інші, повинна була взяти участь у цьому святі. Та, перш ніж вийти на Красну площу, ми

повинні були ретельно відшліфувати стройову підготовку, бо за весь час війни жодного разу серйозно цим не займалися.

Приблизно за півмісяця до параду значна частина слухачів після теоретичних занять виходила на аеродром і, відбиваючи крок, поодинокі й групами тренувалась. До 24 червня шеренги в п'ятдесят чоловік крокували розмашисто, рівно й чітко, як по ниточці. Маневрам і чіткості рухів наших батальйонів могли позаздрити римські легіони.

Вранці 24 червня на Красній площі й вулицях, що прилягають до неї, чіткими квадратами вишикувались учасники параду. Представники фронтів зайняли місця в такому ж порядку, який займали в період війни, з півночі на південь: Карельський, Ленінградський, Прибалтійські, Білоруські і Українські.

Десять фронтів!

Московський гарнізон, військові академії і училища були вишикувані у відповідності з загальним планом Параду Перемоги.

На чолі зведених полків — маршали й генерали, командуючі фронтами. Трибуни заповнені представниками трудящих Москви й гостями. На площі й вулицях, що прилягають до неї, сотні тисяч людей, але було так тихо й урочисто, що чувся шурхіт маленьких краплинок дощу.

Кремлівські куранти відбивають десятю годину.

На трибуні Мавзолею з'являються керівники партії і уряду. Я намагаюсь роздивитися, де Сталін, Ворошилов, Молотов, та не можу. Надто далеко.

Парад приймає маршал Жуков. Маршал Рокоссовський командує парадом. Після промови Жукова лунає Гімн Радянського Союзу, гримлять залпи салюту. Починається парад. Ідуть зведені полки фронтів. Затим пауза, і на площу під різкий барабанний дріб входить колона з двохсот воїнів, які, опустивши ворожі знамена, підходять до Мавзолею й кидають їх до його підніжжя.

Перед Мавзолеєм Леніна пройшла сама історія першої в світі соціалістичної держави. Йому, великому Леніну, ми урочисто рапортували про свою беззавітну вірність його справі, його ідеалам, про те, що, пройшовши полями найжорстокішої війни, радянський народ вистояв і переміг.

Бути учасником ратних справ свого народу і разом з ним святкувати урочистість Перемоги — це найвища честь,

найвища нагорода Батьківщини. Це не забудеться ніколи, до останнього удару серця.

За час навчання в академії нам довелося брати участь у парадах військ Московського гарнізону на Красній площі ще шість разів, і всі вони виливалися в демонстрацію нашої сили, доблесті й могутності.

3

Підготовка до парадів була для нас гарною зарядкою у стройовій справі й фізичному розвитку. Незважаючи на мирний час, рівномірний плин навчання і досить пристойне годування, ми виглядали як справжні спортсмени, підтягнуті, мускулясті, рухливі, дужі. В академії було добре поставлено фізичну підготовку як одну з дисциплін. А кого й це не задовольняло, той міг у вільний час приходити у спортивні зали й займатися будь-яким видом спорту.

Я любив гімнастику й часто зустрічав на тренуваннях своїх друзів — прославлених льотчиків — Павлова, Гулаєва, Прохорова, Ушакова, Кожедуба й багатьох інших, які освоювали штангу, стрибали через коня, крутилися на турніку. Були серед слухачів і гімнасти високого класу, які працювали на всіх снарядах точно, чітко, красиво, витончено, майже як наші чемпіони світу. Особливо відзначались у спортивній гімнастиці майор Лаптев і майор Михлик — двічі Герой Радянського Союзу. Спостерігаючи за їхніми вправами на снарядах, ми одержували справжнє задоволення.

Іноді в академії відбувалися спортивні змагання між слухачами різних курсів. Одного разу у вихідний день в спортивному залі зібралося багато глядачів з викладацького складу, їхніх родин і слухачів. Тут відбувалися змагання між курсами з важкої атлетики.

Честь нашого курсу захищали Кожедуб — важка вага, майор Леонов — середня і я — легка. Під час першої вправи треба було підняти однією рукою двопудову гирю, скільки можеш. Під час другої — вижати штангу. Відзначився Іван Кожедуб. Він вижав гирю тридцять два рази й штангу в дев'яносто кілограмів. Леонов і я допомогли посісти перше місце. Глядачі активно підбадьорювали нас, аплодували. Всі почували себе невимушено, як у гарній сім'ї.

Взимку сорок сьомого року, коли ми вже навчалися на основному курсі академії, мене раптом викликали в Мос-

кву до скульптора. Розшукавши студію, я відрекомендувався скромно вдягненій людині невисокого зросту, років сорока п'яти, з пильним, задумливим поглядом.

— Томський,— простяг мені невелику, але міцну руку скульптор, уважно роздивляючись.

Рука майстра була холодною, і в самій студії було холодно, вогко. Під час розмови з рота вихоплювалась пара.

— Як же ви працюєте за такої температури? — запитав я, оглядаючи довге приміщення, заповнене глиняними постатями, бюстами молодих і літніх чоловіків та жінок.

— А що поробиш? — м'яко посміхнувся Томський. — Топлять слабенько, поки що не вистачає палива. Та, зрештою, було ще гірше. Ну, що ж, почнемо. Зніміть шинель, сідайте сюди.

Я сидів у кітелі, при всіх орденах, у позі, яку вибрав скульптор, а він брав зеленувату сиру глину і, не звертаючи уваги на те, що вона холодна, пильно вдивлявся в моє обличчя, накидав на макеті лінії, рисочки, горбики й западини. Художник працював натхненно, руки його почервоніли від холоду, обличчя зблідло, часом він здригався, але жваві очі палали пристрасстю творчості. Я був одягнений тепліше, та й мені доводилось час від часу сіпати плечима від крижаних хвиль, що пробігали по спині.

Після двох годин роботи Микола Васильович стомлено проказав:

— На сьогодні досить! Спасибі за ваше довготерпіння. Потискаючи на прощання руку митця, я поспитав:

— А хто ще вам позує з наших товаришів?

— Покришев Петро Опанасович. Знаєте його?

— Так. Ленінградець.

Днів через десять, прийшовши до студії, я застав скульптора за роботою. Перед ним сидів широкоплечий, з енергійним вродливим обличчям полковник з двома Зірками Героя на кітелі, при орденах. З характерних примуржених карих очей, чорних акуратних вусиків і густого хвилястого волосся я впізнав уславленого винищувача Ленінградського фронту. Не повертаючи голови, Покришев зиркнув на мене й посміхнувся, як давньому знайомому. Щоб не заважати, я пройшовся по студії, роздивляючись витвори скульптора. Тут були бюсти Володимира Ілліча Леніна, Сергія Мироновича Кірова та інші роботи.

Коли Покришев став одягатися, я поглянув вбік, де на підставці здіймався його бюст, й здивувався схожості. У відтворенні було видно руку талановитого художника.

Через місяць Микола Васильович сказав мені:

— Тепер ви вільні.

Ми розпрощалися, побажавши один одному великих успіхів.

Цієї ж зими мені поступився кімнатою у своїй квартирі викладач тактики військово-повітряних сил. До мене приїхала дружина з донькою, і ми стали жити своєю сім'єю. Під новий 1948 рік, коли надворі гуляла хурделиця й дерева тріщали від морозу, до нас у кімнату ввалився запорошений снігом старший лейтенант Борис Сиволдаєв.

— Звідки, Юхимовичу? — обійняв я льотчика.

— З самого Порт-Артура. Іду у відпустку. Чекайте звіди й інших гостей. Ми перевчилися на ТУ-2,— розповідав за новорічним столом Сиволдаєв,— і тримали рубежі на далекосхідному кордоні проти Квантунської армії. Треба було покінчити з мілітаристами в Азії і з кровопролитною війною. Ми зобов'язані були це зробити.

— І Головне командування, схваливши думку 10-го гвардійського полку, наказало вигнати японських мілітаристів з Китаю,— в тон Сиволдаєву підтакнув я.

— Авжеж! — розсміявся льотчик. — Ми в складі 12-ї повітряної армії маршала авіації Худякова і військ Забайкальського фронту громили укріплені райони японської оборони. Подолали перевали Великого Хінгану й зайняли долину Мукдена. Японці капітулювали, та бої тривали. Наші розвідники літали в глибокий тил ворога з посадкою на його аеродромах. А як же встановиш можливість противника чинити опір нашим десантним військам?

Ще одна цікава сторінка з історії Київського полку. Того вечора ми згадали багато...

Під час навчання мені випала честь разом з іншими товаришами одержувати орден Червоного Прапора, яким було нагороджено нашу академію.

Делегацію очолив генерал Колесов О. С. Ми з Іваном Кожедубом були при ньому асистентами. У Великому Кремлівському залі зібралися ті, що прибули з усіх кінців країни одержувати заслужені нагороди. Нам сказали, що орден вручатиме Михайло Іванович Калінін, Голова Президії Верховної Ради СРСР, і попередили, щоб ми не дуже заповзято потискали йому руку.

Досі я ніколи не був у Кремлі — всі нагороди в напружений час приходили на фронт. Тому відчував надзвичайно радісне хвилювання. «Скільки тут побувало ушлюблених синів і дочок нашої Батьківщини?» — думав я, огля-

даючи зал. Пригадався виступ М. І. Калініна на святкуванні двадцятип'ятиріччя ВЛКСМ. Говорячи про захист нашої держави, він підкреслював: «Військово-Повітряний Флот було створено нами буквально заново. І тут комсомол відіграв не меншу, а, мабуть, ще більшу роль, ніж у Військово-Морському Флоті. Зусилля народу й, зокрема, комсомолу дали багаті плоди в теперішній війні. Імена вихованців комсомолу — двічі Героїв Радянського Союзу Олександра Молодчого, Бориса Сафонова, Дмитра Глінки, Василя Зайцева, Михайла Бондаренка, Василя Єфремова, Героїв Радянського Союзу Миколи Гастелло, Віктора Талаліхіна, Петра Харитонова, Степана Здоровцева, Михайла Жукова та багатьох інших — стануть для майбутніх поколінь льотчиків зразком беззавітного служіння Батьківщині й високої льотної майстерності...»

У Кремлі все було красиво й значимо, дихало історією і величчю нашого часу й нашого народу.

Біля невеликої трибуни, яку освітлювало м'яке світло, якось непомітно з'явився всміхнений Михайло Іванович зі своїми помічниками. Першим зачитали Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження академії ВПС орденом Червоного Прапора. Ми підвелися й підійшли до сцени. Генерал попереду, ми з Іваном по боках, дещо позаду.

Вручивши орден, Калінін потиснув нам руки. Я дивився на Михайла Івановича, і мені здавалося, ніби я його знаю з самого дитинства. Борідка, вуса, окуляри, сиве волосся на голові — все таке знайоме й дороге. Потискаючи мені руку, він дивився ласкавими очима, немов також бачив перед собою улюбленого сина. Так Михайло Іванович Калінін дивився на всіх радянських людей, і таким ми його пам'ятаємо завжди.

4

Взимку сорок восьмого року я одержав офіційне запрошення Сталінграда приїхати на урочисті збори, присвячені п'ятиріччю розгрому німецько-фашистських окупантів у Сталінградській битві. При цьому повідомлялося, що на проспекті Леніна, у сквері, поряд із площею Поглих Борців встановлено мій бюст.

Я не сумнівався, що командування відпустить мене на свято, але в цей час у нас ішли іспити. Про це я думав,

прямуючи вранці на заняття. Поруч зупинилася легкова автомашина. З неї вийшов начальник академії маршал авіації Фалалеев Федір Якович. Я за всіма правилами привітав усіма шанованого начальника й хотів іти своєю дорогою, та маршал простяг руку, привітався, заговорив про мою доньку. В маршала з моєю Лілею склалась особлива дружба. Ми жили в одному будинку. Яюсь улітку Ліля назбирала шампінйонів і несла їх у фартушку додому. Маршал ішов на роботу й, побачивши дівчинку, здивувався з її знахідки. Вони побалакали й розійшлися. На обід, з простотою й безпосередністю дитини, Ліля принесла маршалові смажені гриби, які приготувала її мама. Вони обідали вдвох і вели розмову про «важливі» справи. Доньці було тоді п'ять років. Після цього Федір Якович при зустрічі завжди цікавився, як навчається Ліля, як її здоров'я.

— Вчиться добре, товаришу маршал.

— А як ваше навчання?

— Готуюсь до іспитів,— відповів я й запитав у маршала, чи треба мені їхати до Сталінграда.

— Ідьте,— ознайомившись із листом обкому й міському партії, погодився маршал.— Треба поважати почуття й гостинність земляків. Але тільки на два-три дні. Іспити!

31 січня ми з дружиною приїхали до Сталінграда. Було холодно, похмуро, та місто справляло гарне враження. Воно вже в основному залікувало жажливі рани війни й будувалося. Про свій приїзд ми заздалегідь не повідомляли, тому, вийшовши з поїзда, дружина запитала:

— Куди ж ми підемо?

— Оглянемо місто, а потім додому.

В центрі, у скверіку біля площі Полеглих Борців, стояла невелика колона з фігурою, вкритою полотнищем.

Ми зупинилися біля пам'ятника Героям сталінградського пролетаріату, пройшлися набережною, повернули до Ворошиловського району. Вулиці скрізь були чисті. З усього видно, що партійні й радянські органи, міське населення роблять усе, щоб якнайшвидше відбудувати й звести нові промислові й житлові квартали, створити нормальні умови життя для робітничого класу.

Три дні в рідному місті пролетіли швидко, незважаючи на те, що подій було досить багато. Ми з дружиною побували на мітингу з нагоди відкриття мого бюста, на урочистих зборах, де я вперше зустрівся з генералом Родим-

цевим, який відзначився зі своєю дивізією в дні Сталінградської битви, відвідали завод імені Куйбишева, де я в юні роки працював електриком. Зустрівся зі своїми друзями-електромонтерами, зі старими робітниками, з керівниками заводу і, на превелику радість, з моєю учителькою перших класів школи Таїсією Петрівною Чаловою.

Після урочистостей, церемоній, виступів і зустрічей ми зібралися у батька. Він у сорок сьомому році приїхав сюди з України, одержав пенсію як старий робітник лісозаводу. Дали йому невеличку квартирку в будиночку — тимчасовій споруді. Він пригостив нас смачним астраханським оселедцем, вареною картоплею й міцною настояю. Було приємно сидіти отак, у дерев'яному будиночку, що пахнув свіжою стружкою, повільно бесідувати про важке минуле, їсти духмяну картоплю, похрускуючи цибулиною й квашеною капустою. Мені здавалося, що було це дуже давно, коли ми всією сім'єю сиділи за столом, коли ще була жива матуся. Так багато подій пронеслося над нашою країною, над кожним із нас! Хотілося знайти материну могилу, але де ж її шукати! Війна переорала всю землю.

Так, вдома гарно, але не можна забувати і про справи, про свій громадський обов'язок. Сидячи за столом, я думав про від'їзд. Після обіду подамся по квитки.

В цей час до кімнати завітав чоловік у теплому напівкожусі й валянках.

— Я до вас, Василю Сергійовичу.

Я підвівся.

— Роздягайтесь, прошу до столу.

— Ні, ні. Я від генерала Родимцева. Прочитайте, будь ласка.— І подав записку.

Невже треба кудись їхати?

«Якщо згодні, полетимо завтра в Москву. Родимцев».

Ще б не погодитись на комфортабельному літаку за три години прилетіти до Москви!.. Щоб завтра не було поспішки, ми з дружиною звечора попрощалися з батьком і переїхали в готель. Нам виділили кімнату. За вечерею зустрілися з Родимцевим, домовилися, як будемо їхати на аеродром Гумрак. Усе складалося чудово. Та вночі знялася сильна буря, звичне явище для Сталінграда, і так занесло снігом шляхи, що не тільки автомашина, а й танк, який виїхав прокласти дорогу, застряв десь у степу. Нам пропонували зачекати, поки утворюють дорогу, залишитися ще на день. Але й Родимцеву, й мені конче було потрібно якнайшвидше дістатися до Москви. Тому десь о дванадця-

тій годині ми сіли у важку вантажну автомашину з ланцюгами на колесах і покотили через замети.

В полі як і раніше завивала хуртовина. Не доїхавши трьох кілометрів до аеродрому, машина застрягла в заметах, і зсунути її не було ніякої можливості.

— Так бувало під час війни,— сказав, потираючи вуха, Родимцев. Він стояв по коліна в снігу й роздивлявся степ, що курився снігом.— Та ми не зупинялися. Якщо відмовляла техніка, солдати на руках виносили її, куди треба. А тому вперед, хлопці! Прямо на аеродром!

До літака ми дісталися пішки через півтори години, змучені, мокрі, голодні, але бадьорі духом, мов солдати, які рішучим штурмом оволоділи ворожою фортецею.

5

Навесні льотчики-винищувачі нашого прийому під час літньої практики вперше літали на реактивному літаку. Мій добрий друг Павлов Григорій Родіонович після польотів розповідав:

— Літак дуже гарний, швидкість понад вісімсот кілометрів, легкий, маневрений, простий на зльоті й посадці. Однак це перехідний літак. Є вже серійні бойові машини, які набагато перевершують цю.

Невдовзі весь наш прийом зібрався на аеродромі подивитись польоти бойового реактивного літака. Він був невеликий, білий, на трьохколісному шасі, з короткими крилами, фюзеляж круглий, мов труба. Льотчик-випробувач, поглядаючи на нас і посміхаючись, обійшов навколо машини, поплескав долонею по металу, що аж дзвенів, і піднявся драбинкою в кабінку. За якийсь час почулось гудіння стартера, техніки замахали руками, аби ми не стояли біля вихлопної труби. Коли стартер достатньою мірою розкрутив ротор, льотчик увімкнув двигун, і той, викинувши полум'я, зарокотав рівним густим гулом. Поступово посилюючи оберти, льотчик довів їх до максимальних. Двигун уже ревів гучним громом, літак вібрував, готовий перестрибнути через гальмівні колодки, тремтіла земля у нас під ногами, а позаду літака бушувала буря газів, які він викидав з шаленою швидкістю. Після випробування двигуна літак одним кидком досяг старту й пішов на зліт.

Все відбувалося швидко, точно й несхоже з діями авіації гвинтомоторної групи. Льотчик демонстрував літак на

бриючому польоті, потім зробив висхідну бочку, переверт... Літак шугав над аеродромом, наче стрімка торпеда, виконуючи найскладніші фігури. Це справляло велике враження. І, безумовно, кожний справжній льотчик мріяв політати на реактивному літаку.

Чотири роки навчання в академії минули швидко і з великою користю для нас. Настали державні іспити, сповнені напруженої підготовки, тривоги й клопоту. Наш прийом склав іспити добре. Сесія закінчилася. І часу стало раптом так багато, що, здавалося, його нема куди дівати. Дружина з донькою поїхали в село на Україну, а я, як і інші товариші, став чекати призначення. Ми збиралися групами, обговорювали перипетії минулих іспитів і робили різні припущення щодо нашої подальшої долі. В цей час мені часто спадало на думку напуття начальника академії маршала Фалалєєва Федора Яковича:

— От ви тут, в академії, всі були на рівних правах: і капітани, і майори, і підполковники. Одне слово, слухачі. Жили дружно, навчалися старанно, з чистим сумлінням допомагали один одному. Скоро ви роз'їдетесь по своїх частинах і гарнізонах. Одні з вас будуть старшими воєначальниками, другі молодшими, тобто одні командуватимуть, другі підкорятимуться й командуватимуть нижчестоящими товаришами. Та це не повинно впливати на ваше товаришування й дружбу. Тільки в сумлінній праці, в наших спільних зусиллях, щирою піклуванні про товариша, незважаючи на те, велику чи малу він посаду займає, запорука наших успіхів, міцності нашої армії, дисципліни, сили й стійкості нашої. Подальша ваша служба залежатиме від вас самих, від енергії, вміння й бажання долати труднощі, працювати по-справжньому, як належить комуністам. Ніколи не втрачайте бадьорості, не пасуйте перед труднощами, спирайтесь у боротьбі з ними на своїх підлеглих і на вищестоящих керівників.

Місце в житті

1

Розмірковуючи над цим, я не переставав дивуватися необмеженим можливостям радянської людини в її становленні й розвитку. Для цього їй дано все: воля вибору професії, весь арсенал науки й техніки, повсякденна допомога пар-

тії, фахівців і керівників, усі багатства країни. І якщо людина цільна, любить працювати, віддає всі сили й знання своїй справі, не метається в пошуках легкого життя, така людина в нашому суспільстві приносить велику користь, стає шанованою всіма й необхідною всім...

Сонячним літнім ранком я сиджу в тінистому закутку академічного стадіону, поглядаю, як молоді слухачі старанно ганяють футбольний м'яч. Їм ще довго доведеться сидіти за столами навчальних аудиторій, осягаючи складну теорію військового мистецтва й соціальні проблеми, взаємовідношення держав та інші глибокі закономірності людського суспільства.

Я склав державні іспити, роздумую про життя, милуюся природою. Переді мною неквапливо пропливають картини минулої юності.

То був важкий і разом з тим славний час, коли комсомольці тридцятих років штурмували перші плани індустріалізації, будували нове життя в селі. Ми раділи нашому рухові вперед, до соціалізму. На наших очах будувався і зростав велетенський першої п'ятирічки — Сталінградський тракторний завод імені Дзержинського, розширювались, набираючи повну потугу, заводи «Красный Октябрь» і «Барикади». Вдосконалювався, вбираючи в себе все найкраще з нової техніки, лісозавод «Електроліс».

Я пам'ятаю його ще старим, непривабливим, яким він перейшов до рук Радянської влади від лісопромисловців Максимових, — кілька старезних, низьких, напівтемних корпусів з невеликою кількістю пилорам і примітивною технікою. За винятком механічного розпилювання скрізь була ручна праця. Щоправда, колоди з Волги подавалися вгору до корпусів за допомогою канатної лісотаски, що, проте, було малопродуктивною, важкою й небезпечною справою.

Робилося це так. Двоє робітників, стоячи біля води, куди підходив дерев'яний жолоб, гаками скупчували п'ятишість колод, а третій накидав на них зашморг з товстого ланцюга. Потім ланцюг захоплювали гаки сталевих штанг, які рухалися разом з канатом на певній відстані один від одного. Таким чином окремі в'язанки колод повільно піднімалися по жолобу до заводу. Часто траплялися випадки, коли важка мокра колода вислизала із зашморгу й неслася з шаленою швидкістю вниз по жолобу. Це було жахливе видовище. Громадина в тисячу кілограмів, сковзаючи вниз, зіштовхувалася з іншими в'язанками колод, вибивала їх,

і вже не одна, а кілька колод, немов живі розлючені велетні, стрибали, кидалися з боку в бік, здіймалися свічкою. Чулися хвиські важкі удари, гуркіт і скрегіт. Тріщали жолоби, навсебіч розліталися тріски й дошки, хиталася й тремтіла вся споруда лісопилки. Робітники розбігалися хто куди:

Та ось поступово старі канатні лісотаски було замінено досконалішими, роликовими. Ми, тоді ще хлопчаки, сприймали це радісно, як нашу спільну чергову перемогу, виявляли жвавий інтерес до всього нового на заводі.

Якийсь засмаглий, з облупленим носом Петрик чи Миколка було каже хлопцям:

— А знаєте, до третього цеху вже підводять шведську лісотаску. Ходімо подивимось?

І ми йшли дивитись, як будується нова лісотаска. А потім з цікавістю спостерігали, як вона працює, як робітники, стоячи на колодах, піднімаються разом з ними вгору, до заводу.

Я ще вчився у школі-семирічці, коли «Електроліс» почав реконструюватися. Наша школа містилася на території заводу, на самому березі Волги. Тому ми, хлопчаки, були в курсі всіх заводських новин, та й батьки більшості з нас працювали на цьому ж заводі. І, коли підростали, ставали комсомольцями, вникали в справу по-серйозному. Брала активну участь у суботниках і недільниках, звільняючи корпуси й територію заводу від завалів і деревних відходів. Завали на той час були бичем для заводу. Обабі, відліт, рейки, тирса нагромаджувались так швидко і в такій кількості, що заважали нормальній роботі окремих цехів. На нашу долю випадало розчищати територію й вивозити відходи.

Тепер, озираючись назад, з великим жалем згадуєш, як цінну сировину вивозили й викидали в яри тільки тому, що в нас іще не було такої техніки, яка перероблювала б ці відходи на корисні речі. Але тоді про це не думали. Головне, працювати безперебійно, на повну потужність.

Після реконструкції в 1932 році завод міг розпиляти за рік більше мільйона кубометрів сировини, виготовити високоякісний пиломатеріал. Допмагаючи старшим товаришам виконувати завдання, що стояли перед ними, не забували ми й про свої справи.

З деяких пір нами заволоділа захоплююча ідея — здійснити подорож по Волзі до Каспійського моря. Сказано — зроблено. Взимку ми, група комсомольців, почали час від

часу працювати на заводі, поєднуючи це з навчанням у школі, щоб, так би мовити, забезпечити експедицію коштами.

Настало літо, канікули. На трьох човнах, завантажених усякими речами й харчами, необхідними в дорозі, ми вирушили по Ахтубі до Володимирівки, а звідти залізницею до озера Баскунчак. Ми не поспішали, подовгу зупинялися в мальовничих незнайомих місцях. Ахтуба — рукав Волги, з високим степовим лівим берегом і низьким правим, зарослим густими садами,— несла спокійні, теплі води, петляючи й звиваючись, до Астрахані й далі, в море. Риби тут було сила-силенна. На найзвичайнісіньку вудочку чи блешню хтось із нас виловлював її стільки, що вистачало на обід усім. А нас було чоловік п'ятнадцять. Екскурсію очолював Олександр Костянтинович Капралов, викладач фізкультури. Одного разу ми бачили, як до рибальської сітки потрапив двометровий сом. А шука, судак, лящ, чехоня ловилися в будь-яку пору дня.

Приїхавши на Баскунчак, ми цілий день гуляли на озері. Воно було сухе, рівне мов стіл і біле наче сніг. Коли вперше ступаєш на біле рівне покриття озера, виникає несподіване відчуття страху — як би не провалитися. Та зразу заспокоюєшся, бачачи прокладену колію вузькоколійки, що попереду солечерпака, та верблюдів. Площа цієї солоної маси — сто п'ять квадратних кілометрів! А глибина, як нам сказали, невідома: будь-який інструмент, досягши глибини дев'яти метрів, ламається, не в змозі подолати цю надщільну масу. Побували ми й на горі Велике Багдо, де, на відміну від білої одноманітності озера, зеленіла трава, квітли чагарники й пахло особливим ароматом місцевих квітів.

Додому повернулися поздоровілі, засмаглі, збагатившись новими враженнями. Ми побачили ще один клаптик рідної землі.

Наступного року ми подолали на човнах значно довший шлях — від Сталінграда до Астрахані й далі через дельту Волги до берегів Каспійського моря. Цей похід був так само цікавий і повчальний. Особливо нам запам'ятались розповіді старого доглядача маяка, одноногого відставного матроса царського військового флоту. Ввечері, коли спадали сутінки й запалювався вогонь маяка, ми піднімалися на вежу, сідали колом і під нестихаючий шум морського прибою слухали старого морського вовка, як билися російські матроси в Цусімському бою біля далекого Порт-Арту-

ра й на Балтиці. Просто і яскраво змальовував він героїчну боротьбу революційних матросів під час Жовтня в Петрограді й на Балтійському морі, де він, матрос революції, втратив ногу в жорстокій битві з інтервентами.

Та от ми закінчили семирічку. Я вирішив вступити до Сталінградського суднобудівного технікуму. Успішно склав іспити. Проте, коли вивісили списки тих, кого прийнято, мене там не було. Я звернувся до завідуючого навчальною частиною.

— Так, усе правильно. Вас там і не може бути,— як мені здалося, навіть весело відповів завідуючий, проглянувши якісь папери.— У вас гарні оцінки з екзаменів, навіть, я б сказав, кращі, ніж у багатьох. Але ви надто молодий. Ми приймаємо юнаків від вісімнадцяти до двадцяти й більше років. А вам тільки чотирнадцять. Вступайте, мій юний друже, до ФЗУ, аби не розгубити набутих знань, там, до речі, ви здобудете собі якусь спеціальність. А через тричотири роки ми неодмінно зарахуємо вас.

Я вступив до школи ФЗУ. Прийшовши на перше заняття, зустрів там усіх своїх товаришів по семирічці й по подорожах. Як і раніше, ми жили дружним колективом, з усім старанням опановуючи науку робочої людини. Швидко пролетіли два роки, і з нас вийшли шофери, пілосстави, пилоточники, фахівці з деревообробки, слюсарі, електрики.

Так би мовити, свої, заводські кадри.

Один з цехів заводу був комсомольським, він робив свою справу вправно, без метушні й шуму. «Комса» здорово боролася за виконання плану, й часто її п'ятий цех виходив переможцем змагання серед підприємств лісокомбінату. Було приємно на душі від того, що всі ми уболівали за виробництво, за виконання плану, за якість продукції. І здавалося трохи смішним, коли якийсь хлопчисько, щойно закінчивши ФЗУ, серйозно казав:

— Нам не можна працювати абияк. Ми — союзного значення. Наша продукція йде на експорт, тому план і якість — головне в нашій справі.

З кожним днем працювати на заводі ставало цікавіше й веселіше. Життя й робота кипіли в цехах і на всій території. З'явилась найновіша техніка: лісовози, колодоукладачі, всілякі естакади, транспортери, стругальні, довбальні, фрезерні верстати й багато іншого.

На першій Сталінградській крайовій партійній конференції секретар крайкому В. В. Птуха відзначав: «Електроліс» за своїм технічним озброєнням не тільки один з

найкращих і передових заводів у Радянському Союзі, але і в Європі...»

Кількість робітників і службовців на заводі досягла п'яти тисяч чоловік. Ми успішно закінчили ФЗУ і вплили-ся в цей великий трудовий колектив.

Перший час я працював черговим електриком у комсомольському цеху. На заводі мені все подобалось: і дужі електродвигуни, що м'яко дзвеніли на ходу, і пилорами, що в ритмічному безперервному скрекоті розплатовували колоди на свіжі рівні дошки, і шелест трансмісій, що надавали руху різальним верстатам, і тихий шурхіт пасів, що виносили з цеху відходи, і бадьорий гомін голосів робітників, що зливався з гулом робітничого ритму заводу, й запашний запах розпиляного лісу. В усьому відчувалася здорова, свіжа сила виробничого творення, тверда, впевнена хода країни шляхом прогресу.

За рік праці на заводі справи мої йшли добре. Та от жаркої літньої пори серед дня в машинному відділенні, яке знаходилося на нижньому поверсі, спалахнула пожежа. Я в цей час був унизу, оглядав своє господарство. Раптом з дерев'яної kabіни, де працював потужний двигун, вихопилося полум'я. Щодоуху кинувся туди, уявляючи собі величезну катастрофу, якщо з самого початку не ліквідувати пожежу. Підбігши до загородки, побачив охоплений полум'ям мотор, промаслену тирсу, що горіла, й полум'я, яке лизало стіни й стелю kabіни. Ще трохи — й загоряться дерев'яна підлога цеху, стіни, і весь корпус спалахне, наче смолоскип. Я зірвав вогнегасник. Дужий струм піни вдарив під основу вогню. Полум'я зменшилось, я бачив корпус мотора. Поливаючи стіни, помічаю, що кілька робітників засипають палаючу тирсу піском. За півгодини вогонь остаточно загасили. Цех, ні на хвилину не зупиняючись, продовжував працювати.

Але біля поздовжньо-розпилувального верстата, що йому надавав руху мотор, який згорів, накопичуються дошки. «Так вони завалять весь цех, — думаю з тривогою, — добре хоч завтра неділя й можна буде замінити мотор».

У вихідний день ми з Михайлом Грязевим і Віктором Зимінім зняли півтонний згорілий мотор і встановили замість нього такий же новий. У понеділок цех знову працював ритмічно й чітко.

Нашою базою була електромайстерня, розташована неподалік від п'ятого цеху. Тут переважно працювали вихованці ФЗУ й комсомолу, мої добрі друзі й товариші Ана-

толій Свиридов, Костянтин Орлов, Віктор Прокоф'єв та багато інших юнаків і дівчат. Нашою працею постійно цікавився заводський комітет комсомолу. Представники заводському були частими учасниками наших зборів і заходили просто так, погомоніти, побесідувати з молоддю. Секретарем заводської комсомольської організації був енергійний діловий товариш — Лозинський. Він сам і його помічники багато уваги приділяли ідеологічній роботі, духовному вихованню й фізичній культурі молоді. Всі наші комсомольці мали значки ГПО.

Була в нас і самодіяльна група — живгазета, яка мала назву «Гостра пила». Хлопці в своїх виступах перед робітниками викривали темні справи, бюрократизм, виробничі недоліки. Критикували літунів, несумлінних робітників, п'яничок і прогульників. Картали зазнайство й чванливість малих і великих начальників, якщо таке помічалось. Діставалося від «Гострої пили» й попам, міщанам, куркулям, непманам, шахраям і всякого роду дармоїдам та пройдисвітам.

Не думаючи про себе, комсомольці заводу всі свої зусилля й думки міцно пов'язували з справами й планами держави. Будь-який захід Комуністичної партії і уряду, спрямований на розвиток і процвітання союзних республік, був кровною справою всього комсомолу.

Коли країні стало потрібно багато військових льотчиків для захисту повітряних просторів Радянського Союзу, партія кинула гасло, закликаючи своїх синів до Військово-Повітряних Сил. Тисячі, десятки тисяч комсомольців з мозолястими руками, в засмальцьованих картузах, чубатих, заповзятих, веселих і сміливих відгукнулися на цей заклик: «Ми готові!»

Хлопці з нашого селища теж не підвели. Багато пішло в спеціальні військові школи, а ми, п'ятеро чоловік, Олексій Шумилін, Костянтин Алтухов, Віктор Прокоф'єв, Микола Конігін і я, вступили до 7-ї Сталінградської школи військових льотчиків імені Сталінградського Червонопрапорного пролетаріату. Для нас почалося нове життя, пов'язане з далекими походами, військовими маневрами за будь-якої погоди, вдень і вночі, взимку і влітку, з напруженням теоретичним навчанням, фізичною підготовкою, польотами, вартуванням та іншими військовими справами...

Я сиджу в затінку дерев на лаві для глядачів стадіону, дивлюсь, як під жарким сонцем напівголі засмаглі хлопці гаяють м'яча, а перед очима постає морозний ранок і сто

курсантів, вишикуваних на подвір'ї школи. З рота валить пара, над нами навіть утворилося щось схоже на хмаринку. Всі ми в зимових гімнастерках, штанах і валянках. На головах — будьонівки. Через плече висять шинельні скатки, патронташі, протигази. За спиною гвинтівки й речові мішки, а на поясі — саперні лопатки й підсумки з патронами. В декого кобури з револьверами. Біля плеча тримаємо лижі. Зараз, після команди, ми станемо на них і помчимося в степ у швидкісний пробіг на п'ятдесят кілометрів.

Минувши околишні будинки й дихаючи, мов паровоз, я вискакую в степ. Він куриться поземкою, зустрічає холодним вітром, запахом снігу й свіжістю зимового дня. Десь далеко попереду на сніговій рівнині бачу перших лижників, що вийшли в похід. Їх видно погано, наче міражні тіні в сніговій поволоці. Набравши швидкість, рухаюсь вільно й легко. Випереджаю одного, другого, не відчуваючи втоми. Здіймаючи буруни снігу, збоку пролітають аеросани — командування контролює, щоб хтось не впав, не замерз чи не зламалася в когось лижа.

Поворотний пункт, пройдено двадцять п'ять кілометрів. Тепер назад. Відчувається втома, хочеться їсти. Наздоганяю лижника, який попереду. Він, заклавши палиці попід пахви, на ходу їв бутерброд. Потім витяг з протигаза пакуночок з цукром і став кидати шматочки в рот. Я наддав ходу й, порівнявшись, попросив і собі цукру. Він зазирнув у пакуночок і, кивнувши головою, дав мені два кубики цукру. Кинувши їх у рот, відчув, як живодайний струмінь бадьорості увійшов у моє єство. Втома минула. Наддавши прудкості, я обійшов ласуна й помчався вперед, мов на крилах.

Усі курсанти з повним бойовим викладенням подолали п'ятдесят кілометрів за п'ять-шість годин.

Ось так, у систематичній боротьбі з труднощами гартувалася наша Червона Армія.

Після закінчення школи ми розлетілися у всі кінці країни, готові до справжніх боїв з ворогом. І цього не довелося довго чекати...

Призначення ще немає. Що ж, байдикувати? Адже так можна просидіти місяць, а то й більше. Іду до начальства й прошу тимчасово відрядити мене на переучування. По-

думки сподівався, що там є реактивні літаки й мені вдасться до відбуття в частину політати на них.

Зустрічаю свого давнього товариша. Він заступник командира. На моє запитання, чи є реактивні бомбардувальники, відповів, що взагалі-то є, але в їхній частині немає. Якщо маю час, зможу політати на ТУ-2. В частині це згодиться. А реактивні бомбардувальники от-от повинні надійти на озброєння.

Через дванадцять днів, налітавши на ТУ-2 десять годин — на цій машині досі я не літав, — знову прибув до академії, де мене чекало призначення в частину.

...Відтоді минуло двадцять п'ять років. Нові часи, нова техніка, нові умови громадського життя. Все змушувало перебудовуватись, перевчатися, по-новому працювати, вбирати в себе все найкраще, виховувати й навчати інших.

Десятки, сотні нових друзів і товаришів пройшли через моє життя за цей час. Ми разом вчилися працювати й жити, допомагали один одному у розв'язанні складних завдань.

Довелося мені на користь для нашої спільної справи політати й на реактивних літаках, про які колись мріяли льотчики. Я кажу про це, щоб підкреслити чудові властивості радянських реактивних літаків.

Ось первісток бомбардувальної реактивної авіації ІЛ-28. Білий красень на триколісному шасі з високим кілем. На землі він здається важкуватим, а в повітрі легкий, маневрений, слухняний у досвідчених руках. Обладнаний найскладнішою технікою і може діяти вдень і вночі за будь-яких погодних умов.

...Над землею зависли важкі, набряклі дощем темні хмари. Сіє мжичка, плити рульових доріжок і злітної смуги блищать від вологи. Серед зеленої трави — рябі від дощу прогалинки калюж. Небокрай низький і непрозорий, видимість не більше п'ятисот метрів. Одне слово, погода похмура, хилить до тепла й тиші в затишному закутку, звідки можна спокійно споглядати цю безрадісну картину осені. Та ми спокійно готуємось до вильоту. Завдання: «Зруйнувати залізничний міст противника на головній магістралі». В просторих кабінах літака тепло, видимість за вікнами добра. Безліч приладів — пілотажних, навігаційних, контролюючих, допоміжних — заповнюють панелі, дружно спалахуючи в напівтемряві м'яким фосфоресцюючим світлом. У кабінах штурмана й радиста гудуть генератори — хлопці перевіряють апаратуру. Та ось двигуни

запущено, кабіни загерметизовано, все, що належить, зроблено, й літак, плавно похитуючись, рухається на зліт. Приємно, зручно, легко й просто. Хай за шибками кабін лютує негода, вона не страшна. На старті нас не затримують, одразу дозволяють зліт. Як і раніше дощить. Видимість слабенка. Але літак рівно, впевнено біжить бетонною доріжкою, набираючи швидкість. Востаннє черкнули об землю колеса, і він у повітрі. Прибираються шасі, закрилки. Переводжу літак на набір висоти. Відчутно, як круто піднімається ніс. Відкидаюся на спинку сидіння і так, напівлежачи, спостерігаю за приладами. Все тихо, спокійно, тільки десь за кабіною ревуть потужні двигуни, штовхаючи нашу махину все вище й вище. Я теж відчуваю, як м'яко й могутньо піднімає мене під спину ця дужа сила.

Стрілка варіометра застигла біля показника «Набір 20 м/с». У хмарах геть нічого не видно, крім приладів кабіни. Вони працюють справно. Стрілки висотометра бігають по колу, відлічуючи сотні й тисячі метрів підйому. Ось вони показали тисячу, дві, три тисячі, і літак, мов снаряд, вихоплюється з хмар угору.

Вирвавшись із сирого непроглядного мороку, ми задоволено мружимося від яскравого сонця, оглядаючи рівну білосніжну хмарність, що розкинулась на сотні кілометрів, і безмежне склепіння блакитного неба. Трохи осторонь по поверхні хмар за нами біжить райдужне коло, в центрі якого чітко вимальовується темний силует нашого літака. Це мальовниче видовище, викликане дифракцією світла,— явище Глорія. Воно часто супроводжує літаки за хмарами.

Ми летимо вже близько години. Землі не видно, та штурман промацує землю локатором і за характерними сплесками на екрані визначає місцезнаходження літака.

— Скоро ціль,— каже він.

Зв'язуюсь з полігоном. Бомбометання дозволяють. Під нами ті самі щільні хмари великого циклону. Скидаємо бомби з одного заходу. З землі повідомляють: «Відмінно! Ціль знищено!»

За годину наш літак уже біжить вологою бетонною аеродрому; сипле дощ, усе довкола вкрито імлою. Наче й не було сонця, блакитного небесного склепіння й безмежних білих полів. Але завдання виконано, й ми задоволені. Ось так і вночі наші екіпажі за будь-яких погодних умов вільно і влучно бомблять цілі. Робота йде з повним навантаженням. Плани виконуються. Підготовлено десятки молодих льот-

чиків, які вже успішно літають за складними програмами.

Здавалося б, усе гаразд. Та життя людини котиться не такою рівною доріжкою, як злітна смуга аеродрому. Іноді непередбачені гіркі обставини приголомшують, вибивають тебе з колії кипучого життя.

Я був на аеродромі. Готувався до нічних польотів, коли мені повідомили жахливу звістку: раптово померла моя дружина Надія Іванівна. Це серйозно підірвало мої сили.

Потім я часто думав про Надину долю, життя якої так рано згасло. Вона була мужньою людиною, патріоткою, рядовим бійцем, який сміливо підвівся під кулі карателів.

3

Збігло три роки. Праця працею, а життя самотньої людини — безбарвне, сумне й незатишне. Саме таким воно було у мене в той час. Дочка у вільні від школи місяці жила у бабусі в селі, батько — у Волгограді, а я на службі, де, до речі, разом зі мною в одній частині служили двоє моїх гарних бойових друзів. Колишній інженер ескадрильї Петренко М. С. і Сиволдаєв Б. Ю. Життя висувало нові завдання, ставило перед нами актуальні проблеми й питання щодо опанування й бойового використання авіації, які повинні були розв'язуватись нами, досвідченими кадрами льотного й технічного складу. Ми літали, випробовували, експериментували, аналізували й потім пропонували бойовим частинам способи й методи бойової підготовки. Робота потрібна й цікава.

В шістдесятих роках я демобілізувався за станом здоров'я. Про те, що з льотною справою мені пора кінчати, нагадали очі. Ще на фронті вони зазнали кілька травм від близьких розривів снарядів, від засліплюючого блиску прожекторів темними ночами, від постійного напруження в нічний час та під час польотів у складних умовах. Одне слово, зір погіршувався. Досвідчений хірург зробив операцію, та помітних зрушень не відбулося.

Під час одного з нічних польотів на навчальне бомбометання я відчув різкий біль в очах і перестав бачити прилади, як уже колись було в бою під Сталінградом. Це сталося на маршруті, був увімкнений автопілот, і працював він справно. «Це добре, — розмірковував я, — автопілот може нас вести, поки вистачить пального. А далі буде видно. В найгіршому випадку накажу екіпажу залишити літак з парашутами».

— Як справи? — запитую штурмана Тиришкіна.
— Все нормально. До полігону двадцять хвилин.
— Гаразд. Ти, Мишко, от що. Візьми керування на себе й поки що сам виправляй відхилення від курсу.
— Єсть! — весело одізвався штурман. — От і потренуюся.
Хвилину через п'ять я почав розрізняти дошку приладів, їх контури, рукоятки керування агрегатами. Зір поступово повертався. Політ закінчився благополучно.

«Слухайте всі!»

1

Минав час. Було багато зустрічей з воїнами нашої армії і братніх армій за кордоном. Та одна подія залишилася найяскравішою і пам'ятною в моєму повоєнному житті.

Волгоград виявив мені високу честь. Під час відкриття пам'ятника-ансамбля героям Сталінградської битви на Мамаєвому кургані мені як волгоградцю, котрий народився, навчався і виріс у цьому місті, працював тут і став льотчиком, бився з фашистськими загарбниками і був удостоєний звання Героя Радянського Союзу, доручили відповідальне й почесне завдання — доставити факел, запалений біля Вічного вогню на площі Полеглих Борців, на Мамаїв курган.

Організацію проведення цього заходу великої історичної ваги було покладено на завідуючого відділом міського комітету партії Васильєва Юрія Сергійовича. Саме тут, у Волгограді, минуло його обпалене війною дитинство, коли він, тринадцятирічний хлопчина, не встигши піти з міста, довгі місяці перебував разом з матір'ю під обстрілом і бомбуванням, ховаючись в підвалах другого Будинку Рад. У короткі години затишшя він, ризикуючи життям, ішов добувати воду і їжу для хворих, поранених і дітей. Юрій Сергійович був очевидцем тієї жорстокої битви.

Напередодні у Волгограді було холодно, вітряно, йшов дощ. Та в день відкриття пам'ятника природа подарувала людям сонячну, теплу й світлу, як сама пам'ять людська, погоду. Сотні тисяч трудящих міста вийшли на вулиці й площі, святково вдягнені, урочисті. Сивоголові мужні ветерани — переможці сталевих фашистських армій і мільйонних армій окупантів одягли свої ордени, одержані за ратні подвиги й доблесну працю.

Вулиці й площі вщерть заповнені трудящими міста й представниками сільських районів, сусідніх областей і автономних республік, делегаціями з міст-героїв, гостями з усіх кінців нашої країни й з-за кордону.

В оточенні своїх товаришів дивлюсь на вируjące людське море і також хвилююсь, згадуючи все пережите. І, радіючи миру, думаю про те, якою дорогою ціною він завойований. Тут, на берегах великої російської ріки, відгриміла битва, якої досі історія людства не знала. Тут непорушною стіною стояли сини багатонаціональної країни, захищаючи свій дім, свій край, соціалістичний уклад свого життя, проявляли безприкладну мужність і героїзм, свій радянський характер, що являв собою все найкраще, що є в борців революції, і, вмираючи, заповідали тим, що живуть сьогодні: люди, не забудьте! Хай пам'ять про двадцять мільйонів полеглих у ту страшну війну тривожним набатом б'є у ваші серця!

Десятки років нашої Вітчизни пролинули в пафосі мирного труда. Загоєні рани, нанесені війною, відбудовані заново міста і села, вирости нові покоління людей. Сьогодні наші діти і внуки продовжують справу старших, пильно охороняють життя і спокій рідної землі.

Та неспокійно на нашій планеті. З вини імперіалістичних держав, і в першу чергу США, в різних куточках землі ллється кров мирних, ні в чому неповинних людей. Це і багатостраждальний Ліван, Нікарагуа і Сальвадор, Чілі й розтоптана Гренада. Скрізь, де зосереджує свої «життєві інтереси» американський капітал.

...Зараз тут, у Волгограді, буде віддано шану синам Вітчизни, які принесли волю і щастя не тільки своєму народові, але й народам інших країн. Я знаю про те, що наша партія, уряд, народ роблять все можливе, щоб відстояти мир, не дати згоріти землі в полум'ї ядерної війни, в якій, як відомо, не буде вже ні переможців, ні переможених.

Над містом лине урочиста траурна мелодія. Факел запалено. Урочистим кроком у супроводі асистентів, уславленого героя Сталінградської битви Афанасьєва І. Ф. та Героя Радянського Союзу Недорубова К. І., групи прапороносців і почесного ескорту прямую до бронетранспортера.

На шляху до Мамаєвого кургану — щільна стіна людей, дорослих і дітей, лави почесного караулу курсантів, солдатів і офіцерів місцевого гарнізону. Гучно лунає музика, сповнюючи серця людей болем і скорботою до воїнів, що віддали своє життя в смертельному бою на Сталінградській землі. Тут усі: і передчасно постаріла мати, що втратила

єдиного сина, і вдова, їхні діти й онуки. Чути ридання. На бронетранспортер густо падають, тріпочучи й мінячись різнобарв'ям ніжних пелюстків, осінні квіти. Я відчуваю, як стискається серце й до горла підступає гіркий клубок...

Машина зупиняється біля підніжжя пам'ятника, і ми піднімаємось центральними сходами, міняючи символічні композиції, що відтворюють етапи Сталінградської битви. Останні сходинок. Тисячі поглядів спрямовані на нашу процесію. І тільки розмірений крок солдатів ескорту, шелест прапорів та посвист осіннього вітру чути над площею, над скульптурами воїнів, над трибунами, над непокритими, схиленими в глибокій скорботі головами людей. Дивлюся на це мовчазне людське море, де в нерухомості завмерли суворі ветерани війни, юнаки й дівчата, діти з червоними прапорцями в руках, солдати Сталінградської битви, генерали, маршали, робітники заводів і фабрик — і незбагненне почуття любові й суму посідає все моє єство. Хочеться обійняти всіх цих дорогих людей. Я певен, що почуття надзвичайного хвилювання охопило всіх присутніх. Час непідвладний убити в пам'яті трагедію другої світової війни, ті горе і муки, що принесла вона людям. І нехай це буде пересторогою тим, хто сьогодні чинить спроби переписати історію другої світової війни заново, хто хотів би принизити ту визначну роль Радянської Армії, завдяки якій була одержана Велика Перемога.

«Сталевий вітер бив їм в лице, та вони все йшли і йшли вперед...» — як клятву повторюю про себе слова, викарбувані на одній із стін.

Ми зупиняємось біля трибуни. Прапорonosці стають поруч, тримаючи в руках обпалені в воєнних пожарищах і звитязнім труді символи невмирущої слави Сталінградського пролетаріату.

Протяжливо, тривожно й гучно дзвенять фанфари. Далеко околицями міста, над Волгою, над Солдатським полем лине закличний голос сурм: «Слухайте всі! Країна Рад ушановує героїв, полеглих під час Сталінградської битви в ім'я любові до своєї Соціалістичної Батьківщини. Слава їм!»

Після закінчення мітингу, який відбувся на площі Героїв, до залу Воїнської Слави проходять керівники партійних і радянських органів міста, маршали, генерали, учасники війни. Вони пройшли під навислими стелями з бетонних плит, що нагадують бліндаж, і ввійшли в сяючий золотом зал у формі циліндра. На його стінах схилені прапори зі смальти, на яких накреслені імена сотень тисяч воїнів, що полягли в Сталінградській битві. Під прапорами стрічка й

напис: «Так, ми були простими смертними і мало хто вцілів із нас, та всі ми до кінця виконали свій інтернаціональний обов'язок перед священною матір'ю Батьківщиною!»

Ще мить — і спалахнув Вічний вогонь, а разом лунає артилерійський салют. Звучить гімн міжнародного пролетаріату «Інтернаціонал». Стрясаючи простори могутнім гуркотом двигунів, над курганом пролітають надзвукові реактивні винищувачі. Всі застигли в хвилинному мовчанні, віддаючи шану полеглим синам Вітчизни.

2

Простую алеєю вздовж набережної Волги. Оглядаюсь навколо, і почуття гордості за рідне місто виповнює мене. Суворі квартали нових будинків, парки й сквери, архітектурні прикраси змушують його сяяти, мов свіжий весняний день. Теплий осінній день, насичений вологими пахощами заволзьких лісів. Іду вздовж берега по кам'яних плитах, спостерігаючи за пароплавами, човнами, що борознять широку гладінь ріки.

Ось монументальний пам'ятник герою громадянської війни в Іспанії комбригу Хользунову, виліплений в реглані, шоломі і рукавицях, з планшетом через плече. А де інші дорогі мої товариші? В 1934 році вони залишили верстати й машини, робфаки й технікуми й за путівками комсомолу прийшли в авіацію, щоб стати повітряними бійцями.

Перед очима постає шеренга молодих, дужих хлопців. Олексій Шумилін, Олександр Воронін, Микола Конігін, Костянтин Алтухов, Василь Щоголев, Федір Царьов, Павло Лобачов, Віктор Прокоф'єв... Всі вони безстрашно билися з ворогом у роки війни. Іван Холодов, який нічим не відрізнявся від інших курсантів, став майстром повітряних боїв, Героєм Радянського Союзу, генералом. Рославий, з густою чуприною волосся Григорій Устинович Чернецов — Герой Радянського Союзу, генерал, Володимир Каменщиков — звичайнісінький робітник, хоробрий винищувач, Герой Радянського Союзу, збив дванадцять ворожих літаків і загинув у нерівному бою смертю хоробрих.

Бойові друзі... Вони ніколи і ніде не втрачали гідності й честі радянського льотчика.

Ця книга — моя скромна дань бойовим друзям і товаришам, живим і полеглим, чия вірна дружба, що висвітилась в роки війни найяскравішими гранями, назавжди лишилась для мене прикладом всього кращого, що є в людях.

З М І С Т

Слово про автора <i>О. Чужанов</i>	3
Вогнем позначене	5
Над тихою Россю	6
Польоти випробувань	17
Київські маршрути	43
Приземлитись в оточенні	87
Важка осінь	103
Зимові ночі	112
У палаючому небі	152
На берегах Дону	164
Слава Сталінграда	177
Початок великих змін	205
У глибокому тилу	215
Земля у вогні	223
Щасливі рейси	238
Ті, що йдуть поруч	245
Переможна гроза	254
Ескадрильї летять за обрій	267
Назустріч весні	278
Курс — на Севастополь!	288
На поклик Білорусії	301
В ім'я миру	314
Місце в житті	328
«Слухайте всі!»	339

ВАСИЛИЙ СЕРГЕЕВИЧ ЕФРЕМОВ

Эскадрильи летят за горизонт

Фронтовая повесть

Литературная запись

Анатолия Мефодиевича Хорунжего

Киев, издательство художественной литературы

«Дніпро», 1985

(На украинском языке)

Редактор *І. А. Кіпр'ятська*

Художне оформлення *В. Д. Гринько*

Художній редактор *Я. М. Яковенко*

Технічні редактори *І. М. Шведь, І. І. Швець*

Коректор *Н. С. Глущенко*

Інформ. бланк № 3425

Здано до складання 20.08.84. Підписано до друку 21.03.85.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 3.

Гарнітура літературна. Друк високий.

Ум. друк. арк. 18,060 + 1 вкл.

Ум. фарб. відб. 18,428. Обл.-вид. арк. 20,944.

Тираж 65 000. Зам. 5—396. Ціна 1 крб. 70 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З фотоформ Головного підприємства

«Поліграфкнига» на Київській книжковій фабриці.

252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Ефремов В. С.

Є92 Ескадрильї летять за обрій: Фронтова повість/Літ. запис А. М. Хорунжего.— К.: Дніпро, 1985.— 343 с.

Книга двічі Героя Радянського Союзу — це хвилююча розповідь про фронтових друзів, льотчиків десятого гвардійського Київського Червонопрапорного авіаційного полку, який у Велику Вітчизняну війну пройшов бойовий шлях від Волги до Одери, виборюючи свободу і незалежність нашої Соціалістичної Батьківщини.

Є 4702590200—014
М205(04)—85 БЗ 27.11.84

У2